Bozóki András

TÖRÉSPONTOK

Tanulmányok az autokrácia kialakulásáról

GONDOLAT

Bozóki András

TÖRÉSPONTOK

Bozóki András

TÖRÉSPONTOK

Tanulmányok az autokrácia kialakulásáról

Gondolat Kiadó
Budapest, 2024

© Bozóki András, 2024

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

www.gondolatkiado.hu
facebook.com/gondolat

A kiadásért felel Bácskai István
A kötet tervezte Lipót Éva

ISBN 978 963 556 522 1

Tartalom

ELŐSZÓ 7

SZÁZ ÉV TALÁNY
Horthy, Kádár, Orbán 17

ELITIZMUS ÉS POPULIZMUS, A KÉT JÓ BARÁT 33

DIKTÁTOROK ÉS LÁZADÓ CIVILEK 43

JÁTSZD ÚJRA!
Orbán Viktor forradalmi retorikája 65
Társszerző: Szilágyi Anna

CSALÁDI TŰZFÉSZEK
A kultúra a szimbolikus politika fogságában 85

A PÁRTTÓL A CSALÁDIG
Hatalmi rendszerek és befolyási modellek 117

TÚLLICITÁLÁS ÉS MINTAKÖVETÉS
Az új magyar szélsőjobb 171
Társszerző: Sarah A. Cueva

ÍGY ÍRUNK MI
Az Orbán-rezsim értelmezései 211
Társszerző: Hegedűs Dániel

A KÍVÜLRŐL KORLÁTOZOTT HIBRID RENDSZER 243
Társszerző: Hegedűs Dániel

MI FÁN TEREM AZ 'ILLIBERÁLIS DEMOKRÁCIA'? 281

„A MAGYAROK ISTENE”
Vallás és jobboldali populizmus Magyarországon 309
Társszerző: Ádám Zoltán

VALLÁS ÉS AUTORITER LEGITIMÁCIÓ
A Hit Gyülekezete és az Orbán-rezsim 343
Társszerzők: Armin Langer és Ádám Zoltán

OSZTÁLY, ÁLLAM ÉS FÜGGŐSÉG AZ EURÓPAI FÉLPERIFÉRIÁN 373

SOROSOZÁS ÉS AZ „ÖTÖDIK HADOSZLOP”
A CEU különös esete 397
Társszerzők: Erin K. Jenne és Visnovitz Péter

KÉT KRITIKUS TÖRÉSPONT
Az Orbán-rezsim előzményei és megszilárdulása 437
Társszerző: Benedek István

PANDÉMIA UTÁN – SZABADON? 473

A TANULMÁNYOK KORÁBBI MEGJELENÉSI HELYE 483

Előszó

Amikor három évtizede tanulmánykötetet publikáltam a demokratikus átmenetekről,[1] benne a magyar rendszerváltásról, nem gondoltam volna, hogy évtizedekkel később e könyv „fordítottját" kell megírnom. Akkor a diktatúrából a demokráciába vezető utat elemeztem, amelynek keretében az elnyomó rendszer fokozatos felpuhulásáról, liberalizálódásáról, a civil társadalom aktivizálódásáról, a többpártrendszer kialakulásáról, a kerekasztal-tárgyalásokról és az első szabad választásokról írtam.

Magyarország közel két évtizeden át a demokratizálódás éllovasai közé tartozott Közép-Európában. 2010 óta azonban nemcsak a demokrácia kiüresedését és hanyatlását kell regisztrálnunk, de masszív autokratizálódást is, amely a demokráciából a választási autokráciába vezetett. Olyan rendszer alakult ki, amelyben a választásokra már nem annyira a választóknak van szükségük, mint inkább a rezsim névadójának, hogy önmagát demokratikus felhatalmazással bíró vezetőnek tüntethesse fel, és így elrejthesse rendszere valódi, autoriter természetét.

Ez a kötet a 2013 és 2023 között eltelt tíz évben írt tanulmányaim javát foglalja magában: összesen tizenégy tanulmányt egy-egy esszé keretez. Az írások szerepeltetésének sorrendje – néhány kivétellel – a tanulmányok eredeti megjelenésének időrendjét követi. Az írások közel felét különböző szerzőtársakkal írtam, akiknek hálás vagyok együttműködésükért. Itt ragadom meg az alkalmat, hogy Ádám

[1] Bozóki András. 1995. *Konfrontáció és konszenzus: a demokratizálás stratégiái.* Szombathely: Savaria University Press.

Zoltán, Benedek István, Sarah E. Cueva, Hegedűs Dániel, Erin K. Jenne, Armin Langer, Szilágyi Anna és Visnovitz Péter értékes szerzőtársi munkáját név szerint is megköszönjem. Az olvasó a szerzőtársak nevét közvetlenül a cím alatt találja, a tanulmány megjelenésének évszámát pedig az írás végén. A kötet legvégén feltüntetem az írások korábbi megjelenésének helyét és idejét. Tanulmányaim túlnyomó többsége nemcsak magyarul, hanem angolul (vagy más nyelven) is megjelent; valamennyi korábbi megjelenést itt közlök.

A nyitó esszé azokat a történeti hasonlóságokat és különbségeket tárja fel, amelyek az utolsó száz év magyar története három, leghosszabb ideig hatalmon lévő vezetőjének (Horthy, Kádár és Orbán) politikájából levonhatók. Első megközelítésben összevetem a három autoriter vezető karakterét, tetteit és azt a hazai és nemzetközi környezetet, amelyben lehetőségük nyílt Magyarország vezetésére. Az összehasonlító vizsgálattal a történetileg beágyazottabb, lassabban változó állampolgári és alattvalói habitusok, mentalitások jellegzetességei is feltárhatók, s írásom ehhez is szempontokat kíván adni.

A nyitó esszét követő három tanulmány közül az első az elitizmus és a populizmus el nem hanyagolható összefüggésével foglalkozik. Ebben az írásban azt állítom, hogy a két fogalom nemhogy nem zárja ki egymást, hanem kölcsönösen egymást hívják elő, s így paradox módon egymást erősítik. Ahogy Machiavellinél a „rókák" és az „oroszlánok" eltérő stílusú politikája váltogatja egymást, keveredik egymással, ám ritkán jut egyensúlyba,[2] úgy a demokratikus politikában a túlzott elitizmus populista válaszokat provokál, a radikális, szakértőellenes populizmus pedig technokrata válaszokat vált ki, különösen válság idején.

A második tanulmány a diktátorok közös nevezőre hozható túlélési stratégiáit, taktikai receptjeit és esélyeit vizsgálja, egyaránt ideértve azokét, akik rendszeresen megszegik a demokratikus jogállam rájuk is kötelező szabályait, illetve azokét, akik már autokratikus rendszert irányítanak. Az írást Bruce Bueno de Mesquita és Alastair Smith kitűnő

[2] Niccoló Machiavelli. 2020. *A fejedelem*. Budapest: Helikon.

könyve[3] inspirálta, amely különbséget tett diktatórikus vezetők és diktatórikus rendszerek között, azt állítva, hogy előbbiek bármilyen rendszerben megpróbálják a saját maguk képére formálni az erőviszonyokat, így a demokráciákban is létrejöhetnek diktatórikus szigetek.

Végül a blokk harmadik tanulmánya már konkrétan a magyar változásokról és azon belül Orbán Viktorról szól. Ez az írás, amely nagyrészt Szilágyi Anna kiváló munkáját dicséri, azt vizsgálja, hogy miként tartotta fenn Orbán azt a „forradalmi retorikát", amellyel 1989. júniusi beszéde nyomán berobbant a magyar és nemzetközi politikába. A radikális imázs ébrentartása, a „forradalmi" politikusi karakter megőrzése nemcsak egyes intézkedéseiben, hanem egészen a 2010-es évekig tartó harcias beszédpaneljeiben, tehát a retorikai kontinuitásban érhető tetten.

Az ezt követő három tanulmány a kibontakozóban lévő Orbán-rezsim kulturális, szimbolikus, informális aspektusaival foglalkozik. Az első tanulmány címe, a „Családi tűzfészek" nem véletlenül utal Tarr Béla szociografikus filmjére, mert a 2010 utáni kultúrpolitikai átrendeződés nem autonóm intézményvezetők és kultúrpolitikusok keze munkája volt, hanem egy egyre szűkebb levegőjű, erősen centralizált rendszer kibontakozásának lenyomata. Ebben a patriarchális politikai családban a „családfő" (aki egyúttal kormányfő) intéz el mindent, és mindenki neki tartozik beszámolni, a kultúrpolitika kimerül a szimbolikus politika egyes népszerű rítusaiban, amelyek sorvezetőjét az új Alaptörvény preambuluma, a Nemzeti Hitvallás adja.

A „Párttól a Családig" című tanulmány az Orbán-rezsim elmozdulását mutatja be a formális intézményektől az informális kapcsolati hálózatokig, amelyben a pártvezetői és kormányfői pozíció a hagyományos informális-patriarchális tartalommal telítődve egyre inkább a „családfő", a „főnök" és a „gazda" szerepéhez válik hasonlatossá. Munkámhoz felhasználtam a Szakonyi Péter és munkatársai által évente

[3] Bruce Bueno de Mesquita & Alastair Smith. 2014. *Diktátorok kézikönyve. Miért jó politika a rossz viselkedés?* Budapest: Gabo.

összeállított vagyoni és befolyási mutatókat,[4] és megpróbáltam feltárni azokat a kulturális, földrajzi és generációs sajátosságokat, amelyek a Magyar Bálint által leírt „maffiaállamot"[5] életben tartó informális struktúrát és hálózatait dinamizálják.

Végül e körben elemezzük a Fidesz és a Jobbik közötti rivalizálás és együttműködés különböző mintáit, az általuk fémjelzett új magyar szélsőjobb felemelkedését és belső törésvonalait Sarah E. Cueva, egykori Columbia egyetemi hallgatóm segítségével. Kimutatjuk, hogy kezdetben a Jobbik volt radikális etnicista párt, amelyhez képest a Fidesz a „jobbközépre" pozicionálhatta magát. A Jobbik olyasmiket mondott ki és olyan programot hirdetett meg, amelyet a kormányzásra készülő Fidesz nem vállalhatott. Később a két párt között rejtett munkamegosztás alakult ki, amelynek során a Jobbik radikális javaslatait –amelyet a szélsőjobboldali történeti minták követése jellemzett – a Fidesz átvette, sok esetben túllicitálta, és a végén sajátjaként bevezette. 2014 után, a rezsim második választási ciklusában politikai térfélcsere történt: már a Fidesz volt radikális, és a Jobbik húzódott be a jobbközép ellenzéki pozícióba. A Jobbik észrevette, hogy az új rezsimben még saját, radikális hangja is hallhatatlanná válik, így egyre inkább demokráciavédő, rendszerellenzéki pártként definiálta magát.

Amikor legutóbbi, a Gondolat Kiadó által gondozott kötetem, a *Virtuális demokrácia* napvilágot látott, 2012-t írtunk.[6] Az a könyvem, az Alaptörvény életbe léptetésének évében „A magyar demokrácia válsága" című tanulmánnyal zárult, és baljós jelzéseket fogalmazott meg a közeljövőre nézve. De még akkor sem gondoltam volna, hogy tizenkét évvel később megszilárdult választási autokráciáról fogunk majd beszélni. Nem mindenki gondolta, sőt talán a többség sem,

[4] Szakonyi Péter et al. 2014 és 2015. *A 100 leggazdagabb*. Budapest: www.napi.hu Online Kft.

[5] Magyar Bálint. 2015. *A magyar maffiaállam anatómiája*. Budapest: Noran Libro.

[6] Bozóki András. 2012. *Virtuális demokrácia*. Budapest: Gondolat.

hogy a liberális demokrácia válsága egy új, antidemokratikus rendszer kialakulásához fog vezetni.

A rendszer autokratizálódása nem volt mindig egyenes vonalú, ráadásul hol gyorsabban, hol kevésbé gyorsan zajlott. Sem előtte, sem menet közben nem lehetett látni a végpontját, ahogy talán még ma sem lehet biztosan. Az elemzők gyakran tették fel a „Minek nevezzelek?" kérdését[7] a mozgó célpontnak bizonyuló Orbán-rezsim azonosítása hevében. Hol vannak a demokrácia határai, hol húzzák meg a határvonalakat a különböző rendszerek között,[8] és hol van az a pont, amikor a leíró elemzés átfordul normatív kritikába vagy pedig – ami igazán kellemetlen – „hamis realista"[9] apologetikába?

A kétezertízes évek középső harmada a rendszerviták lázában zajlott a különböző rendszertipológiákat alkotó magyar politológusok, jogászok, szociológusok és közgazdászok között, akikhez csakhamar nemzetközi pályatársaik is csatlakoztak. Míg a kibontakozó Orbán-rezsim az első ciklusban még nem érdekelte mélyebben a demokráciák kutatóit, hozzáállásuk a lengyel autoriter fordulat, a brexitről döntő népszavazás és Donald Trump elnökké választásának hatására hirtelen megváltozott. Felismerték, hogy az Orbán-rezsim illiberális és antidemokratikus gyakorlata nem egy elszigetelt kis EU-tagállam problémája, hanem európai probléma.

A Hegedűs Dániellel írt első tanulmányunk ismert magyar társadalomkutatók és pályatársaink megközelítéseit veszi sorra; hol kritikusan, hol egyetértőleg vizsgáljuk azt a számos szempontot, amelyet kollégáink – Pataki Ferenctől és Kornai Jánostól Szelényi Iványon és Csanádi Márián át Magyar Bálintig és Ungváry Rudolfig – megfogalmaztak. Anélkül, hogy a részletekbe mennék, többnyire azokkal értettünk egyet, akik a magyar rendszer helyét már nem a (csökkent

[7] Trencsényi Balázs. 2014. „Minek nevezzelek?" In Magyar Bálint – Vásárhelyi Júlia szerk. *Magyar polip 2. A posztkommunista maffiaállam*. Budapest: Noran Libro, 49–68.o.

[8] Matthijs Bogaards. 2012. „Where to draw the line? From degree to dichotomy in measures of democracy." *Democratization*, 19 (4), 690–712. o.

[9] Bibó István. 2004 (1946). „A kelet-európai kisállamok nyomorúsága." In Bibó I.: *Válogatott tanulmányok*, Budapest: Corvina, 96. o.

értékű) demokráciák tartományában, hanem az autokratizálódó hibrid rezsimek különböző típusai között keresték.

Ezt követő tanulmányunkban Hegedűs Dániellel már mi is kifejtettük saját koncepciónkat, amely szerint belső (ellenzéki) korlátok híján az Orbán-rezsim további autokratizálódását már csak az ország EU-tagsága korlátozhatja. Ez a korlátozás azonban részleges, mert számos területen az EU szemet hunyt a magyarországi autokratizáció fölött. Végső soron az EU Janus-arcú szerepet játszott a tízes években: egyidejűleg támogatta, legitimálta és korlátozta az Orbán-rezsimet. Mivel az EU jogilag hatékonyabban tudta védeni a jogállami, mint a demokratikus normákat, jobban tudta szankcionálni az előbbiektől való eltérést, ezért a magyar rezsim átalakulásának e szakaszára jobban illett a „liberális autokrácia", mint az „illiberális demokrácia" fogalma.[10] Az EU-ból érkező támogatások érdekeltté tették a magyar kormányt az ország uniós tagsága fenntartásában, de egyúttal stabilizálták is belső hatalmukat, amit az ellenzéki pártokkal, az NGO-kkal és a civil társadalom más csoportjaival és intézményeivel szemben ki tudtak használni. E folyamatok eredőjeként 2017-re Magyarország lett az EU történetének első nem demokratikus tagállama.

Az „illiberális demokrácia" fogalmának kritikáját az autokratizálódás folyamatára vetítve írja le a „Mi fán terem az illiberális demokrácia?" című tanulmányom. Ez az írás első ízben, más címmel, a Szelényi Iván tiszteletére Füzér Katalinnal szerkesztett kötetünk egyik tanulmányaként jelent meg. Ebben a tanulmányban úgy érvelek, hogy habár az „illiberális demokrácia" fogalma elméletileg oxymoron, hiszen a demokráciaelméletek szerint a modern demokrácia nem lehet más, mint liberális, mégis vannak olyan rendszerek, amelyben a demokratikus felhatalmazás a rendszer jogállami komponenseinek lebontását is eltűri. Ám az így létrejött rendszereket már nem a demokráciák, hanem a hibrid rezsimek körében kell keresni.

[10] Bozóki András. 2016. „Magyarország: liberális autokrácia." *Political Capital Blog – Átlátszó*, március 3. https://pcblog.atlatszo.hu/2016/03/03/magyarorszag-liberalis-autokracia/

Ezt követően e kötetben két tanulmány foglalkozik a magyarországi egyházakkal, a vallásossággal és a vallás politikai szerepével. Az első írás azt vizsgálja, hogy miért lehetett politikailag kifizetődő választás a vallás beemelése a főáramú politikába egy alapvetően inkább szekuláris országban, ahol még a vallásos embereknek is csupán kisebbsége jár rendszeresen templomba. Ádám Zoltánnal végzett elemzésünk végén oda jutottunk, hogy a vallási szimbólumok és a mögöttük álló egyházi intézményrendszer együttesen olyan erővel bírnak, amelyek homogenizáló, identitásképző, mozgósító, tehát politikailag nem elhanyagolható hatás kifejtésére képesek. Nem az eredeti vallás értékeihez való normatív ragaszkodás a lényeg a rezsim számára, hanem a politika valláspótlékként való felhasználása a hívek és követők politikai lojalitásának fenntartása végett.

A második idetartozó írásunk a Hit Gyülekezete történetének áttekintésén keresztül demonstrálja az autoriter legitimáció szükségességét a rezsim számára. Egy underground, antikommunista gyülekezet felnövekedésének és politikai részvételének története ez, amely az 1980-as évek végétől a liberális SZDSZ-hez kötődött, majd annak hanyatlása után a gyülekezet átállt a Fidesz támogatói közé. Armin Langerrel és Ádám Zoltánnal írt tanulmányunk így nemcsak azt mutatja be, hogy a hatalmon lévő politikai vállalkozók hogyan kooptálnak egy-egy kisegyházat, és miként növelik ezzel az autoriter rendszer legitimációját, hanem azt is, hogy a kisegyház felismeri: az államtól való viszonylagos függés a bevett egyházzá válás és a rendszeres állami apanázshoz jutás egyetlen útja. A gyülekezet eléri célját, az állam által garantált tartós fennmaradást, de ennek ára politikai zsarolhatósága lett. A Hit Gyülekezetének példája tágabb tanulságokkal szolgál az autokratikus rendszerek és a civil kezdeményezések viszonyára vonatkozóan: nem elég, ha a rezsim emberei a történelmi egyházakat meghódítják és korrumpálják, mert az ilyen rendszereknek az autonómiával van problémájuk, és az eredendően független egyházakat is hatalmuk alá akarják vonni.

A kötet utolsó három tanulmánya az autokratizálódás folyamatának különböző aspektusait vizsgálja. Scheiring Gábor könyve kapcsán, az osztály-, állam- és függőségi elméletek szerint elemzem

az 1989-es rendszerváltás után eltelt három évtized magyarországi politikai változásait. Ennek fontos része a multinacionális tőkével szemben helyzetbe hozott, politikailag lojális, hazai tőkések fokozott támogatása volt, csakúgy, mint a korábbi „versenyállamot" felváltó „felhalmozó állam", amely – az egyes szektoroktól függően – párhuzamosan folytat neoliberális és nacionalista gazdaságpolitikát. A függőségi elmélet alkalmazása arra ad pozitív választ, hogy az eredetileg Latin-Amerikához kötődő szociológiai megközelítés alkalmazható az európai félperiférián megjelent új kapitalizmusokra is.

Ezt követően, az Erin K. Jenne-nel és Visnovitz Péterrel írt tanulmányunk a CEU kiűzetésének történetén keresztül mutatja be az Orbán-rezsim ideológiailag hegemonizáló politikáját, az autonóm intézmények kiüszöbölésének stratégiáját, amellyel a rezsim elérte azt, hogy az ország legmagasabb szintű társadalomtudományi képzést nyújtó egyeteme távozni kényszerült Budapestről, és programjait Bécsben folytatta tovább. Ebben az esettanulmányban nemcsak az akadémiai szabadságról van szó, hanem az autokrácia berendezkedéséről, amely nem tűri a saját, hivatalos értékrendjétől eltérő nézetek és értékrendek egymás mellett élését. Tanulmányunk azt is bemutatja, hogyan váltak Csurka István kezdetben szélsőséges és marginális nézetei a jobboldali politikai közbeszéd legnagyobb hatású hivatkozási pontjává. Ami a Soros György elleni támadásokat illeti, Csurka legjobb tanítványa végül Orbán Viktor lett, aki nemcsak átvette és radikalizálta mestere etnopopulista nézeteit, hanem ezeket a nézeteket tette pártja szellemi talapzatává.

Az utolsó tanulmány Benedek Istvánnal közös munkánk eredménye. Arra a kérdésre kerestük a választ, hogy milyen kritikus fordulópontokat tudunk azonosítani az Orbán-rezsim kialakulásának és megszilárdulásának történetében. Miközben áttekintjük a rendszer létrejöttéhez vezető utat, kiemelten kezeljük a 2006–2010 közötti szakaszt, amikor a Fidesz még ellenzékben volt, de a demokrácia dekonszolidálódása már elkezdődött. Majd a 2010-es fordulat után újra kiemelt figyelmet fordítunk a 2015-ös migránsválság kezelésére, amely lehetővé tette a migrációs válsághelyzet bevezetését és az évtized második felére radikálisan polarizálta a magyar politikát. 2015

óta a magyar állampolgárok többször meghosszabbított és módosított, ám mégis folyamatos rendkívüli állapotban élnek. 2024-re úgy tűnik, hogy paradox módon éppen ez a permanens kivételes állapot jelenti az Orbán-rezsim „konszolidációját".[11]

Nem lett volna teljes e kötet, ha legalább egy rövid esszében nem térek ki a Covid-19 járványhelyzet elemzésére, politikai következményeinek mérlegelésére, az állami kontroll világszerte tapasztalható kiterjesztésére. Ám a pandémia után már látszik, hogy míg a demokratikus politikai kultúrájú országok vissza tudtak térni az általuk is bevezetett kivételes állapotból a demokráciába, addig azok az országok – mint Magyarország –, amelyek már előtte sem voltak demokratikusak, nem tértek vissza, s inkább a szükségállapotot normalizálták. Autokráciákban pandémia után a vészhelyzet lett az új norma. Ahelyett, hogy visszavonták volna a kivételes szabályokat, egyenesen az Alaptörvény részévé tették azokat. Mindez nyílt szakítást jelent a korábbi hibrid rezsimek Janus-arcú politikájával, és határozott lépést mutat a szabadság további megvonása felé.

A kötet megjelenésekor köszönettel tartozom szerzőtársaimnak, hallgatóimnak, számos egyetemi és kutatóintézeti kollégámnak, valamint a kiadó munkatársainak. Örülök, hogy az itt felvetett témákat megvitathattam a budapesti és bécsi CEU, az ELTE, a Columbia Egyetem, a firenzei Európai Egyetemi Intézet, a Ljubljanai Egyetem hallgatóival és oktatóival, valamint a CEU Institute for Advanced Study, a new york-i Democracy Seminar, a bécsi IWM és a budapesti Democracy Institute kutatóival.

Végül, ám mégis elsősorban, köszönettel tartozom családom tagjainak: feleségemnek Katinak, fiaimnak Bencének és Marcellnek, valamint Mara húgomnak és idős szüleimnek.

Bécs–Budapest, 2024 február

[11] Bozóki András & Fleck Zoltán. 2024. *Embedded Autocracy: Hungary in the European Union*. Lanham – London: Lexington Books.

Száz év talány

Horthy, Kádár, Orbán

Ha visszapillantunk a magyar politika elmúlt száz évére, azt látjuk, hogy a leghosszabb ideig tartó korszakok mindössze három politikus nevéhez kötődnek: Horthy Miklóshoz (1919–1944), Kádár Jánoshoz (1956–1988) és Orbán Viktorhoz (1998–2002 és 2010-től mostanáig).[1] Ez a három vezető az elmúlt 100 évből összesen 70 évet töltött a hatalomban. Bizonyára nem tévednek azok, akik úgy vélik, hogy e vezetőknek jelentős hatásuk volt a magyar politikai kultúrára, és talán az sem teljesen véletlen, hogy a magyarok e három politikai vezetővel ilyen hosszú időn keresztül együtt tudtak élni. Miben hasonlóak ezek a vezetők, és melyek a különbségek közöttük?

HORTHY

Horthy Miklós rendszere választási önkényuralmi rendszer volt, amelyben voltak ugyan választások, de azok nem voltak szabadok. A választást mindig a kormánypárt nyerte meg. Az ország nagyvárosait kivéve, vidéken a nyílt szavazás intézménye volt érvényben, ami azt jelentette, hogy a nagybirtokosok és apparátusaik könnyen megfélemlítették cselédjeiket, munkásaikat és a földjeiken dolgozó parasztokat. A baloldali és liberális pártok csak Budapesten szervezkedhettek. Horthy rendszere az Osztrák–Magyar Monarchia és az első világhá-

[1] A sztálini korszak magyar kommunista pártvezetőjét, Rákosi Mátyást azért nem említem ebben a sorban, mert ő rövidebb uralma alatt (1948–56) közvetlenül Moszkva utasításait követte.

borút követő forradalmak bukásából született. Ez volt az a rendszer, amelynek kormánya 1920-ban aláírta a trianoni békeszerződést, amely Magyarország számára hatalmas területi veszteséget jelentett.

Habár maga Horthy nem volt ideologikus alkatú, a Horthy-rendszer mégis erős ideológiai alapon állt, amelyet nap, mint nap sulykoltak az iskoláktól kezdve a kurzus sajtóján át a parlamentig: ez volt a keresztény-nemzeti ideológia, amely az ország világháborús bukásáért a liberálisokra és a kommunistákra hárította a felelősséget, és célját az elvesztett területek visszaszerzésében jelölte meg. Mivel az országnak nem lehetett jelentős hadserege, a rendszer különös gondot fordított a revansista ideológia terjesztésére az oktatási és kulturális intézményekben. Azt tűzte ki céljául, hogy az iskolarendszer fejlesztése révén művelt és öntudatos nacionalista utánpótlást képezzen ki, amivel a környező népek fölé kerekedhet, és újra integrálhatja őket, ha eljön a területek visszaszerzésének ideje. Ez volt a „kultúrfölény" eszméje.

Horthy Miklós kormányzó volt a király nélküli királyságban. Pályafutását a tengerészetnél kezdte, fiatalkorában körbehajózta az egész világot, járt Indiában, Afrikában, élte a tengerésztisztek szokásos életét. Később Ferenc József osztrák császár és magyar király bécsi szárnysegédje lett, majd ellentengernagyként egészen 1918-ig a Monarchia kötelékében harcolt. Mindvégig lojális volt a császárhoz, tisztelte a tengeri hatalmakat, elsősorban a gyarmatosító Angliát, és nem értette azokat a politikai erőviszonyokat, amelyek a Monarchia felbomlását okozták. Kevés fogalma volt a magyar társadalom valós állapotáról, a háború által megtizedelt lakosság életkörülményeiről. Mivel azonban nem vett részt a magyar belpolitikai küzdelmekben, a hatalomba visszatérő jobboldal benne találta meg politikai vezérét. Katonatisztként tiszta lappal indulhatott, ráadásul személye hidat képezett a háború előtti és utáni politikai elit között. Kíméletlenül elbánt az 1918-as liberális köztársaság és az 1919-es kommunista kísérlet támogatóival, és az általa elindított fehérterror révén 1919 őszén *de facto* megkaparintotta a hatalmat, majd 1920 márciusában kormányzónak nevezték ki.

A sokáig királyhű Horthy azonban hatalmát csak árulással szilárdíthatta meg. Csapataival elkergette IV. Károly királyt, aki 1921-

ben vissza kívánt térni a magyar trónra. A nemzetgyűlés kimondta a Habsburg-ház trónfosztását, de Horthynak ahhoz már nem volt bátorsága, hogy az ország államformáját is megváltoztassa, így az továbbra is királyság maradt, amelynek élén – hivatalos megnevezése szerint – Ő Főméltósága a Magyar Királyság Kormányzója állt. Horthy kormányzóként a végrehajtó hatalom felett állt, a miniszterelnököt ő nevezte ki, de a kormány mindennapi működésébe nem szólt bele. A húszas évek gazdasági stabilizációja megnövelte tekintélyét, államfői pozíciója pedig eltávolította őt a politika efemer hullámzásaitól, és lassacskán szimbolikusan a „nemzet atyja" szintjére emelte.

Horthy tradicionális, 19. századi neveltetésű katonatisztből lett kormányzó. Szellemi képességei középszerűek voltak, egyszerre volt globálisan angolbarát és provinciálisan antiszemita. Támogatta a hazai iparfejlesztést, de nem tett semmit a földreformért. Nem volt náci, hitt az „úri becsületben", lenézte Hitlert, de a revansizmus, a nacionalizmus és a politikai kereszténység ideológiája, valamint az elvesztett területek visszaszerzésének reménye a hitleri Németország szövetségesévé tette. A kereszténység beemelése a politikába azt jelentette, hogy elmosódtak a határok állam és egyház között, a legnagyobb magyarországi egyházak a rezsim támogatóivá váltak. Csak a keresztények lehettek jó magyarok, ami igen korán megalapozta a zsidók elleni társadalmi és politikai diszkriminációt.

Horthy rendszere félfeudális, erősen hierarchikus, parlamentáris önkényuralmi, „neobarokk" rendszer volt, amely az 1930-as évek közepétől a nácizmus felé tolódott, 1938-ban zsidótörvényeket hozott, 1941-ben pedig Németország (helyenként ingadozó) szövetségese lett. 1944-ben az országot megszállták a németek, mert nem bíztak többé a magyar szövetséges együttműködésében, Horthyt azonban a németek egészen 1944 októberéig meghagyták a kormányzói székben, így az ő kormányzóságához kötődik közel félmillió vidéki magyar zsidó Auschwitzba deportálása és megsemmisítése. A szovjet csapatok közeledésekor Horthy megpróbált kiugrani a háborúból, de ez a kísérlete kudarccal végződött, a németek azonnal foglyul ejtették és elhurcolták. A második világháború után Horthy csak Sztálin

közbenjárásának köszönhette, hogy elkerülte a felelősségre vonást a nemzetközi bíróság előtt.

Horthy öröksége sokak számára ambivalens. Egyrészt az ország oktatási rendszere sokat fejlődött, gazdasági teljesítménye növekedett. Noha a politikai váltógazdaság működésére semmi esély nem volt, ennek ellenére fennmaradt a többpártrendszer, a parlamentben mindvégig hallható volt az ellenzék hangja. A sajtó az 1920-as évek elejétől az 1930-as évek második feléig viszonylag szabad volt. Másrészt viszont a rendszer konzerválta az autoriter, patriarchális, urakra és szolgákra épülő társadalmi viszonyokat, amelyben emberek milliói voltak földönfutók vagy jogfosztottak. Végül a világháborúba sodródó Horthy-rendszer a lehető leggyászosabb módon búcsúzott: több mint százezer katona értelmetlen halálával és több mint félmillió zsidó származású magyar állampolgár megsemmisítésével.

KÁDÁR

A Fiumében a Monarchia idején született Csermanek János nehéz körülmények között nőtt fel, előbb nevelőszülőknél, majd édesanyja nevelte. Műszerész szakmunkásként találkozott a kommunista mozgalom illegalitásban dolgozó aktivistáival. Otthonról hozott ellenérzései a társadalmi egyenlőtlenségekkel és igazságtalanságokkal szemben arra vezették, hogy csatlakozzon a kisszámú magyar kommunista mozgalomhoz.

A nevét 21 éves korában Kádárra változtató fiatal kommunista mozgalmár nem volt ideológus alkat, az elméletekkel hadilábon állt, velük szemben mindig a gyakorlatot részesítette előnyben. Visszatekintve egyszer azt mondta, hogy Marx és Engels életművéből egyedül az *Anti-Dühring* című könyv ragadta meg, amelyet végig is olvasott. Egyszerű, szociális értelemben konzervatív ember volt, aki szeretett sakkozni, szerette a proletárok ételét, a krumplilevest, és egy életen át kitartott az apparátusban megismert felesége mellett. A második világháború után Kádár gyanússá vált Rákosi Mátyás és a többi új kommunista vezető szemében. Ő ugyanis nem a Moszkvából hazatért

kommunisták, hanem a hazai elvtársak közé tartozott, akiket Sztálin nem tartott megbízhatóaknak. Ráadásul 1943-ben Kádár és társai az illegális kommunista párt nevét Békepártra változtatták, hogy elkerüljék a letartóztatást, és több követőre tegyenek szert. Ezzel együtt, a Rákosi-korszak elején Kádár belügyminiszterként a pártvezetés másodvonalához tartozott, majd 1951-ben letartóztatták, és éveket börtönben töltött.

Az 1956-os magyar forradalom idején következett be Kádár árulása, azután, hogy a Nagy Imre kormány államminiszteréként kijelentette, hogy ha kell, puszta kézzel is harcol a bejövő szovjet tankok ellen. Másnap azonban eltűnt, a szovjetek Moszkvába vitték, ahonnan már a forradalom utáni megtorlás embereként tért vissza, az újjáalakított kommunista párt első titkáraként. Kádárt ugyan a szovjetek választották ki a vezetői posztra, de tudatosan: ő ugyanis nem volt moszkovita, s bár Rákosiék bebörtönözték, nem tartozott Nagy Imre közvetlen hívei közé sem. A saját útját járta, még ha ez nem is volt nyilvánvaló. Aligha volt nála gyűlöltebb ember az országban 1956–57 fordulóján. Másfél évvel később felakaszttatta Nagy Imrét, a forradalom miniszterelnökét. Minderre nem Moszkvából kapott utasítást, Nagy kivégzése Kádár kezdeményezésére történt. Árulása beteljesedett, és ennek árnyéka végigkísérte életét.

Kádár azt tanulta meg a Rákosi-rendszerből és a forradalomból, hogy a politikai elnyomást csak azon az áron lehet fenntartani, ha a vezető anyagi ellenszolgáltatást nyújt népének. A forradalom utáni megtorlások 1960-ra abbamaradtak, 1963-ban pedig Kádár amnesztiát hirdetett a politikai foglyoknak. Ekkor kezdődött az 1970-es évek végéig tartó „igazi Kádár-korszak", amely az életszínvonal folyamatos emelésén, a nép megbékítésén, egyúttal atomizálásán és semlegesítésén nyugodott. „Aki nincs ellenünk, az velünk van" – hirdette, majd a hatvanas évek közepétől gazdasági reformokat vezetett be, és nagyobb kulturális nyitottságot engedélyezett. Magyar állampolgárok százezrei ekkor jutottak először lakáshoz, autóhoz, televízióhoz, ekkor kezdtek el víkendházat építeni a Balaton mellett, sőt háromévente még nyugati országokba is elutazhattak. Az emberek megtanulták, hogy ha nem követelnek politikai szabadságot, akkor a rendszer

viszonylagos biztonságot nyújt nekik. Magyarország ekkor lett „a legvidámabb barakk" a keleti blokkban.

Az eredendő bűnt, az 1956-os forradalmat és annak megtorlását azonban el kellett felejteni. A pragmatikus Kádár nem akart újabb ideológiát rákényszeríteni a társadalomra. Tudta, hogy a kommunista propaganda irritálja az embereket, ezért békén hagyta őket, és csak a hatalom megtartására koncentrált. Habár 1956 hivatalosan „ellenforradalomnak" minősült, valójában nem beszéltek róla. A hatalom is, a nép is felejteni akart. Jó sakkjátékosként Kádár el tudta kerülni, hogy a keleti blokk más vezetőihez hasonlóan – Dubcek, Ulbricht, Gomulka – őt is leváltsák. Mindig tagadta, hogy politikája eredményeként létrejött volna a „magyar modell", mert nem akarta magára vonni Moszkva haragját. Ezzel együtt a gazdasági decentralizáció és a politikai monopolhatalom keveréke a táboron belül valóban egyedivé tette a magyar rendszert.

A kádári kompromisszum azonban csak addig volt tartható, amíg a gazdaság növekedett. A rendszert csak azért és addig kedvelték az emberek, amíg az kiszámítható, stabil életkereteket adott nekik. Az 1978-tól elinduló gazdasági hanyatlást Kádár külföldi kölcsönökkel próbálta megakadályozni. A beérkező pénzeket a fogyasztás fenntartására költötte, amikor pedig kiderült, hogy reformokra volna szükség, világossá vált az is, hogy az eladósodott államszocialista rendszer reformálhatatlan. Az idősödő Kádár már nem tudta és nem is akarta felvenni Gorbacsov reformtempóját, egyre kevésbé értette a gazdasági válság természetét és a változás szükségességét. Kádárt végül a párton belüli apparátus lázadása mozdította el hatalmából. Akár szimbolikusnak is tekinthető, hogy Kádár egy évvel később, 1989. július 6-án azon a napon halt meg, amikor a bíróság kimondta az 1958-ban kivégzett Nagy Imre és mártírtársai jogi rehabilitálását.

Kádár öröksége sokak számára ambivalens. Egyfelől sokan nosztalgiával emlegetik azt az időszakot, amikor a viszonylagos társadalmi egyenlőség gazdasági fejlődéssel párosult, és a kétkezi munkások is megengedhettek maguknak egy kéthetes nyaralást a Balatonnál. Másfelől a Kádár-rendszer mindvégig diktatúra volt, ahol a puszta formalitásként megrendezett „választásokon" nem volt politikai

alternatíva, ahol az elnyomó egypártrendszer létezését a társadalom minden szintjén érezni lehetett. Kádár érdemei között szokták említeni, hogy a többi kommunista országénál élhetőbb viszonyokat teremtett a vasfüggöny mögé zárt Magyarországon. Ezzel együtt a rendszer az 1989-es vértelen forradalomban közkívánatra megbukott. Senki sem akarta további létezését, ideértve az állampárt tagjait. A Kádár-korszak végén Magyarország gazdaságilag és kulturálisan távolabb volt a nyugat-európai országoktól, mint hatvan-hetven évvel korábban.

ORBÁN

Az 1963-ban Székesfehérváron született, Felcsúton nevelkedett, és egy ideig futballistának készülő Orbán Viktor családi hátterét az erőteljes apa figurája határozta meg, akihez képest az édesanya mindig a háttérben maradt. Orbán politikusi pályaíve ma még befejezetlen. Elődeinél sokkal szerencsésebb korszakban, a kommunista rendszer nemzetközi összeomlása idején lépett színre a liberális demokrácia lelkes híveként. De már indulásakor is olyan ambíciózus volt, hogy néhány év alatt világossá vált: Orbán a hatalom igézetében élő ember. Politikai karrierjét cikkek százai elemzik, ezért én most a fiatalkorára, az indulás éveire koncentrálok.

A fiatal Orbán Viktor politikai pályája legelső pillanatától kezdve vezérszerepet játszott. Pártja az ő aktív részvételével alakult meg Budapesten, 1988. március 30-án – akkor még független ifjúsági, politikai szervezetként. Az alakuló gyűlést összehívó fiatalemberek csak egy szándéknyilatkozatot akartak elfogadtatni a leendő szervezet elindításáról, és úgy tervezték, hogy ha ahhoz elegen csatlakoznak, akkor a szövetség később megalakul. Ám az akkor 24 éves Orbán szembefordult a fokozatosság elvével, és a szervezet azonnali megalakítását sürgette. Nem akart egyetlen napot sem veszíteni a cselekvéssel. Ahhoz is ragaszkodott, hogy az új szervezet nevében ne szerepeljen a „szocialista" szó. Érvelése meggyőzte a többséget és az ifjúsági szervezet, a Fiatal Demokraták Szövetsége még aznap este megalakult.

A rendőrség ugyan beidézte és megfenyegetette az alapítókat, de a rendszer ennél keményebb lépésekre nem szánta el magát. A beidézéseknek viszont gyorsan híre ment, és a Fideszhez néhány héten belül már több százan csatlakoztak. A Fidesz alapító nyilatkozatában nemcsak átfogó liberális elveket fogalmazott meg, hanem rögtön megjelölte politikai ellenfelét, és célul tűzte ki a Kommunista Ifjúsági Szövetség hatalmi monopóliumának megtörését.

E fiatalok a szakkollégiumi mozgalomban találkoztak először a nyolcvanas években. Ez a sajátos értelmiségi-félértelmiségi csoport volt az, amely elsőként alakult nyíltan politikai szervezetté a demokratikus átmenet során. Kezdő jogászok, közgazdászok, ösztöndíjasok, nevelőtanárok, pályakezdők voltak, de náluk a szakmai képzést egy idő után háttérbe szorította a politikussá válás lehetősége. Ők az egyetem padsoraiból kikerülve szinte egyenesen a politikába léptek át. Orbán elvégezte a jogi egyetemet, szakdolgozatát a lengyel Szolidaritás mozgalomról írta, majd a Soros Alapítvány jóvoltából helyet kapott a Közép-Európa kutatócsoportban, sőt egy évre az Oxfordi Egyetemre is kimehetett ösztöndíjasként. Innen azonban három hónap elteltével visszatért, és belevetette magát a magyar politikába.

Az egyetemi diákszállások csak belülről átlátható, kollektivista világa kedvezett a jó verbális képességekkel rendelkező, határozottan és gyorsan cselekedni kész, jövőbeli politikusoknak, akik radikális fellépésük révén jelentős hatást tudtak gyakorolni kortársaikra. Ők már nem érzékeltek a kommunista bürokrácia részéről merev ellenállást, ledönthetetlen tabukat, így rendszerkritikájukban a kezdetektől fogva a gyakorlatias magatartás dominált. A Fidesz a gyors, rajtaütésszerű, a politikai ellenfelet kész helyzet elé állító akciózás híve volt. A legyőzendő ellenség kezdetben a KISZ volt, később a rendszer egésze vált azzá.

Ennek a csoportosulásnak nem volt alkalma gyökereket ereszteni a Kádár- rendszerben. A Fidesz jelentős alakjai vidéki városi származású, budapesti egyetemeken végzett elsőgenerációs értelmiségiek voltak, akik egyetemista korukban közel kerültek a demokratikus ellenzékhez. Orbán Viktor a kommunista rendszerrel kapcsolatban így fogalmazott: „1983-tól kezdődően azt láttam, hogy ez a politikai

rendszer állandóan hátrál. A kommunista rendszert erejének teljében, a maga brutalitásában soha nem láttam. Akkor sem, amikor megvertek, bevittek tizenkét órára 1988. június 16-án, mert akkor sem az volt az érdekes, hogy bevittek, hanem az, hogy ki kellett engedniük."[2]

A Fideszben jellemzően olyan fiatalok tömörültek, akikben igen erős vágy élt a társadalmi hierarchiában való felzárkózásra. Szinte mindent egyetlen kártyára, a politikai sikerre tettek fel. Sokuk tíz év alatt tette meg a társadalmi és földrajzi mobilitás elitbe vezető útját, amely út végigjárása másoknál generációkon át tartott. Gyanakvóan viszonyultak nemcsak a hivatalos pártállami *establishment*hez, hanem az egyetemi vezetéshez, sőt egy idő után az ellenzéki elithez is. Nem asszimilálódni akartak a budapesti elitbe, hanem túltenni rajta, legyőzni azt. A Fideszben azokban volt a legerősebb a hatalmi aspiráció, akik vidékről érkeztek.

Az 1989-es kerekasztal-tárgyalások idején a Fidesz tárgyalódelegációjában szélsőséges mértékben felülreprezentáltak voltak a férfiak: 26 férfi mellett csak 2 nő szerepelt. A 26 férfiből 22-en katonai szolgálatukat töltötték az egyetem előtt, 14-en pedig szakkollégisták voltak az egyetemi években. Ráadásul közülük heten még az egyetem elvégzése után is ott maradtak a szakkollégiumban nevelőtanárként. A Fidesz tárgyalóinak kétharmadát az 1959–1964 között születettek korcsoportja adta. Mindez rendkívül erős kohéziót mutat a párt vezetésében. Míg az elmúlt 30 évben a Fidesz holdudvara szinte teljesen kicserélődött, a párt legbelső magja változatlan maradt.

Ezt a magot a vidéki városi származás, a maszkulinitás, a társadalmi hierarchia tisztelete és a hierarchiában való sikeres feljutás vágya, valamint a zárt szervezetekben (katonaság, szakkollégium) közösen eltöltött évek kovácsolták szorossá. A hazulról hozott szociális konzervativizmust átmenetileg felváltotta bennük a liberális korszellem követése a pályakezdésük idején. Ám a sikeres és gyors felfelé mobilitás befejeződése után a párt vezetése az új politikai elit része lett,

[2] Orbán Viktor 1994. Interjú Kasza Lászlónak. In Kasza László: *Metamorphosis Hungariae, 1989–94*. Budapest: Századvég, 111.

így 1994-től már könnyebben megszabadulhatott induló eszméitől, és visszatérhetett tradicionális gyökereihez.

Az 1989-es tárgyalásokon részt vevő 28 fős Fidesz-delegációból mára csak heten maradtak a párt tagjai, közülük azonban hatan vidéki városból indultak el. Ők mind a mai napig a Fidesz befolyásos politikusai, köztük van Orbán Viktor miniszterelnök, Áder János köztársasági elnök és Kövér László, az országgyűlés elnöke.

A Fidesz vezetői nem ideológiákra hivatkoztak az egyébként is szétporladó állami ideológiával szemben, hanem jogokra a létező jogszabályok ellenében. Egyszerre voltak radikálisak és antiideologikusak. Ez paradoxonnak tűnik, mert a radikális mozgalmak szerte a világon általában ideologikusak. Itt azonban a radikalizmus a cselekvés radikalizmusa volt, nem az eszméké. A Fidesz támogatta az ellenzéki egységet, de nem volt híve az MSZMP-vel való idő előtti tárgyalásoknak, továbbá az állampárt által javasolt „nemzeti megbékélés" politikájának. Úgy gondolták, hogy szakítás nélkül nincs megbékélés. Ezért mondta Nagy Imre újratemetésén Orbán Viktor, hogy a fiatalok azért tisztelik Nagy Imrét, mert népe érdekében szakítani tudott kommunista meggyőződésével.

A Fidesz bizonyos pontokon a „faltörő kos" szerepét játszotta a tárgyalásokon – már eleve azzal is, hogy az ellenzéki szervezetek közül a legkevésbé volt meggyőződve a tárgyalások elkerülhetetlenségéről. A csoport radikalizmusát nemcsak a rendszerváltás, hanem az elitváltás igénye is formálta. Az egyik Fidesz-tárgyaló 1997-ben így fogalmazott: „Hiszek abban, hogy Magyarországon totális generációváltásra lenne szükség az eliten belül. Ennek a generációváltásnak a kezdete volt a Fidesz, ők mondták ki radikálisan azt, hogy szakítani kell a múlttal."[3] Ezt az érzületet ebben a körben sokan osztották. A generációs indulatból az is kitűnik, hogy a Fidesz, paradox módon, egyszerre volt értelmiségi és értelmiségellenes párt. Nem volt véletlen, hogy a szervezet vezetői többször leszögezték, hogy a Fidesz egyik politikai tömörülésnek sem kíván ifjúsági utánpótlása lenni.

[3] Interjú Harmati Istvánnal, aki a Fidesz delegáltja volt az 1989-es kerekasztal-tárgyalásokon (1997).

A kerekasztal-tárgyalások idején a Fidesz a disszidens értelmiségi mozgalmakból kinőtt, liberális SZDSZ stratégiai szövetségese volt. A legfontosabb kérdésekben a két párt képviselői egyetértettek. A Fidesz szerepe elsősorban a rendszerváltás folyamatának felgyorsítása volt. Ahogy egyik interjújában Kövér László fogalmazott, „a Fidesz volt az ellenzék könnyűlovassága. Mi mindig kimondtuk a legradikálisabb álláspontot, amihez képest azután kompromisszumokat lehetett kötni."[4] De ez a magatartás nemcsak taktikai jellegű volt, hanem a Fideszben mélyen bevéződött antikommunista attitűd kifejeződése is.

Miben különbözött Orbán hozzáállása a korszak olyan formátumos politikusaitól, mint a konzervatív Antall József vagy a liberális Tölgyessy Péter? Orbán szerint abban, hogy az ellenzéki elgondolásokat ő tudta a leginkább lefordítani a konkrét politikai lépések szintjére. „Van egy jó gondolat, de mi következik ebből? Fölismerve az ellenfél álláspontját, hogyan kell használni ezt az érvet? Ha az érv kiváló, hogyan kell ezt úgy használni, hogy abból az jöjjön ki, amit mi akarunk? Szóval rögtön láttam, hogy ezzel a képességgel ott rajtam kívül más nemigen rendelkezik."[5]

A Fidesz 1990 óta folyamatosan parlamenti pártként működik, ebből 13 évet kormányon töltött, és e sorok írásakor is hatalmon van. A párt harmincéves történetéből az első öt évben kollektív vezetés volt, utána Orbán 23 éven át volt a párt elnöke, és ma is az. (Azért nem 25 évet, mert ebből egy-egy évre átadta a pártelnöki posztot Kövér Lászlónak, illetve Pokorni Zoltánnak.) Az utóbbi tíz évben a párt alárendelt szerepet játszik a politika formálásában, és csupán egyike az Orbánt segítő apparátusoknak.

Orbán az elmúlt három évtizedben három nagyobb politikai fordulatot hajtott végre. Az első ideológiai jellegű fordulat volt 1993–94-ben, amikor pártját liberálisból konzervatív irányba navigálta, s amely azóta a konzervativizmustól is elszakadva, nacionalista, etnicista, populista politikát követ. Az ideológiai fordulat csak az első

[4] Interjú Kövér Lászlóval (1997).
[5] Bozóki András interjúja Orbán Viktorral (1990).

alkalommal keltett meglepetést, azóta világossá vált, hogy Orbán opportunista politikus, akit nem az ideológiák, hanem kizárólag hatalmi érdekei irányítanak. Ennélfogva a Fidesz végigjárta az ideológiai palettát, sőt az eszmék számos árnyalatát, a politikai szükség szerint. Mivel azonban az ideológia korlátozza a cselekvést, Orbán igyekszik minél kevesebbet beszélni róla. A második, szervezeti fordulat 2003-ban következett be, amikor az alapszabály módosításával Orbán egyeduralomra tett szert pártjában. Végül a harmadik fordulat 2010-ben jött el, amikor Orbán – ellenzékben hangoztatott nézeteivel szakítva – kormányra kerülve a liberális demokrácia lebontását indította el, és létrehozta az Európai Unió történetének első nem demokratikus rendszerét.

Ez a rendszer – Heller Ágnes találó kifejezésével – „posztmodern zsarnokságként" írható le, amely nem a 20. századi autoriter rendszerek receptjét másolja, hanem az elnyomás szelektív, társadalmi rétegekre szabott, kezdetben puhának tűnő, de egyre szigorodó formáit követi. Ez a pragmatikus elnyomás azáltal tartható fenn, hogy erőteljes és egyoldalú propagandával társadalmi támogatást tud szerezni az éppen aktuális célcsoportokkal szembeni diszkriminációhoz. Az effajta eljárás első ránézésre esetlegesnek tűnik, de az akció végére mindig világossá válik annak rendszerszintű mivolta.

1998 és 2002 között Orbán konzervatív miniszterelnökként még a rendszerváltás idején kidolgozott alkotmányos keretek között maradt. 2010 óta azonban minősített többséggel új alaptörvényt íratott, és a rendszerváltással szemben határozza meg magát. Ez az ő árulása. Azt rombolja le, amit harminc évvel ezelőtt maga is felépített.

NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

A három vezető, Horthy, Kádár és Orbán életútját politikáját áttekintve van néhány alapvető hasonlóság és számos különbség. Melyek a közös pontok?

Egyikük sem volt az eszmék követője, az ideológiák rabja. A Horthy-rendszer ideologikus volt, de névadója viszonylag távol tartotta

magát az ideologikus kormányzástól. A Kádár-rendszer a szovjet blokk részeként elvileg nem szakadhatott le a kommunista ideológiáról, a gyakorlatban azonban megtette. Kádár a mindennapi élet nyugalmának biztosításával tudott elszakadni az 1950-es évek totalitárius ideológiájától. Az Orbán-rendszernek nincs koherens ideológiája, van viszont agresszív propagandája: a rezsim bombasztikus etnonacionalizmusa szokatlanul hangzik az Európai Unióban, amelynek alapértékeit a kormányfő ma már látványosan figyelmen kívül hagyja.

Ereje teljében mindhárom vezető hajlott a politika pragmatikus megközelítésére. Közülük még Horthy volt az, aki többé-kevésbé szilárd értékrendszert hozott hazulról, majd a császári udvarban megtanulta az arisztokrata viselkedésformákat. Horthy az „úri becsületre" hivatkozott, Kádár politikusként rendkívül ravasz játékos volt, aki a puritán életmód kliséit követte. Orbán számára egyetlen cél volt, a helyzettől függően definiált siker, amelynek a politikai és gazdasági hatalom megszerzése egyaránt része. Hármójuk közül egyedül Orbán használta fel hatalmát a maga és családja meggazdagodására. Mégis ő az, aki imázsát az „egyszerű vidéki fiú" népmesei narratívájára építi.

Mindhárom vezető elárulta korábbi meggyőződését: Horthy elárulta a királyt, Kádár elárulta a forradalmat, Orbán pedig elárulta a rendszerváltást. Úgy tűnik, mintha a fiatalkori meggyőződésektől való rugalmas elszakadás volna a „korszak-alkotó" siker titka. Ha szembefordulsz korábbi önmagaddal, hosszú életű lehetsz a politikában.

Mindhárom vezető fiatalkorát zárt szolidaritásközösségekben töltötte, egyiknek sem volt hagyományos polgári foglalkozása: Horthy a tengerészetnél, Kádár az illegális kommunista mozgalomban, Orbán a katonaságnál és az egyetemi szakkollégium belső világában. Horthy és Orbán macsó közegben szocializálódott, míg Kádárnál ez nem volt evidens. Mindhármuknak előbb szűkebb, zártabb közösségben kellett fegyelmezettségüket vagy rátermettségüket bizonyítaniuk ahhoz, hogy később a politika világában is hatalomra jussanak.

Horthy és Kádár érett férfikorban került hatalomra, Orbán náluk jóval fiatalabb felnőttként. Kádár és Orbán egészen fiatalon kezdett el politizálni, mindkettőt „homo politicusnak" tekinthetjük. De Kádár Orbánnál sokkal nehezebb, rögösebb úton jutott el a hatalomhoz,

szélsőséges körülmények között. Hozzájuk képest Horthy jóval később lépett a politikába, és a császár szárnysegédjeként gyűjtött birodalmi tapasztalatait próbálta kamatoztatni a magyar nemzetállami kontextusban.

Hármójuk közül induláskor Kádár volt a legnehezebb helyzetben, mert az ország az ő idején volt a leginkább kiszolgáltatott és legkevésbé független. Hatalomra kerüléséről nem Budapesten, hanem Moszkvában döntöttek. Kádár mozgásterét, paradox módon, az elbukott 1956-os forradalom tágította ki a szocialista táboron belül. Horthy kezét viszont megkötötte az első világháborús vereség, a Monarchia széthullása és a trianoni békediktátum. A három vezető közül messze Orbán mozgástere volt a legnagyobb, aki második kormányzását győztes helyzetben, alkotmányozó parlamenti többséggel kezdhette, demokratikus keretek között. Magyarország ekkor már régóta a NATO tagja volt, ő pedig az Európai Unió anyagilag is támogatott tagállamának vezetőjeként foglalta el a kormányfői posztot. A 2010-től máig tartó időszakot Orbán saját hatalmi mozgásterének további tágítására fordította. Erre szolgált a belpolitikában a jogállam és a demokrácia leépítése, a külpolitikában pedig a „keleti nyitás" politikája.

Horthy és Kádár kezéhez vér tapad, Orbán kezéhez pénz. A felügyelet már fontosabb, mint a büntetés. A preventív célú, láthatatlan megfélemlítés sikeresebb, mint az interneten és a világ televízióban könnyen bemutatható véres megtorlás.

Mindhárom vezető bizonyos fokig „pávatáncos" vagy régi kifejezéssel hintapolitikus volt. Közülük Orbán sokáig nagymértékben, Kádár hol intenzíven, hol mérsékelten, Horthy pedig csak uralma utolsó éveiben folytatott ilyen külpolitikát. Horthy háborúval, áldozatok százezreivel, szétlőtt és megszállt országgal búcsúzott, Kádár pedig omladozó diktatúrával és (még) megszállt országgal. Horthy emigrációban fejezte be életét, Kádár Budapesten, szellemileg megbomlott állapotban, ágyban, párnák között.

A három korszakon belül is folyamatosan változott a politikai berendezkedés jellege. De ha a korszakok meghatározó elemeit nézzük, Horthy idejében főleg hagyományos, választási önkényuralmi

rendszer működött, amelyet az elején és a végén szélsőjobboldali, paramilitáris erők diktatúrája keretezett. Kádár idején egypártrendszerű, poszttotalitárius diktatúra volt, amely leszámolással és megfélemlítéssel indult, a társadalom semlegesítésével és atomizációval folytatódott, hogy a végén harc nélkül adja fel önmagát. Orbán alatt folyamatos a lecsúszás: előbb demokrácia, utóbb illiberális, majd választási önkényuralmi rendszer alakult ki, amelynek lefelé örvénylő spirálja egyelőre megállíthatatlannak látszik. Egyik korábbi rendszer sem parlamenti eszközökkel bukott meg.

Horthy távol tartotta magát a napi politikai küzdelmektől, a politikát az általa kinevezett miniszterelnökök formálták. Kádár idején is voltak miniszterelnökök, de a fontos kérdésekben ő döntött, mert az ország pártállami irányítás alatt állt. Orbán miniszterelnökként folyamatosan a frontvonalban van, minden hatalmat a saját kezében összpontosít. Horthyhoz és Kádárhoz képest Orbán perszonifikált hatalmat működtet. Horthy uralkodott, de nem kormányzott, Kádár uralkodott és részben kormányzott, Orbán uralkodik és kormányoz.

A liberális demokrácia politikusai időről időre választásokat veszítenek, de ezen senki sem csodálkozik, mert ezt mindenki a parlamenti váltógazdaság normális, rutinszerű működésének tekinti. Magyarországnak nem volt olyan szerencséje, hogy politikai korszakainak névadói szabad és tiszta választásokon maradjanak hatalmon. Az elmúlt száz év tapasztalata azt mutatja, hogy aki itt korszakot teremt, az bukásával magával rántja a rendszert, amelynek névadója volt.

(2019)

Elitizmus és populizmus, a két jó barát

Mik voltak az antiliberális fordulat okai? Nem akármilyen helyzetről van szó, hiszen Magyarország 2004 óta az Európai Unió tagja, belépésekor elfogadta annak feltételeit, és maga is csatlakozott az EU közös alapértékeit rögzítő 2009-es lisszaboni szerződéshez.

Aki erre a bonyolult kérdésre komolyan vehető választ kíván adni, annak fel kell térképeznie a magyar kommunista rendszer természetét, ismernie kell az 1989-es rendszerváltás folyamatát, értenie kell annak dinamikáját és szereplőinek főbb motivációit. Erre a kérdésre az adhat jó választ, aki ismeri a posztkommunista átalakulás kettős természetét, a demokráciára és a kapitalizmusra való egyidejű átállás ellentmondásait, az elmúlt 25 év domináns ideológiáit és változó korhangulatait, a társadalmi igények megváltozását, valamint a meghatározó politikai erőket. Ráadásul a folyamat nem érthető meg a nemzetközi kontextus bemutatása nélkül, hiszen a közép-európai posztkommunista demokráciák átalakulása sokszor párhuzamosan, olykor azonban egymástól különböző irányokban haladt. Egyes történeti trendek megismétlődtek ezekben az országokban, míg más tekintetben – például az államépítés vonatkozásában – alapvetően különböztek is egymástól.

Umut Korkut könyve[1] annak strukturális okaira keresi a választ, hogy miért hirdethettek Magyarország 2010-ben megválasztott politikai vezetői új irányt, sőt új rendszert a liberális demokráciával szemben. Korkut meggyőzően érvel amellett, hogy a demokratikus

[1] Umut Korkut. 2012. *Liberalization Challenges in Hungary: Elitism, Progressivism, and Populism*. New York: Palgrave Macmillan.

átmenet kutatóinak várakozásaival szemben „a liberalizáció és a demokratizáció közötti kapcsolat nem feltétlenül egymást erősítő progresszív folyamat, hanem olyan átalakulás, amelynek elemei kölcsönösen bomlasztó hatással lehetnek egymásra. Egyrészt a liberalizáció morális-elitista kontextusban jelent meg, másrészt a gazdaság és a politika párhuzamos liberalizálása felgyorsította a gazdasági átalakulást, ám diszkreditálta a demokratizálódást" (57. o.). Nem véletlen tehát, hogy az elitizmusra populista válasz fogalmazódott meg.

Az elitista modernizációnak hosszú múltra visszatekintő hagyománya van Magyarországon. Csak az utóbbi fél évszázad fejlődését áttekintve: a magyar kommunista rendszer viszonylag korán, már az 1956-os forradalom után megváltozott: a totalitárius korszak helyébe a poszttotalitárius lépett. A magánszférát függetlenítették a közvetlen politikai befolyástól, a magas kultúrát tisztelték, az 56-os foglyok többségét hamar kiengedték, és társadalmi integrálásukra törekedtek. Lehetővé tették a külföldi utazást, és a gazdaságban egyre inkább decentralizációval és kvázi piaci reformokkal kísérleteztek. Kádár János – tanulva az 1956-os leckéből – a társadalomnak békét ajánlott, és a politikai monopolhatalom fenntartása érdekében enyhített a társadalom központi ellenőrzésén. A permanens politikai mobilizáció helyébe a társadalom neutralizálása lépett, ahogy az tekintélyelvű rendszerekben szokás. Mindez az 1970-es évek közepéig tartó gazdasági fejlődéssel párosult. Korkut kimutatja, hogy a reformokra való nyitottság megkönnyítette azoknak a technokrata elemeknek a hatalom közelébe kerülését, akik szakértelmükkel segíthették az ország modernizációját – s ezáltal közvetve a rendszer fennmaradását. A káderpolitikában a párthűség korábbi kizárólagosságát felváltotta a politikailag lojális szakértők előtérbe állítása.

E politikai fordulat élhetőbbé tette a Kádár-rendszert, mert elősegítette a korábban szegénységben élők széles körű kispolgárosodását, miközben igyekezett fenntartani a rendszer ideológiai ígéretei között fontos szerepet játszó szociális védőhálót. Miközben – Jugoszlávia kivételével – más kelet-közép-európai kommunista országokban éles kommunista-antikommunista törésvonalak és érzületek mutatkoztak (hiszen a rendszer vezetői nem vagy csak nehezen mondtak

le a totalitárius uralomról), addig Magyarország úgy érkezett el az 1989-es rendszerváltás küszöbéig, hogy a reformszocialista szakértői csoportok fokozatosan közeledtek a liberális ellenzékhez. Míg másutt 1989-ben bársonyos vagy erőszakos forradalmak zajlottak le, addig Magyarországon a reformcsoportok és ellenzéki pártok párbeszédének eredményeként erőszakmentes, tárgyalásos átmenetre került sor.

A magyar társadalom szélesebb rétegei – bár támogatták – jellemzően nem vettek részt a demokratikus átalakulásban. A demokrácia kivívása nem saját élményük volt; inkább úgy érezték, hogy a demokráciát a történelmi széljárás szerencsés fordulata nyomán ajándékba kapták. Ugyancsak úgy tűnt, hogy a gyors privatizációnak nincs alternatívája, hiszen Magyarország az 1980-as évek végére a világ egyik legeladósodottabb országává vált.

A posztkommunista korszak első évtizedében a liberális politikai tábor és a korábbi reformszocialista technokrácia együttműködése szorosabb formákat öltött, sőt az 1994–98 közötti szocialista-liberális Horn-kormány tevékenységében közvetlen politikai együttműködéshez vezetett. A kor nagy kérdése az volt, lehetséges-e párhuzamosan politikai és gazdasági átalakulás. Vajon a kibontakozó politikai demokrácia nem erősít-e fel olyan csoportokat, amelyek blokkolhatják a liberális gazdasági átalakulást? Ha pedig a felgyorsuló privatizáció új erőcsoportokat teremt, vajon mi garantálja azok érdekeltségét a demokrácia elmélyítésében? Lehetséges-e igazságos privatizáció? Hogyan lehet a privatizáció folyamatát a demokrácia keretei között tartani? Mivel Magyarországon a politikai átalakulás vértelenül zajlott le, az új demokrácia elsődleges haszonélvezői a „spontán" privatizációból részesülő, részben a régi rendszerből eredő kapcsolati hálókra építő technokrata körök lettek. Az ő tapasztalataik ellentétben álltak a társadalom széles rétegeinek mindennapi élményeivel. 1990-es években megkezdődött a magyar társadalom kettészakadása.

E folyamat „természetesként" való elfogadását a korszak világszerte domináns gazdasági ideológiája erősítette. A posztkommunista átalakulások ugyanis olyan pillanatban mentek végbe, amikor a világban a Hayek és Friedman nevéhez kötődő neoliberális gazdaságpolitikai

paradigma uralkodott, amely Reagan és Thatcher neokonzervatív korszakaként vált ismertté. Mindez hatással volt a nyugati baloldalra is, amely később – Clinton, Blair és Schröder idejében – a szociáldemokrata politika gazdaságilag liberális változatával kísérletezett, és Anthony Giddens elméleti munkássága nyomán a „harmadik út" politikáját hirdette meg. Ez a baloldal rugalmas munkaerő-politikát, *public-private partnership*et hirdetett, és társadalmi bázisát a régi, eltűnőben lévő munkásosztállyal szemben a képzett, feltörekvő, új középosztályra alapozta. Az Európai Unióhoz csatlakozni kívánó közép-európai országok új elitje több esetben a sokkterápiát és a gyors privatizációt választotta a felzárkózás eszközéül. Ez az új elit abban hitt, hogy a piacosítás pozitív hatásai hamar leszivárognak az alsóbb társadalmi rétegekhez, így megőrizhető a társadalmi béke. A magyar társadalom nem akart újabb nagy kísérletek alanyává válni. Azt remélte, hogy a gazdasági felemelkedést a javak igazságos elosztása fogja kísérni, hiszen – mint azt sokszor hallotta – demokrácia és piacgazdaság kéz a kézben jár. Az akkori *Zeitgeist* szerint a piacgazdaság bázisán kifejlődő polgári társadalom és politikai demokrácia szorosan összekapcsolódik, így e párhuzamos, kettős átalakulással végső soron mindenki jól jár.

Umut Korkut pontosan írja le a magyar liberalizmus felemelkedését és hanyatlását, amely nélkül nem érthető meg a 2010-ben bekövetkezett nacionalista fordulat. A demokratikus ellenzék jelentős szerepet játszott a rendszerváltásban, és így komoly morális tőkére tett szert. Pártja, a liberális SZDSZ 1990-ben és 1994-ben is megszerezte a szavazatok 20 százalékát, amelynek révén – egészen a 90-es évek végéig – tartósan a második legnagyobb magyar párt lett. A liberális demokrácia iránti elkötelezettsége lehetővé tette számára, hogy olyan rendszer kibontakozását segítse elő, amelyet a súlyokra és ellensúlyokra épülő, kifinomult jogi intézményrendszer jellemzett. A Horn-kormány nem élt vissza kétharmados parlamenti többségével, mert nem volt szüksége rá. A szellemi felsőházként működő alkotmánybíróság és az egész alkotmányos rendszer a jogállamisággal ellentétesnek ítélte a „történelmi igazságtétel" radikális formáinak visszaható hatályú alkalmazását, továbbá legálisként fogadta el a

spontán privatizációt, így annak nyertesei érthetően nem a rendszer újabb átalakításában, hanem konszolidálásában voltak érdekeltek.

A gazdag tradíciókkal rendelkező magyar liberalizmus későbbi hanyatlását Korkut szerint az okozta, hogy „az átmenet első pillanatától fogva az elitdemokrácia és a gazdasági liberalizmus céljai összekapcsolódtak".[2] „A politikai döntések depolitizálása lett a következménye annak, hogy e döntéseket kivonták a politikai kontroll alól, és azokat a szakértő politikusok kizárólagos felelősségévé tették. A szakpolitikából *(policy)* igyekeztek eltüntetni a politikát *(politics)*, s ezáltal úgy tűnt, mintha a liberális átalakulás tisztán szakkérdés lenne, amelynek nincsenek politikai ellenfelei."[3]

A kilencvenes évek eredeti tőkefelhalmozásának korszakát egyre inkább átszőtte a korrupció. A liberálisok számára egyre kényelmetlenebbé vált a szocialistákkal való koalíciós kormányzás, mert a választók szemében az a meggyőződés erősödött meg, hogy a liberálisok morális tőkéjüket egyre inkább a volt kommunisták anyagi haszonszerzésének legitimálására használják. Az a tény, hogy a „baloldal" privatizált – amelynek a népi percepció szerint a volt kommunisták lettek a haszonélvezői –, egyszerre lökte a választók nagy részét antikommunista és antikapitalista irányba. A „baloldal" és a „jobboldal" gazdaságpolitikája megfordult, mert a „baloldal" privatizált, és a „jobboldal" követelt erős államot. A külföldi közvetlen tőkebefektetés (FDI) látható növekedése a választók szemében még erősebbé tette a liberálisok elitizmusát és a volt kommunistákból rekrutálódó „komprádor burzsoázia" összefonódását a multinacionális tőkével. Egyre többen vélték úgy, hogy a domináns „modernizációs ideológia", mint legkisebb közös többszörös, csupán a globalizálódó gazdaságba bekapcsolódni képtelen, kevéssé iskolázott, hátrányos helyzetű csoportok, valamint a bérből és fizetésből élők kizsákmányolásának elfedésére szolgál. Azt a következtetést vonták le ebből, hogy a baloldal elárulta eszményeit és választóit, amikor gazdasági lehetőségeket önmaga javára kihasználva jobboldali-neoliberális

[2] Umut Korkut. 2012. op. cit. p. 60.
[3] Ibid. p. 65.

gazdaságpolitikát folytatott. Mindez tápot adott az összeesküvés-elméleteknek. A jobboldalon megjelentek a közismert, sztereotip ellenségképek: a saját nemzetére rontó baloldal („kommunisták"), a külföldi érdekeket szolgáló liberalizmus, a globális profit szempontjait követő multinacionális tőke és a nemzetietlen kulturális értékeket közvetítő kozmopoliták („zsidók"). A történelmi helyzet szinte tálcán kínálta az újraállamosító, nacionalista-populista politika visszatérésének esélyét.

A változás iránya már az első Orbán-kormány idején (1998–2002) kirajzolódott, de az új jobboldali elit akkor még ortodox gazdaságpolitikát folytatott, hiszen a gazdaság amúgy is felívelő pályán állt. Az első Orbán-kormány csak kismértékben fogalmazta át a redisztribúció elveit, de szakított a klasszikus liberális államfelfogással. Felismerte, hogy a demokrácia nem működhet hatékony állam nélkül. Az éjjeliőr-állammal szemben (akkor még) „kicsi, de erős" államot akart, de ezt az államot a maga képére akarta formálni. Célja az államreform volt, nem pedig a „társadalmi forradalom". Támogatóit az akkor még bővülő forrásokból is kielégíthette, és nem állt szándékában veszélyeztetni az uniós csatlakozást, amelyért maga is sokat tett.

A 2002–2010 között hatalmon lévő szocialista-liberális kormányok az első ciklusban szociáldemokrata, a másodikban pedig „megkésett harmadikutas" politikát folytattak. Az első ciklus politikailag sikeres volt, mert az általános életszínvonal javult, az ország csatlakozott az Európai Unióhoz, és a társadalom többsége optimista várakozásokkal nézett a jövőbe. 2006-ban a hatalmon lévő pártokat újraválasztották, ami először következett be a magyar demokrácia történetében. A második ciklus „blairista" kurzusa viszont sikertelen maradt döntően három okból: 1. a politikai osztály morális válságba jutott, 2. korrupciós ügyek tizedelték, 3. a 2008-as globális pénzügyi válság kirobbanása után a kormánynak már csak válságkezelésre maradt ereje. A progresszív politika gazdasági bázisa kimerült, a növekedés először lelassult, majd negatívba fordult. A reformoknak útját állta az erősödő populista ellenzék, amelynek szerves része volt a nyíltan rasszista szólamokat hangoztató, paramilitáris szervezeteket működtető szélsőjobboldal. Vidéken felerősödött a cigányellenesség, amely

szélsőséges formában a rasszista indíttatású gyilkosságokban tetőzött. A neoliberálisnak bélyegzett neoblairista kormány reformjai zátonyra futottak a növekvő politikai hitelvesztés következtében.

A liberálisok sokáig egyszerre próbálták meg képviselni a „szabadság és szolidaritás" eredeti, rendszerváltó programját. De 2007-ben az ő köreikben is meghatározóvá vált az a felfogás, amely szerint e két érték ellentétben áll egymással. Úgy vélték, a társadalmi szolidaritás akadálya az ország versenyképességének. Ugyancsak ők voltak azok, akik a „kultúraváltás" szükségességét hangoztatták, mintha a kultúra csak a múlt hínárja, s ekképp a modernizáció akadálya lenne, s mintha attól kellő elszántsággal, egy csapásra meg lehetne szabadulni. „A hatalmi csoport egyes körei saját szerepükre úgy tekintettek, mintha pásztorok vagy civilizátorok volnának",[4] amely egyre anakronisztikusabbá vált az erősödő politikai konfrontáció idején. Az államadósság ugrásszerűen megnőtt, és a mindennapi életben is úgy tűnt, hogy az állam nem képes fenntartani a rendet és a biztonságot.

2010-re olyan helyzet állt elő Magyarországon, amelyben a „szakértői politikát" támogató liberalizmus szitokszóvá vált. Korkut a magyar helyzetre is érvényesnek tekinti David Ost szavait:

„Nem egyszerűen néhány liberális szakpolitikai javaslattal vagy politikusi attitűddel volt probléma, hanem mindenekelőtt azzal, hogy az egész progresszív politikai építmény az értelem *(reason)* primátusára épült. Azáltal, hogy a progresszív tábor a politikáját nemcsak a »jó«, hanem a »szükséges«, nemcsak a »kívánatos«, hanem a »racionális« fogalmára építette, nem adott lehetőséget követőinek arra, hogy elégedetlenségüket azok bármilyen elfogadható módon kifejezzék. A »nincs alternatíva« megközelítéséhez ragaszkodva a liberálisok minden ellenállást irracionálisnak és illegitimnek tekintettek. A másként gondolkodókat »irracionálisnak« bélyegezték."[5]

[4] Ibid. p. 63.

[5] David Ost. 2005. The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Post-Communist Europe. Ithaca: Cornell University Press, p. 95. Idézi Korkut, 2012. op. cit. p. 76.

Korkut mindehhez hozzáteszi, hogy a liberalizmus ilyen félreértelmezéséért a liberális értelmiség is felelős, amely kulturális tőkéjét a jozefinista reformok legitimálására fordította.

> „Ezzel pedig – párhuzamosan a liberalizáció által kiüresített politikai folyamatokkal – megfosztotta politikai tartalmától a közügyekről folyó diskurzust. (…) A liberális értelmiség a »válság« fogalmát objektív értelemben használta, mintha a gazdasági válság mindenki számára nyilvánvaló, univerzális valóság lenne, csakúgy, mint annak megoldása. Ennélfogva a társadalmi teret a liberális értelmiségiek univerzalista látásmódja dominálta, akik egyúttal az új, univerzális paradigmák megfogalmazásának igényét képviselték."[6]

A liberalizmus elitista értelmezésének kudarca után az inga az etatista-populista irányba lengett ki, mintha e két szélsőség között nem lehetne középút. Pedig jelzésértékű, hogy a demokratikus Magyarország mindmáig legnépszerűbb politikusa az a Göncz Árpád volt, aki személyében egyesíteni tudta a liberális és plebejus értékeket.[7]

A 2010 áprilisában hatalomra került Fidesz kétharmados parlamenti többségében testet öltő új politikai kurzus a fentiekben vázolt univerzalista szemlélettel is szembefordult, amikor új partikularizmust hirdetett meg: „nemzeti öncélúságot", „forradalmat", „nemzeti együttműködést", elitellenességet és a korábbi uralkodó elit eltávolítását, és központilag irányított, „centrális erőtérben" megvalósuló politikát. Az új politikai garnitúra vezetői kimondatlanul is azt üzenték, hogy válság idején korlátozni lehet a demokráciát. Ha az európai demokrácia liberális, akkor az antiliberális politikának nem erre a demokráciára, hanem annak „szuverén", „keleti", a nemzetközi konvenciók értelmezési keretéből kilépő, korlátozott formájára van szükség. Különösképp korlátozták a demokratikus jogállam liberális és szociális komponenseit: a sajtószabadságot, a tanszabadságot, a vallásszabadságot, az emberi jogok védelmére hivatott intézmények

[6] Korkut, 2012. op. cit. p. 144, p. 150.

[7] Vö. Dae Soon Kim. 2012. *Göncz Árpád: Politikai életrajz*. Budapest: Scolar.

hatáskörét, a szervezkedés szabadságát, a bírói függetlenséget, a népszavazás és népi kezdeményezés törvényes lehetőségeit, a sztrájkjogot, a szakszervezeti jogokat és a társadalombiztosítást. Radikálisan csökkentette a munkanélküli-segély folyósításának időtartamát, az azt követő, alacsony összegű támogatás folyósítását pedig közmunkához kötötte. Ezek a változtatások túlmutatnak az állam reformján, mélyen érintik a társadalmi viszonyokat is. Nemcsak a közigazgatási szféra autonómiája szűnt meg, hanem egyes közalkalmazotti csoportok tagjai számára még kötelező kamarai tagságot is előírtak. Orbán Viktor szerint Magyarországon a korábbi liberális alkotmányt keresztény alkotmány váltotta fel – mintha e két érték feltétlenül ellentétben állna egymással. A „nemzetegyesítés" politikája a nemzet fogalmát a politikai közösségről az etnikai közösségre helyezte át.

Az intenzív újraállamosítás a korábbi privatizáció által „igazságtalanul" kiosztott jövedelmek visszaszedését jelenti, amelyek fölött egy szűk gazdasági-politikai csoport diszponál. Mivel az újraállamosítást egyúttal az államszervezet erőteljes centralizációja kísérte, az „államérdek", fogalmát kizárólag a miniszterelnök definiálja. Nem kizárt, hogy az államosítást később egy újabb privatizációs hullám (például a kiosztott hosszú távú földbérletek után a földek megvásárlása) követi, amellyel a jelenleg hatalmon lévő politikai erőcsoport megpróbálja visszafordíthatatlanná tenni az általa kialakított új status quót. Mindezek a hullámzások hasonlítanak néhány környező ország elitista-populista politikai váltógazdaságához, például Szlovákiáéhoz, ahol Meciar, Dzurinda és Fico kurzusai követték egymást, vagy Lengyelországéhoz, ahol Miller, Belka, Kaczynski és Tusk nevéhez kapcsolódtak az eltérő politikai szakaszok. A magyarországi fordulat azonban mélyebb ezeknél, hiszen Orbán mögött alkotmányozó többség áll, amely „nemzeti szabadságharcot" folytat azzal az Európai Unióval szemben, amelynek maga is tagja.

Umut Korkut könyve lényeglátóan mutatja be a magyarországi változások természetét, az elitista-populista mérleghinta változásait. A kapitalizmus és demokrácia konfliktusokkal terhelt együttélése a régióban továbbra is fennmaradhat, de ez politikailag egymást váltó elitista és populista kurzusokban ölt testet. Mindezek a látszattal

ellentétben nem egymás ellentétei, hanem ugyanarra a problémára adott, egymással összefüggő, torzult válaszok, amelyeket a szűkösség, a lemaradás, a modernizáció, az állami vagy piaci koordináció és a demokrácia közötti feszültségek hívtak elő. Korkut elemzése komoly elméleti bázisra támaszkodik, a könyv a kritikai tudásszociológiai iskola figyelemre méltó műve. Ezen túlmenően, a szerző átfogóan és belülről ismeri az utóbbi harminc év domináns magyarországi politikai diskurzusait, amelyeket eredetiben olvasott. Munkája nem puszta esetleírás, hanem értelmező elemzés, amely nemcsak a Magyarországgal foglalkozó kutatók, hanem a posztkommunista átalakulások, a politikai eszmék, az új demokráciák, a hibrid rezsimek kutatói, sőt a politikaelméletben jártas szakemberek érdeklődésére is számot tarthat.

(2014)

Diktátorok és lázadó civilek

Az utóbbi évek kutatásainak köszönhetően mind a demokráciáról és a tekintélyelvű rendszerekről, mind pedig a demokrácia lerombolásának, illetve újjáépítésének esélyeiről alkotott tudásunk jelentősen bővült. Habár kétségkívül van kapcsolat gazdasági fejlettség és demokrácia között, e viszony nem mindig egyértelmű. A gazdasági növekedés sem minden körülmények között kedvez a demokrácia létrejöttének, különösen akkor nem, ha a javak elosztását az állampolgárok nem tekintik igazságosnak.[1] Önmagában a demokratikus minimumnak tekintett választások nem garantálják a demokrácia fennmaradását, mert az autoriter vezetők megtanulták, hogy miként lehet demokratikus legitimációval – félig vagy egészen – tekintélyelvű rendszert működtetni. Az autoriter vezetők többsége a demokrácia fogalmát paravánként használja a demokrácia szellemétől és gyakorlatától idegen politikai berendezkedés kiépítésére. Átveszik a demokrácia több intézményét, de azokat eredeti rendeltetésüktől eltérő célokra használják. Demokratákként mutatják be önmagukat, csak éppen a liberális demokrácia helyett először többségi demokráciát, majd az emberi jogokat figyelmen kívül hagyó „illiberális demokráciát" működtetnek. Innen pedig már csak egy lépés az autoriter fordulat beteljesítése, a demokrácia elveinek megtagadása. „Patyomkin-demokráciákban" akár még korlátozottan versengő választásokra is sor kerülhet anélkül, hogy a szavazás végső eredménye

[1] Gary Marks & Larry Diamond eds. 1992. *Reexamining Democracy: Essays in Honor of Seymour Martin Lipset*. Newbury Park: Sage.

megváltoztathatná a liberális demokráciától egyre távolabb sodródó rendszer alapvonásait.

Az itt tárgyalt könyvek arra hívják fel a figyelmet, hogy a demokrácia és a diktatúra között az utóbbi időben széles, szürke zóna alakult ki, amelyeket vegyes vagy hibrid rendszerekként írhatunk le.[2] E rendszerekben fennálló szűk társadalmi mozgásteret mind az autoriter vezető, mind pedig a demokratikus ellenzék a maga javára igyekszik kihasználni, ezért a politikai küzdelem rendszer-alternatívák harcát jelenti. Nemcsak a különböző országok demokratái képesek hatékonyan tanulni egymástól, hanem a diktátorok is. A nemzetközi politikában gyakran tapasztalt „dominóeffektus" nemcsak pozitív,[3] hanem negatív irányban is működhet. Számos esetben a már kialakult demokratikus intézményrendszer sem nyújt garanciát a diktatórikus vezetők felemelkedése ellen, ha azok rosszhiszeműen kihasználják a rendszer gyengeségeit. Nemcsak a demokrácia fenntartásának és expanziójának, de ellehetetlenítésének is megvannak a maga „legjobb gyakorlatai": e destruktív gyakorlatok terjedése manapság globális méreteket ölt.

Mindazonáltal a demokrácia elfojtásában érdekelt tekintélyelvű vezetőkkel szemben az ellenállás új formái is megjelentek, s e tiltakozási formák is globalizálódnak. Történeti összehasonlító elemzésben kimutatható, hogy az erőszak nélküli civil ellenállás az esetek többségében jóval hatékonyabb a fegyveres ellenállásnál. A kommunikációs technológiák új formáit a felkelők sokáig a maguk javára tudták fordítani – például tüntetések szervezésekor –, de ezeket nemcsak a civil társadalom ellenálló csoportjai, hanem a hatalom képviselői is hatékonyan képesek hasznosítani. Nemcsak a hatalom megtartásának, hanem megdöntésének is megvannak azok a szervezeti és logisztikai technikái, amelyek elsajátítása a résztvevők eltökéltségét és – bizonyos fokig – professzionális hozzáállását igényli.

[2] Steven Levitsky & Lucan Way. 2010. *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press.

[3] Michael Meyer. 2009. *The Year that Changed the World: The Untold Story Behind the Fall of the Berlin Wall*. New York: Scribner.

A helyi demokratikus erők nyugati támogatásának állami nyomásgyakorlásra épülő politikája önmagában egyre kevésbé elégséges.[4] Nem csoda, hogy az utóbbi időben növekszik a helyi civil szervezetek nemzetközi támogatásának jelentősége, beleértve az ellenállás és mozgósítás különböző technikáira vonatkozó tudás átadását. A demokrácia visszahódítására vonatkozó tudás megszerzése éppúgy tanulási folyamat eredménye, mint a rendszer rutinszerű működtetése.

Az alábbiakban tárgyalt könyvek szerzői arra is figyelmeztetnek, hogy az erős népi elégedetlenség ellenére a diktátor sokáig megőrizheti hatalmát, ha erőforrásait át tudja csoportosítani a reá közvetlenül nem veszélyes szélesebb társadalmi rétegektől a hatalom megőrzése szempontjából kulcsfontosságú kevesekhez. A hatalom megtartásához nélkülözhetetlen kevesek lojalitásának megvásárlásával a diktátor sokak elégedetlenségét tarthatja ellenőrzése alatt, különösen akkor, ha az ellenzék megosztott, vagy a hatalom képviselői képesek az ellenzéki csoportok megosztására.

*

A Bruce Bueno de Mesquita és Alastair Smith által írt sikerkönyv, a *The Dictator's Handbook: Why Bad Behavior Is Almost Always Good Politics* (New York: Public Affairs, 2011) a hatalom megszerzésének és megőrzésének szabályait tartalmazza. A szerzők szerint az autokratikus módszerek nemcsak tekintélyelvű rendszerekben, hanem demokráciákban is használhatók, mert ezek a politika általános, rendszerektől független szabályai. Ráadásul az autokrata vezetők a demokratáknál számos tekintetben sikeresebbek, mert hosszabb ideig tudják megőrizni hatalmukat. A könyv az úgynevezett realista iskola – Machiavellire visszavezethető – tanításait követi, így nem áll távol Pareto, Michels vagy Carl Schmitt nézeteitől.[5] A politikai realizmus abból az

[4] Thomas Carothers. 2004. *Critical Mission: Essays on Democracy Promotion*. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace.

[5] Niccolo Machiavelli. 1988. *The Prince*. Cambridge: Cambridge University Press; Vilfredo Pareto. 1935. *The Mind and Society: A Treatise on General Sociology*. New York: AMS Press; Robert Michels. 1959. *Political Parties: A Sociologi-*

alaptételből indul ki, hogy nem engedhetjük meg magunknak, hogy a világot és legfőképp az embereket normatív alapon közelítsük meg, hanem – Max Weber nyomán – megértő-leíró módon kell értelmeznünk.[6] Ne akarjuk az embereket megváltoztatni, azt értsük meg, hogy miként cselekednek, és milyen megfontolások alapján. A megértés igénye persze nem jelent egyetértést. Bueno de Mesquita és Smith vitán felül állónak tekinti, hogy az egyének képesek felismerni saját érdekeiket és akár hatalomban, akár arra aspirálva, akár pedig a választóként ezeket az érdekeket követik.

A könyv intellektuális hátterét az önérdekre alapozott individualista tézis, a racionális választás elmélete jelenti. E szerint a politika világa mindenekelőtt racionális számításokon nyugszik, amelyet „politikai vállalkozók" végeznek el. Mint közismert, ez a megközelítés figyelmen kívül hagyja, hogy a politika távolról sem csak a racionalitás világa, hanem érzelmekre, szenvedélyekre, identitásokra és eltérő érdekekre épül, ahol nagy szerepe lehet a véletlennek és a szerencsének is.[7] Ezeket még a legragyogóbb manipulátor sem képes átlátni. A szerzők tudatosan provokatívan fogalmaznak, és az erkölcsi állásfoglalást az olvasókra bízzák. A szerzők által képviselt *selectorate* elmélet szerint a társadalom nagy részétől meg kell különböztetni azokat, akiknek elvileg beleszólásuk van a politikai folyamatokba: ez a névleges szelektorok köre, tehát azok, akik bár elmehetnének, mégsem mennek el szavazni. A demokrácia játékszabályait azok használják, akik elmennek szavazni, de a szerzők felhívják arra a figyelmet, hogy a passzívak köre nem kisebb a demokráciában, mint a diktatúrában, s erre politikát lehet építeni. Választási kampány idején nemcsak mozgósítani kell – ez csak a feladat egyik része –, hanem elérni azt is, hogy a másik tábor potenciális szavazói távol maradjanak a választá-

cal Study on the Oligarchical Tendencies of Modern Society. New York: Dover; Carl Schmitt. 2002. *A politikai fogalma*. Budapest: Osiris, Pallas Stúdió, Attraktor.

[6] Max Weber. 1962. *Basic Concepts in Sociology*. Westport: Greenwood Press.

[7] Donatella della Porta & Michael Keating eds. 2008. *Approaches and Methodologies in the Social Sciences: A Pluralist Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.

soktól. Ettől még maguk a politikai rendszerek különböznek, hiszen a demokráciákban a demokratikus szabályok a választásokon részt nem vevőkre is érvényesek, míg a diktatúrákban még a rendszert támogató szavazókra semA nominális szelektoroktól tehát meg kell különböztetnünk a valódi szelektorokat, akik elmennek választani. A politikai vezető arra törekszik, hogy adminisztratív és politikai eszközökkel úgy alakítsa a nominális és valódi szelektorok közti eltérést, hogy ezzel a saját híveit hozza előnyös helyzetbe. Előbbi módszerek közé tartozik a választási törvény átírása, a választói körzetek újrarajzolása, míg utóbbiak közé a saját választók motiválása és az ellenfél választóinak demobilizálása. Ha a vezető ezt meg tudja oldani, akkor jön a következő politikai feladat: a valódi szelektorokon belül létrehozni a győztes koalíciót. Demokráciákban ez a választásokon részt vevők egyszerű többségét jelenti. A győztes koalíció elvileg viszonylag kisszámú is lehet, ha a többieket sikerül távol tartani a szavazástól és a választási részvételnek nincs jogilag rögzített minimális küszöbértéke.

A szerzők játékelméleti megközelítése szerint győztes koalíción belül két kategória létezik: a nélkülözhetetlenek *(essentials)* és a befolyásosak *(influentials)* csoportja. A nélkülözhetetlenek azok körét jelenti, akik nélkül nem lehetséges a hatalom megszerzése vagy megtartása. A nélkülözhetetlen személyek köre persze cserélődhet. A történelemben számos példát tudunk arra, hogy a hatalom megszerzéséhez másokra van szükség, mint a hatalom megtartásához. Például a Lenin vezette orosz bolsevik párt belső köre tele volt értelmiségiekkel, míg a Sztálin vezette állampárt káderbürokratákkal. A személyek változhatnak, de a politikai hatalom szempontjából nélkülözhetetlenek köre megmarad.[8] Közéjük tartozhatnak pénzemberek, titkosszolgálati, rendőri és katonai vezetők, személyes bizalmasok, gazdasági mogulok, és így tovább. E körben nemcsak a pozíció számít, hanem a politikai vezetőhöz való feltétlen lojalitás is. A nélkülözhetetlenekhez képest tágabb a befolyásosak köre. Ők azok, akik a győztes koalícióhoz szük-

[8] Milovan Djilas. 1957. *The New Class: An Analysis of the Communist System*. New York: Praeger

séges társadalmi támogatást képesek biztosítani – szakszervezeti és vallási vezetők, etnikai csoportok vezetői.

Bueno de Mesquita és Smith azt tanácsolja a diktátoroknak, hogy a győztes koalíciót tartsák meg olyan kicsinek, amennyire csak lehetséges, mert minél kisebb a hatalmi koalíció, annál kevesebb embert kell ellenőrizni, és annál kisebbek a rendszer fenntartásának költségei. A névleges szelektorokat úgy kell alakítani, hogy olyan sokan legyenek, amennyire csak lehetséges, így a helyettesíthető tagokat könnyedén le lehet cserélni. A szerzők szerint érdemes ellenőrizni a bevételek áramlását, mert a vezető számára mindig hasznosabb, ha ő mondhatja meg, hogy ki részesüljön az erőforrásokból, mintha mindenki odaférhet az eloszthatóvá javakhoz. A vezető számára hatékony lehet az a megoldás, ha a társadalom többségét elszegényíti, miközben saját támogatóit gazdaggá teszi. A diktátornak ki kell fizetnie kulcstámogatóit, ha meg akarja őrizni lojalitásukat. Nem szabad elfelednie, hogy közeli támogatói inkább szeretnének az ő helyében lenni, mintsem hogy tőle függjenek. A diktátor nagy előnye velük szemben abból fakad, hogy tudja, honnan jön a pénz, míg a többieknek nincs erről tudomásuk. A szerzők szerint a diktátornak egyszerre érdemes jó közoktatást és gyenge felsőoktatást működtetni, hogy sok képzett szakmunkás szolgálja ki a rezsimet, de egyúttal a felsőoktatás ne termelje ki a rendszer ellenzékét. A túl sok művelt, kritikai gondolkodású ember a diktátorok számára nem kívánatos.

A szegénységben élőknek és az éhezőknek nem marad erejük, hogy a diktátor ellen forduljanak, de a szűkebb koalíció csalódott tagjai veszélyesek lehetnek rá. Ezért a koalíción belül ki kell küszöbölni a disszidencia lehetőségét. A hatalom alsóbb lépcsőfokain elhelyezkedő vezetők dezertálása viszonylag ritka, mert a párttagok és a párthoz közel állók általában korrumpálhatóak és zsarolhatóak. Ha a disszidencia jelenségének megszüntetése nem lehetséges, a disszidenseket el kell szigetelni a koalíció erőközpontjától, de marginalizált pozíciójukban is érdemes bent tartani őket a koalícióban, mert kitaszított „mártírokként" veszélyesek lehetnek.

A könyv nem kelti azt az illúziót, hogy a fenti szabályok csak a diktátorok által irányított, elmaradott országok működését írja le.

Bár példáik többségét a szerzők a Harmadik Világból hozzák, azt is hangsúlyozzák, hogy nem különböző rendszerekről, hanem a politika immanens természetéről írnak. Szerintük tehát az önkényuralmi és a demokratikus államok vezetői lényegében ugyanazokat a szabályokat követik. A demokratikus vezetők is meg akarják szerezni a hatalmat, és meg akarják őrizni azt. Ők sem szeretnek idő előtt távozni a vezető pozíciókból. Ahhoz tehát, hogy a demokraták megőrizhessék hatalmukat, innovatívabbaknak kell lenniük autoriter kollégáiknál, mert a demokratikus rendszer – lényegénél fogva – nem épülhet az aktív választók teljes háttérbe szorítására.

Ahogy az állampolgárok különbözőek egymástól, ugyanez vezetőikről is elmondható. Nem eleve jók vagy eleve rosszak, hanem opportunisták, esendők, hol a jóra, hol a rosszra kaphatók. Demokráciákban széles konszenzussal kiépített intézmények korlátozzák a vezetők önkényét. Bueno de Mesquita és Smith könyvéből azért közvetett módon az is kiolvasható, hogy általában azok az országok sikeresek, amelyek a lehető legszélesebb képviseletet biztosító demokrácia és választási rendszer talaján állnak. Diktatúrákban és vegyes rendszerekben a választási rendszert úgy alakítják, hogy a választópolgárok könnyebben „megvásárolható" része biztosítsa a vezető számára hatalma megtartását. A szabályok gyakori átírása is kedvelt eszköze mindazoknak, akik a jogállamot csak időlegesen használják, de készek megválni tőle, ha érdekeik így kívánják. A jogszabályok „haszonelvű" felhasználásának egyik speciális esete, amikor az újra már nem választható elnök mandátumát meghosszabbítják, vagy esetleg a miniszterelnöki és elnöki pozíció cserélgetésével kiegészítve tartják fenn hatalmukat (mint például Oroszországban, Argentínában és néhány afrikai és latin-amerikai országban). Mindehhez aktívan felhasználható a politikai befolyással való visszaélés révén adódó hatósági, jogalkotói és jogalkalmazói együttműködés. Az ilyen rendszert az államhoz szorosan kötődő korrupció tartja életben.

A *Dictator's Handbook* szokatlan könyv, amelyben az élvezetes stílus sokszor ellentétben áll a valóságban megfigyelt, „bicskanyitogató" tartalommal. Talán épp ez a disszonancia volt a szerzők szándéka: annak bemutatása, hogy a politika eszményei és gyakorlata

között sokszor milyen széles árok húzódik. A könyvben a cinizmus határait súroló (vagy átlépő) megjegyzések egész sora provokatívan figyelmeztet a politika diabolikus természetére.

*

A diktátorok elleni harc nem könnyű, de nem is kilátástalan. Ebben megerősítheti az olvasót Valerie Bunce és Sharon Wolchik kitűnő könyve, a *Defeating Authoritarian Leaders in Postcommunist Countries* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), amely számos, eddig nem vizsgált szemponttal gazdagítja a demokratizálódás folyamatáról szóló nemzetközi politikatudományi szakirodalmat. Az utóbbi húsz évben kialakult posztkommunista rezsimek egy része demokrácia, másik részük egyértelműen diktatúra, de a köztes tartományban számos vegyes rendszer található. A demokratikus átmenet első szakaszában általában még keverednek a demokratikus és autokratikus rendszer vonásai.[9] Mivel az átalakulás sohasem visszafordíthatatlan folyamat, így előfordulhat, hogy a korábban demokráciáknak tekintett országok visszacsúsznak a versengő önkényuralmi *(competitive authoritarian)* rendszer szintjére, vagy a teljesen autokratikus rendszerbe.[10] Bunce és Wolchik ezekre a *mixed regime* kifejezést használja a szakirodalomban elterjedt *hybrid regime* fogalmával szemben, ám a lényeg ugyanaz. A szerzők több ország példáján, konkrét események vizsgálatán keresztül azt vizsgálják, miként lehet megszabadulni a posztkommunista vegyes rendszerekben hatalomra kerülő diktatórikus vezetőktől. Olyanoktól, akik hatalmon maradásuk esetén a rendszert még inkább autokratikus irányba vezethették volna (Meciar, Milosevic, Kucsma és mások).

A szerzők az országos választások pillanatát olyan lehetőségnek tekintik, amelyek révén a negatív tendenciák megállíthatók, sőt

[9] Vö. Guillermo O'Donnell & Philippe C. Schmitter. 1986. *Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

[10] Vö. Juan J. Linz. 1978. *The Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown and Reequilibration*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

sok esetben visszafordíthatók. Szemben a szakirodalomban használt „választásos forradalom" *(electoral revolution)* kategóriájával – amely teljes szakítást ígér az előző korszakkal, de ígéretét ritkán teljesíti be –, a szerzők a „demokratizáló választások" *(democratizing elections)* fogalmát vezetik be. Úgy vélik, a forradalom és a választások fogalmának összekapcsolása tévútra visz, mert egyrészt normatív tartalmat kölcsönöz a folyamatnak, másrészt az esetek többségében valódi forradalomról nincs is szó. Bizonyos választások valódi mérföldkövet jelenthetnek egy ország átalakulásában *(breakthrough elections)*, de ezek – szemben a résztvevők akkori elvárásaival – utólag már semmiképp sem nevezhetők forradalomnak.

A demokratizáló választások más választási előzmények nélkül, egyetlen lépésben is sikeresek lehetnek, ezt példázza Szlovákia (1998) és Horvátország (2000) esete. Szlovákiában a nemzetközi közösség is komoly szerepet játszott az akkor már négy éve folyamatosan hatalmon lévő Vladimir Meciar miniszterelnök eltávolításában.[11] Hiába lett Meciar pártja a legerősebb, mert az összes többi demokratikus erő összefogott ellene, és e széles politikai koalíció révén juthatott a hatalomba Mikulás Dzurinda, aki 1998 és 2006 között Szlovákia EU-csatlakozását véghezvitte, és aki mind ez idáig az ország eddigi történetének legsikeresebb kormányfője volt. Horvátország esete annyiban kivételnek számít, hogy az „államalapító" nacionalista vezetőt, Franjo Tudjmant nem kellett eltávolítani hivatalából, mert 1999-ben még elnökként halt meg. De az is előfordul, hogy a demokratizáló választások a röviddel korábban elcsalt választások ellen kirobbanó népi tiltakozás következményei. Olyan megismételt választások, amelyek „helyrehozzák" az előző választás kudarcát. Ilyen volt a „narancsos forradalom" Ukrajnában 2004-ben.[12]

[11] Valerie Bunce & Sharon Wolchik. 2010. „Defining and domesticating the electoral model: A comparison of Slovakia and Serbia" in Valerie Bunce, Michael McFaul & Kathryn Stoner-Weiss eds. *Democracy and Authoritarianism in the Postcommunist World*. Cambridge: Cambridge University Press, 134–154.

[12] Ghia Nodia. 2005. „Orange revolution: Explaining the unexpected" in Michael Emerson ed. *Democratisation in the European Neigbourhood*. Brussels: Centre for European Policy Studies; Anders Aslund & Michael McFaul eds.

A paradigmatikus fordulat azonban Jugoszláviában következett be az ezredforduló évében. Mint Bunce és Wolchik érdekfeszítően bemutatja, ebben az országban az ellenzék sokáig reménytelennek tűnő küzdelmet folytatott Slobodan Milosevic elnök eltávolításáért. Milosevic opportunista módon ötvözte a szocialista és nacionalista ideológiát, így éveken át sikerrel le tudta szerelni nacionalista ellenzékét, önmagát „kisebb rosszként" feltüntetve.[13] A boszniai szerbek háborúját „Nagy-Szerbia" nacionalista ígéretével támogatta, majd az 1995-ös daytoni megállapodás idején ugyanő már pragmatikus „béketeremtőként" szerepelt. A Clinton-adminisztráció kénytelen volt őt tárgyalópartnerként elfogadni, ha békét akart a Balkánon. Milosevic – aktuális politikai érdekei szerint – először a háború megnyerésének garanciájaként, majd a tartós béke biztosítékaként láttatta magát a választók előtt.[14] Hasonló sikerrel tudta átmenetileg kihasználni a forrongó Koszovó helyzetét politikája szerbiai támogatottságának növelésére. Sem az ország vészesen romló gazdasági helyzete, sem a nemzetközi gazdasági szankciók, sem pedig a NATO 1999-es légicsapásai nem tudták megrendíteni hatalmát. A demokratikus ellenzék megosztott volt, ereje elsősorban a fővárosra korlátozódott. Milosevic ügyesen egyensúlyozott radikális nacionalista és demokratikus ellenzéke között, még azt is elfogadva, hogy a főváros, Belgrád demokrata ellenzéki politikus (Zoran Gyingyics) irányítása alá került, mert a választások manipulációjával el tudta érni, hogy a vidéki választók többsége rá szavazzon. Habár ő maga hajlamai szerint diktátor volt, rendszere mégis inkább volt vegyes rezsim, mint klasszikus diktatúra, mert tartalmazta a versengés, a választás, a szólásszabadság és a többpártrendszer elemeit.

2006. *Revolution in Orange: The Origins of Ukraine's Democratic Breakthrough*. Washington, D. C.: Carnegie Endowment of International Peace.

[13] Srbobran Brankovic. 1995. *Serbia at War with Itself: Political Choice in Serbia 1990–1994*. Belgrade: Sociological Society of Serbia.

[14] Robert Thomas. 1999. *Serbia under Milosevic: Politics in the 1990s*. London: Hurst & Company.

Az ellenzéki megosztottság miatt sikertelen maradt a Milosevic elleni *Zajedno* (Együtt) mozgalom 1996–97-ben. Ezt a megosztottságot tudta később kiküszöbölni a nagyrészt fiatalok által elindított *Otpor* (Ellenállás) nevű új mozgalom, amely 2000-ben végül demokratikus áttörést ért el. Felhasználva Bueno de Mesquita és Smith kategóriáit, elmondhatjuk, hogy Milosevic csökkenő társadalmi bázisát az ellenzék sokáig azért nem tudta a maga javára fordítani, mert a diktátor nagy súlyt helyezett a hozzá közel álló nélkülözhetetlenek pozíciójának megerősítésére. Érdekes fejlemény volt Jugoszláviában, hogy Milosevic egyre nagyobb önbizalommal viszonyult a választásokhoz, mert „demokratikus legitimációja" megerősítésének lehetőségét látta bennük. Az utóbbi tizenöt évben egyébként is megdőlt az a mítosz, hogy a diktátorok félnek a választásoktól, hiszen például Milosevic egészen 2000-ig minden választást megnyert, de egyiket sem tiszta eszközökkel. Ugyanez a jelenség Venezuelában is előfordult, amikor Hugo Chávez minden alkalmat megragadott újabb és újabb, általa ellenőrzött „választások" és referendumok kiírására, hogy hatalmát tartósítsa.[15]

Milosevic azonban 2000-ben elkövetett néhány alapvető hibát. Rendőrsége egyre brutálisabban lépett fel a tüntetőkkel szemben, ami hozzájárult az ellenzéki egység megerősödéséhez. Lebecsülte az ellenzék mozgósítási képességét, valamint azt a tényt, hogy időközben az *Otpor* kovásza lett az ellenzéki együttműködésnek. Nem tulajdonított jelentőséget annak, hogy az Egyesült Államok politikája megváltozott: az amerikaiak Milosevicben már nem a „béketeremtőt", hanem a demokrácia akadályát látták. Megnőtt az ellenzék nemzetközi támogatottsága – mind anyagi, logisztikai és stratégiai értelemben. A 2000 őszére megerősödő összefogás sikere látványos példáját adta annak, hogy autoriter vezetők erőszakmentes úton is eltávolíthatók a hatalomból. Mindez azért volt fontos, mert a jugoszláviai választások sikeréhez vezető módszerek gyorsan ellenzéki

[15] Steve Ellner & Daniel Hellinger eds. 2003. *Venezuelan Politics in the Chávez Era: Class, Polarization and Conflict*. Boulder: Lynne Rienner.

know-how-vá váltak Grúziában, Ukrajnában és más posztkommunista országokban.

Bunce és Wolchik azonban nem csupán a demokratizáló választásokkal foglalkozik, hanemaz odavezető úttal és a választások utánieltérő fejlődési pályákkal is, különös tekintettel a demokratikus tapasztalatok nemzetközi elterjedésére. A könyv három nagyobb részből áll. Az elméleti bevezetés és a kulcsfogalmak definíciója után összehasonlító esettanulmányokat közöl, elkülönítve egymástól a demokratikus fordulat elérése szempontjából sikeres történeteket (Szlovákia, Horvátország, Jugoszlávia, Ukrajna, Grúzia és Kirgizisztán) a kudarccal végződött esetektől (Azerbajdzsán, Fehéroroszország és Örményország). Az elbukott esetekben az ellenzéki egység ellenére a külső demokratikus támogatás nem tudott elég hatékony lenni, mert az autoriter rezsim jelentős erőforrásokat tudott mozgósítani fennmaradásának biztosítására. Örményországban az amerikai külpolitika nem a demokratizáló választások sikerére, hanem graduális változásra összpontosította figyelmét, ami gyengítette a demokratikus fordulat sikerének esélyét. Azerbajdzsánban a rezsim el tudta vágni a helyi NGO-kat az őket támogatni szándékozó külföldi forrásoktól, míg Belaruszban a demokrácia transznacionális támogatását az orosz vezetés hasonlóan aktív fellépése ellensúlyozni tudta a diktatórikus Lukasenka-rezsim fenntartása érdekében. A könyv harmadik részében a szerzők részletes komparatív elemzést nyújtanak az eltérő választási eredményekről, a választási modellekről, a demokratizáló választások nemzetközi hatásáról, a választások utáni különböző rendszerátalakulásokról *(regime trajectories)*, és végül a demokrácia amerikai promóciós gyakorlatainak lehetőségeiről és korlátairól.

Bunce és Wolchik minden eddiginél nagyobb figyelmet fordít a civil társadalom aktivistáinak, intézményeinek és szervezettségének elemzésére. A könyv legérdekesebb részei közé tartoznak azok a fejtegetések, amelyek a Milosevic elleni politikai mozgalmak sikerével, a tapasztalatok összegzésével és nemzetközi átadásával foglalkoznak. A szerzők empirikus elemzések sokaságára és a helyi civil vezetőkkel folytatott saját interjúikra hivatkozva azt állítják, hogy Közép-Európában az NGO-k, think tankek és mozgalmak döntő szerepet ját-

szottak az ellenállás megszervezésében,[16] és ezt a mintát igyekeztek átvenni a posztszovjet diktatúrák és vegyes rendszerek demokratikus civil mozgalmai is. Bunce és Wolchik a kutatás éveiben sok időt töltöttek terepmunkával a térségben. Nemcsak hét kerekasztal-beszélgetést rendeztek politikusok és kutatók részvételével, hanem több mint 200 egyéni interjút készítettek Azerbajdzsán, Bulgária, Fehéroroszország, Grúzia, Horvátország, Kirgizisztán, Örményország, Szerbia és Ukrajna civil ellenzéki aktivistáival, továbbá a helyi véleményformáló értelmiségiekkel, szakértőkkel és politikusokkal. Ez a könyv a posztkommunista rendszerek problémáival foglalkozó minden más művet felülmúl abban a tekintetben, hogy újdonságnak számító elméleti következtetései széles empirikus kutatási alapra támaszkodnak.

*

Erica Chenoweth és Maria J. Stephan könyve, a *Why Civil Resistance Works: The Strategic Logic of Nonviolent Action* (New York: Columbia University Press, 2011) meggyőző érveket sorakoztat fel arra vonatkozóan, hogy miért képesek az erőszakmentes civil mozgalmak nagyobb hatékonysággal megdönteni a diktatúrákat, mint az erőszakos felkelések. A *Nonviolent and Violent Campaigns and Outcomes* (NAVCO) elnevezésű adatbázisukban a szerzők 323 erőszakos és erőszakmentes ellenállási mozgalmat vizsgáltak az 1900 és 2006 közötti időszakból. Szerintük az erőszakmentes akciók történetileg kimutathatóan nagyobb sikere abban rejlik, hogy csökkentik a mozgalomhoz való csatlakozás „költségeit" az átlagember számára, és nagyobb eséllyel kínálják a pozitív kimenetel lehetőségét, mint a klasszikus puccsok, erőszakos lázadások és forradalmak. A radikális akciókhoz csatlakozók alapvetően két dolgot szeretnének elérni: saját túlélésüket és a mozgalom sikerét. Egészen szélsőséges helyzetektől eltekintve a résztvevők nem kívánják feláldozni az életüket, ugyanakkor olyan mozgalomhoz akarnak csatlakozni, amely eléri kitűzött célját.

[16] Erről bővebben lásd Jörg Forbrig & Pavol Demes. 2007. *Reclaiming Democracy: Civil Society and Electoral Change in Central and Eastern Europe*. Bratislava: GMF

Erre nyújt lehetőséget az erőszakmentes kampány. Ha az emberek kicsinek érzik a részvétel kockázatát, a mozgalom széles társadalmi koalíciót építhet ki a fennálló rendszer ellen. Minél sokszínűbb a mozgalom összetétele, annál szélesebb lesz azok köre, akiket megszólíthat a különböző társadalmi csoportokban. Az ilyen sokszínű koalíció *(diverse coalition)* üzenete könnyebben jut el a véleményirányító személyekhez, csoportokhoz és szervezetekhez, akiket a maga oldalára állíthat. A véleményirányítók kitüntetett szerepét Tocqueville nyomán[17] többen is felismerték, köztük Charles Tilly, aki a forradalmi helyzet definíciójának egyik elemévé is tette.[18] Az értelmiségiek átállása megsokszorozhatja a mozgalom hatását, és csökkenti annak lehetőségét, hogy a rezsim csírájában elfojtsa vagy elszigetelje a kezdeményezést.

Chenoweth és Stephan könyve módszertanilag azért érdekes, mert a szerzők kombinálják a kvantitatív és kvalitatív elemzési módszereket. Szinte minden esetben arra törekednek, hogy a statisztikai adatok mögé nézzenek, és elemzéseiket mélyebb tudásra alapozzák. Felteszik például azt a kérdést, hogy vajon nem félrevezető-e az erőszakmentes mozgalmak sikeréről beszélni. Vajon nem azért győznek-e az erőszakmentes mozgalmak, mert eleve azokban az országokban indulnak el, ahol a rezsim egyébként is szétesőben van? Ha ez így lenne, az erőszakmentes mozgalmak és a rezsim összeomlása között nem lenne oksági kapcsolat, az ilyen mozgalmak legfeljebb kísérőjelenségei volnának az amúgy is elkerülhetetlenül bekövetkező rendszerváltásnak. És a kérdés fordítva is feltehető: vajon nem azért buknak-e el az erőszakos mozgalmak nagyobb arányban, mert eleve olyan rendszerekben kezdeményezik azokat, ahol az erőszakmentes ellenállásra jóval kisebb a remény?

Totalitárius rendszerekből nem lehetséges békés átmenet a demokráciába, mert a hatalmon lévők egységesen ellenállnak a rezsimet plu-

[17] Alexis de Tocqueville. 1955. *The Old Regime and the French Revolution*. Garden City, N.Y.: Doubleday.

[18] Charles Tilly. 1978. *From Mobilization to Revolution*. Reading, Mass.: Allison-Wesley.

ralizáló reform csábításának, nem hajlandók tárgyalni az ellenzékkel, és minden utcai ellenállást erőszakkal vernek le.[19] Ilyen esetekben úgy tűnik, hogy a rendszer elleni erőszakos mozgalmaknak nincs alternatívája. Ha viszont a fennálló rezsim „puha diktatúra" – amelyben a vezetés megosztott, a civil társadalomnak nagyobb tér nyílik, a rezsim korábbi hívei egy adott ponton hajlamosak szembefordulni korábbi vezetőikkel, és később az erőszakszervezetek lojalitása is megkérdőjeleződhet –, ott esély nyílik a békés, tárgyalásos átalakulásra, vagy a tömegdemonstrációkra épülő, erőszak nélküli, „bársonyos" forradalomra.[20] Minderre számos példát láttunk az 1970-es évek Spanyolországától kezdve az 1989-es Lengyelországon, Magyarországon át Csehszlovákiáig. E megközelítés szerint az erőszakmentes mozgalom csak akkor lehet sikeres, ha a korábbi totalitárius rezsim előbb posztotalitáriussá vagy autokratikussá válik. Az autoriter rendszerek ugyanis nem ideologikusak, hanem opportunisták és pragmatikusak, így adott pillanatban lehetségessé válnak a tárgyalások, mert azoknak a rezsim számára nincs elvi akadálya.[21]

Hasonló meghatározottságot tételez fel a strukturalista elmélet. E szerint társadalmi forradalom akkor lehetséges, ha az állam és a rendszer összefonódik, vagyis az állam nem képes ellensúlyként fellépni, azaz nem kínál törvényekben garantált védelmet a kiszolgáltatott társadalmi csoportoknak az uralkodó elit elnyomásával szemben. Sőt éppen ellenkezőleg cselekszik: az állam az uralkodó elit közvetlen érdekeinek képviselőjeként lép fel. Ilyen esetekben a tiltakozás egy-

[19] Vö. Larry Diamond & Marc F. Plattner eds. 2002. *Democracy after Communism*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

[20] Az erőszakmentes ellenállás stratégiájára vonatkozóan lásd: Gene Sharp. 1973. *The Politics of Nonviolent Action: Power and Struggle*. Boston: Porter Sargent; Gene Sharp. 2012. *From Dictatorship to Democracy: A Conceptual Framework of Liberation*. New York: New Press; Kurt Schock. 2005. *Unarmed Insurrections: People Power Movements in Nondemocracies*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

[21] Guillermo O'Donnell, Philippe C. Schmitter & Laurence Whitehead. 1986. *Transitions from Authoritarian Rule*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

formán irányul az uralkodó elit és az állam ellen, mert nincs „intézményes kapaszkodó" a tárgyalások megkezdéséhez. A strukturalista megközelítés egy adott ország rendszerváltó mozgalmának sikerét sokszor nemzetközi tényezőktől is függővé teszi (ami helyes megközelítés), ám gyakran hajlik arra, hogy alábecsülje az egyes országok politikai kultúrájának szerepét, valamint a mozgalmi szereplők tetteinek jelentőségét a változás előidézésében.[22]

Chenoweth és Stephan szkeptikusan viszonyul a strukturalista és a tranzitológiai elméletek magyarázó erejéhez. A szerzők megkérdőjelezik, hogy akár a fennálló elnyomó rezsim természete, akár más strukturális tényezők eleve meghatároznák az erőszakmentes kampányok sikerét vagy sikertelenségét. Percepciójuk szerint a forradalmak és lázadások sokszereplős, nyitott végű folyamatok, amelyben a lázadók helyesen megválasztott stratégiai cselekvésének jelentős szerepe lehet az elnyomó rendszer elleni küzdelem sikerében. Elemzésük hasonlít a már említett Charles Tilly érvelésére, aki különbséget tett forradalmi helyzet és forradalmi eredmény között. A forradalmi helyzetet a többféle szuverenitás *(multiple sovereignity)* fogalmával írta le, amelynek elemei a következők: 1. a rezsimmel szembeni kihívók megjelenése, 2. az alternatív követelések jelentős támogatottsága a megcélzott társadalmi csoportokban, 3. a kormány képtelensége a helyzet uralására.

A forradalmi helyzet fennállása azonban még nem garantálja a forradalom sikerét. Ez csak akkor következhet be, ha 1. a többféle szuverenitás mellett – amit Lenin „kettős hatalomnak" nevezett – forradalmi koalíció épül ki a rezsimhez tartozó csoportok és a kihívók között, továbbá ha 2. a forradalmi koalíció a fegyveres testületek meghatározó részét ellenőrzése alá vonja. Szükség van tehát arra, hogy a társadalom és a véleményformáló elit jelentős része a felkelők mellé álljon, valamint a hatalmon lévők soraiban szakadás következzen be

[22] Az irányzat prominens képviselője Theda Skocpol. 1979. *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*. Cambridge: Cambridge University Press; Theda Skocpol ed. 1991. *Vision and Method in Historical Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press; Theda Skocpol. 1994. *Social Revolutions in the Modern World*. Cambridge: Cambridge University Press.

a lázadókhoz való viszony tekintetében.[23] Chenoweth és Stephan könyve abban hoz újdonságot, hogy szerintük a lojalitásváltás sokkal nagyobb eséllyel következik be az erőszakmentes mozgalmak, mint az erőszakos felkelések esetében.

Érveik alátámasztására a szerzők négy esettanulmányban olyan erőszakmentes mozgalmakat mutatnak be, amelyeket korábbi erőszakos felkelések kudarca előzött meg. A négy eset közül kettő, az iráni forradalom (1977–79) és a Fülöp-szigeteki Néphatalom Mozgalom (1983–86) sikerre vezetett. Az első palesztin intifáda (1987–92) részleges sikert hozott, ám a burmai forradalom (1988–90) elbukott. Míg az erőszakos megmozdulásokban való részvétel általában a társadalom szűkebb körére – elsősorban a fiatal férfiakra – korlátozódik, addig az erőszakmentes kampányok a társadalomszázezres vagy milliós tömegeit szólíthatják meg. Olyan széles és sokszínű mozgalmi koalíció jöhet létre, amelyet az elnyomó hatalom lényegesen kisebb eséllyel tud csak kordában tartani. Ebben a koalícióban a fiatal férfiak mellett fontos szerepet játszhatnak a diákok, a nők, az értelmiségiek, a szakjogászok, valamint a vallási és szakszervezeti vezetők.

Egy széles társadalmi koalíció nagyobb hatást tud elérni nemzetközi kontextusban is, mert sikeresebben ösztönözheti a nemzetközi szervezeteket az erőszakmentes küzdelem intenzív, külső támogatására. A burmai erőszakmentes ellenállás bukása tisztán igazolja a szerzők téziseit: mivel a lázadók nem törekedtek a rezsimhez hű katonai és értelmiségi csoportok megosztására, nem tudták elvágni az autoriter rendszert saját társadalmi, politikai és katonai bázisától. Lojalitásváltás nem következett be, a hatalmi blokk érintetlen maradt, ami megnövelte a mozgalomhoz csatlakozás kockázatát a szimpatizánsok körében. A rezsim elnyomó kapacitása megmaradt, amit nem tudott ellensúlyozni a civil mozgalom (viszonylag gyenge) külföldi támogatottsága. Sem a rezsimmel elégedetlen belső erők, sem a nemzetközi szervezetek nem láttak lehetőséget a hatékony fellépésre, így e tényezők együttes hatása miatt a mozgalom elbukott.

[23] Charles Tilly. 1978. op. cit.

Chenoweth és Stephan elemzése világos, következtetéseik korrektek. A szerzők nem állítják, hogy az erőszakmentes küzdelem minden esetben sikerre vezet. Valójában itt is nehéz harcról van szó, amelynek során a mozgalomban részt vevők számossága és sokszínűsége, a nemzetközi támogatás, valamint a rendszerhű erők lojalitásának átbillenése mellett az ellenállók taktikai repertoárjának diverzitására is szükség van. Ez a könyv fontos hozzájárulás a helyi társadalmi mozgalmak és az erőszakmentes ellenállás globális szemléletű, nemzetközi összehasonlító elemzéséhez.

*

William J. Dobson könyve, *The Dictator's Learning Curve: Inside the Global Battle for Democracy*, (New York: Doubleday, 2012) abban különbözik az eddig tárgyalt munkáktól, hogy nem akadémiai jellegű írás, hanem politikai tényfeltárás, elsősorban zsurnalisztikus módszerekkel. A szerző kétévi kutatómunkája alatt több önkényuralmi rezsimbe látogatott el (Kína, Malajzia, Oroszország, Egyiptom és Venezuela), és bemutatta a civil ellenállás jellegzetes szereplőit és momentumait. Dobson a frontvonalból tudósít, bemutatja, hogyan működik a civil kurázsi az ilyen országok mindennapjaiban, továbbá azt vizsgálja, hogy milyen stratégiai és taktikai újításokra van szükség az egyre kifinomultabbá váló autoriter rendszerek elleni fellépéshez. Interjút készített az orosz ellenzék vezetőjével, a felkelők oldalára átálló egyiptomi katonával, az ellenállást támogató volt Chávez-hívő venezuelai politikussal éppúgy, mint az egyik prominens kínai ellenzékivel, az erőszakmentes civil ellenállás amerikai teoretikusával és az *Otpor* nevű, egykori szerb ellenzéki mozgalom veteránjával.

Dobson könyvének egyik fő állítása, hogy a rendszerellenzéki csoportok sikerének nincsenek általános szociológiai szabályai, sok múlik azon, hogy az ellenzéki aktorok helyesen értelmezik-e a folyamatokat, képesek-e széles koalíciót felépíteni, majd kellő pillanatban hatékonyan cselekedni. A szerző észleli, hogy az utóbbi évtizedben a demokráciák száma nem bővül tovább, a Samuel Huntington által a demokratizálás harmadik hullámának nevezett globális változás véget

ért.[24] Mindazonáltal bővül azon rendszerek köre, amelyek szeretnék magukat demokráciának láttatni, ám a demokrácia *facade*-ja mögött valójában a diktatórikus gyakorlatok erősödnek meg.[25] Az ilyen autoriter rendszerek jövője és az ellenük szervezett erőszakmentes ellenzéki mozgalmak sorsa a bizonytalanság ködébe vész.

Dobson megfigyelése szerint a helyzet ma bizonytalanabb, mint bármikor korábban volt. „Olyan rezsimek, amelyek korábban az összeomlás szélén voltak, mára újra megerősödtek. Erősnek látszó diktatúrák viszont napok alatt összeomlottak. Nem lehet közvetlen összefüggést találni a rezsim brutalitása, a gazdasági nélkülözés, a társadalom etnikai összetétele, vagy az ország kultúrtörténete és a forradalom kirobbanásának valószínűsége között, történjen az ma, holnap vagy tíz év múlva. Az számít, hogy ki miként számítja ki a lépéseit."[26] A szerző olyan eseteket mutat be, amikor a látszólag legreménytelenebb helyzetekben tér nyílik az ellenzéki cselekvés számára.

Az egyik orosz ellenzéki vezért, Boris Nyemcovot idézve Dobson rámutat, hogy a fő különbség a kommunizmus és a putyinizmus között nem a diktatúra és a demokrácia eltérése, hiszen egyik esetben sincs szó demokráciáról. Nyemcov szerint „a putyinizmus ügyesebb, mert csak az emberek politikai jogait veszi el, de személyes szabadságukat érintetlenül hagyja. Utazhatsz, emigrálhatsz, ha akarsz, vagy olvashatod az internetet. Ami viszont tiltott, az a televízió. A televíziót államilag ellenőrzik és korlátozzák, mert az ideológiai és propagandagépezet azt tekinti legfontosabb eszközének. A kommunisták a személyi és politikai szabadságot egyaránt megszüntették. Ezért ők sokkal ügyetlenebbek voltak a putyinizmusnál. […] Ami most van, az olyan, mint a Szovjetunió kígyózó sorok és gazdasági deficit nélkül, nyitott határokkal."[27] A mai orosz antidemokratikus rendszer több

[24] Samuel P. Huntington. 1991. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press.

[25] Larry Diamond & Marc F. Plattner eds. 2001. *The Global Divergence of Democracy*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

[26] William J. Dobson (2011), *The Dictator's Learning Curve: Inside the Global Battle for Democracy*. New York: Doubleday, 9.

[27] Uo. 19–21.

lehetőséget ad az ellenzéki szervezkedésre, mint a Szovjetunió tette (Gorbacsov korszakának kivételével), ám egyúttal az állam igyekszik ezeket szigorú ellenőrzése alatt tartani. Megfosztja őket potenciális belső és külső támogatóiktól, legyen szó az NGO-k külföldi szponzorairól vagy akár liberális szellemű orosz oligarchákról. Az állam jelzi az aktivistáknak, hogy megfigyeli őket, ezáltal anélkül tud az elrettentés és elszigetelés eszközéhez nyúlni, hogy közvetlenül bebörtönözné őket. Szükség esetén azonban felbérelt bűnözők segítségével fellép ellenük – amint az számos esetben megtörtént –, amikor újságírókat, aktivistákat megvertek vagy likvidáltak. Látszólag az állam tudta és közreműködése nélkül következett be mindez, de árulkodó, hogy az ilyen leszámoló akciók minden esetben a rendszer fennmaradását szolgálták.

Dobson azon szerzők közé tartozik, akik az erőszak nélküli ellenállást hatékonyabbnak tartják az erőszakos lázadásnál. Utóbbi ugyanis olyan területen kívánja megvívni a harcot, amelyen az állam több erőforrással rendelkezik, tehát amiben az állam jobb. Az erőszakos felkelés csak akkor lehet sikeres, ha az erőszakszervezetek meghatározó része a felkelők oldalára áll. A széles társadalmi támogatottsággal rendelkező katonai puccsok ideje azonban leáldozóban van. Ha a katonai puccs sikeres, a kezdeményezés nem a társadalmi csoportok, hanem a katonai vezetők kezében marad, akik nem feltétlenül érdekeltek a rendszer megváltoztatásában. Olyan stratégia lehet célravezető, amely a társadalomból indul ki, és az elnyomottak céljait valósítja meg. Erre pedig legnagyobb eséllyel az erőszakmentes rendszerváltó mozgalom lehet képes – különösen azokban a félig autokratikus rendszerekben, amelyek demokráciáknak próbálják álcázni magukat. A diktátorok ugyanis csak addig képesek uralkodni, amíg az emberek engedelmeskednek nekik. Ha ők megvonják bizalmukat a rezsimtől, és ennek kollektív, összehangolt, erőszak nélküli módon kifejezést is adnak, a diktátor és rendszere elkerülhetetlenül megbukik.

A szerző osztozik az „arab tavaszt" övező nemzetközi reménykedésben, és meg van győződve arról, hogy nemcsak a struktúrák, de az aktorok is számítanak, azaz vannak a rendszerellenes aktivizmusnak olyan mintái és legjobb gyakorlatai, amelyek globálisan is működő-

képesek, és így terjesztendők. De célja nem e gyakorlatok listába vétele vagy valamiféle „forradalmi katekizmus" megírása volt, hanem első kézből származó információkon alapuló, sztorikban bővelkedő, élvezetes könyv közreadása. Habár a kötet általános optimizmusát érdemes némi kétellyel fogadnunk, a szerző kitűzött célját kétségkívül sikerrel megvalósította.

(2013)

Játszd újra!

Orbán Viktor forradalmi retorikája

TÁRSSZERZŐ: SZILÁGYI ANNA

A kelet-közép-európai rendszerváltás diskurzusai komoly tudományos érdeklődést váltottak ki. A kutatók elsősorban a nyelvhasználat kollektív aspektusaira fókuszáltak, és azt vizsgálták, milyen hatással van a társadalmi közbeszédre az a politikai változás, amit a kommunizmus 1989–1990-ben bekövetkezett összeomlása jelentett.[1] Másfelől kevés szó esett az egyéni nyelvhasználatról, s az erre vonatkozó munkák is elsősorban a korábbi másként gondolkodók értelmiségi és irodalmi munkásságát dolgozták fel.[2] Ennek következtében 1989 politikai retorikáját, vagyis azon személyek közbeszédben betöltött szerepét, akikhez az átmenet melletti legfontosabb nyilvános beszédek és nyilatkozatok köthetők 1989-ben, általában figyelmen kívül hagyták. Sőt, bár az említett beszélők jelentős része a politikai élet aktív és

[1] John S. Dryzek & Leslie T. Holmes. 2002. *Post-Communist Democratization. Political Discourses across Thirteen Countries*. Cambridge: Cambridge University Press; Norman Fairclough. 2007. „Discursive transition in Central and Eastern Europe." In Shi-xu ed. *Discourse as Cultural Struggle*. Hong Kong: Hong Kong University Press; Michal Krzyżanowski. 2009. „On the 'Europeanisation' of identity constructions in Polish political discourse after 1989. In Aleksandra Galasińska & Michal Krzyżanowski eds. *Discourse and Transformation in Central and Eastern Europe*. Basingstoke – New York: Palgrave Macmillan.

[2] Alina Mungiu-Pippidi. 1999. „Romanian political intellectuals before and after the revolution." In András Bozóki ed. *Intellectuals and Politics in Central Europe*. Budapest: Central European University Press, 73–100. Noemi Marin. 2007. *After the Fall. Rhetoric in the Aftermath of Dissent in Post-Communist Times*. New York: Peter Lang. Nataša Kovacevic. 2008. *Narrating Post-Communism. Colonial Discourse and Europe's Borderline Civilization*. London – New York: Routledge.

befolyásos szereplője maradt a szovjet birodalom összeomlását követően is, diskurzusaik hosszú távú fejlődésének és változásainak feltérképezése – néhány kivételtől eltekintve[3] – szintén elmaradt.

Az 1998 és 2002 között, valamint 2010 óta ismét Magyarország miniszterelnöki posztját betöltő Orbán Viktorról szóló esettanulmányunk – az egyéni kommunikációs sajátosságok azonosításán túl – a *diszkurzív kontinuitás* keveset kutatott területének politikai jelentőségét is aláhúzza. Orbán esete azt mutatja, hogy a kelet-közép-európai politikusok múltbeli és jelenbeli retorikájának összjátéka jelentősen formálhatja a kommunizmus utáni nemzeti politikák alakulását. Orbán 2010 tavaszán jutott másodszor hatalomra Magyarországon, és az ezt követő években jelentősen átalakította az ország közjogi berendezkedését. Egyoldalú szavazással új alkotmány lépett életbe; jelentősen gyengítette a hatalmi ellensúlyokat; és feladta a hatalommegosztás elvét. A hatalom immár a miniszterelnök kezében koncentrálódik, aki mindent megtesz hatalmi monopóliuma létrehozásáért: így válik valósággá az általa megfogalmazott „centrális erőtér" koncepciója.

Orbán saját választási győzelmét „forradalmi" korszakhatárként értékelte. Ez felhatalmazta, hogy – kétharmados parlamenti többséggel a kezében – rendkívüli megoldásokhoz nyúljon, melyeket a rendkívüli körülményekre (vagyis a „forradalmi helyzetre") történő hivatkozás kísért. Ennek nyomán Orbán háborús, offenzív taktikát alkalmazott, a parlament révén számtalan jogszabályt alkotva, melyekkel gyors és rendszerszintű változtatásokat eszközölt a közjogi rendszer egészében. A Fidesz gyakran hivatkozik Kossuth Lajos és 1848 eszméire, a „forradalom és szabadságharcra" – azonban a Fidesz saját „forradalmi harca" aláásta a szabadságot. Valójában a Fidesz egypárti államot hozott létre, ahol a hatalom a párté és magáé a miniszterelnöké. Ebben a pillanatban nincsenek erős, Orbánnal szemben kritikus csoportok a párton belül, akik politikai alternatívát kínálhatnának. Így a „vezér", azaz Orbán akarata döntő és jóformán korlátlan.

[3] Kenneth S. Zagacki. 1996. „Vaclav Havel and the rhetoric of folly." *The Southern Communication Journal*, 62 (1).

Ám 1989-ben Orbán tartotta Magyarország egyik legfontosabb demokrácia melletti beszédét. Saját későbbi visszaemlékezései szerint maga is meglepődött, hogy milyen nagy hatást váltottak ki az 1956-os szovjetellenes magyar forradalom kivégzett miniszterelnökének, Nagy Imrének az újratemetésén elmondott szavai.[4] Akkoriban még Orbán politikai újonc volt, a csupán egy évvel korábban alakult, eredetileg liberális párt, a Fiatal Demokraták Szövetsége (Fidesz) alapító tagja. Emblematikus beszéde viszont – melyben követelte a szovjet csapatok azonnali kivonását és a szabad választások kihirdetését – hamar országos ismertséget és népszerűséget hozott a számára. A beszédet mintegy 250 000 ember hallgatta a Hősök terén, Budapesten, több millió magyar pedig élőben követte a televízióban. Ez a jelentős és váratlan, korai siker nagyban meghatározta Orbán jövőbeli politikai viselkedését. A pszichológia egy gyakran használt kifejezésével élve azt mondhatjuk, hogy Orbán 1989-ben egy „bevéséssel" *(imprinting)* járó korai, gyors, mély és visszafordíthatatlan tanulási folyamaton ment át.

Bár a demokratikus politikában viszonylag ritka, hogy valakinek egyetlen beszédre alapuljon a hírneve és a későbbi politikai karrierje is, Orbánnal pontosan ez történt. A politikatudomány, a kommunikációkutatás és a szociolingvisztika fogalmainak felhasználásával az alábbiakban azt mutatjuk meg, hogyan vált ez a magyarországi politikus az egyszeri, 1989-es retorikájának foglyává. A kutatásunk része egy kritikai, intertextuális elemzés Orbán 1989-es beszédéről, valamint azokról a beszédekről, amelyeket a miniszterelnöki periódusaiban (1998–2002, 2010–) és az ellenzékben töltött ideje (2002–2010) alatt tartott. Miközben aláhúzzuk az 1989-es és az 1989 utáni orbáni retorika között húzódó, kirívó párhuzamot, arra is rámutatunk, hogy Orbán 1989-es beszédének vizuális megjelenése és retorikai stratégiája váratlanul hatásosnak bizonyult az új, többpárti magyar környezetben is. Másfelől ugyanazok a kommunikációs eszközök mindig eltérő célokat szolgáltak: míg 1989-ben a

[4] Debreczeni József. 2003. *Orbán Viktor*. Budapest: Osiris.

liberális demokrácia eszméinek hirdetésének sikeréhez járultak hozzá, az átmenet után ugyanezek a retorikai fogások már egy populista és nacionalista politikai ideológia hordozóivá váltak.

AZ 1989-ES BESZÉDHELYZET REPRODUKÁLÁSA AZ UTCÁKON

Egy diszkurzív interakció elemzése jellemzően három részből áll: a beszédhelyzetből, a beszédeseményből és a beszédaktusból. E három szint hierarchikus kategorizálása Hymes nevéhez fűződik, aki egy informális összejövetel példáján keresztül illusztrálta ezek kapcsolatát. Hymes példájában az összejövetel volt a beszédhelyzet; az összejövetel során kialakult csevegés a beszédesemény; a csevegés során bedobott vicc pedig a beszédaktus.[5] Orbán 1989-es retorikája kontextusában ezen elemek közül kettőt fogunk elemezni, melyeket hasonló fogalmakkal illetünk: egyfelől Nagy Imre, az 1956-os forradalom miniszterelnöke újratemetésének történelmi eseményét elemezzük mint 1989-es beszédhelyzetet, másfelől pedig Orbán beszédét mint beszédeseményt tárgyaljuk a ceremónia során elhangzott számos beszéd egyikeként.

Nagy Imre újratemetése kivételes, megismételhetetlen történelmi esemény volt, amely a magyarok és a kommunista rezsim közötti konfliktus drámai megjelenítésével országos érdeklődést provokált. A ceremónia százezreket vitt az utcára, az élő közvetítés pedig a magyar családok tévéképernyőin át is követhető volt. Következésképpen a temetés megágyazott egy rendkívüli beszédhelyzetnek, lehetővé téve, hogy a felszólalók az egész nemzethez szóljanak egy történelmi pillanatban. Mindazonáltal azok közül, akik beszédet tartottak a ceremónián, egyedül a tapasztalatlan (akkor még csupán 26 éves) politikus, Orbán tudta hatékonyan kihasználni az ez által az

[5] Dell Hymes. 2003. „Models of the interaction of language and social life." In Christina Bratt Paulston & G. Richard Tucker eds. *Sociolinguistics: The Essential Readings*. Malden: Blackwell, 30–47. o.

egyedi beszédhelyzet által nyújtott lehetőséget. 1989-ben Orbán egy valóban emlékezetes beszédet tartott: olyat, amely egyszersmind az újratemetés első számú beszédeseményévé vált.

Hogyan érte el ezt? Mint a következő idézet rámutat, Orbán beszédének sikere jórészt rendkívüli hangneméből fakadt. A beszéd egyszerre volt érzelmes és radikális, és egyaránt képviselte a nemzeti egységet és egy rendkívüli hír bejelentését: „Ha hiszünk a magunk erejében, képesek vagyunk véget vetni a kommunista diktatúrának, ha elég eltökéltek vagyunk, rászoríthatjuk az uralkodó pártot, hogy alávesse magát a szabad választásoknak."[6]

Orbán első nagy retorikai sikerét számos további követte 1989 után. Pártjának, a Fidesznek konzervatív fordulatával és első választási győzelmével egy időben (1998) a beszédtartás elkezdte dominálni Orbán nyilvános tevékenységét. Orbán a posztkommunista Magyarország leghatásosabb politikai rétorává vált. Mindazonáltal a későbbi beszédei népszerűségét kevésbé a fejlődésnek, mint inkább annak köszönhette, hogy képes volt sikeresen reprodukálni az 1989-es beszédhelyzetet és az 1989-es beszédeseményt. A politikai környezet alapvető megváltozása dacára Orbán új beszédei továbbra is a régi beszéde körülményeinek és mintázatának újratermelésére törekedtek. Időről időre próbálta újból felkelteni az egész ország érdeklődését, és a nemzet nevében beszélni, történelmi szempontból „rendkívüli híreket" jelentve be.

Az átfedés Orbán 1989-es beszéde, valamint a későbbi beszédei stílusa és szerkezete között először a 2002-es választási kampányban mutatkozott meg egyértelműen. 2002-ben a Fidesz radikálisan új kommunikációs stílust vezetett be, amely rendkívülinek tűnt a többi hazai párt kommunikációjához képest. A professzionális kommunikációs és retorikai technikák széles skálája, amit Orbán és a pártja ebben az időszakban alkalmazott, azonnal megragadta a kutatók és az értelmiségiek figyelmét. Olyannyira, hogy hamarosan két külön akadémiai

[6] Orbán Viktor. 1989. Beszéd Budapesten, június 16-án.

kötetet is szenteltek a vizsgálatának.[7] Az elemzések rámutattak, hogy a Fidesz politikai kommunikációjának új elemei között megtalálható volt az üzenetek széles körű mediatizálása, a vírusmarketing-eszközök választói mobilizációban történő használata, a történelmi-nemzeti szimbólumok kisajátítása, valamint egy olyan nyelvezet alkalmazása, mely a pártot az egész nemzettel azonosította a diszkurzív térben.

Különös figyelmet szenteltek a kutatók azoknak a politikai nagygyűléseknek, amelyeket a Fidesz először a 2002-es választási kampány során szervezett, s amelyeket élőben közvetített a Magyar Televízió.[8] Ezen gyűlések – amelyek jelentős számú támogatót mozgósítottak – meghatározott dramaturgiát követtek. Népszerű művészek előadásai és más pártfunkcionáriusok felszólalásai után következett – utolsó attrakcióként – Orbán beszéde, amelyet a közönség tagjai nyílt lelkesedéssel hallgattak: nemzeti zászlót lobogtattak, támogató transzparenseket emeltek az égbe, és a miniszterelnök keresztnevét kiabálták: „Viktor, Viktor". A politikai PR e jelenetei figyelemre méltó reakciókat váltottak ki a posztkommunista Magyarországon: a szenvedélyes politikai tömegek valós vagy közvetített képei vagy megrémítették, vagy éppen ellenkezőleg, tűzbe hozták a magyar választópolgárokat.

Az ilyen markáns, egymással ellentétes reakciókat részben a nagygyűléseken részt vevő tömeg nagysága indukálta. Tamás Pál – aki Bourdieu nyomán a „politikai színház" eseményeiként értékelte a Fidesz 2002-es kampánygyűléseit – rámutatott, hogy a megelőző másfél évtized során százezres tömeg nem volt a budapesti utcákon.[9] A szerző szerint a Fidesz nagygyűlései afféle „kollektív élményt" kínáltak. Úgy látta, hogy mindezt kivételesnek érezhetik, különösen a fiatalok, hisz 1989 után a kelet-európai átmenet vezető elitje – s

[7] Sükösd Miklós & Vásárhelyi Mária. eds. 2002. *Hol a határ? Kampánystratégiák és kampányetika, 2002* Budapest: Élet és Irodalom, 80–88. o.; Szabó Márton ed. 2006. *Fideszvalóság.* Budapest: L'Harmattan.

[8] Tamás Pál. 2002. „Politikai élménypiacok 2002-ben. Szimbolikus politika és az ifjúság." In Sükösd Miklós és Vásárhelyi Mária. eds. *Hol a határ? Kampánystratégiák és kampányetika, 2002*. Budapest: Élet és Irodalom, 80-88. o.

[9] Tamás Pál op. cit. 83. o.

benne Magyarország politikai vezetői is – tudatosan kerülték az effajta nagy utcai megmozdulásokat.[10]

Míg a közönségben a tömeg mérete valóban felkelthette a politikai egység érzését – valamit, amit hosszú ideje vagy még egyáltalán nem tapasztaltak –, a „sztárfelszólaló" Orbán számára ugyanezek az események egy másik, igen konkrét beszédhelyzetet is felidézhettek. Akárcsak egyszer 1989-ben, Orbán az ilyen alkalmak során is kivételesen nagy tömegek előtt szólalhatott fel, akiket lázba hoztak a beszédei. Tudatos kommunikációs stratégia révén 2002 után az efféle utcai jelenetek rendszeressé váltak Magyarországon. 2002 és 2010 között Orbán minden évben számos jelentős beszédet tartott, akár az utcákon, akár budapesti sportcsarnokokban, és ezek továbbra is tömegeket mozgattak meg. Másfelől a párt támogatóinak sikeres mobilizálása csupán az első lépés volt az 1989-es beszédhelyzet újrateremtése felé, amelyet végül Orbán beszédeinek az ezzel párhuzamos, médiában történő stratégiai megjelenítése teljesített be. Mint Tamás írja, a szervezők célja nem egyszerűen az volt, hogy a „kollektivitás élményét" biztosítsák: ennél talán fontosabbnak tartották azt, hogy a médiában közvetítsék is.[11]

AZ 1989-ES BESZÉDHELYZET REPRODUKÁLÁSA A KÉPERNYŐN

Az elmúlt évtizedekben – akár kormányon volt, akár ellenzékben – Orbán beszédei óriási publicitást élveztek. 2002 óta a beszédeit rendszeresen élőben közvetítik. Orbán első kormányzati idejében az élő közvetítést az MTV vállalta, később pedig a beszédeket egy 2003-ban, a Fidesz választási veresége után nem sokkal létrehozott és széles körben jobboldali pártkötődésűnek tartott magáncsatorna, a Hír TV közvetítette. A Hír TV képernyőjén 2003 és 2010 között minden évben több Orbán-beszéd is élő adásban volt látható. A közvetítések

[10] Op. cit. 82. o.
[11] Op. cit. 84. o.

magas száma nemcsak azért tűnhetett meglepőnek, mert Orbán ebben az időben ellenzéki politikus volt, hanem mert a politikai beszédek élő közvetítése általában nem képezte részét sem a Hír TV, sem bármelyik másik csatorna gyakorlatának. A 2002 és 2010 között hatalmon lévők (három miniszterelnök: Medgyessy Péter, Gyurcsány Ferenc és Bajnai Gordon) beszédeinek élő közvetítése általában ceremoniális eseményekre korlátozódott. A kiemelt médiafigyelem, ami Orbánt ezekkel a politikusokkal szemben kísérte, nem egyszerűen az általa kimondott szavak erejét tükrözte. Orbán beszédeinek élő közvetítése egy szándékos kommunikációs stratégia része volt.

Orbán pártja volt az első a rendszerváltás után, amely a tömegmédiát stratégiailag használta a politikai céljai elérésére. A Fidesznek a médiával kapcsolatos új, professzionális attitűdje által előidézett változás Csigó Péternek is feltűnt a 2002-es választási kampány kontextusában. „Tizenkét évvel a demokratikus átmenet és öt évvel a média deregulációja után a magyar állampolgárok a mediatizált politika új korszakának hajnalát tapasztalták meg. A 2002-es választási kampányra – valamint a jobboldali kormány folyamatos kampányolására az azt megelőző évben – még sokáig úgy fogunk emlékezni, mint a magyar politika korábban nem látott mértékben dramatizált időszakára."[12] Orbán 2002-es kampánybeszédeinek médiabeli reprezentációja nagyban hozzájárult a Csigó által leírt társadalmi reakcióhoz. Ezeket a beszédeket mint *médiaeseményeket* tálalták, annak ellenére, hogy a tartalmuk vagy a súlyuk alapján nem érdemeltek ilyen státuszt. És bár a televíziós megjelenítés eme speciális módját – amely később csak erősödött – nagyrészt figyelmen kívül hagyják az Orbán kommunikációjáról szóló szakirodalomban, úgy véljük, hogy ez jelentősen formálta politikai pályáját az elmúlt évtizedekben.

[12] Csigó Péter. 2008. Effect Seekers and Media Spectacle: Hungarian Audience Responses to Partisan Media. In Jakubowicz, Karol & Miklos Sukosd. (szerk.) *Finding the Right Place on the Map: Central and Eastern European Media Change in Global Perspective*. Bristol: Intellect Books, Chicago: The University of Chicago Press, 227–258. 228. o.

Dayan és Katz szerint a médiaesemények olyan „történelmi, elsősorban az államhoz kötődő alkalmak, amelyeket történésükkor közvetítenek, és teljesen áthatnak egy országot vagy világot".[13] Nagy Imre 1989-es újratemetése ilyen médiaesemény volt. S ennek részeként Orbán 1989-es beszéde is médiaeseménnyé vált. Történelmi pillanatban került rá sor, és tényleg magához ragadta az egész ország figyelmét: több millió ember hallgatta a szónokot. Bár Orbán a későbbi beszédeit nem történelmi pillanatokban tartotta, és nem is mentek el rájuk folyamatosan százezrek, az élő sugárzás mint technika ugyanaz maradt. Akár az 1989-es beszéd, Orbán későbbi beszédei is gondosan, előre megtervezett és szervezett események voltak, amikor a tévétársaságok is félbehagyták más műsoraikat, hogy Orbánt élőben közvetíthessék, és bekapcsolhassák a távolból figyelő közönséget.[14]

Világos, hogy mindez lehetővé tette Orbán számára, hogy a lehető legnagyobb közönséghez szóljon. Ami kevésbé egyértelmű, hogy épp az effajta élő közvetítés a fontosság illúzióját kölcsönözte a beszédeknek, függetlenül azok tartalmától. A beszédek különleges prezentálása önmagában az egyediség benyomását keltette. Az, ahogyan először az MTV, majd később a Hír TV Orbán beszédeit kezelte, a rutin félbeszakításával írhatók le. „A legalapvetőbb különbség a médiaesemények és a közvetítés más formái vagy műfajai között, hogy – definíció szerint – nem rutinszerűek… Ahogy a vakációk is megszakítják a mindennapi rutint, úgy a televíziós események is különleges dolgokat kínálnak, amikre gondolhatunk, aminek a szemtanúi lehetünk, s amit csinálhatunk."[15]

A hatás tekintetében az orbáni közvetítések módja sikeresnek volt mondható. Orbán beszédeit tényleg a médiabeli prezentációja szerint értelmezték. Mind a hazai politikai sajtó főárama, mind pedig a politikai elit úgy hivatkozott rájuk, ahogy azokat bemutatták. Akkoriban az volt a jellemző, hogy Orbán formálisabb, a Hír TV által ugyancsak

[13] Daniel Dayan & Elihu Katz. 1992. *Media Events. The Live Broadcasting of History*. Cambridge: Harvard University Press. 1. o.

[14] Davan & Katz. 1992. op. cit. 4. o.

[15] Ibid. 5. o.

élőben közvetített „évértékelő" beszédei után a róla szóló elemzések foglalták el a legnépszerűbb liberális napilap, a *Népszabadság* első két oldalát. A fő támogatók, ellenfelek és politikai elemzők reakciói – amelyek jelentős részét képezték a beszéd körül kialakult diskurzusnak – nem csupán a *Népszabadság* oldalait töltötték meg, hanem a teljes magyar médiafigyelem középpontjában álltak. A felfokozott politikai érdeklődés alapján már itt megállapítható volt a médiaesemények kivételes hatalma, melynek „jellemzője *a megtekintés normává válása*, melynek során az emberek tudatják egymással, hogy kötelező nézni, és hogy minden mást félre kell tenniük".[16]

1989-ben „a megtekintés normává válása" a különleges történelmi pillanat szemtanújává válásának természetes társadalmi igényéből fakadt. Az átmenet utáni Orbán-beszédek esetén „a megtekintés normává válását" viszont a televíziós közvetítésük különleges módja adta. Azt állítjuk, hogy Orbán későbbi beszédei nem voltak a szó valódi értelmében médiaesemények: nem egy történelmi esemény kontextusában történtek, és alapvetően nem is kellett volna lázba hozniuk az ország egészét. Ugyanakkor mivel a beszédeket technikailag médiaeseményekként prezentálták, a közönség ekként is kezelte őket. Ebből a szempontból Orbán beszédeinek szervezése és médiareprezentációja hozzájárult az eredeti, 1989-es beszédhelyzet reprodukálásához. Orbán beszédei egyszerre töltötték meg Budapest utcáit és a magyar családok tévéképernyőit, azt a benyomást keltve, hogy ezek a beszédek nem egyszerűen egy pártpolitikus PR-beszédei, hanem ceremoniális, ünnepi, egyedi és meghatározó politikai események, amelyek az egész ország számára nagy jelentőséggel bírnak.

[16] Ibid. 8. o.

TÖBBES SZÁM ELSŐ SZEMÉLY: AZ 1989-ES BESZÉDESEMÉNY REPRODUKÁLÁSA

Az élő közvetítések, valamint a beszédhelyzet médiaeseményként való reprodukálása mellett Orbán rendszerváltás utáni kommunikációjának diszkurzív és nyelvi elemei is meglepő kontinuitást mutatnak az 1989-es beszédével. Más szóval nem pusztán az 1989-es beszédhelyzet, de az 1989-es beszédesemény is meghatározta Orbán későbbi kommunikációját. Az Orbán 1989-es beszédét strukturáló diszkurzív stratégiák meghatározó elemei lettek a rendszerváltást követő retorikájának is.

A diszkurzív átfedés az 1989-es beszédesemény és Orbán későbbi, 1990-es évek során tartott beszédei között alapvetően két dologban nyilvánult meg. Először is a többes szám első személyű névmások és a gyűjtőnevek használatában volt tetten érhető, melynek üzenete az új politikai kontextusban az volt, hogy Orbán nem egyszerűen egy pártpolitikus, hanem az egész magyar nemzet képviselője. Az 1989-es beszédében Orbán kizárólag többes számú névmásokat használt. Brown és Gilman klasszikus munkája[17] nyomán számos kutató vizsgálta már a meggyőzés és a névmásválasztás (például az „én", „nekem", „enyém" használata „mi", „nekünk", „miénk" helyett) kapcsolatát különféle kontextusokban.[18] Brown és Gilman munkája megmutatta, hogy a személyes névmások fontos szerepet játszanak a meggyőzésben. Politikai retorikában a választás az egyes szám első személy (például „én", „nekem", „enyém") és a többes számú névmási alakok között

[17] Roger Brown & Albert Gilman. 1960. „The pronouns of power and solidarity. In Thomas A. Sebeok. eds. *Style in Language*. Cambridge: MIT Press, 253–276. o.

[18] Sai-Hua, Kuo. 2002. From Solidarity to Antagonism: the Uses of the Second Person Singular Pronoun in Chinese Political Discourse. *Text* 22 (1): 29–55. o.; Adeyemi Adegoju. 2009. „Pronominal reference as discursive strategy in conflict rhetoric: Insights into the speeches of political figures in the vanguard of Nigeria's »June 12« crisis." In Thao Lê, Quynh Lê & Megan Short. eds. *Critical Discourse Analysis. An Interdisciplinary Perspective*. New York: Nova Science Publishers, 227–246. o.

(például „mi", „nekünk", „miénk") ugyancsak fontos dolgokat árulhat el a beszélő szándékait illetően. Például Adegoju szerint a többes szám első személyű névmások „szimmetrikus kapcsolat benyomását [keltik] azonos (politikai) célért küzdő emberek között, amely cél úgy van tálalva, mint amely az ország érdekei szempontjából a legjelentősebb".[19] Ennek megfelelően Orbán 1989-es beszédénél a többes szám első személyű formák arra utaltak, hogy a beszélő egy kollektív álláspontot közvetít: a nemzet nevében beszél.

Miközben a magyar nyelvben a többes számot általában ragokkal fejezzük ki, a „mi" névmás explicit módon is megjelent Orbán beszédében, megerősítve a nemzeti egység benyomását: „*Mi* az ő sorsukból [ti. Nagy Imre és társai sorsából] tanultuk meg, hogy a demokrácia és a kommunizmus összeegyeztethetetlenek."[20] A többes számú névmások miatt az 1989-es beszédben az ország egésze egy homogén közösségként jelent meg, melynek tagjai egyazon értékeken, élményeken és hiteken osztoznak. Az 1989-es beszédben a többes szám egyértelműen utalt minden magyar állampolgárra, noha az alanyt általában nem mondta ki explicit módon a szónok: „Ha hi*szünk* a *magunk* erejében…" / „ha elég eltökéltek *vagyunk*…" / „Ha nem tévesz*tjük* szem elől '56 eszméit."[21] A nemzethez hasonlóan a társadalom egyes alcsoportjait is egységesként kezelte Orbán az 1989-es beszédben. A magyar állampolgárokra kizárólag általában utalt, olyan gyűjtőneveket használva, mint „fiatalok" vagy az „idősek". Lévén Orbán a magyar fiatalság nevében szólalt fel, az 1989-es beszédben saját magára nem is utalt úgy, mint egy egyénre: „*Mi*, *fiatalok*, sok mindent nem értünk, ami talán természetes *az idősebb generációk* számára."[22]

Az 1989-es beszédben a többes szám első személyű névmási alakok és a gyűjtőnevek használata megerősítette az egység látszatát, azt sugallva, hogy mind a nemzet egésze, mind annak az alcsoportjai homogén közösségeket alkotnak. Ez a benyomás nagyban tükrözte az

[19] Adegoju op. cit. 2009: 234. o.
[20] Orbán Viktor. 1989. Beszéd Budapesten, június 16-án.
[21] Ibid.
[22] Ibid.

1989-es állapotokat. Ahogy Orbán első beszédének kirobbanó sikere is jelezte, képes volt a rendszerváltás évében olyan érzelmeket és gondolatokat közvetíteni, amelyeket valóban osztott a magyar társadalom többsége. Azonban 1989 után ilyen szintű nemzeti egység egyszer sem jelent meg Magyarországon. A kommunista rendszer helyébe egy új, demokratikus többpártrendszer lépett, eszmei áramlatok és különálló politikai programok széles skáláját kínálva.

Mindazonáltal 1998 után Orbán fokozatosan mozdult el egy olyan diskurzus irányába, amely egyre kevésbé tükrözte az új politikai környezet ideológiai és politikai sokszínűségét. Noha a Fidesz csupán egy párt volt a sok közül, Orbán továbbra is ragaszkodott a többes szám első személyű alakokhoz, mellyel nem pusztán a saját közönségére utalt, hanem arra is, hogy ők ekvivalensek az egész magyar nemzettel.

A Fidesz 2002-es választási bukása mérföldkőnek látszott ebből a szempontból. A választási vereséget megelőzően az újra felbukkanó többes szám első személyű névmási formák elsősorban a Fidesz jobboldali támogatóira utaltak az orbáni diskurzusban. A következő mondat jól példázza ezt a tendenciát: „az előrejelzések szerint *az ország* is a *mi közös ügyünk* győzelmét várta."[23] A 2002-es választási vereséget követően pedig az eredetileg homályban hagyott különbségtétel a Fidesz-szavazók és a nemzet között teljesen eltűnt Orbán diskurzusából. A későbbi beszédekben a nyelvezetét ismét a gyűjtőnevek kezdték dominálni, egyértelművé téve, hogy Orbán szerint a többes szám első személyű névmási alakok általában utalnak a magyarokra. Ez esetben már nyíltan a nemzet lépett elő Orbán retorikájának alanyává. A 2002-es választások elvesztése után Orbán híres kijelentése, miszerint „a haza nem lehet ellenzékben", nyíltan egyenlőségjelet tett a saját támogatói és a magyarok összessége közé.[24] Mi több, implicit módon azt sugallta, hogy ha a politikai ellenfelei meg is nyernék a választást, ők – és az ő támogatóik – nem részei a nemzetnek, a magyarok közösségének.

[23] Orbán Viktor. 2002a. Beszéd Budapesten, április 10-én.
[24] Orbán Viktor. 2002b. Beszéd Budapesten, május 7-én.

2002 után az olyan gyűjtőnevek, mint az „emberek" és a „magyarok" az orbáni retorika kulcskifejezéseivé váltak, s innentől a politikai közösség egészét jelentették. Bármikor is szólt Orbán a saját jobboldali támogatóihoz, úgy hivatkozott rájuk, mint „a magyarok": „*Mi magyarok* mindig tudtuk és hittük, hogy történelm*ünk*, hagyomány*aink*, ezernyi dicsőség*ünk* és bukás*unk* nélkül senkik és semmik *vagyunk*."[25] „Általuk [ti. a nemzeti szimbólumok által] *vagyunk*, és csak általuk lehet*ünk* így együtt *XXI. századi magyarok*."[26] „*A magyarok* határozott, bátor küzdelmet és győzelmet várnak tőlünk."[27] A társadalom (például a nemzet) és alcsoportjai (például a „fiatalok", a „nyugdíjasok" vagy az „anyák") homogén közösségként való ábrázolásán túl az újra felbukkanó többes számú névmások és gyűjtőnevek ismét azt sugallták, amit már 1989-ben is: hogy Orbán továbbra is „lentről", az egész nemzet képviseletében beszélt. Orbán pedig továbbra sem hivatkozott magára egyénként, hanem mint egy nagyobb közösség egy tagja. A többes szám első személyű névmási forma, a „mi" jelentése az volt, hogy Orbán az emberek nevében beszélt.

Akárcsak 1989-ben, az önreprezentációnak ez a kollektív módja magában foglalt egy markáns „mi és ők" szétválasztást. Míg 1989-ben a többes számú „mi" a magyar kommunista kormánnyal szemben fogalmazódott meg, Orbán új retorikájában ugyanez a névmás már a politikai ellenfelei „másságára" utalt. Érdekes módon az 1990-es évek során az új politikai elitekről Orbán hasonlóan beszélt, mint a régiről. Orbán retorikájának forradalmi narratívái – az 1989-es beszédével összhangban – a politikai ellenfeleit elsősorban kiszipolyozó, elnyomó elitekként jelenítették meg, akik ellen a beszélő – az egész nemzet nevében – küzd.

[25] Ibid.
[26] Orbán Viktor. 2006. Beszéd Budapesten, április 2-án.
[27] Orbán Viktor. 2010. Beszéd Budapesten, május 14-én.

AZ 1989-ES BESZÉDESEMÉNY REPRODUKÁLÁSA KERETEK RÉVÉN

Az 1989-es politikai helyzet lehetővé tette Orbán számára, hogy az elsők között szólaljon fel nyíltan – a kommunista hatóságok cenzúrája nélkül – kulcsfontosságú politikai ügyekben a nagy nyilvánosság előtt. Amikor Orbán alapvető politikai változásokat, illetve a szovjet csapatok kivonását és a szabad választások kiírását követelte, olyan ügyeket vett napirendre, amelyekről korábban nem beszéltek nyilvánosan. Ez a sajátossága az 1989-es beszédnek, hogy tudniillik „rendkívüli hírt" jelentett be, nagyban meghatározta Orbán valamennyi későbbi politikai megszólalását. A rendszerváltás után Orbán továbbra is olyan vezetőként pozicionálta magát, aki mindig valamilyen „rendkívüli hírrel" érkezik. Természetesen a politikai helyzet az alapjaiban tért el az átmenet előtt és után; Orbán forradalmi retorikája viszont többé-kevésbé ugyanaz maradt. A beszédében használt keretek, amelyek a magyar demokratikus politika mindennapos eseményeit történelmi lépcsőkként ábrázolták, lehetőséget teremtettek Orbán számára, hogy rendkívüli híreket generáljon és jelentsen be újra és újra a saját közönségének.

Már 1998-ban, amikor Orbán először hatalomra került, radikális szakítást ígért a szavazóknak a múlttal. Hangsúlyozta, hogy hatalomra jutása „több, mint kormányváltás": ezzel egy korábban ismeretlen, új célt irányozott elő, valamint olyan kormányzati dinamikát, amilyet az ország korábban még nem tapasztalt. A „több, mint kormányváltás" szlogenje a rendszerváltás fogalmi keretét idézte föl.

Lakoff szerint „[a] keretek olyan mentális struktúrák, amelyek befolyásolják, hogyan látjuk a világot".[28] A kereteket nem látjuk vagy halljuk; az emberek fogalmi rendszerében léteznek, és elsősorban a nyelv hívja őket elő. Minden egyes szó funkcionálhat keretként, és a konceptuális keretekhez viszonyítva nyeri el a jelentését. „Amikor hallunk egy szót, annak kerete (vagy kereteinek sora) lép működésbe

[28] George Lakoff 2006. *Ne gondolj az elefántra! A progresszív gondolkodás nélkülözhetetlen zsebkönyve*. Budapest: Napvilág. 15. o.

az agyunkban."[29] Orbán „több, mint kormányváltás" szlogenje azt sugallta, hogy ha a Fidesz 1998-as győzelme nem is volt elég átütő egy rendszerváltáshoz, az új kormányzat új korszakot nyit majd meg. A szlogen csupán az első volt a sok közül: 1998-at követően az orbáni retorika különféle szavakkal, jelszavakkal és metaforákkal igyekezett előhívni a rendszerváltás konceptuális keretét.

Ez a tendencia Orbán első miniszterelnöksége idején, 1998 és 2002 között elsősorban az öndefiniálás aktusaiban öltött testet. Ebben az időszakban Orbán kommunikációjának fontos részévé vált a címkézés. A címkék funkcionálisan a megkülönböztetést szolgáló keretek voltak, egy „új kezdet" érzetét híva elő a régi, hagyományos politikai gyakorlattal szemben. Az 1998 és 2002 között megjelenő különböző címkék között a „polgár" bizonyult a legfontosabbnak. Orbán gyakran hivatkozott a saját kormányára mint „polgári kormányra", és Magyarországra mint „polgári Magyarországra". A „polgár" szó eltérő jelentéseinek (a politikában az állampolgárt, osztályok tekintetében pedig a tulajdonos – burzsoá – réteget jelenti) szimultán alkalmazása egy szebb jövőt ígért a magyaroknak, és implicit módon azt sugallta, hogy a Fidesz képviseli az egész országot. De ami a legfontosabb, hogy a fogalom igen komoly politikai változásra utalt – még akkor is, ha a polgári Magyarország gondolatát utólag a Fidesz egyik ideológusa „politikai terméknek" minősítette.[30] Így Orbán újra és újra a nyíltan beszélő, az új politikai realitásokat a közönséggel elsőként tudató vezető képében jelenhetett meg.

2002 után a címkézés gyakorlatát a Fidesz kiterjesztette a politikai ellenfeleire is. Orbán az ország új szociálliberális vezetőit „bankárkormánynak" kezdte el nevezni, amivel az állítólagos pénzvezérelt attitűdjükre és személyes vagyonukra utalt. A politikai ellenfelek

[29] Ibid.

[30] G. Fodor Gábor szerint „A jobboldali értelmiségiek közül sokan vannak abban a tévedésben, hogy a »polgári Magyarország« hívószót politikai realitásnak gondolják, pedig az természete szerint politikai termék volt. Ők még ma is azt gondolják, hogy az 1998 és 2002 közötti Magyarország valóban polgári Magyarország volt. Ez óriási tévedés." G. Fodor kijelentését elemzi Techet Péter. 2015. „Jó reggelt, G. Fodor Gábornak igaza van!" *Hvg.hu*, március 11.

kapcsán ez a fajta címkézés később csak tovább fokozódott: 2002 után a szocialista és liberális politikusokra Orbán általában mint piszkos üzletemberekre – avagy az ő kifejezésével „magyar oligarchákra"[31]– hivatkozott, és igyekezett őket bűnözői (például korrupciós) kontextusban ábrázolni. E keretek előhívásával Orbán azt sugallta, hogy a „korrupt elitek" illegitim uralmát meg kell dönteni. Ezzel egy időben, amikor 2002 és 2010 között ellenzékben volt, Orbán fokozatosan tolódott egy élesen antikommunista, forradalmár nyelvezet felé.

A 2002-es választást követő beszédében Orbán azt mondta a fiatal követőinek, hogy ne féljenek attól, hogy kigúnyolják őket az ideológiai nézeteik miatt azok, akik „1947 óta" mindig ezt teszik,[32] nyilvánvalóan a politikai ellenfeleire utalva ezzel. Egy 2006-os beszédében Orbán a vele szemben álló párt jelöltjének budapesti óriásplakátját „papírszobornak" nevezte, implicit módon téve így egy sorba a politikai ellenfeleit az emblematikus szovjet, kínai és észak-koreai kommunista diktátorokkal.[33] Orbán ugyanitt azt is elmondta, hogy a plakát egy „világos, kiáltó jele" annak, hogy „[a] múlt szobrai, amelyeket… sikeresen eltávolítottunk", most megpróbálnak „visszalopakodni". Ugyanebben a beszédben Orbán idézte II. János Pál pápa történelmi jelentőségű szavait, amit a pápa 1987-es lengyelországi látogatása során mondott: „ne féljetek!" Ezzel arra utalt, hogy a politikai helyzet 2006-ban a demokratikus Magyarországon a szükségállapot bevezetése utáni kommunista Lengyelországot idézte.

Mindezek alapján Orbán a 2010-es kampánybeszédeiben nyíltan egy, a múlttal való radikális és forradalmi szakítást hirdetett – épp ahogy 1989-ben is. Húsz évvel a rendszerváltás után a retorikája ugyanazt a rendkívüli hírt közölte, amit az 1989-es beszéde is: egy új, történelmi kor eljövendő felemelkedését.

[31] Orbán Viktor. 2010a. Beszéd Budapesten, február 5-én.
[32] Orbán Viktor. 2002b. Beszéd Budapesten, május 7-én.
[33] Orbán Viktor. 2006. Beszéd Budapesten, április 2-án.

KÖVETKEZTETÉSEK

Pártjának a 2010-es parlamenti választásokon elért győzelme kapcsán Orbán a következőket mondta: „Számos ilyen pillanat volt a magyar történelemben. Az elmúlt évszázadokban ilyen volt az 1848-as vagy az 1956-os forradalom, és nekünk ilyen volt az 1990-es rendszerváltoztatás is. És most mi, magyarok újra egy ilyen naphoz érkeztünk. A történelem, a magyar történelem ritka nagy napjai közül egy újabbhoz."[34]

A „forradalom" szó az orbáni retorika kulcsszavává vált a 2010 utáni években, olyannyira, hogy rögtön azután, hogy a pártja 2010 áprilisában kétharmados győzelmet aratott a parlamenti választásokon, az óriási választási győzelmet Orbán „forradalomnak" titulálta győzelmi beszédében: „Ma forradalom történt a szavazófülkékben."[35] A „forradalom" fogalmát Orbán nem pusztán metaforikus értelemben használta. Lakoff és Johnson klasszikus definíciója szerint „a metafora lényege bizonyos fajtájú dolgok megértése és tapasztalása más fajtájú dolgok vonatkoztatási rendszerében".[36] E definíció szerint felvethető, hogy a „forradalom" olyan metafora volt Orbán beszédében, amely pártja elsöprő választási győzelmére utalt. Viszont érdekes módon a helyzet más volt. Orbán szavai 2010 után azt jelentik, hogy a demokratikus választások formális intézményrendszerén belül egy valódi, forradalmi jellegű átalakítás ment végbe Magyarországon, végleg lezárva a kommunizmus korszakát.[37] A szónok szavai szerint: „A mai napon Magyarországon beteljesedett egy történelmi tanulság, húsz év tanulsága, a rendszerváltás nagy tanulsága, mely úgy hangzik: rend-

[34] Orbán Viktor. 2010c. Beszéd Budapesten, április 8-án.

[35] Orbán Viktor. 2010d. Beszéd Budapesten, április 25-én.

[36] George Lakoff és Mark Johnson. 2003. *Metaphors We Live By*. Chicago és London: The University of Chicago Press. 5. o.

[37] Bozóki András. 2011. „Occupy the State: The Orbán Regime in Hungary." *Debatte: Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, 19 (3), December 2011. 649–663. o.

szert váltani nem lehet, rendszert csak megbuktatni és megdönteni lehet, megdönteni és újat alapítani helyette"[38] (Orbán 2010d).

Így az a forradalmi retorika, amely egykor a demokratikus átmenet megkezdését szolgálta, 2010 után arra szolgált, hogy alkotmányos puccsot hajtsanak végre egy már kialakult demokráciával szemben. Mint láthatjuk, a diszkurzív kontinuitás – az adott politikai kontextustól függően – sikeresen szolgálhat eltérő politikai célokat is, függetlenül attól, hogy ezek a célok demokratikusak vagy autokratikusak-e.

(2015)

[38] Orbán Viktor. 2010d. op. cit.

Családi tűzfészek

A kultúra a szimbolikus politika fogságában

E tanulmány az Orbán-rendszer kultúrpolitikáját a rezsim egészének kontextusában értelmezi. A mai magyarországi helyzetben ugyanis a kultúrpolitika nem tekinthető „ágazati politikának", amely függetleníthető lenne a kormány működésének mindennapos gyakorlatától és szimbolikus politikájától. A kormányfő által képviselt világlátás és politikai kultúra szorosan összefügg azzal, amit beosztottjai kultúrpolitika címén végrehajtanak. A terület élére kinevezett káderek azt teszik, amit a miniszterelnök elvár tőlük.

Mindazonáltal a kultúra olyan terület, amelyet lehetetlen totálisan kontrollálni. Nemcsak az új, elektronikus kommunikációs formák elterjedése miatt, hanem azért sem, mert a kultúra sajátos természetű, lényegéhez tartozik a sokféleség, az alkotói és értelmezői autonómia, a megszokottól eltérő érzékelések és gondolkodásmódok lehetősége. Intézményeket el lehet foglalni, a kulturális adminisztrációt le lehet cserélni, de a kultúrát nem lehet sem gyűlöletkampányokkal, sem propagandával, sem pedig szimbolikus politikával helyettesíteni. Az Orbán-rezsim számára a szimbolikus politika a kultúra negligálásának és a hatalom legitimálásának eszköze. Tanulmányom ennek sajátosságait elemzi.

A TÖRZSI FOGALMAK VISSZATÉRÉSE[1]

A 2010-ben hatalomra jutott Fidesz-kormány politikája kimondatlanul is azt üzente, hogy válság idején korlátozni lehet a demokratikus jogállamot. Szuverén az, aki a rendkívüli állapotról dönt, mondta egykor Carl Schmitt,[2] és csakhamar kiderült, hogy a politika vezérelvű felfogását valló Orbán Viktor és köre számára a szuverenitás fontosabb, mint a demokrácia. Ha az európai demokráciafelfogás liberális, akkor az új antiliberális politikának nem erre a demokráciára, hanem annak „szuverén", „keleti", „többségi", „vezérelvű", a nemzetközi konvenciók értelmezési keretéből kilépő, korlátozott formájára van szükség.[3] „Fütyülök erre a demokráciára" – mondta a kormányfő egyik legfőbb kulturális személyzetise, Fekete György,[4] az Alaptörvénybe emelt Magyar Művészeti Akadémia (MMA) nevű kulturális kliensszervezet elnöke.

A kétharmados parlamenti többséget élvező kormány a nemzeti szuverenitás jegyében korlátozta a demokratikus jogállam liberális és szociális komponenseit: a sajtószabadságot, a tanszabadságot, a vallásszabadságot, az alkotmány és az emberi jogok védelmére hivatott intézmények hatáskörét, a szervezkedés szabadságát, a bírói függetlenséget, a népszavazás és népi kezdeményezés törvényes lehetőségeit, a sztrájkjogot, a szakszervezeti jogokat, továbbá megszüntette a kötelező érvényű társadalombiztosítást. Ezek a változtatások túlmutatnak az állam reformján, mélyen érintik a társadalmi viszonyokat is. Nemcsak a közigazgatási szféra autonómiája szűnt meg, lényegében minden köz-

[1] Vö. Tamás Gáspár Miklós. 1999. *Törzsi fogalmak* I–II. Budapest: Atlantisz.

[2] Carl Schmitt. 2002 (1932). *A politikai fogalma.* Budapest: Osiris–Pallas–Attraktor, 26.

[3] Mindez nem mindig jelent kilépést a demokratikus rendszerből, inkább megszabadulást annak liberális komponenseitől. Vö. Jan Pakulski & András Körösényi. 2012. *Toward Leader Democracy*. London: Anthem Press. A legtöbb esetben azonban ezek a formák átmenetet képeznek demokrácia és autokrácia között.

[4] Fekete György. 2012. „Fütyülök erre a demokráciára." *index.hu video*, november 30.

alkalmazotti csoportot kormányhivatali rendbe soroltak. A gazdasági válság lehetőséget adott a kormányfőnek, hogy a politikai helyzetet forradalmi átalakulásként, tehát rendkívüli állapotként definiálja, s ezáltal bejelentse személyes igényét a szuverenitásra.

Jelentős fordulat ment végbe kulturális téren: a kultúrpolitikát felváltotta a kormány szimbolikus politikája. A nemzeti identitás egyetlen fokmérője a törzsi fogalomként felfogott „nemzeti összetartozásra" visszavezethető politikai lojalitás lett. Orbán szerint Magyarországon a korábbi liberális alkotmányt keresztény alaptörvény váltotta fel – mintha e két érték feltétlenül ellentétben lenne egymással –, amelynek lényege, hogy az állampolgárok készen álljanak egy új rendbe, a „nemzeti együttműködés rendszerébe" (NER) való beilleszkedésre.[5] Az állam semlegességével operáló liberális alkotmányfelfogást felváltotta a jó–rossz és a barát–ellenség dichotómiájára épülő, konfrontatív államfelfogás. Az új rendszer hívó szavai a „munka", az „otthon", a „rend", a „nemzet" és a „család" lettek.[6]

Ebben az elgondolásban a társadalom hierarchikusan szerveződik, amelyben a nemzeti egység alapösszetevői nem az individuumok, hanem a családok, amelyek szorgos munkájukkal hozzájárulnak a metaforikus értelemben nagycsaládként vagy törzsként értelmezett nemzet sikeréhez. A politikai és kulturális összetartozás faji vagy vérségi alapú etnikai összetartozásként jelenik meg, a politikai nemzet fogalma helyébe az etnikai nemzettudat lép. Orbán Viktor Ópusztaszeren, a Nemzeti Összetartozás emlékművének avatásán annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a turul a magyarok ősképe, amelybe mindenki beleszületik. „Onnantól, hogy a világra jövünk, a mi hét törzsünk köt szövetséget, a mi Szent Istvánunk alapít államot, a mi seregeink vesztenek csatát Mohácsnál, a turulmadár

[5] A „posztrepublikánus" alaptörvény értelmezéséről lásd Tamás Gáspár Miklós. 2011. „Az új alkotmány történelmi jelentősége." *Népszabadság*, március 29.; Fleck Zoltán et al. 2011. „Vélemény Magyarország Alaptörvényéről." Az *Élet és Irodalom* melléklete, július.

[6] Erről bővebben lásd: Umut Korkut. 2012. *Liberalization Challenes in Hungary: Elitism, Progressivism, and Populism*. New York: Palgrave Macmillan, 168–177.

pedig a most élő, már meghalt és majd megszülető magyarok nemzeti azonosságának jelképe."[7] Ahogy a családnak, úgy a nemzetnek is természetes otthona van, adott esetben a Kárpát-medence, ahol az államilag szervezett munka világa teremti a rendet és a biztonságot, és a hierarchiában elfoglalt hely definiálja a tekintélyt. Mindezek a fogalmak felváltották azt a korábbi közéleti diskurzust, amely a liberális demokrácia, a piacgazdaság, a pluralizmus, az elidegeníthetetlen emberi jogok, a köztársaság, a választott politikai közösség és a kulturális sokszínűség fogalmaival operált.[8]

A második Orbán-kormány alatt intenzív újraállamosítás kezdődött, amely a korábbi privatizációs hullámok idején „igazságtalanul" kiosztott jövedelmek visszaszedését jelenti. E folyamatot egyetlen – önmagát nemzeti cégérrel felruházott – politikai csoport irányítja. A csoporthoz tartozás egyetlen ismérve a politikai megbízhatóság, így a csoport a legbefolyásosabb politikai vállalkozókhoz szorosan kötődő politikai családként is leírható. Mivel az újraállamosítást egyúttal az államszervezet erőteljes centralizációja kísérte, az „államérdek", a „nemzeti érdek", a „nemzeti kultúra" stb. fogalmait ez a szűk csoport – gyakorlatilag a politikai családfő szerepét betöltő miniszterelnök – határozza meg, aki egyúttal az uniós pénzek elosztása fölött is diszponál.

Nem egyszerűen az állam kívülről történő elfoglalásáról *(state capture)* van szó, továbbá a jelenség – központi szervezettsége és a politikai lojalitás megkövetelése okán – túlmutat a „haveri kapitalizmus" *(crony capitalism)* fogalmán is. A Fidesz politikai és gazdasági vállalkozása már régóta szorosan összefonódik: az állam elfoglalása a visszaállamosítás programjának feltétele, amelyet azonban további politikai és gazdasági célok megvalósítása követ. Politikai célként elsődleges a hatalmi szerkezet teljes átalakítása, centralizációja, a jog autonómiájának megszüntetése, a demokratikus jogrend relativizá-

[7] Orbán Viktor. 2012. „Minden magyar a turulba születik." *Népszabadság*, szeptember 29.

[8] Bővebben lásd Bozóki András. 2012. „A magyar demokrácia válsága." *Élet és Irodalom*, január 13., valamint *Virtuális köztársaság*. Budapest: Gondolat, 2012.

lása, és természetesen a hatalmon maradás. Gazdasági cél az újonnan akkumulált állami vagyon ismételt privatizálása, a politikai családba tartozók és támogatói körük megjutalmazása, amely további politikai előnyökkel kecsegtet. Nyilvánvalónak tűnik, hogy a mai államosítást később új privatizációs hullám követi, amellyel a mostani vezető csoport – amely a hatalma megőrzéséhez a nélkülözhetetlenekre és a befolyásosokra támaszkodik a társadalom többségével szemben[9] – megpróbálja visszafordíthatatlanná tenni az általa kialakított új status quót.

Mindezek a hullámzások hasonlítanak néhány környező ország elitista-populista politikai váltógazdaságához, a magyarországi fordulat azonban mélyebb ezeknél, hiszen Orbán mögött nemcsak lekötelezett káderréteg, hanem alkotmányozó többség áll. Ennek alapján az ország miniszterelnöke „nemzeti szabadságharcot" hirdethet azzal az Európai Unióval szemben, amelynek országa is tagja. A politikai kísérletet az teszi szokatlanná, hogy az uralkodó körök az átalakítást „rendszeridegen" környezetben – többpártrendszerben, demokratikus normák közegében, az európai demokráciák közösségének tagjaként – próbálják sikerre vinni. Mindezen számukra akadályozó tényezők miatt a NER vezetői olykor rákényszerülnek, hogy uralmukat a demokratikus diskurzus nyelvén is védjék, így a kibontakozó rendszer működésének szerves része a képmutatás.

A RENDSZER ÉPÍTŐKÖVEI

A hatalomra került politikai család vezetője a „centrális erőtér", az etnikai alapon meghatározott „nemzetegyesítés", az elitváltás, az erőpolitika és a „forradalmi helyzet" pilléreire építi hatalmát. Mindez több, mint retorika: ezekre a pillérekre épülnek az Orbán-kormány szakpolitikái, így kultúrpolitikája is

[9] A „nélkülözhetetlenek" és „befolyásosok" szerepéről lásd bővebben: Bruce Bueno de Mesquita & Alastair Smith. 2011. *The Dictator's Handbook: Why Bad Behavior Is Almost Always Good Politics*. New York: Pulic Affairs.

Az Orbán által *centrális erőtérként* definiált politikai akarat eszméje szakított a versengő demokrácia modelljével. Szerinte Magyarországon az elmúlt két évtizedben duális pártelit alakult ki. Ennek jellemzője volt az „állandó értékvita", amelyben nem szerepelt egyetlen érték vagy közös cél, amelyet mindkét fél elfogadott volna. A Fidesz által uralt politikai erőtér jellemzője, hogy centrális, tehát megszűnt a dualitása. Ennek következtében a magyar politika Orbán szerint tizenöt-húsz évre olyan lehet, amelyben egy, a nemzeti ügyek megfogalmazására képes nagy kormányzó párt létezik.[10] Ennek megteremtése szerinte nemcsak lehetséges, hanem kívánatos is. A liberális demokrácia három alapeleme: a versengés, a részvétel és a polgári szabadságjogok. Ha e három komponenséből a versengés lehetőségét csökkentik, és a polgári szabadságjogokat garantáló jogállami intézményeket megcsonkítják, akkor a demokráciából alig marad valami. Ami marad, az viszont az államszocialista korszakból ismerős: a „népi demokrácia". Orbánnak nincs szüksége gazdasági, kulturális, politikai alternatívákra, ő egyetlen politikai akarat érvényesítésére törekszik. Ám ahol nincsen alternatíva, ott nincs demokrácia sem.

A fennálló hatalom csaknem minden fontosabb üzenete az *etnikai alapú „nemzetegyesítés"* gondolatán alapszik, amely szimbolikusan és valóságosan egyaránt értendő. A „nemzetegyesítés" politikája a nemzet fogalmát a politikai közösségről az etnikai közösségre helyezte át. Ez a politika egyaránt szemben áll az első világháborút lezáró trianoni békeszerződéssel, a kommunista rendszer örökségével és globalizáció erőivel. Azt sugallja, hogy mindezekkel szemben egyetlen végvárunk van, a nemzet. Amint azt Orbán Viktor már 2009-es kötcsei beszédében kifejtette, a kormányzás célja – két szóban írva – „magyar ország", amely a létezés magyar minőségét jelenti. Eszerint a magyaroknak van egy sajátos látásmódjuk, ahogyan leírják, megértik a világot. Ezt a kulturális minőséget kell a kormányzatnak megőriznie. A kormányzás célja közjogi értelemben: „Magyarország vezetése", tartalmilag azonban annak biztosítása, hogy „magyar

[10] Orbán Viktor 2010 (2009). „Megőrizni a létezés magyar minőségét." A kötcsei beszéd. www.nagyítás.hu

ország" maradjon.[11] A kormányzás feladata tehát a „nemzeti öncélúság" biztosítása. E fogalom értelmét – mindenkori politikai érdekei szerint – a kormányfő határozza meg.

A nemzetegyesítés alapeszméje az országon kívül élő magyarokat nem kisebbségieknek, hanem a nemzet teljes jogú tagjainak tekinti, s ebből következően, kérelemre választójogot biztosít számukra. Ám a miniszterelnök szerint a polgári szabadságjogok, a politikai pluralizmus, az európai uniós tagság, a nyugati politikai szövetséghez tartozás csak addig fontos fogalmak, amíg nem mondanak ellent a nemzeti ügyek elsődlegességének. Ezzel azt sugallja, mintha a fentiek nem lennének nemzeti ügyek. Tőkés László jobboldali erdélyi politikus szerint „a határok feletti nemzetegyesítés Orbán Viktorhoz fűződik, aki Trianon gyógyítását is nemzetpolitikai szintre emelte önsiránkozás helyett".[12]

A belpolitikában a nemzetegyesítés fogalma az Orbán által bevezetett „nemzeti együttműködés rendszerét" jelenti, amely a liberális demokrácia alternatívájaként jelent meg. De a kormányfő a nemzetegyesítés fogalmába nem érti bele a szegények, leszakadtak és romák felemelését, a köztársaság eszméjét, valamint a társadalmi és kulturális sokszínűség tiszteletét. Szavakban „egyesíti" a nemzetet, ám a valóságban, szociálisan kettészakítja. Szótárában a „nép" plebejus fogalma és az általa korábban használt „polgári Magyarország" gondolata helyett, hanem a „nemzet" etnikailag definiált, történeti kategóriája szerepel.

A Horthy-féle revansista „nagy magyar út" és a Kádár-féle szélárnyékban kispolgárosodó „kis magyar út" között Orbán unortodox módon egyensúlyozik. Nem akarja elveszíteni sem a „horthysta", sem a „kádárista" szavazókat. Politikája szelektív, a különböző társadalmi rétegeket eltérő módon célozza meg: a gazdagoknak az egykulcsos adó neoliberális politikájával kedveskedik, míg a lecsúszástól félő középosztály és alsó középosztály nemzeti propagandát kap elégtételként.

[11] Op. cit.

[12] Tőkés László szavait idézi http://www.dehir.hu/belfold/orban-viktor-korszakvaltas-kell/2011/07/23/

A romákkal és a mélyszegénységben élőkkel szemben az „úri Magyarország" kirekesztő szemléletét erősíti, míg a nyugdíjasoknál a „békés egymás mellett élés" kádárista sablonjára épít.

A társadalmi és állami élet csaknem minden területére kiterjedő centralizáció[13] politikája révén a Fidesz-kormány *radikális elitváltást* próbál véghezvinni, amit elsősorban az elmúlt évtizedekhez kötődő közigazgatási, gazdasági és kulturális elit lecserélésével igyekszik végrehajtani. Orbán Viktor szerint összeomlott egy hatalompolitikai rendszer, amelyet a baloldal 1990 után épített ki, és amely garantálta a társadalom elitpozícióinak kézben tartását. Szerinte e helyett új, a nemzeti öncélúságot kifejező, finanszírozható rendszer kiépítésére van szükség.

KULTÚRHARC HELYETT HARC A KULTÚRA ELLEN

Míg az 1998–2002 között regnáló első Orbán-kormánynak fontos volt a kultúra saját hatalma megerősítéséhez, addig a második Orbán-kormány e területen már csak fölösleges kiadásokat és potenciális kritikusokat lát, és mindkettőtől meg akar szabadulni. Nem klasszikus kultúrharcot folytat – mert ahhoz érvelni kellene –, hanem elitcserét visz végbe, amelynek lényege a szellemi és politikai függetlenség felszámolása és az Orbánhoz hű káderréteg pozíciókba helyezése.[14] Nem kultúrharc zajlik, hanem harc a kultúra ellen. Az elitváltás ideológiája az antikommunizmus, az antiglobalizmus és a pontosan sohasem definiált „nemzeti elkötelezettség" lett, amely többnyire szimbolikus üzenetekben jelent meg, és tartalmilag ma már nem más, mint a hatalomvágy fedőszövege. Az új elit populista nyelven beszél. A kliens-

[13] Vö. Kornai János. 2012. „Központosítás és kapitalista piacgazdaság." *Népszabadság*, január 28.

[14] A kultúrharc értelmezéséről lásd Radnóti Sándor „Nincs kultúrharc" című előadását a Bibó István Társaság 2011. április 8-án rendezett ülésén. http://www.youtube.com/watch?v=l75qYJcXVxU továbbá Nyusztay Máté: „Kultúrharc, avagy a politikai eunuchok uralma." *Népszabadság*, 2013. április 11.

rendszer erőszakos megszilárdítására való törekvés azt hivatott üzenni, hogy nincs élet a „nemzeti együttműködés rendszerén" túl.

A kormány politikája nem klasszikus ideológiákra épül, mert a miniszterelnök szerint az ideológiák kora lejárt. Orbán Viktor nem konzervatív politikus, eszmék helyett az *erőpolitikában*, kompromisszumok kötése helyett a hatalom maximalizálásában hisz. Számára a rendet nem a szabadság, hanem az erőskezű vezető szavatolja. Mindezzel megtestesíteni véli a magyar vidék több százezres tömegeinek hagyományos, patriarchális gondolkodásmódját.[15] Olyanok ismernek magukra benne, akik feljebbvalóikhoz szervilisek, de beosztottaikat letaposnák. Ám olyanok is magukra ismerhetnek benne, akik feljebbvalóiknak csak addig engedelmeskednek, amíg magukon érzik azok tekintetét. Aki pedig az életben nem boldogul, akinek nincs semmije, az – Lázár János, a Fidesz egyik vezető politikusának megfogalmazása szerint – „annyit is ér".[16]

A Fidesz választási győzelmét Orbán Viktor *„forradalomként"* értelmezte, s ezzel próbálta igazolni a választók előtt annak jogosságát, hogy – kétharmados parlamenti többsége birtokában – a rendkívüli helyzetre hivatkozva *rendkívüli módszerekkel* éljen. Ennek következménye a háborúzó, letámadásos taktika teljes repertoárjának alkalmazása, amivel a parlamenti kezdeményezést magához ragadva gyorsan és szisztematikusan antiliberális irányba építette át a közjogi rendszert. Az 1848-as, kossuthi időket idéző retorikai fordulatok – „forradalom és szabadságharc" – ellenére a Fidesz állampárti jellegű uralmat épített ki, amely a kormányfő „törzsfőnöki", „családfői", vezéri hatalmán nyugszik.

Orbán arra törekszik, hogy uralma több lábon álljon. Szociológiai nyelven szólva: uralmának egyszerre legyen forrása a Max Weber

[15] Orbán Viktor így nyilatkozott lánya esküvője előtt: „A főzésbe sajnos nem tudok besegíteni, annyi időm nincs, de lesz ott asszony elég. (…) Az elsődleges célom a szertartáson, hogy fegyelmezett apuka legyek, ne szipogjak, ne törölgessem a szemem. Ez az asszonyok dolga." http://www.blikk.hu/blikk_aktualis/orban-viktor-ferjhez-adja-a-lanyat-2202991

[16] „Lázár szerint akinek nincs semmije, az annyit is ér." *Index*, 2011. március 19.

által leírt legális-racionális, karizmatikus és tradicionális legitimitás.[17] Orbán a demokratikus választáson elnyert *legális-racionális* legitimitására hivatkozik az ellenzéki pártokkal folytatott vitáiban és az európai politikai színtéren. Párthívei és „vallásosan" elkötelezett szavazói előtt viszont *karizmatikus* politikusként jelenik meg. A vidéki alsó középosztály szavazóinak szemében Orbán hitele a magyar történelembe mélyen beivódott plebejus és kurucos habitus reinkarnációját jelenti, azaz *tradicionális* legitimációt.[18]

A pártnak nincsenek a kormányfőhöz kritikusan viszonyuló, politikai alternatívákat megfogalmazó erőcsoportjai, így a vezér akarata többnyire minden korlátozás nélkül érvényesül. Mindez nem lett volna lehetséges maximális frakciófegyelem nélkül. A Fidesz frakciójában nincsenek dezertálók, disszidensek, belső ellenzékiek, kilépők és átülők. A „forradalom" odavezetett, hogy a Fidesz vezetése elfoglalta az államot és az állami élet hierarchikus átszervezése révén a vezetők keze az államon keresztül bárhová elér. A pártból nincs szabad „exit", amely után egy volt Fidesz-képviselő háborítatlanul folytathatná civil életét: nem éri meg dezertálni, mert akkor a párt utánanyúlhat, és egzisztenciálisan ellehetetlenítheti. A Fidesz már régóta nem demokratikus pártként, hanem törzsként, családként működik. Ha valakit kitaszítanak a családból, az illető a semmibe hullik. Orbán azonban lehetőleg mindenkit igyekszik bent tartani a párt/család holdudvarában,[19] mert nincs szüksége mártírokra és átállókra. Az „aki nincs velünk, az ellenünk van" filozófiája alapján működő „forradalmi" kormánypárt kifelé populista hangon szólal meg, befelé azonban

[17] Max Weber. 1969. *Basic Concepts of Sociology*. Westport: Greenwood Press, 1969.

[18] A Fertődön rendezett 2013 június 22-i kormányülés után Orbán úgy nyilatkozott, hogy ez a látogatás egy plebejus kormány tisztelgése az arisztokrácia teljesítménye előtt http://mno.hu/belfold/orban-egy-plebejus-kormany-tiszteleg-a-magyar-arisztokracia-elott-1167668

[19] Vonatkozik ez olyan „tékozló fiúkra" is, mint Áder János, Kósa Lajos, Stumpf István vagy Wachsler Tamás. Utóbbi 1994-ben Orbán ellen lépett fel a pártelnökválasztáson, ma azonban ő irányítja a kormány egyik legnagyobb szimbolikus akcióját, a „Nemzet Főterének" kiépítését.

olyan zsarolási helyzeteket hoz létre tagjaival szemben, amelyben a maffiához tartozás reflexei érvényesülnek. Az államélet minden területén, valamint a vezéri hatalom transzmissziós szíjaként működtetett pártban „a fortélyos félelem igazgat".

KULTÚRPOLITIKA HELYETT SZIMBOLIKUS POLITIKA

Aki a mai magyar kultúrpolitika alapelveire kíváncsi, annak nem kulturális stratégiákból vagy kultúrpolitikai programokból célszerű tájékozódnia (ilyen komolyan vehető szövegek ugyanis nincsenek), hanem három politikai-ideológiai dokumentumból. Ezek a következők: Orbán Viktor kötcsei beszéde (2009)[20], a Nemzeti Együttműködés Nyilatkozata (2010)[21], A Nemzeti Hitvallás, az Alaptörvény preambuluma (2011).[22]

Ezek közös lényege olyan *„centrális erőtér" létrehozása, amelyet az etnikai alapon definiált nemzeti közösség politikailag homogenizált kultúrája tölt ki.*

A kultúra helyébe a politikai szimbólumok lépnek. Ebben a felfogásban a kultúra nem az autonóm tevékenység tere, hanem a politika eszköze. Nincs szó a kulturális sokszínűség önértékként való elismeréséről, ellenkezőleg, a kultúra funkciója ideológiai és propagandisztikus jellegű. A kultúra a fülkeforradalmat követő, „nemzeti szabadságharc" révén kivívott új rendszer, a „nemzeti együttműködés" eszköze. Használatának célja a „nemzetet egyesítő", az országot kettészakító, tekintélyelvű, voluntarista politika ideológiai igazolása.

Az Orbán-rezsim számos tudatos szimbolikus gesztussal igyekszik definiálni önmagát. A „nemzeti együttműködés rendszere" (NER)

[20] Orbán Viktor, op. cit.

[21] „Legyen béke, szabadság és egyetértés." Az Országgyűlés 1/2010 (VI. 16.) OGY. Politikai nyilatkozata a nemzeti együttműködésről. www.kormány.hu

[22] Nemzeti hitvallás in Magyarország Alaptörvénye. *Magyar Közlöny*, 43. szám, 2011. április 25. www.kormány.hu

alapja egy szöveg, amely szándéka szerint „szent szöveg". Nem pusztán az mutatja ezt a szándékot, hogy rituálisan el kellett helyezni a közintézményekben. A 2010-ben megfogalmazott Nemzeti Együttműködés Nyilatkozata (NENYI) egyértelműen annak tudatában keletkezett, hogy a magyar kultúra szövegalapú kultúra, benne a leírt szó, az írás, a nyelv mindig is középponti kérdés volt. Az áll mögötte, hogy aki a nyelvet birtokolja, az birtokolja az elbeszélést, azé a narratíva és végső soron azé a kultúra. A NER-t megalapozó szöveg a nyelv birtokbavételére történő kísérlet. Nagy ambíciója volt ennek az iromány nak, forradalmat deklarált – amit utoljára 1956-ban hirdettek Magyarországon. A rezsim célja a demokratikus rendszert leíró korábbi konszenzuális fogalmak viszonylagossá tétele, átnevezése és lecserélése. A múlt és ebből következően a jelen átírása definíciók és deklarációk útján – ebből a szempontból az Alaptörvény preambuluma, a Nemzeti Hitvallás (2011) hasonlítható hozzá. A rendszerváltás politikai és kulturális konszenzusait visszavonja, az elmúlt húsz évet zárójelbe teszi, a múltat manipulálja annak érdekében, hogy legitimációt teremtsen a NER számára.[23] A konszenzust felváltotta a voluntarizmus.

Ami 2010 után történt és történik, az hegemóniára törekvő kultúrateremtési kísérlet a rezsim hosszú távú beágyazódása érdekében. Például a 2011 húsvétjára időzített alkotmányozás megünneplésére rendezett Hősök, királyok, szentek című kiállítás látványosan ezt a célt szolgálta. A kormányzat a Magyar Nemzeti Galériában akarta látni önmaga apoteózisát, historikus művek tükrében, az általa végigvitt alkotmányozást a magyar történelem sorsfordító, nagy eseményeinek sorába emelve.[24] Hosszú távon nem elég a parlamenti többség, ahhoz erőteljes szimbolikus politikára van szükség, sőt a történeti-kulturális

[23] Erről bővebben lásd Bajomi-Lázár Péter et al. 2013. „A kulturális szféra helyzete Magyarországon." *Beszélő*, 2013. július. http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/a-kulturalis-szfera-helyzete-magyarorszagon

[24] Erről bővebben lásd P. Szűcs Julianna. 2012: „Mi a magyar kép? Hősök, királyok, szentek." *Holmi*, augusztus. http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:TIkTozimkSIJ:www.holmi.org/2012/08/p-szucs-julianna-mi-a-magyar-kep-hosok-kiralyok-szentek-a-magyar-tortenelem-kepei-es-emlekei+&cd=1&hl=hu&ct=clnk&gl=hu

igazolások rendszerét is meg kell teremteni. Ilyen példa az iskolai irodalomkönyv átíratása és egységesítése, a sokat emlegetett Wass–Nyirő–Tormay hármasnak a *Nyugat* irodalmi tradíciójával egyenrangúvá tétele. Ilyen volt a Kerényi Imre által rendelt festménysorozat, csakúgy, mint az Alaptörvény díszkiadása számára megrendelt képzőművészeti alkotások sora, amelyek nemcsak a díszkötetbe kerültek be, hanem a kezükbe kapták az érettségizők, bemutatták őket a Nemzeti Galériában és országszerte. Ebbe a sorba illeszkedik mindaz, ami ma a kultúra intézményeiben azóta is zajlik.

A kormányerők kulcskérdéssé tették *az intézmények birtoklását:* a Magyar Nemzeti Galériát és a Szépművészeti Múzeumot összevonták, múzeumi központot álmodnak, közben a Nemzeti Színházat, az Operaházat és a Műcsarnokot fétishelyszínekké avatták. Az Opera élére – saját miniszterét meghazudtolva – maga a miniszterelnök nevezte ki politikai lojalitás alapján Ókovács Szilveszter kormánybiztost,[25] akiből később főigazgatót csinált. A kormány a Műcsarnokot átadta az MMA-nak, hogy az ott nemzeti tárlatokat rendezzen, légüres térbe sodorva ezzel saját, korábbi kinevezettjét, Gulyás Gábort.[26] A politikai vezetés a kultúra hasznosságát annak szimbolikus politikai funkcióján keresztül értékeli, és ilyen értelemben nem képes és nem is akarja elengedni.

A Nemzeti Színház különösen fontos színtere a jobboldali szimbolikus politikának. A Fidesz számára ez olyan szakrális intézmény, amelynek felépítését – tisztán ideológiai okok miatt – nem engedhette át a „nemzetietlen" oldalnak. Orbán már első kormányzása idején leállíttatta a Nemzeti Színház Erzsébet téri építkezését, amelyet még a Horn-kormány kezdett el – így keletkezett Pest szívében a Gödör –,

[25] Joó Hajnalka. 2011. „Átnyúlt az Opera-ütközetbe belefáradt minisztere felett Orbán." Horváth Ádám gyors felmentéséről és Ókovács Szilveszter (a Hír TV korábbi szerkesztője) kormánybiztosi kinevezéséről lásd http://www.origo.hu/itthon/20110825-hatter-az-operahaz-uj-vezetojenek-kinevezesehez.html

[26] Ezt az akciót még az első Orbán-kormány konzervatív kulturális minisztere, Rockenbauer Zoltán is bírálta: Vö. „Csarnokmű." *Élet és Irodalom*, 2013. január 4. Gulyást végül 2013. szeptember 1-től mozdították el. http://www.origo.hu/itthon/20130828-gulyas-gabor-tavozik-a-mucsarnok-elerol.html

majd a pályázati eljárást megkerülve, új helyszínen, rohamtempóban építtette fel. Nem véletlen, hogy a Nemzeti Színház megnyitására – *Az ember tragédiája* bemutatójával, Orbán Viktor jelenlétében – választási kampány idején, 2002. március 15-én került sor.

Ezt a „szent" épületet nem „bitorolhatta" a szocialisták által 2008-ban kinevezett újító rendező, Alföldi Róbert, mert ő a jobboldal számára – szakmai teljesítményétől teljesen függetlenül – nem szólhat hitelesen a „nemzeti sorskérdésekről". Alföldit azok bírálták leghangosabban, akik rendezéseit nem is látták. De ez nem is volt szempont számukra, mert ettől függetlenül „tudták", hogy oda nem illő, „nemzetidegen" produkciókról van szó.[27]

Mandátuma végére Alföldi olyan lett a „nemzeti oldal" megmondóemberei számára, mint a *Pussy Riot* Putyin számára: vérlázítóan provokatív. A független műbírálat lehetősége ezzel megszűnt.[28] Ennek fényében már az is meglepetés volt, hogy többszöri meghurcoltatása ellenére Alföldi kitölthette ötéves igazgatói ciklusát az intézmény élén.

Az Alföldi helyére (a pályázati rendszer összeférhetetlenségi szabályait megcsúfolva) megválasztott Vidnyánszky Attila viszont maga is erősítette a Nemzeti Színház kormányzati szakralizálását. Mint nyilatkozta: „számomra a Nemzeti Színház különös jelentőséggel bíró intézmény, és pályafutásom egyik legfontosabb céljaként tekintek

[27] Egy interjúban Alföldi Róbert így beszélt erről: „Én úgy látom, hogy egy olyan társadalom felé haladunk, ahol uniformizált gondolkodásra van szükség. Minden olyan intézmény és alkotó ember, aki nem hajlandó alkalmazkodni, és beállni a sorba, és képviseli azt, amit 2013-ban egy európai demokráciában képviselni kell, mert alapvető ügy, azzal problémák lesznek. Ha pedig az ember nem illeszkedik a klasszikus családmodellbe, az csak olaj a tűzre. (…) Szerintem az baj, hogy a társadalom egy része és a politika fontosnak tartja, hogy kézben tartsa a gondolkodást, az emberek gondolatait, azt, hogy valaki miképp fejezi ki magát egy színdarabbal. És ez nemcsak abszurd, hanem nagyon rossz történelmi időket idéz." Alföldi Róbert: „Milyen évet írunk, hogy ilyen megtörténhet?" (Kalmár Csaba interjúja.) *Origo*, 2013. szeptember 4. http://www.origo.hu/teve/20130904-alfoldi-robert-interju-istvan-a-kiraly-x-faktor.html

[28] Vö. Tóth Ákos: „Alföldi Róbert gazembersége és az orális szex pártállása" *Népszabadság*, 2011. május 24.

rá. Szakrális hely. (…) Föl is fogom szenteltetni (…) mert úgy gondolom, hogy a Nemzeti ügye, mint ahogy a nemzet lelke is, igazán metafizikus dimenzióban ragadható meg."[29] Vidnyánszky kinevezői épp ezt akarták hallani – megint csak függetlenül attól, hogy a rendező szakmai teljesítménye jó lesz-e, és előadásait sokan megnézik-e. A lényeg, hogy a „nemzet lelkéről" essék szó, mert felfogásuk szerint erről csak ők hivatottak beszélni.

A Nemzetihez hasonló történet zajlott le a Várkert Bazár és a budavári Dísz tér tervezett rehabilitációja ügyében. Mindkettő felújítását a szocialista-liberális kormány kívánta elkezdeni, de a Fidesz kerületi polgármestere pártja biztatására mindkettőt megakadályozta.[30] Mindez azt üzeni, hogy a Fidesz számára nem a kultúra a fontos, hanem a szimbolikus politizálás „felszentelt" helyei. Más szavakkal: a nemzeti szimbólumokhoz „nemzetidegenek" nem nyúlhatnak.

Ez a „kultúrpolitika" nem fogadja el, hogy a kultúra autonóm, sokszínű és szabad organizmus. Lehet épületeket emelni számára, de a valódi kultúra működésébe beleszólni reménytelen. A kormányzat abban a hitben él, hogy aki fizet, az rendeli a zenét. A „felszentelt helyekről" nem lehet vita, egyébként pedig az intézmények meghódításával kézben tarthatók a kultúra szereplői. Akié az intézmény, az adja a tartalmat, az írja a kánont, az befolyásolja a gondolkodást. Diktatúrákra jellemző ez a szemlélet.[31] Ami ebből következik, az Orbán Viktor már idézett kötcsei beszédből adódó, központilag irányított elit- és kultúracsere. Az autonóm intézmények megszállása a kontrollt kívánja növelni. Például a Nemzeti Kulturális Alap (NKA)

[29] Vidnyánszky Attila: „A Nemzeti Színház felszentelése" (Bóta Gábor interjúja.) *Pesti Műsor online*, 2013. 2. szám. http://pestimusor.hu/index.php?sect=szinhaz&alsect=cikk&id=5674

[30] Állítólag Orbán megüzente Nagy Gábor Tamásnak, az I. kerület fideszes polgármesterének, hogy az állásával játszik, ha nem akadályozza meg a tervezett felújításokat. Nagy aktív szerepet játszott a nemzetközi hírű Collegium Budapest bezáratásában is; az intézménynek helyet adó Szentháromság téri épület azóta is üresen áll.

[31] Vö. Heller Ágnes. 2011. „Nincs mézesmadzag, csak ostor." (Kozár Alexandra interjúja.) *Népszabadság*, november 11.

többé-kevésbé államtalanított, autonóm szervezet volt, a kultúra önkormányzata, hibáival együtt is. Ma már nem autonóm, mert a miniszter az elnöke, az államtitkár pedig az alelnöke lett, akik bármikor felülbírálhatják a szakkollégiumok döntéseit.[32]

A Magyar Művészeti Akadémia alkotmányba illesztésével és aktuális megjelenésével a kulturális szereplők politikai felügyelőket kaptak. Ezen túlmenően az MMA jelenléte az intézményeknél megteremti az ideológiai alapú cenzúra lehetőségét a kultúrában. Apparátusa van, elnöke miniszteri, főtitkára államtitkári fizetést kap, módosított alapszabályába bekerült, hogy véleményt nyilváníthat a „művészeti élet, a művészet alapvető fontosságú kérdéseiben", sőt, „költségvetési szerveket tarthat fenn, gazdasági társaságokat működtethet". Mivel kompetens, életszerű viszonya a jelenkori magyar kultúrával egyelőre nincs, létét csak azzal szemben képes megmutatni, létjogosultságát a purifikátori szerepben próbálhatja bizonyítani. Pozitív állításai és ajánlatai nincsenek, ezért az MMA a „nemzeti elkötelezettség" és „magyarságteljesítmény" vizsgálatában, azaz művészeti produktumok helyett a megkülönböztetésben és tiltásban találhatja meg önmaga feladatát. Igaz, az is bekövetkezhet – az egykori Kádár-rendszer tapasztalatai alapján elképzelhető –, hogy idővel veszíteni fog kultúrharcos hevületéből, és járadékosok kifizetőhelyévé válik.

Sokan gondolhatták, hogy az államon kívüli alternatíva a piac lesz. A globalizálódó piac azonban a demokratikus állam kultúratámogatási stratégiáját nem képes kiváltani. A kortárs művészetben a nonprofit kezdeményezések megerősödése a piac mindenhatóságával kapcsolatos csalódásból is fakad. Vannak és lesznek olyan kulturális teljesítmények és területek, amelyek nem mérhetők, nem értelmezhetők a piac logikájával, amelyekre nem teremthető kizárólag

[32] A konzervatív Jankovics Marcellt (aki 2010–11 között volt az NKA elnöke) „túlzott liberalizmusa" miatt állították fel, helyébe a későbbi államtitkár az országgyűlés kulturális és sajtóbizottságának elnöke, L. Simon László lépett (akinek így, kettős pozíciójánál fogva, önmagát kellett volna ellenőrinie). Amióta L. Simont menesztették a kulturális államtitkári székből, az NKA elnöke Balog Zoltán miniszter lett.

a piacról elegendő forrás. Idetartozik például a művészeti oktatás, illetve az oktatási esélyegyenlőség és a művészet közös halmaza. És ilyen a kisebbségi művészet, az *outsider art* is.[33] Magyarországon jelenleg nincs megfelelő törvényi keret a szponzorációhoz, a mecenatúrához. Amíg a mecenatúra jogi szabályozása nem megfelelő, addig a piaci lehetőség gyenge marad. De lehet, hogy épp ez a cél a hatalom képviselői számára.

A kultúra feletti központi politikai ellenőrzés radikális kiterjesztése akaratlanul is újra megteremtette a politizáló művészetet, amely kulturális önvédelmet folytat a rezsim ellen.[34] Idetartoznak például az MMA térnyerése és a Műcsarnok birtokbavétele[35] ellen tiltakozó Szabad Művészek, a Ludwig Múzeumban végrehajtott igazgatóváltás ellen tiltakozó Összefogás a Kortárs Művészetért csoport tagjai, az *Édes hazám* című verseskötet számos szerzője, valamint mindazok, akik a Nemzeti Színház igazgatójának leváltása ellen tüntettek. Számos író és művész közéleti szerepet is vállalt, például a Milla-tüntetéseken.[36] Egyszóval mindazon kulturális szereplők idesorolhatók, akik tiltakoznak a kultúra politikai homogenizálása, a kortárs művészet tereinek kormányzati beszűkítése, a szakmai pályázati rendszer semmibevétele, az irodalmi kánon politikai átformálása, és mindenekelőtt: az ország kétségbeejtő szociális és kulturális helyzete ellen.[37]

Mindez azt bizonyítja, hogy – bár a kulturális épületek és intézmények adminisztratív úton birtokba vehetők és szellemileg lerom-

[33] Erről bővebben lásd Bajomi-Lázár Péter et al. 2013. *Beszélő*, op. cit.

[34] Ehhez lásd Schilling Árpád, a Krétakör vezetője több írását: „Tessék politizálni!" *Élet és Irodalom*, 2012. december 14.; „A kultúra válsága" *Élet és Irodalom*, 2013. január 4.

[35] Hamvay Péter. 2012. „A Műcsarnok elrablása" *Élet és Irodalom*, november 23.

[36] Például Csákányi Eszter, Kulka János, Kollár-Klemencz László, Kornis Mihály, Lángh Júlia, Schilling Árpád.

[37] Lásd például: http://fidelio.hu/kiallitas/hirek/mucsarnok_kulturpuccs_konferencia_2012 ; http://fidelio.hu/kiallitas/hirek/tiltakozas_a_ludwig_muzeum_igazgatoi_palyazata_kapcsan ; http://nemma.noblogs.org/2013/02/01/tiltakozas-a-magyar-muveszeti-akademia-jogkoreinek-bovitese-ellen/ ;
http://fidelio.hu/szinhaz/hirek/veget_ert_az_Alfoldi-korszak.

bolhatók – a hatalomtól független kultúra mégis elpusztíthatatlan. Az ellenállás élesen kirajzolta a rezsim működésének korlátait. Ezt felismerve, a hatalmon lévő politikai család célja nem is a totális ellenőrzés, hanem a politikai lojalitás megvásárlása – ahol pedig ez nem megy, ott a kultúra alkotóinak és fogyasztóinak elszigetelése, szellemi gettóba zárása.[38]

A KULTÚRA POLITIKAI IRÁNYÍTÁSA

Az első Orbán-kormány idején még stratégiai ágazatnak számított a kultúra. Az akkor még harmincas évei közepén járó Orbán Viktor az ezeréves magyar államiság dimenziójába kívánta helyezni a magyar kultúrát, hogy általa erősítse meg a magyar jobboldali politikai hagyomány kontinuitását. Akkor még nem beszélt forradalomról, de gyakran hangoztatta, hogy ami történik, több, mint kormányváltás. Akkoriban vitték át a koronát a Nemzeti Múzeumból a Parlamentbe. Ekkor jött létre Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma néven az önálló kulturális tárca; ekkor épült meg a Terror Háza múzeum, a budai Millenáris, a Nemzeti Színház; ekkor ajándékozták meg millenniumi zászlók ezreivel a kistelepüléseket. Ekkor újították fel a Bazilikát, a Sándor-palotát, az Uránia „Nemzeti Filmszínházat", valamint a sport és kultúra befogadására egyaránt alkalmas, Papp Lászlóról elnevezett sportarénát. Beindult a Széchenyi-program, amelynek ideológiai megalapozását az óriás költségvetéssel elkészített *Hídember* című film jelentette

Ugyancsak ekkor kezdődött meg a Holokauszt Dokumentációs Központ és a Művészetek Palotája építése, amelyeket később a szocialista-liberális kormány adott át. Jellemző, hogy a baloldali kormányok általában folytatták a jobboldal által elkezdett építkezéseket, míg a jobboldali kormányok leállították, késleltették vagy gyökeresen

[38] Például a kortárs képzőművészet kiállítóhelyei csökkentek, az Ernst Múzeum helyén Robert Capa munkásságát bemutató központ létesült. A Műcsarnok jövőbeni művészeti programja továbbra is kérdéses.

átformálták a baloldal által indított beruházásokat. Orbán szerint kizárólag a jobboldal képes a nemzetet egyesíteni, míg a megosztó baloldal időnként „ráront nemzetére".[39]

A kultúrpolitika az ezredfordulón még határozott ideológiai célokat szolgált: a „polgári Magyarország" megteremtését, a konzervatív kulturális elit megnyerését, annak érdekében, hogy a Fidesz lehorgonyozzon a keresztény-nemzeti kikötőben. Ahhoz, hogy pártja legyen a jobboldal vezető ereje, Orbánnak szüksége volt – az „egy a zászló, egy a tábor" elv jegyében – történelmi és kulturális szimbólumokra. Ennek jegyében rendszeresen részt vett a Szent Jobb-körmeneteken, évértékelő beszédeket tartott a jobboldali értelmiség fő fórumának számító Polgári Együttműködési Egyesületben, és támogatta a Professzorok Batthyány Körét, majd 2002 tavaszán elindította a polgári köröket.[40] Egyik főtanácsadójából a Terror Háza múzeum igazgatója, másik főtanácsadójából a *Heti Válasz* című hetilap főszerkesztője lett, majd utóbbi helyére volt szóvivője került.[41] Lecserélte a *Magyar Nemzet* csaknem teljes szerkesztőségét, majd – bukása után – támogatta a Hír TV létrehozását.[42] A 2002-es választást Orbán elvesztette ugyan, de a kétezres évek közepére a „polgári körök" és a médiahátország felépítésével megszilárdult az a jobboldali miliő, amely tartósan őt fogadta el a jobboldal vezérének.

A 2010-es „fülkeforradalom" azonban a várakozások ellenére leértékelte a kultúrát. A Fidesz szavazói bázisának kötőanyaga

[39] Orbán 2005 augusztusában Tusnádfürdői beszédében így fogalmazott: „amikor a baloldal erre időnként lehetőséget kapott, akkor rárontott a saját nemzetére. Így rontottak rá a sajátjaikra 1919-ben Kun Béláék, így rontottak rá saját fajtájukra Rákosiék. Ugyanezt tették az ő modern kori kiadásukban 1956-ban azok, akik rárontottak a forradalomra. És nem ilyen harcias eszközökkel, de [2004] december 5-e is egy kormányzati rárontás a saját nemzetünkre." http://www.nol.hu/archivum/archiv-371110

[40] Orbán a „Szövetség a Nemzetért" elnevezésű polgári körben együtt politizált a szárnyait akkor bontogató Vona Gáborral, a Jobbik későbbi elnökével.

[41] Schmitt Máriáról, Elek Istvánról és Borókai Gáborról van szó. A leváltott Elek később az LMP tagja lett.

[42] Ezekhez zárkózott fel később az Echo TV, a Lánchíd Rádió, illetve olyan ingyenes újságok, mint a *Helyi Théma* és a *Metropol*.

megszilárdult, a győzelem aránya elérte a kétharmadot, így további kulturális legitimációra nem volt szükség. Felerősödött viszont a szimbolikus politika: a korábban hangoztatott „polgári összefogás" helyébe a „nemzeti összetartozás" gondolata lépett. Orbán a Trianon-törvénnyel („A Nemzeti Összetartozás Napja")[43], a Kossuth tér „visszarendezésével" („A Nemzet Főtere")[44], a tudatos etnopolitizálással (a turulszobor ópusztaszeri felavatása, Semjén Zsolt belovagolása az erdélyi Kézdivásárhelyre[45]), továbbá közterek és utcák átnevezésével[46] igyekezett leszerelni a Jobbik szavazóit.

Ha van állandó vonása az Orbán-rezsim hektikus kultúrpolitikájának, akkor az a Fidesz és a Jobbik közötti szellemi és érzületi határvonal elmosására való törekvés. Miközben a Fidesz szavakban elhatárolódik a Jobbik antiszemitizmusától, folyamatosan gesztusokat tesz a szélsőjobboldalnak. E gesztusok közé tartoznak a központilag irányított propaganda-hadjáratok a liberális filozófusok,[47] a korábban még lázadó filmesek, a független jogvédő szervezetek,[48] a 68-asnak

[43] A Nemzeti Összetartozás Napjáról lásd http://hu.wikipedia.org/wiki/A_nemzeti_osszetartozas_napja ; a nemzeti összetartozás dalát lásd http://www.youtube.com/watch?v=2VovZhioGs4

[44] http://hvg.hu/itthon/20120226_kossuth_ter_atepites Az átépítés fontos ideológiai célja a budapesti Kossuth tér 1944-es állapotának rekonstrukciója. Károlyi Mihály szobra helyére Tisza István lovas szobra kerül. Mindez nem független attól, hogy a kizárólag a Fidesz által megszavazott Alaptörvény szerint Magyarország történeti folytonossága az 1944. március 19. és 1990. május 2. közötti időszakban megszakadt, és közjogi értelemben semmisnek tekintendő.

[45] Semjén Zsolt erdélyi belovagolásáról: http://index.hu/kulfold/2013/03/15/semjen_zsolt_lohaton_vonult_be/

[46] Az utcanevek 2013. tavaszi kampányszerű átnevezéséről lásd http://www.stop.hu/belfold/utcanevek-az-mta-allast-foglal-a-felelosseget-haritja/1144949/

[47] A filozófusok elleni intellektuális pogromról lásd Lévai Júlia. 2011. „A filozófusper politikai támadás." *Galamus*, január 12. http://www.galamuscsoport.hu/tartalom/cikk/47096

[48] A jogvédő szervezetek védelmében lásd Majtényi László (EKINT) válaszcikkét a *Heti Válasz* támadására. http://mandiner.hu/cikk/20130823majtenyi_laszlo_a_zsarnoki_beszed_az_ekint_valasza_a_fidesz_szovivojenek

tartott alkotó értelmiségiek,[49] az (állítólag) romkocsmákban szórakozó egyetemisták,[50] valamint a független színházak[51] ellen. Ha a kormány számára a fő ellenfél az 1968-as nyugati, szabadságkiterjesztő, kulturális forradalom szelleme, akkor ma „kulturális ellenforradalom" zajlik. Ugyancsak ennek körébe sorolhatjuk a szélsőjobboldali közszereplők állami kitüntetését,[52] a Nemzeti Színház korábbi vezetője, Alföldi Róbert elleni alpári támadások tudomásulvételét, sőt közvetett támogatását,[53] Dörner György kinevezését az Új Színház élére, valamint a futballhuliganizmus elleni mérsékelt fellépést. E sorok írásakor (2013) elmondható, hogy a nyílt antiszemitizmus vállalásán vagy elutasításán kívül nincs különbség a Jobbik és a Fidesz kulturálisan értelmezhető politikája között.

Az oktatási és kulturális minisztériumot a 2010-es választási győzelem után megszüntették,[54] a kultúra egyetlen kis államtitkársággá redukálódott az előbb Réthelyi Miklós (2010–12), majd Balog Zoltán miniszter (2012-től) vezette megatárca, a Nemzeti Erőforrások Minisz-

[49] A 68-asok elleni támadásról lásd Ferenczi András. 2012. „Kik azok a 68-asok és miért nem bírja őket Orbán Viktor?" *Origo*, 2012. október 18.

[50] A „romkocsmákban ülő egyetemistákról" lásd http://propeller.hu/itthon/2421209-mi-baja-orbannak-romkocsmak-felhomalyaban Bezárták a Sirályt, a Tűzrakteret, meghurcolták a Zöld Pardont és a Trafót.

[51] A független színházak helyzetéről lásd Szász Barna. 2012. „Egy éve ingyen dolgoznak a független színházak." *Index*, november 21.

[52] Szaniszló Ferenc, az Echo TV kirekesztő nézeteiről ismert riportere 2013. március 14-én Táncsics-díjat vett át Balog Zoltántól. A hazai és nemzetközi tiltakozások hatására Balog utóbb a díj visszaadására kérte Szaniszlót. http://index.hu/kultur/media/2013/03/14/szaniszlo_tiltakozas/

[53] Réthelyi Miklós miniszter és Szőcs Géza kulturális államtitkár megvédte Alföldi Róbertet a Jobbik támadásától, miközben a tárca politikai államtitkára, Halász János egyetértését fejezte ki a Jobbikkal, amikor Pörzse Sándor (Jobbik) Alföldi eltávolítását követelő interpellációjára így válaszolt: „Megoldjuk az ön által említett problémát." Hamvay Péter: „Boncasztalon a Magyar ünnep." *Népszava*, 2010. november 23.

[54] Az önálló kulturális minisztérium már 2006 nyarán megszűnt, 2006–2010 között OKM néven az oktatási tárcával összevonva funkcionált.

tériuma (utóbb: Emberi Erőforrások Minisztériuma) hátsó udvarán.[55] Orbán stratégiája arra irányult, hogy az általa pénznyelőnek tekintett ágazatok összevonásával gyengítse azok kormánybeli képviseletét. A tárcát vezető miniszter nyilvánvalóan képtelen átlátni a hozzá tartozó széles területeket, de a kormányfő célja feltehetőleg épp az, hogy e területeknek ne is legyen magas szintű, kompetens képviselete. Az itt működő miniszterek tehát nem szakpolitikai irányító, hanem politikai végrehajtó szerepet töltenek be: feladatuk az ágazat „kordában tartása" és a mindenkori központi akarat akadálymentes közvetítése. A kulturális államtitkárság mellett alaptörvényi garanciával a hatalomba beemelt Magyar Művészeti Akadémia párhuzamos létezése azt a célt szolgálja, hogy a miniszterelnök „oszd meg és uralkodj" politikája érvényesüljön. De a probléma lényege nemcsak a szervezeti átrendeződés – hiszen a sportirányítás is államtitkári kézben van, és a tényleges irányítást ott is párhuzamos struktúrák kiépítésével oldják meg –, hanem a kultúra támogatásával kapcsolatos szemlélet megváltozása.

A kultúra területén nagy visszhangot kiváltó 2010-es pénzügyi zárolások a tárcához idealista tervekkel érkező Szőcs Géza államtitkár feje fölött zajlottak, központi forgatókönyv szerint. A nagy költségvetésű filmek menedzselése a fejlesztési minisztériumhoz, a kulturális diplomácia ügye pedig az igazságügyi és közigazgatási tárcához (!) került át. Évekre leállították a teljes magyar filmgyártást,[56] a filmszemlék megszűntek, az előadó-művészeti törvényt[57] és a Márai-programot[58] pedig átírták. A régészeti kutatásokat korlátozták, a komolyzenei fesz-

[55] A NEFMI (majd EMMI) öt területet foglal magában, amelyeket államtitkárok irányítanak: egészségügy, szociális ügyek, oktatás, kultúra, sport.

[56] Ehhez lásd Báron György. 2013. „Röpirat a magyar filmművészet ügyében." *Élet és Irodalom*, február 1.; Kamondi Zoltán. 2013. „Filmélet – filmhalál (?) Magyarországon." *Élet és Irodalom*, május 3.; Muhi András. 2013. „Az apátia kora." (Csákvári Géza interjúja.) *Népszabadság*, június 20.

[57] Az előadó-művészeti törvényt lásd http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0800099.TV

[58] A Márai-programról lásd http://www.mkke.hu/news.php?cmd=showNews&id=77.

tiválok egy részét ellehetetlenítették. Fölszámolták a vidékfejlesztési és kulturális esélyegyenlőségi programokat (Közkincs[59], PANKKK[60]), a megyei, múzeumi, könyvtári és közművelődési hálózatokat, a Kulturális Örökségvédelmi Hivatalt, a Magyar Könyv Alapítványt és a Magyar Mozgókép Közalapítványt. A filmügyek az Andy Vajna kormánybiztos által irányított Magyar Nemzeti Filmalaphoz kerültek át. A vidéki színházak igazgatóit szinte teljesen lecserélték, a közszolgálati média kulturális műsorait gleichschaltolták.[61] A közszolgálati médiumok kormányszolgálati hírüzemekké váltak.[62]A médiahivatal évekig jogi formákba burkolt politikai háborút vívott az utolsó ellenzéki rádió, a Klubrádió ellehetetlenítéséért. A szakmai díjakat és a Nemzeti Kulturális Alap szakkollégiumait politikai felügyelet alá vonták, a politikai kitüntetéseket pedig jórészt „családi körben" osztogatják. A pénzkivonást a kulturális területről a szakmai önkormányzati testületek feloszlatásával gyorsították fel.

FORMÁLIS INTÉZMÉNYEK, INFORMÁLIS HATALMAK

Az Orbán-adminisztrációban a kultúrával hivatalból legalább hatan foglalkoznak, beleértve magát a miniszterelnököt, aki bármely ügyet magához vonhat, és beleszólhat a személyi döntésekbe, bármikor meghazudtolhatja miniszterét. Az inkább az első Orbán-kormány „külsős" minisztereire emlékeztető idős orvosprofesszor-minisztert,

[59] A Közkincs programról lásd http://www.vg.hu/kozelet/tarsadalom/indul-a-kozkincs-program-84134

[60] A PANKKK-ról lásd http://hu.wikipedia.org/wiki/PANKKK

[61] Bővebben lásd: Ungváry Rudolf. 2013. „A médiaszabályozás aljassága." *Élet és Irodalom*, május 24.

[62] Mindezekről bővebben lásd Agárdi Péter kitűnő összefoglaló írásait. „A kultúra végkiárusítása." In Szeredi Péter & Szigetvári Viktor eds. 2012. *Kisiklott forradalom*. Budapest: József Attila Alapítvány, 255–280. o. „»Nemzeti« kurzus a nemzeti kultúra ellen." In: Szeredi Péter ed. 2013. *Forradalom volt? Tanulmánykötet a második Orbán-kormány harmadik évéről*. Budapest: József Attila Alapítvány, 366–400. o.

Réthelyi Miklóst a ciklus felénél Balog Zoltán református lelkész, Orbán Viktor családi barátja váltotta fel. A kultúra ügye azonban ritkán jutott fel miniszteri szintre. A Balassi Intézeteket és a magyar kultúra külföldi megjelenítését Navracsics Tibor igazságügyi és közigazgatási miniszter irányítja. Hogy neki mennyi ideje jut e területtel foglalkozni, azt bárki könnyen kitalálhatja, de a kulturális intézetek igazgatói feltehetően nem bánkódnak a mindennapos kormányzati „törődés" elmaradása miatt.

A kulturális terület hivatali felelőse a mindenkori kulturális államtitkár. 2010–12 között e pozíciót Szőcs Géza költő, korábbi RMDSZ-szenátor, az Orbán család erdélyi származású barátja töltötte be. Személye szimbolikus választás volt a kormányfő részéről, hiszen Szőcsnek – fiatalkori versei alapján – a legkitűnőbb magyar költők között is helye van, ugyanakkor politikai lojalitása is megkérdőjelezhetetlen, erdélyi származásával pedig maga is a „nemzetegyesítő" politika egyik jelképévé vált. Ráadásul Szőcsnek nem kellett látványosan konfrontálódnia Orbánnal („csak" a szakmával), hiszen a miniszterelnököt az első két évben a kultúra kérdései nemigen foglalkoztatták. Tevékenysége azonban nem nyerte el a kormányfő háttérembereinek tetszését, így Szőcs – néhány emlékezetes próbálkozása ellenére[63] – inkább a kultúra pozícióinak leépítéséhez asszisztált.

Szőcs helyébe 2012 júniusában a dinamikusabb L. Simon László lépett, aki ugyan egykor maga is költőként indult, de már évek óta tudatosan politikai pályára készült. L. Simon ambiciózus volt, csapatot szervezett, és igyekezett az ellenzékkel is megértetni magát. Ám a vidéki ültetvényén baracskai rabokat dolgoztató új kultúrfelelőst gyanakvással fogadta a kulturális közvélemény.[64] Még államtitkári

[63] Ezek között említhető a budapesti ferihegyi repülőtér elnevezése Liszt Ferencről és a Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filmintézet (MaNDA) létrehozása. Menesztése után háromnegyed évvel Szőcs Géza Babérkoszorú-díjat kapott. Ekkoriban a Miniszterelnöki Hivatal alkalmazásában állt. http://index.hu/kultur/2013/03/14/szocs_geza_kael_csaba_es_szaniszlo_ferenc_is_allami_kituntetest_kapott/

[64] L. Simon László közéleti karrierje azt követően kezdett felívelni, hogy a Magyar Írószövetségből sokan kiléptek Döbrentei Kornél költő kirekesztő szó-

kinevezése előtt, az országgyűlés kulturális bizottsága elnöki posztja mellé megszerezte az NKA elnöki székét is, amivel – a nála szemérmesebb elődje, Jankovics Marcell gyakorlatával szemben – ellenőrzése alá vonta a szakkollégiumokat, és korlátozta az NKA autonómiáját. L. Simon azt hitte, gyakran hangoztatott politikai lojalitásáért cserébe olyan mozgásteret harcolhat ki magának, amelyet Orbán is eltűr. Erről azonban szó sem lehetett: az MMA alkotmányba emelésével és központi kistafírozásával a miniszterelnök párhuzamos döntéshozó struktúrát hozott létre, amellyel egy csapásra kihúzta L. Simon alól a szőnyeget. A kegyvesztett államtitkár bukása éppolyan gyors volt, mint korábbi felemelkedése.

A kulturális államtitkári posztot 2013 márciusa óta az értelmiségi allűröktől mindig is mentes pártkatona, a tárca korábbi politikai államtitkára, Halász János tölti be, és ez minden bizonnyal így is marad a ciklus végéig. Tőle eleve nem várt senki semmi különöset, hiszen sosem volt saját agendája, addigi pályája során mindig a felsőbb politikai akarat megbízható végrehajtója volt. Halász az 1990-es évek közepén lépett be a Fideszbe – korábban az SZDSZ tagja volt –, ám ezt a hátrányát szívós aprómunkával ledolgozta, és az Orbán-rezsim gépezetének megbízható fogaskerekévé lépett elő. Most elsősorban az a feladata, hogy „konszolidálja" az MMA hatalomátvételét.

A kulturális államtitkárságot három év alatt három személy vezette, ami első látásra azt sugallja, mintha a kultúrában különösen nagy konfliktusok lennének, vagy mintha e téren az átlagosnál rosszabbul mennének a dolgok. Ez azonban nincs így, a gyakori személycserék inkább azt jelzik, hogy Orbán szemében a kultúra a „leggyengébb láncszem", ahol minden politikai kockázat nélkül változtatni lehet. Mégis, a rendszeren belül, a személyi változások lefelé örvénylő tendenciát jeleznek: ma már nem számít megtiszteltetésnek egy tekin-

noklata miatt. Az államtitkárrá történő kinevezése utáni hetekben Orbán látogatást tett L. Simon Fejér megyei birtokán, és elbeszélgetett az ott dolgozó baracskai rabokkal. A Horthy-korba és egy Tarantino-filmbe egyaránt illő jelenet már induláskor megkérdőjelezte a kulturális államtitkár komolyságát. Vö. Hamvay Péter. 2013. „A hetvenkedő katona." *Élet és Irodalom*, január 18.

télyes konzervatív értelmiségi számára e pozíció, mert programját úgysem tudná megvalósítani. Bebizonyosodott, hogy a politikai megbízhatóság kritériuma minden más kvalitás fölött áll.

Ugyanebbe a trendbe illeszkedik az elmúlt években Jankovics Marcell, L. Simon László, majd Balog Zoltán által elnökölt (és jelenleg ténylegesen L. Simon alelnök által irányított) Nemzeti Kulturális Alap fentebb már taglalt okkupációja. A politikai minőség hanyatlásával együtt nőtt meg a művészek „kézből etetésének" igénye.

A kultúra irányításának intézményes-állami struktúrája mellett azonban létezik egy kevésbé formalizált árnyékhatalom, amely részben kisebb-nagyobb *oligarchákhoz*, részben pedig az Orbán Viktor által kiválasztott személyekhez és az általuk fémjelzett szervezetekhez kötődik.

Az első csoportba tartozó nagytőkéseket (Csányi Sándor, Demján Sándor) az különbözteti meg a kisebbektől, hogy ők, az ország leggazdagabb embereiként, kormányoktól függetlenül is meghatározó gazdasági (és ha akarják: kulturális) szereplők. A Csányi–Demján páros hozta létre és működteti a Príma Primissima Díjat, amely elsősorban a kulturális establishment részére biztosít jelentős egyszeri támogatást, így a status quo konzerválásához járul hozzá. Velük szemben a Szélesek[65] és Vitézyek[66] milliárdos vállalkozásai és kulturális szerepvállalásai szorosabban kötődnek a Fideszhez – elsősorban az ideológiai együvé tartozás okán.

Az Orbán által kiemelt kultúrairányítók körében elsőként Fekete György említendő, az egykor Makovecz Imre által nemzeti-konzervatív irányultságú magánegyesületként alapított, de Orbán által köztestületté emelt Magyar Művészeti Akadémia elnöke, aki időskora és

[65] Széles Gábor nagyvállalkozó portfóliójába tartozik a *Magyar Hírlap* és az Echo TV, amely a Fidesz mainstreamtől is jobbra áll. Ugyancsak Széles rokonságából került ki két vidéki színházigazgató.

[66] Vitézy Tamás nagyvállalkozóhoz köthető a *Helyi Théma*, Vitézy László fimrendező a dokumentumfilmes pályázatok pénzosztója, Vitézy Zsófia előbb a Budapesti Tavaszi Fesztivál, majd a brüsszeli magyar kulturális intézet igazgatója lett, Vitézy Dávid pedig a Budapesti Közlekedési Központ (BKK) vezérigazgatója.

rövid regnálása ellenére megnyilvánulásaival egy csapásra kivívta a hazai és nemzetközi művészvilág tiltakozását.[67] Fekete deklarálta, hogy az MMA tagja csak olyan elismert alkotóművész lehet, aki nemzeti elkötelezettségével és közéleti tevékenységével méltónak bizonyul a jobboldali többségű akadémiai tagság bizalmára. Megkérdőjelezve a művészi szabadságot, kijelentette, hogy „kisebbség által hirdetett relatív művészi szabadság dolgában nekünk nem lehet elnézőnek lenni".[68] Fekete afféle kulturális *személyzetis*ként őrködik azon, hogy a testület csak a megfelelően nemzeti pedigréjű művészeket fogadhassa tagjai közé.

Idetartozik Kerényi Imre is, aki munkaköri leírása szerint „a tudatos nemzeti közjogi gondolkodás megalapozásával és ehhez kapcsolódva a magyar kulturális értékek megőrzésével és fejlesztésével összefüggő feladatok ellátásáért felelős miniszterelnöki megbízott".[69] Ő a *szimbólumfelelős*, aki festményeket rendel, irodalmi műveket adat ki díszkötésben, aki kitalálta, hogy minden közhivatalban legyen egy „Alaptörvény asztala". Nemrégiben kirekesztő és homofób megjegyzései miatt vált hírhedtté,[70] amelyek miatt bármely nyugati demokráciában azonnal távoznia kellett volna hivatalából.

A kulturális személyzetis és a szimbólumfelelős mellett említhetők a kulturális élet *keresztapái*, akik különböző karakterek, de összeköti őket, hogy egy-egy területen személyes befolyásuk, szervezeti hatalmuk és/vagy anyagi gyarapodásuk maximalizálására törekednek.

[67] A Fekete György elleni nemzetközi tiltakozásról lásd: http://index.hu/kultur/2013/05/06/nemzetkozi_tiltakozas_a_muveszeti_akademia_ellen

[68] Fekete úgy vélte Konrád György író sok kárt okoz a magyar kultúrának, mert a külföldiek szemében „magyarnak látszik". http://index.hu/belfold/2012/12/15/fekete_gyorgy_konrad_gyorgy_magyarnak_latszik

[69] Kerényi Imréről lásd http://hu.wikipedia.org/wiki/Kerenyi_Imre

[70] Egy nyilvános fórumon Kerényi annak a véleményének adott hangott, hogy Vidnyánszky Attila „meg fogja cselekedni, amit megkövetel tőle a haza", és „meg fogja csinálni azt a Nemzeti Színházat, amely ugyanolyan sikeres lesz, mint az Alföldié, csak nem a buzikról fog szólni, hanem a szerelemről, meg a barátságról". http://index.hu/kultur/media/2013/05/28/ujsagirok_tiltakoznak_kerenyi_buzizasa_ellen/

Idetartozik a filmügyekben Andy Vajna (MNFA) az egykori hollywoodi producer és kaszinótulajdonos; a színházi területen az orbáni szimbolikus politika uszályába tévedt rendező, Vidnyánszky Attila[71] (Nemzeti Színház); valamint a „multifunkcionális" producer-vállalkozó, Kálomista Gábor, aki egyszerre számos eltérő kulturális területen „játszik" (film, televízió, Thália Színház, fesztiválok). A keresztapák maguk is kialakították saját befolyási körüket az orbáni nagycsaládban, míg mások még nem jutottak el idáig. A kulturális élet egyes más szereplői náluk lényegesen kisebb, de azért nem jelentéktelen befolyással rendelkeznek.[72]

Az orbáni kultúrairányítás párhuzamos intézményi struktúrák kiépítésével, valamint a formális pozíciók informális hatalommal való tudatos ellensúlyozásával írható le.

EGY BUKÁSRA ÍTÉLT PROJEKT: A KULTÚRA GYARMATOSÍTÁSA

A fentiekben leírt struktúra azonban nem elégséges ahhoz, hogy kulturális területen a maffiaállam sikeres kiépüléséről és teljes térhódításáról beszélhessünk. Elsősorban azért, mert a Fidesz-család nem érdeklődik a kultúra iránt, egyszerűen nem elég fontos neki.

Ennek több oka van. Az államtól függő kulturális szereplők az elmúlt évtizedekben megszokták, hogy az idők változásával rugalmasan tudnak bármely kurzushoz alkalmazkodni: talán felmutathatók és kitüntethetők, de politikai megbízhatóságuk kérdéses.[73]

A kultúra nehezen kontrollálható, és még diktatúrák idején is képes megőrizni függetlenségét. Ráadásul a függetlenség megőrzése

[71] Vidnyánszkyról lásd például: Turi Gábor. 2013. „A Vidnyánszky-saga." *Élet és Irodalom*, február 8.

[72] Például Káel Csaba, Baán László, Eperjes Károly, Rákay Philip és Kovács Ákos.

[73] Előfordul, hogy Fideszhez eszmeileg és politikailag közel álló, de anyagilag és szellemileg autonóm művészek „beszólnak" a hatalomnak – például Kocsis Zoltán, Szörényi Levente –, így adott esetben kényelmetlenek lehetnek.

presztízsnövelő tényező. A kormányzat ezért nem vár el ideológiai azonosulást, megelégszik azzal, hogy politikai lojalitásért cserébe védelmet, megélhetést biztosítson az ezt elfogadó művészeknek.[74] A kulturális terület pénzszűkében szenved, intézményei vegetálnak, így a terület nem vonzó a gyors meggazdagodásra vágyó politikai vállalkozók számára. A kulturális szektor szegénysége ellenére, e területen még mindig sok ismert, véleményformáló szereplő működik, akik a kormány ellen tudják hangolni a hazai és nemzetközi közvéleményt. A hagyományos magas kultúra leértékelődött, egyre kevesebb választópolgár olvas könyvet, vagy jár koncertre, kiállításra. Semmilyen kormányzati nyomás nem veszi rá az embereket arra, hogy Wass Albert vagy Tormay Cécile könyveit olvassák, főleg ha amúgy sem olvasnak szépirodalmat.

Mindezek alapján úgy tűnik: a kultúra gyarmatosítása kevés közvetlen politikai hasznot hoz az uralkodó politikai elit számára. Nem is sikerülhet, de még ha sikerülne is, akkor sem érné meg az aránytalanul nagy befektetett energiát. Ezért a kormányzat háttéremberei nem ideológiai alapon, hanem *hobbiszinten* viszonyulnak a kultúrához. Részesedést szereznek az A38-ban, a Szigetben, a Nemzeti Vágtában, mert ezek trendi kezdeményezések. Remek dolog Európa legjobb klubja tulajdonosának lenni. Ilyenkor a „nemzeti irányultság" nem számít, a lényeg a kikapcsolódás. Más lenne a helyzet, ha a kormányzat tagjai az autonóm kultúrát önmagáért respektálnák. Erről azonban szó sincs, így nem csoda, hogy a kormányzat figyelme a kultúráról áttevődött a szimbolikus politikai akciókra.

Orbán a kultúrát csak a klientúraépítés eszközeként és a Jobbik táborának pacifikálására használja. Úgy véli, nem engedheti meg magának, hogy a Jobbik a kultúra révén a hátába kerüljön. Felismerte, hogy a főleg értelmiségiek által kultivált időtöltések nem szolgálják kellőképpen a „nemzetegyesítés" céljait. Az ebből fakadó frusztráció magyarázhatja a kormányzat sokszor irracionálisan vehemens értelmiségellenességét. Ebben a közegben a kultúra csak a „családi

[74] Itt említhető például Nemcsák Károly, Jókai Anna, Bereményi Géza, Rudolf Péter, Földes László, Balázs Péter, Kubik Anna stb. helyzetbe hozása.

tűzfészek" színhelye marad, más területekhez (például az oktatáshoz) képest marginális pozícióban. Mivel a „nemzetegyesítés" nem képzelhető el a szocialistákkal és a liberálisokkal, ezért ezen a területen a *nemzeti kirekesztés* politikája érvényesül.

Belépett viszont a kultúra helyére a sport, elsősorban a foci. Orbán már első kormányzása idején elutazott a futball-világbajnokság döntőjére, és már akkor sem habozott lecserélni az MLSZ éppen regnáló vezetőit, belekezdeni stadionrekonstrukciós és utánpótlás-nevelési programjába. Közszereplésein gyakran olyan egykori sportkiválóságok vették körül, mint Egerszegi Krisztina, Kovács „Kokó" István, Kárpáti György vagy Mészöly Kálmán. Ekkor bukkant elő a szolgálatait korábban még a szocialistáknak felajánló, leendő köztársasági elnök Schmitt Pál is, aki először az Orbán-beszédek élőképének részeként tűnt fel, majd 2002 őszén a Fidesz főpolgármester-jelöltjeként szenvedett vereséget Demszky Gábortól. Azzal, hogy Schmitt nemzetiszínű sportszerelésben kampányolt, méltó vizuális megjelenítése volt „a haza nem lehet ellenzékben" orbáni gondolatának.[75]

2010 után a sportpolitika fontossága tovább nőtt. A Magyar Olimpiai Bizottság komoly állami pénzhez jutott, a látványsportokat támogató cégek pedig jelentős adókedvezményben részesültek. Orbán ígéretet tett futballstadionok felépítésének, valamint a futballakadémiák (köztük a felcsúti) felvirágoztatásának állami támogatására. Egy nyilatkozatában azt mondta – egyébként helyesen –, hogy a sport is a kultúra része.[76] Mindebből azonban kevésbé a kulturálisan is értelmezhető amatőr és szabadidősportot támogatja, hanem kifejezetten az élsportot, mert úgy véli, a szimbolikus politikában csak az élsportban (főleg a labdarúgásban) elért sikerek eladhatók.[77]

[75] Orbán Viktor: „A haza nem lehet ellenzékben" http://2001-2006.orbanviktor.hu/hir.php?aktmenu=2&id=1159

[76] Ahogy fogalmazott: „a foci a kultúra része, ezért speciális szabályok kellenek, s nem lett volna szabad gazdasági tevékenységgé minősíteni" http://www.origo.hu/sport/magyarfoci/20130804-orban-viktor-evertekeloje-a-magyar-futballrol.html

[77] Ezek a sikerek azonban a labdarúgásban váratnak magukra, annak ellenére, hogy a hazai, alacsony látogatottságú mérkőzéseket a közszolgálati televízió élő-

Mindezzel Orbán világossá tette, hogy már nem a nemzet színészeivel, hanem a nemzet nagytőkéseivel akar jóban lenni – legalábbis azokkal, akik milliárdokkal támogatják a magyar focit. A „kenyeret és cirkuszt" ősi politikai szabályának minél hatékonyabb érvényesítését már nem a könyvek, filmek és színházi előadások, hanem a látványsportok biztosíthatják. A „nemzeti együttműködés rendszerének" névadója szerint a politikai családhoz kötődő nemzeti burzsoázia feladata ma már nem annyira a kultúra finanszírozása, mint inkább a kormány „nemzetegyesítő" hatalmi céljainak legitimálása. S ehhez számára alkalmasabb terepnek tűnik a stadionok zöld gyepe, mint a világot jelentő deszkák.

(2013)

ben közvetíti. Orbán felcsúti stadionépítése azonban már a szimbolikus politika racionalitásával sem magyarázható: az már passzió, hobbi, mánia, szenvedély. http://www.mfor.hu/cikkek/Orban_felcsuti_stadionja_lesz_a_legdragabb.html

A Párttól a Családig

Hatalmi rendszerek és befolyási modellek

A látszat ellenére semmi sem marad a régiben. Vilfredo Pareto szerint a történelem az arisztokrácia temetője; az elitek körforgása megállíthatatlan. Csak az biztos, hogy a hatalom jelensége fennmarad, de aktuális hordozói folyamatosan változnak.[1] Pedig hányszor próbálták örökkévalóvá tenni hatalmukat és gazdagságukat az éppen aktuális elitcsoportok tagjai, hogy azután történelmileg rövid idő alatt kihulljanak a rostán. Igaz, ez a borús perspektíva sohasem zavarja azokat, akik épp hatalmuk csúcsán vannak, és abban bíznak, hogy kivételezett helyzetük akár egy emberöltőig fennmaradhat. Ezért is vannak mindig új és új jelentkezők, akik legszívesebben lefagyasztanák az adott állapotokat. A szervezetek oligarchizálódásának vastörvénye[2] mellett a politikai szociológia másik, sokszor igazolt tézise az elitek cirkulációja.[3] Ennek fényében érdemes tanulmányozni a leggazdagabbnak és legbefolyásosabbnak ítélt magyar szereplők összetételét is.

Hatalmon elsősorban azt értjük, ha valaki mások akaratával szemben is érvényesíteni tudja akaratát.[4] Sokszor azonban a hatalom ennél árnyaltabb módokon jelentkezik: nem a döntéshozatal végén

[1] Vilfredo Pareto. 1991 (1901). *The Rise and Fall of Elites: An Application of Theoretical Sociology*. New Brunswick: Transaction.

[2] Robert Michels. 1962 (1915). *Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*. New York: Free Press.

[3] Pareto, op. cit.

[4] Erről lásd Max Weber. 1996. *Gazdaság és társadalom: A megértő szociológia alapvonalai 2/3*. Budapest: KJK, 47–57. valamint Robert A. Dahl. 1961. *Who Governs? Democracy Power in an American City*. New Haven: Yale University Press.

érezteti hatását, hanem már az elején. Ebben az esetben, akinek hatalma van, megszabhatja, hogy milyen ügyek kerüljenek a döntéshozó fórumok elé *(agenda setting)*, sőt – és ez a harmadik eset – akár azt is eldöntheti, hogy miket lehet egyáltalán „ügyeknek" tekinteni *(preference shaping)*.[5] Ez utóbbi esetben a hatalom képviselői egyes társadalmi problémákat ignorálnak, azaz csírájában elfojtják napirendre kerülésük lehetőségét. A döntéshozók abból indulnak ki, hogy amit ők nem tekintenek ügynek, az „nem létezik". Minél kevésbé demokratikus egy rendszer, annál gyakrabban fordul elő ez.

Míg a hatalom első két dimenziója jórészt transzparens – és így viszonylag könnyen követhető, mérhető –, addig a harmadik jelentős részben láthatatlan.[6] A hatalom manapság sok esetben azt jelenti, hogy gyakorlói képesek eltorzítani a világról alkotott percepciónkat. Ez az „amiről nem beszélünk, az nincs" hatalma. Más szóval, a dolog akkor válik láthatóvá, ha a hatalom birtokosai beszélnek róla. Nem egyszerűen arról van szó, hogy „nem hiszünk a szemünknek", hanem arról, hogy sok esetben nem is vehetjük észre azt, amit látnunk kellene.[7]

Évek óta megjelenik Magyarországon *A 100 leggazdagabb* című kiadvány[8], amelynek elemzésére írásom későbbi részében visszatérek. Minden ilyen publikációban, standard módszertan szerint megbecsülik a gazdasági élet csúcsszereplőinek vagyonát, és megállapítják hozzávetőleges helyüket a leggazdagabbak listáján. Ez a lista kvantitatív adatokat közöl – kinek mekkora a becsült vagyona –, de nem foglalkozik az illetők befolyásával a társadalmi élet különböző területein. Pedig nem biztos, hogy a gazdagság egyben befolyást jelent a politikai szférában vagy akár a szellemi életben.

[5] A hatalom e háromdimenziós elméletéről lásd Steven Lukes. 2005 (1974). *Power: A Radical View*. New York: Palgrave Macmillan, 108–151.

[6] Vö. Colin Hay. 2002. *Political Analysis: A Critical Introduction*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave.

[7] A társadalmi észlelés befolyásolása a kifinomult propagandamódszerek miatt akár orwelli mélységekbe is eljuthat. Nem véletlen, hogy a modern demokrácia kritériuma között ott szerepel az alternatív információforráshoz való jog is.

[8] Vö. Szakonyi Péter ed. 2015. *A 100 leggazdagabb*. Budapest: Napi.hu

A leggazdagabbak rangsorának elkészítése kizárólag a gazdasági értelemben felfogott tulajdonos osztályra koncentrál, értelemszerűen figyelmen kívül hagyva a „rendi" jellegzetességeket. Míg az osztályok a javak termeléséhez és megszerzéséhez való viszonyuk szerint tagozódnak, addig a rendek a javak fogyasztásának elvei szerint.[9] Az osztályok a gazdasági rendben gyökereznek, míg a rendek az életmódok és életformák világában, a „becsület elosztásának" birodalmában. Az újgazdagot nem fogják feltétlenül beengedni az előkelő szalonokba. A rendhez tartozás feltétele ugyanis nem a vagyon, hanem a befogadás.

A modernizáció valaha azt ígérte, hogy a jóléti kapitalista társadalmakban eltűnnek a rendi különbségek, és a társadalmi pozíciókat a teljesítményhez kötődő osztályhelyzet fogja meghatározni. Szószólói azt feltételezték: ahogy a középkorias-feudális rendi társadalom visszaszorul, úgy tör majd diadalmasan előre az új osztálytársadalom. Mégsem egyszerűen ez következett be. Kiderült, hogy rendek és osztályok nem zárják ki egymást, párhuzamosan is létezhetnek. Ahol a gazdasági rend a domináns, ott az osztálykülönbségekre helyeződik a hangsúly, ám ahol a politikai újraelosztás a társadalom fő szervező elve, ott a rendi jellegzetességek válnak meghatározóvá.

A Keynes nevéhez kötődő jóléti társadalmi korszakban – amely az 1940-es évek végétől az 1970-es évek végéig tartott – a fejlett országokban számottevően csökkentek a jövedelmi egyenlőtlenségek, és egyre jobban kirajzolódtak az életformák különbségei. Az 1968-as fordulatban megjelenő erőteljes társadalmi mozgalmak azért jelentettek Nyugaton „kulturális forradalmat", mert nagyot léptek előre az életvezetési szokások, életformák, valamint a kulturális sokszínűség elismerése, és ezáltal a társadalmi emancipáció kiterjesztése felé.

Az ezt követő neoliberális paradigmában azok az elképzelések tettek szert leginkább támogatókra, amelyek az önszabályozó piac korlátozatlanságát, az állami beavatkozástól való tartózkodást tekintették a társadalmi önszerveződés és a gazdasági fejlődés adekvát for-

[9] Max Weber. 1987 (1972): *Gazdaság és társadalom: a megértő szociológia alapvonalai 1*. Budapest: KJK, 303–308.

májának. A kor hősei már nem az állami újraelosztás megtervezéséhez kapcsolódó technokraták és a bürokraták, valamint a bérből és fizetésből élők voltak, helyettük egyre inkább a vállalkozók, a brókerek, a pénzemberek és a multinacionális befektetőcsoportok képviselői lettek azok. Ideológiailag a korábban domináns szociáldemokrata–kereszténydemokrata váltógazdálkodást felváltotta a neokonzervatív (neoliberális) és a szociálliberális (harmadikutas) politika küzdelme. A 2008-as gazdasági világválság véget vetett e két irányzat váltógazdaságának, és megkérdőjelezte a neoliberális paradigmát. Mindez azonban egyáltalán nem járt a neoliberális gazdaságpolitika eltűnésével,[10] inkább a radikális jobboldali és baloldali irányzatok térnyerését segítette elő.

Hatalom és befolyás különböző struktúrákban ölthet formát, ezért az elemzés során, első megközelítésben, érdemes megkülönböztetni legalább három rendszert: 1. a totalitárius és poszttotalitárius kommunista, 2. a demokratikus és 3. a fogadott politikai család (maffiaállam) tekintélyelvű jellegű rendszerét. Ezekhez társítom az adott rendszerekre jellemző befolyási modelleket.

FORMALIZÁLT, HIERARCHIKUS BEFOLYÁSI MODELL

A totalitárius és poszttotalitárius diktatúra modelljét régiónkban elsősorban a pártállami, kommunista rendszerek jelentették. Az ilyen típusú kelet-európai rendszerekben csaknem mindenki „egyenlően volt egyenlőtlen" helyzetben a pártállam vezető kádereihez képest. A forradalmi átalakulást követően csakhamar megjelent egy új, munkásosztályi gyökerű bürokrata réteg, a diktatórikus rendszerhez feltétlen hűséget mutató apparatcsik csoport. Az új, pártállami apparátus társadalmi pozícióját (beosztását, lakását, autóját, üdülését stb.) kizárólag a Pártnak köszönhette, így a Párt kiszolgáltatottja volt. Elő-

[10] Vö. Colin Crouch. 2011. *The Strange Non-Death of Neoliberalism*. Cambridge: Polity Press.

ször bürokratikus rétegként[11] telepedett a társadalomra, de csakhamar kezdtek kialakulni sajátos rítusai és szokásai, amelyek rendi jellegzetességekként voltak azonosíthatók. Később az egykori munkások elitbe jutó csoportjai már nemcsak érdekeikben és identitásukban[12] vagy rendi értelemben különültek el egykori társaiktól, hanem egyre inkább egy felemelkedő „új osztály" vonásait hordozták magukon.[13]

Bakunyin jóslata[14] beteljesedett: míg a kapitalista rendszerekben az egyén legalább kétféle (piaci vagy állami) karrierlehetőség, illetve a „rabiga" között választhatott, addig az államszocialista rendszerekben már csak egyetlen, központosított hierarchia, a pártállam maradt fenn, ami növelte az elnyomást, és végletesen kiszolgáltatottá tette a társadalom tagjait. Bakunyin szerint: „ha van állam, akkor szükségszerűen van uralom, következésképpen rabság is: állam nyílt vagy leplezett rabság nélkül nincs, elképzelhetetlen. (…) Ha az egész nép irányítani fog, irányítani pedig nem lesz kit, akkor nem lesz kormány és nem lesz állam. Ha viszont lesz állam, akkor lesznek kormányzottak, lesznek rabok."[15]

Az (elvileg) önszabályozó piacot magába olvasztotta az omnipotens állam. Piaci rendszerekben könnyen kiléphet valaki az állami hierarchiából, és független vállalkozóként új pályafutást indíthat el. Fennmarad számára a két élethelyzet közötti választás lehetősége. Ez azonban nem adatik meg ott, ahol a „piac" is az állami önkény része. Alapesetben a kommunista rendszerek nem kínálnak alternatív karrierlehetőséget: csak egy út van, az állampárt által politikailag ellenőrzött hierarchiában való felkapaszkodás útja. Ezen a sémán csak a későbbi gazdasági reformok tudtak változtatni.[16]

[11] Vö. Lev Trockij. 1937. *The Revolution Betrayed*. New York: Doubleday.

[12] Vö. Robert Michels op. cit.

[13] Milovan Djilas. 1983 (1957). *The New Class: An Analysis of the Communist System*. San Diego: Harcourt, Brace, Jovanovich.

[14] Mihail Bakunyin 1984 (1867). *Államiság és anarchia*. Budapest: Gondolat. 230–231.

[15] Ibid. 231.

[16] A gazdasági reformok nyomán az alapséma sok helyütt fellazult Kelet-Európában, a Szovjetunióban, Kínában és Vietnámban is. Mindez hozzájárult

A kommunista modell totalitárius formájában nem tűr befolyásolási lehetőséget a hatalmi hierarchián kívülről. A rendszert nem lehet kritizálni, legfeljebb annak részleges működési zavarait, például a „helyes döntések végrehajtásába becsúszó hibákat", a „visszahúzó erők aknamunkáját" vagy a „kontraszelekciót" lehet szóvá tenni, azt feltételezve, hogy a rendszer azonnal működni fog, ha majd a megfelelő ember kerül a megfelelő helyre. Lehet továbbá bírálni a rendszer állítólagos fejlődésétől elmaradó „szubjektív tényezőket" mint a múlt erői által formált, „kullogó tudatot". (A hivatalos propaganda sokáig „nem értette", miért ragaszkodik saját földjéhez a paraszt ahelyett, hogy beadná a közösbe, hiszen a központi elképzelés szerint a termelőszövetkezeti gazdálkodás lett volna a fejlődés záloga.) De a modellben ezeket a részleges anomáliákat is csak „konstruktívan", „jobbító szándékkal", a rendszer jobb működtetése reményében lehet bírálat tárgyává tenni.

Ebben a modellben párt és állam összefonódik, és a csúcson helyet foglaló kevesek körét formális nómenklatúra-listák rögzítik.[17] Aki a rendszerben karriert akar építeni, annak be kell lépnie a Pártba. A legtöbb kommunista rendszerben a Párt a társadalom vezető ereje, intézményesült testület, amely az állami élet teljességét és a társadalmi élet meghatározó részét irányítja, áthatja, befolyásolja. Intézményesített hatalma ellenére a Párt mozgásterét az alkotmány nem korlátozza, mert az alkotmányban lefektetett, sokszor demokratikusnak tűnő elvek – afféle politikai fügefalevélként – csak a Párt korlátozatlan hatalmának elfedésére szolgálnak.

Mivel a Párt elitjébe tartozás a tartós befolyás garanciája volt, mindez veszélyeket is hordozhatott az első számú pártvezető számára. Ezért totalitárius rendszerekben az omnipotens vezető időnként

az „újosztály-elméletek" további kibontakozásához. Ezek összefoglalását lásd: Lawrence Peter King & Iván Szelényi. 2004. *Theories of the New Class: Intellectuals and Power*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

[17] Vö. Nyírő András, Szakadát István, Szakadát László és Kelemen Gábor. eds. 1989. *Segédkönyv a Politikai Bizottság tanulmányozásához*. Budapest: InterArt; továbbá: Szakadát István. 1992. „Káderforgó: a hatásköri listák elemzése." *Társadalmi Szemle*, (8–9), 97–120. o.

széles körű tisztogatást rendezett a rendszer felső köreiben, hogy megakadályozza az ellene fellépni képes bürokrata-apparatcsik réteg összefogását. A periodikus tisztogatást többnyire a Pártba „beférkőzött reakció" képviselőivel való leszámolásként értelmezte a hivatalos propaganda, holott mindez valójában az elitcserét, a kialakult hatalmi hálózatok széttörését, a pártvezér hatalmának megerősítését szolgálta. A forradalmi rezsim látszatát csak azáltal lehetett fenntartani, ha a hatalmi viszonyok megcsontosodásával mint fő tendenciával szemben a rendszer vezetője időről időre „forradalminak" álcázott terrorisztikus módszerekkel lép fel. E fellépés ölthetett titkos formát, például amikor megbízhatatlanná vált káderek százait éjnek évadján titkosrendőrök vitték el, és a kiszemeltekről legközelebb már csak a rituális ceremóniaként megrendezett tárgyalásukon lehetett hallani, amint bűnösségüket beismerik.[18] De a tisztogatás ölthetett felülről kezdeményezett, ám látszólag „alulról induló", „népi felháborodásként" prezentált, színleg „társadalmasított" formát. Ilyen volt a kínai „kulturális forradalom", a könnyen manipulálható, tanulatlan munkás- és paraszttömegek fellázítása a közép- és felső szintű pártvezetők, valamint az értelmiségiek ellen.[19]

A periodikus tisztogatás, valamint a vezető káderek pozícióinak folytonos cserélgetése a rendszert kívánta mozgásban tartani, miközben annak mozdulatlanságáról terelte el a figyelmet. Az alattvalók megkapták a (központilag vezérelt) cselekvés lehetőségét, ami azt az illúziót keltette, hogy a rendszer képes az önkorrekcióra, tehát rugalmas. Mivel a totalitárius rendszerben nem lehettek a Párton belül nyíltan jelentkező politikai áramlatok, a személycserékből nem lehetett feltétlenül a kormányzás irányának megváltozására következtetni. Külföldi kutatók százai próbálták megfejteni a szovjet rezsim belső működésének és túlélésének titkát, valamint a személycserék alapján következtetni a lehetséges politikai változás esélyeire.

[18] Szász Béla. 2013. *Minden kényszer nélkül: egy műper története*. Budapest: Európa.

[19] Joseph W. Esherick, Paul G. Pickowicz, Andrew G. Walder eds. 2006. *The Chinese Cultural Revolution as History*. Stanford: Stanford University Press.

Ezt a foglalatosságot hívták kremlinológiának, amely nevét a szovjet politika hatalmi központjának tekintett moszkvai Kreml után kapta. A kremlinológia lényegét tekintve nem volt más, mint egy formális testületen belül hasonló pozícióban lévők közötti politikai különbségek mikroszociológiai vizsgálata. A kremlinológusok apró információmorzsákból próbáltak hipotéziseket felépíteni a pártelit belső hatalmi viszonyaira vonatkozóan. Figyelembe kellett venniük, hogy az elitbe tartozásnak egyaránt vannak *pozicionális* (ki milyen pozíciót foglal el a hierarchiában) és *reputációs* (kinek milyen informális befolyása van pozíciójától függetlenül) metszetei. Egy jó kremlinológus egyaránt élt a pozicionális és reputációs elemzés[20] módszereivel, amikor párhuzamosan vizsgálta a formális hatalom és az informális befolyás rejtett dimenzióit. A rendszer titkolódzó természete miatt különösen érdekes volt a kevés látható esemény egyike, a május elsejei ünnepi felvonulás. A tömeget a tribünön köszöntő pártvezetők protokolláris rendje sok találgatásra adott okot: a kremlinológusok ilyenkor az aktuális pártvezetőhöz való fizikai közelség alapján próbálták az egyes vizsgált politikusok befolyását mérni.

De a rendszer lényegéből adódóan a kremlinológiai megközelítés csak addig releváns, amíg a vizsgált személyek tagjai a Pártnak – ha onnan kiesnek, politikai értelemben a semmibe hullnak, és eltűnnek a kutatók látóköréből. A kremlinológia létezése már önmagában azt feltételezte, hogy csak a Párton belül van élet, csak a Párt keretei között törekedhet valaki számottevő befolyásra, és a rendszer csakis belülről változhat meg. Nem csoda, hogy a kremlinológia nem volt képes előre jelezni a szovjetrendszer várható bukását, mert elemzése tárgyát mikroszkopikus közelségből vizsgálta, így nem látta a fától az erdőt. Egyes belső eseményekből nem volt képes a rendszer egészére érvényes következtetéseket levonni.

[20] Robert Putnam. 1976. *The Comparative Study of Political Elites*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.

A kommunista rendszerekben – az ideáltipikusnak tekintett totalitárius modell[21] mellett – idővel megjelentek „puhább" vagy egyszerűen csak másként kemény diktatórikus változatok. Puha diktatúra volt például a Kádár-rendszer, amelyet a rezsim névadója a totalitárius alapokra építkezve poszttotalitárius módon működtetett. Tekintve, hogy a Párt fenntartotta magának a politikai hatalom monopóliumát, ám szabadabb teret engedett a magánéletnek, valamint a különböző gazdasági és kulturális tevékenységeknek, e területeken látens pluralizálódás indult meg. A kisvállalkozók, a második gazdaság és a szellemi és művészi tevékenységet végző értelmiség köreiben jelentős társadalmi reputációval rendelkező szereplők emelkedtek ki, akik a rendszer jellegzetes új rétegeit – ha nem is feltétlenül új osztályait – alkották.[22] Közülük egyeseknek akár eseti politikai befolyása is lehetett, de a lassan kibontakozó társadalmi pluralizmus nem fejlődhetett politikai pluralizmussá. Az ideológiailag homogén rendszer lassan, de biztosan repedezett, s egyre nőtt a „dísz-pártonkívüliek" száma. A Párt korábbi (kilépett vagy kizárt) reformerei már nem feltétlenül tűntek el, csatlakozhattak a megjelenő ellenzékhez, az ellenelithez.[23] De a tartós politikai befolyás garanciája egészen az 1980-as évek végéig a párttagság, az intézményes beágyazottság, illetve a nómenklatúralistára való felkerülés volt.

Mivel a kelet-közép-európai szatellitországok a moszkvai központhoz képest a periférián helyezkedtek el, a káderelit változásainak nemcsak belpolitikai, hanem a szovjetek által elvárt vagy kikényszerített, külpolitikai okai is voltak. Ha a reformkurzus a központban megbukott, (átmenetileg) buknia kellett a periférián is.[24] Ilyenkor

[21] Hannah Arendt. 1975 (1951). *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt, Brace, Jovanovich.

[22] Vö. Iván Szelényi. 1988. *Socialist Entrepreneurs: Embourgeoisement in Rural Hungary*. Madison: Wisconsin University Press; továbbá Szelényi Iván. 1992. *A posztkommunista átmenet társadalmi konfliktusai*. Budapest: MTA PTI.

[23] Vö. Bihari Mihály, Bíró Zoltán, Lengyel László, Király Zoltán. 1988. *Kizárt a párt*. (Riporter: Ács Zoltán.) Budapest: Primo.

[24] Vö. Kalmár Melinda 2014. *Történelmi galaxisok vonzásában: Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990*. Budapest: Osiris.

igazi kihívást jelentett a szatellitország vezetője számára a saját, megbízható helyi káderek alacsonyabb pozíciókban történő „elrejtése" Moszkva szeme elől oly módon, hogy az illetők informális befolyása továbbra is fennmaradjon.[25]

A kommunista modellben a Párt mint intézmény jelenti az érvényesülés útját, hiszen a Párt értelemszerűen átszövi és behálózza az államot. Szélsőséges esetekben azonban a Párt dominanciája is meggyengülhet, és az intézményes, szervezeti kapcsolódások helyét a nepotizmus logikája helyettesítheti. Neopatrimoniális[26] vagy szultanisztikus[27] formát öltő nemzeti kommunista rendszerekben a Párt szerepét nagyrészt az Udvar veszi át, ahol a kommunista pártvezér szultán módjára uralkodik, aki döntéseiben saját családtagjait favorizálja. Ilyen esetekben a pártelit helyébe a vérségi alapon meghatározott uralkodó klán lép: jó példa erre Nicolae Ceausescu rendszere az 1970–80-as évek Romániájában.[28] Ebben a rezsimben a megyei párttitkárok tényleges befolyásában formális pozíciójuk azonossága ellenére is nagy különbségek lehettek aszerint, hogy az uralkodó klán tagjai voltak-e vagy sem. A Párt csupán transzmissziós szíjat jelentett az Udvar számára a központi döntések végrehajtatásában, illetve karrierlehetőséget a párttagok számára az Udvar közelébe kerülni.

A klán nemcsak a Pártot használja az állami és társadalmi élet ellenőrzésére, hanem fokozott mértékben támaszkodik az általa felépített és megbízhatóbbnak tartott titkosrendőrségre. A tekintélyelvű rendszerek erős katonaságot tartanak fenn, hogy megvédjék az

[25] A Kádár-rendszerben például Aczél György volt olyan politikus, akinek befolyását nem elsősorban formális pozíciója határozta meg. Lásd Varga Ágota. 2013. *Aczél-történetek*. Pécs: Alexandra.

[26] Max Weber patrimoniális (tradicionális-patriarchális) rendszerfogalmának továbbgondolását lásd Shmuel N. Eisenstadt: *Traditional Patrimonialism and Modern Neopatrimonialism*. Beverly Hills: Sage, 1973.

[27] Vö. H. E. Chehabi & Juan J. Linz eds. 1998. *Sultanistic Regimes*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

[28] Vö. Mary E. Fischer. 1989. *Nicolae Ceausescu, a Study in Political Leadership*. Boulder: Lynne Rienner.

államot a kívülről fenyegető veszélyekkel szemben, míg a kommunista rendszerek a titkosrendőrségben bíznak a belülről jövő veszélyek megelőzésére. A titkosrendőrség lehet gépezetszerűen intézményesített (mint a keletnémet Stasi), vagy pedig „mitikus", amelynek ereje éppen kiszámíthatatlanságában rejlik (mint a román Securitate). Az előbbi a totalitárius, utóbbi pedig a szultanisztikus rendszerekre jellemző.

Hanyatló kommunista rendszerekben egyre inkább megfigyelhetők voltak a rezsim egyes kulcsintézményei közötti konfliktusok, sőt a harc is befolyásuk növeléséért. Ilyen volt a Szovjetunióban a hadsereg és a titkosrendőrség közötti rivalizálás: hol a tábornoki kar tagjai, hol pedig a KGB vezetői tudták jobban befolyásolni a pártfőtitkár kiválasztását. Jellemző módon a Szovjetunióban akkor indult reformkurzus, amikor a KGB „delegált" vezetőket a legmagasabb posztra (Andropov, Gorbacsov), és akkor következett be konzervatív fordulat, ha a tábornoki kar protezsáltja jutott szerephez. Mindez elsősorban azért történt így, mert a titkosrendőrségnek értelemszerűen több információja volt a társadalom valós állapotáról, mint a rendszer mindennapjaihoz képest külön világban élő, elszigetelt katonai elitnek.

PLURÁLIS, AUTONÓMIÁKRA ÉPÜLŐ BEFOLYÁSI MODELL

A demokratikus modellben a hatalom és a befolyás viszonya és szerkezete gyökeresen eltér a diktatórikus változattól. A hatalommegosztás elve és a párhuzamosan létező hierarchiák többé-kevésbé egyensúlyban tartják a rendszert, amelyben az alá- és fölérendeltség logikája mellett hangsúlyosan megjelenik a horizontális koordináció is. A hatalom egyes intézményei kölcsönösen ellenőrzik egymást. A politikai hatalmi logika nem szövi át a társadalom egészét. Piacgazdaság lehetséges demokrácia nélkül, de a demokrácia még nem maradt fenn piacgazdaság nélkül, mely utóbbi a társadalmi autonómiák létének és tartós fennmaradásának gazdasági biztosítéka. Demokráciákban az egyén társadalmi felemelkedése jóval nagyobb

részben tulajdonítható az illető tehetségének és teljesítményének, mint a centralizált, „bürokratikus koordináció"[29] rendszereiben.

Demokráciákban nemcsak a politikai szféra plurális, hanem a társadalom is. Több központú rendszerekben értelemszerűen egyszerre többféle befolyás létezhet – gazdasági, politikai, szellemi –, de egyik sem tesz szert kizárólagosságra, hálózatszerű működésük révén egyik sem határozza meg a másikat. A befolyás mértéke a piacon mérhető és igazolható, kialakulása pedig – a diktatórikus rendszerekhez képest – konszenzusos jellegű. A szellemi és művészi életben a kulturális sokszínűség elve érvényesül. Az irányzatok képviselői éles vitában állhatnak egymással, de a pluralizmus létének szükségességében egyetértenek.

A demokratikus modell a hatalom társadalmi ellenőrzésének elvére épül, amelyben a versengés elvileg nyilvános, a társadalmi beleszólás lehetősége pedig (a szabad véleménynyilvánítás és a periodikus, bizonytalan kimenetelű, szabad választások révén) biztosított.[30] Mindenki számára evidens, hogy egy-egy társadalmi, politikai megbízatás vagy közfunkció betöltése csak adott, belátható időre szól. A rendszer lényegéhez tartozik a politikai váltógazdaság, amelyben a következő kormány elődeivel ellentétes politikát is folytathat. Hogy az éles fordulatokat elkerüljék, a kormányok általában a közös pontokat keresik a választók között, és arra törekszenek, hogy választói bázisukat az ellentábornak is tetsző politikai kezdeményezésekkel növeljék. Demokráciákban akkor is elképzelhetetlen az egypárti alkotmányozás, ha adott pillanatban az egyik pártnak alkotmányozó többsége van. Mindez azért lehetséges, mert a politikai szereplők a rendszer fennmaradását tekintve hosszú távon is érvényes, kooperatív játszmákban gondolkodnak, miközben a rövid távú kérdésekben élesen eltérhet a véleményük. Ennélfogva egyaránt biztosítják a politikai alternatívák felmutatását, a politikai versengést és a rendszer hosszú távú jövőjével kapcsolatos konszenzust.

[29] Vö. Kornai János. 1980. *A hiány*. Budapest: KJK.

[30] Lásd Robert A. Dahl. 1956. *A Preface to Democratic Theory*. Chicago: University of Chicago Press.

Mindez nem jelenti azt, hogy demokráciákban közvetlenül a nép kormányozna, illetve hogy ismeretlen fogalom lenne a korrupció, az oligarchizálódás, az elitizmus és a hatalom központosítására való törekvés. Kétségkívül vannak velejéig korrupt demokráciák és a korrupciótól többnyire mentes autokratikus rendszerek,[31] de nemzetközi összehasonlításban egyértelmű, hogy a demokrácia jelenti a biztosabb védelmet a korrupció ellen.

Demokráciákban is lehetnek kirívó társadalmi egyenlőtlenségek, felemelkedhetnek oligarchák, sőt kialakulhatnak oligarchikus hálózatok, de ezek a politikai főhatalomhoz képest többnyire „önálló bolygókként", eltérő röppályán keringenek. Ezek a rendszerek is kitermelhetnek hallatlanul befolyásos és a hatalomért komoly eséllyel harcba szálló szereplőket – lásd például az Egyesült Államokban a republikánus Bush család és a demokrata párti Clinton család küzdelmét, vagy korábban a „Kennedy klán" befolyását –, ám ezek a folyamatok a politikai váltógazdálkodás demokratikusan szabályozott keretei között maradnak. Még így is időről időre aggodalomra ad okot a milliárdosok aránytalan befolyása az amerikai politikai versenyre: emiatt sokan hajlamosak az amerikai rendszert „oligarchikus demokráciának" tekinteni. Ennél problematikusabb volt a hidegháborús időszak politikai elitjének „cirkulációja" néhány NATO-tagállamban: például Görögországban sokáig csak a Papandreu és a Karamanlisz család (és klientúrájuk) versengett egymással a hatalomért, míg Olaszországban évtizedekig nem alakulhatott kereszténydemokraták nélküli kormány. A korrupt, elöregedő, a hidegháborús érdekek nyomán született és a maffia által gyakran befolyásolt, kereszténydemokraták vezette olasz kormányokat[32] csak az 1989-es világpolitikai fordulat rendítette meg, majd a 90-es évek elején a „Tiszta kezek" néven ismertté vált korrupciós botrányokkal

[31] A korrupt demokráciára Jamaika, a nem korrupt autokráciára Szingapúr adhat példát.

[32] Itáliában 1954–92 között például a Kereszténydemokrata Párt két meghatározó politikusa, Amintore Fanfani hatszor, Giulio Andreotti pedig hétszer volt miniszterelnök.

az egész olasz pártrendszer összeomlott, és a politikai térkép radikálisan átalakult. Hasonló folyamatok játszódtak le Görögországban és részben Spanyolországban is.

A pluralista rendszerek Schumpeter által leírt „demokratikus elitizmusának" – amely a versengő elitcsoportok közötti periodikus választást tekintette a demokrácia lényegének[33] – legnagyobb hatású kritikusa C. W. Mills volt, aki a demokratikus intézmények vizsgálatából kiindulva éppen az elitcsoportok intézményes összefonódását érzékelte. Úgy érvelt, hogy bár alsóbb szinteken érvényesül a hatalommegosztás elve, ez Amerikában az elitek szintjén nem valósul meg maradéktalanul. Hiába intézményesült a demokratikus politikai rendszer, ha mindazok, akik stratégiai irányító pozíciókat foglalnak el a társadalomban, erős kohéziójú, zárt csoportot alkotnak. Az intézményesített elitcsoportok informális összefonódása gyengíti a hatalommegosztást. Mills a katonai elit *(warlords)*, a nagy gazdasági korporációk vezetői *(big business)* és a legfelső politikai körök *(political cliques)* közötti összefonódást a „hatalmi elit" *(power elite)* kifejezéssel írta le.[34] Szerinte ez a három erőcsoport egyetlen szorosan együttműködő hatalmi háromszöget, precedens nélküli erőkoncentrációt hozott létre a „vezérlőpultok" mögött.

Mills azonban nem veszítette el a reményét a demokratikus modellben, de – különösen Schumpeter minimalista felfogásához képest – radikálisabban kívánta működtetni. Úgy vélte, hogy a demokratikus rendszer által biztosított egyenlő jogok csak a nagyobb társadalmi beleszólás, erősebb társadalmi kontroll, tehát a részvételi demokrácia növelése révén érhetők el. Nem vonta kétségbe a demokrácia formalizált, intézményesített rendszerének értékeit. Felismerte, hogy az intézmények gátat szabnak a hatalmi önkénynek, és fenntartják a fékek és ellensúlyok rendszerét. Mindazonáltal aláhúzta az állampolgárok aktív és közvetlen részvételének fontosságát a politikai folyamatok ellenőrzésében, mert tudta, hogy a demokráciának

[33] Joseph Schumpeter 1992 (1942). *Capitalism, Socialism and Democracy*. London: Routledge.

[34] C. W. Mills. 1956. *The Power Elite*. New York: Oxford University Press.

nemcsak az intézményekben kell élnie, hanem az állampolgárok „lelkében", mindennapi demokratikus elkötelezettségében is.

A demokrácia jövője végső soron azon múlik, hogy az emberek magukénak érzik-e a rendszert, képesek-e felismerni az antidemokratikus tendenciákat, és képesek-e fellépni ellenük. Mills azt hangoztatta, hogy a demokrácia akkor erősödhet meg, ha a pártvezetőket a tagság közvetlenül ellenőrzi, és ha a választott politikusokkal szemben befolyásos oligarchák, bürokraták és technokraták hatalmát csökkenteni lehet.

MAFFIAÁLLAM, HIBRID REZSIM: EGYCENTRUMÚ, INFORMÁLIS BEFOLYÁSI MODELL

A maffiaállam a választási autoriter politikai rendszerek[35] egyik alesete, amely a klasszikus tekintélyelvű diktatúrákhoz képest megengedőbb, közvetettebb, informálisabb és „pluralistább" eszközöket használ hatalma fenntartása érdekében. Magyar Bálint meghatározása szerint a maffiaállam „a parazita állam privatizált formája, a fogadott család politikai, közhatalmi eszközökkel bonyolított gazdasági vállalkozása".[36] Miként a maffia, a maffiaállam is a fogadott család logikájára épül, itt azonban a közhatalmi intézmények is rendszerszintűen szolgálják a politikai család – és elsősorban a Családfő – érdekeit. Mindez bizonyos fokig rokonságot mutat a már említett neopatrimoniális és szultanisztikus rendszerekkel. Itt is tradicionális elemekre épülő, felülről irányított, illiberális rezsimről van szó, de annak nem a kemény, totalitárius változatáról, hanem olyan kormányzási gyakorlatról, amely célját puhább eszközökkel (propagandával, cenzúrával,

[35] A tekintélyelvű rendszerekről lásd Juan J. Linz. 2000. *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder: L. Rienner.

[36] Vö. Magyar Bálint. 2015. *A magyar maffiaállam anatómiája*. Budapest: Noran Libro. p. 81.

kooptációval, egzisztenciális fenyegetésekkel) éri el.[37] Olyan államról, amely a demokrácia paravánja mögött szisztematikusan autoriter gyakorlatokat működtet, és ezért a hibrid vagy vegyes rendszerek jellegzetes megnyilvánulási formájának tekinthető.

A hazai kutatók véleménye megoszlik azzal kapcsolatban, hogy a 2010 utáni magyarországi rendszer még demokráciának vagy már valamilyen autokratikus rendszernek tekintendő-e. Az elemzők csak abban értenek egyet, hogy a berendezkedés már nem minősíthető liberális demokráciának. Csillag Tamás és Szelényi Iván szerint azonban továbbra is demokráciáról van szó, mert a kormány leváltásának elvi lehetősége fennáll.[38] Velük szemben Kornai János és Bokros Lajos – Magyarhoz hasonlóan – autoriter rendszerről beszél.[39] Kornai szerint „2010-ig Magyarországon kiépültek a demokrácia alapvető intézményei, ám az U-kanyar óta megkezdődött és számottevő mértékben befejeződött azok szisztematikus lerombolása. (…) Orbán Viktor rendszere átlépett a demokráciák osztályából az autokráciák osztályába."[40] Bokros úgy véli, „kiépült az oligarchikus rend, a tekintélyelvű (autoritárius), erősen központosított politikai hatalom, a korlátozatlan állam".[41] A demokrácia elleni lázadásnak

[37] Sergei Guriev & Daniel Treisman 2015. „The New Dictators Rule by Velvet Fist." *New York Times*, május 24.

[38] Tamás Csillag & Iván Szelényi 2015. „Drifting from Liberal Democracy: Traditionalist/Neo-conservative Ideology of Managed Illiberal Democratic Capitalism in Post-Communist Europe." *Intersections: East European Journal of Society and Politics*. 1 (1). 18–48; Megjegyzendő, hogy más kutatók szerint a kormány leváltásának elvi lehetősége önmagában még nem tesz demokratikussá egy rendszert. Vö. Steven Levitsky & Lucan A. Way: *Competitive Authoritarianism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. Mindazonáltal a Freedom House a *Freedom in the World* és a *Nations in Transit* című éves kiadványaiban egészen a legutóbbi időkig Magyarországot a „szabad" kategóriába sorolta. Megfigyelhető, hogy a Freedom House éves értékelései csak jelentős késéssel követik a hazai kutatók leírásait.

[39] Kornai János. 2011. „Számvetés." *Népszabadság*, január 6.; Kornai János. 2015. „U-kanyar Magyarországon." *Élet és Irodalom*, április 3.

[40] Kornai János 2015. „U-kanyar Magyarországon." *Élet és Irodalom*, április 3.

[41] Bokros Lajos 2013. „Modernizáció és reform." *Élet és Irodalom*, január 11.

tekinti a rendszert Ungváry Rudolf és Pataki Ferenc, de más-más nézőpontból: Ungváry szerint ez a rezsim egy – az állampolgárok többsége számára láthatatlanná manipulált – „mutáns fasisztoid" képződmény, míg Pataki számára ez egy újkollektivista, neokommunista kísérlet.[42] Szalai Erzsébet a rendszert féldiktatúrának[43], e sorok írója pedig hibrid rezsimnek[44] tekinti, amelyre ma már jellemzőbbek a kompetitív tekintélyelvű rendszer[45], mint a demokrácia jegyei. Mivel folyamatosan változó, „mozgó célpontról" van szó, olyan elképzelések is érvényesek lehetnek, amelyek a rendszert történetileg változónak látják, és egy adott pontig – például az Alaptörvény negyedik módosításáig – „illiberális demokráciának", onnantól viszont tekintélyelvű berendezkedésnek tartják.

Demokráciákban a választási szabályok rögzítettek, de a választás kimenetele bizonytalan. Hibrid rezsimekben a szabályozás hektikus, a szabályok elasztikusak, tisztázatlanok,[46] és a választás kimenetele biztosra vehető, mert a választások csak formálisan szabadok, de nem tiszták. Ilyen kompetitív autoriter rendszer volt például az 1990-es években Meciar Szlovákiája, Iliescu Romániája, Tudjman Horvátországa és Milosevics Szerbiája.[47] Végül ezektől is eltér a teljes tekintélyelvű diktatúra *(full authoritarianism)*, ahol nincsenek szabad választások (ezért a végeredmény előre biztosra vehető), s a helyettük

[42] Vö. Ungváry Rudolf 2014. *A láthatatlan valóság: A fasisztoid mutáció a mai Magyarországon*. Pozsony: Kalligram. Pataki Ferenc 2013. *Hosszú menetelés: A Fidesz-jelenség*. Budapest: Noran Libro.

[43] Szalai Erzsébet 2013. „Két kapitalizmus Magyarországon." *Élet és Irodalom*, március 14.

[44] Bozóki András 2015. „A civilek összefogása." *Élet és Irodalom*, január 8. Bozóki András 2015. „Broken Democracy, Predatory State and Nationalist Populism." In Péter Krasztev & Jon Van Til eds. 2015. *The Hungarian Patient: Social Opposition to an Illiberal Democracy*. Budapest – New York: CEU Press.

[45] Vö. Steven Levitsky & Lucan A. Way 2010. *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press.

[46] Az Orbán-rendszer 2014-ben még a választás előtti hónapokban is megváltoztatta a választási szabályokat, eltekintve a jogbiztonság elvétől.

[47] Steven Levitsky & Lucan A. Way. 2010. op. cit. 87–129. o.

alkalmazott, mindig manipulált, rituális „választás" csak a rezsim melletti tömeges kiállás demonstrálására szolgál.

A magyar rendszer elemzőivel csak a liberális demokráciával való szakításban ért egyet a modell magyarországi megteremtője, Orbán Viktor miniszterelnök, aki saját politikájáról, a centrális erőtérben megszilárduló „nemzeti együttműködés rendszeréről" (NER) pozitív értelemben, mint „illiberális államról" beszél.[48] Orbán szerint a NER nem jelent kilépést a demokrácia keretei közül, inkább arról van szó, hogy a demokrácia többségi, kollektivista, antiliberális, etatista, nemzeti elemei kerültek túlsúlyba a korábbi „zavaros évtizedek" versengő, liberális, individualista, nyugatos és piacbarát politikájához képest. Orbán már 2009-es kötcsei beszédében kifejezte azt a meggyőződését, hogy a pluralista demokráciát kísérő értékviták szerinte ártanak a magyar nemzetnek, ezért inkább egy domináns párt uralta rendszer létrehozása volna kívánatos, amely párt viták helyett, a többség nevében, egyszerűen deklarálja értékeit.[49]

A maffiaállami modell kritikusai közül Horn Gábor úgy véli, a maffia racionális, a gazdasági haszonra összpontosít, a prosperitásban érdekelt, és a maffiának nincs össztársadalmi víziója, ellentétben a NER működtetőivel, akik nemcsak saját hasznukat nézik, hanem a társadalom átalakítására vonatkozóan is vannak álmaik, elképzeléseik – ergo a kifejezés használata téves, a modell érvénye megkérdőjelezhető.[50] De a maffiaállam nem egyszerűen az államba befurakodott maffiát jelenti, a hasonlóságok ellenére a maffiaállam fogalma alapvetően különbözik a maffiáétól. Nem elsősorban abban, hogy vezetője szándéka szerint a közjót kívánja-e szolgálni vagy sem; cinikus-e vagy megszállott misszionárius. A maffiaállam abban külön-

[48] Orbán Viktor előadása. „Tusványos 2014." *Székelyhon.ro* 2014. július 26.; vö. Péter Krasztev & Jon Van Til eds. 2015. *The Hungarian Patient: Social Opposition to an Illiberal Democracy*. Budapest: CEU Press.

[49] Orbán Viktor 2010 (2009). „Megőrizni a létezés magyar minőségét." A kötcsei beszéd. *Nagyítás-*

[50] Vö. Horn Gábor. 2013. „Mélyen hívő polipok." *Élet és Irodalom*, augusztus 9.; Horn Gábor. 2014. „Hogyan tegyünk tönkre egy társadalmat?" *Hvg.hu*, december 18.

bözik a klasszikus maffiától, hogy nemcsak egyes állami funkciókat vesz át, hanem az állam *egészét* a maffia logikája szerint működteti. A klasszikus maffia kívülről igyekszik beépülni az államba, egyes területeket és tevékenységi köröket kiszakítani az állami kontroll alól, és helyébe egy külső informális szerveződés szabályait érvényesíteni saját, közvetlen érdekei szerint. A maffiaállam viszont mindenekelőtt állam, amelyet azonban teljes egészében kiüresített és belülről elfoglalt egy rendkívül összetartó politikai vállalkozói kör. Ez a kör szisztematikusan előnyöket nyújt tagjainak az állam működtetése révén, és szisztematikusan kizár ezen előnyök köréből másokat. A jutalmazás és büntetés nem kötődik párttagsághoz, ideológiához (ahogy a kommunista rendszerben), de nem kötődik szakmai teljesítményhez sem. Nem jellemzik a spontán, szabadon alakuló társadalmi kapcsolatok, vagy más néven a „gyenge kötések" rendszere sem (ahogy a piaci és demokratikus rendszerekben ez megszokott), hanem sokkal inkább a hívektől elvárt „erős kötésű" lojalitás-kapcsolatok.[51] A maffiaállamban az államosítás is privatizáció, mert először magát az államot privatizálták. Itt a közérdekre való hivatkozás valójában a magánérdekek érvényesítésének fedőszövege.

A maffiaállam mindig „szabályosan" jár el, mert törvényeit közvetlen érdekeihez igazítja. A korrupció nem egyes társadalmi szegmenseket érint, hanem rendszerszintű és közvetlenül a politikai elit által vezérelt.[52] A felülről terjedő korrupció mindig sokkal károsabb, mint az alulról induló, mert ha a társadalom tagjai azt látják, hogy választott vezetőik saját zsebre dolgoznak, akkor gyorsan elveszítik hitüket a tisztességes előrejutás lehetőségében. Az elitkorrupció

[51] A gyenge és erős kötésekről lásd Mark S. Granovetter. 1973. „The Strength of Weak Ties." *American Journal of Sociology*, 78 (6). 1360–1380.

[52] Széky János a „politikai elit" helyett a „politikai kaszt" kifejezést használja, hogy felhívja a figyelmet a magyar politikai vezető garnitúra húsz éven át tartó viszonylagos változatlanságára. A kaszt azonban megváltoztathatatlan zártságot sugall, és azt, hogy a vezetői kör csak belülről termelődhet újjá. Ezért a szemléletes metaforát túlzásnak tartom. Úgy látom, hogy a hatalmi elit periodikus változása, illetve folyamatos cirkulációja a fő tendencia. Vö. Széky János 2015. *Bárányvakság*. Pozsony: Kalligram, p. 17.

morálisan lehetetleníti el a rendszert, így nem csoda, ha mindazok, akik tisztességes és versenysemleges szabályok szerint szeretnének játszani, nagy tömegben távoznak az országból, a többiek pedig apátiába esnek, vagy maguk is csatlakoznak a gátlástalanság és cinizmus kultúrájához.

Ebben a modellben a hierarchia nem formalizált szervezet. A fogadott család rátelepszik az intézményrendszerre: a mozgásterét korlátozó, transzparenciát garantáló szabályokat eltörli, vagy érvényesítésüket lehetetlenné teszi, míg az állam tényleges tevékenységét elfedő formalizált szabályokat megtartja. Modern demokráciákban a választók az államot csak akkor fogadják el legitim szereplőként, ha azt hiszik róla, hogy semleges, tehát nem célja, hogy egyes, kitüntetett társadalmi csoportoknak kedvezzen mások ellenében. Ezért, a látszat fenntartása érdekében, a fogadott családnak nem érdeke a demokráciából megörökölt intézményhálózat teljes megszüntetése. Az intézményekből annyit és úgy tart fenn, amennyire szüksége van rá csoportérdekei érvényesítése és a közérdek „fátylának" fenntartása végett. Fenntartja ugyan az intézményeket, de feladataikat átalakítja, működésüket pedig kiüresíti vagy ellehetetleníti.

A maffiaállamban a párt már nem a hatalom forrása, csupán transzmissziós szíja.[53] A párt nem autonóm, nincs elég felhajtóereje, hogy új politikusokat hozzon felszínre. A politikusok kiválasztása fentről történik, és a párt is csak a fentről jövő utasításokat hajtja végre. Ahol az utasítások végrehajtása nem történik meg zökkenőmentesen, ott a helyi pártszervezetet a központi vezető egyszerűen feloszlatja. A vezető a pártot már leginkább csak kampányok idején használja, végrehajtó szerepbe szorítva. Ebben a rendszerben a párttagság motiválatlan, mert a rendszer nem garantálja a párttagok előrejutását. A hatalom számára épp az a legnagyobb veszély, hogy az állam belülről történt elfoglalása egyúttal a párt kiüresítésével és elvesztésével járhat. Egy

[53] Például a párt „belső ellenzékijeként" elkönyvelt Pokorni Zoltán egészen e sorok írásáig (2015. szeptember) a Fidesz alelnöke maradt. Ez nyilvánvalóan nem fordulhatott volna elő, ha a pártnak és a pártelnökségnek valódi politikai súlya van, vagy ha Pokorni „pártellenzéki" szerepe valóban komoly lett volna.

darabig fenn lehet tartani a „pártállami" erő illúzióját, ehhez viszont meg kell erősíteni a tagság lojalitását, például úgy, hogy a párt aktív tagjai részesüljenek az államon keresztül szétosztható javakból (földek, trafikok, helyi pozíciók stb.). A problémát az okozza, hogy az állam egy idő után kevesebb kedvezményt tud nyújtani, mint ahány jelentkező pályázik ezekre a kedvezményekre. A jutalmazások rendszere csak korlátozottan működik, mert – erőforrások híján – ez a lehetőség elsősorban a fogadott család tagjainak privilégiuma, s nem az egyszerű „pártkatonáké". Ezért a rezsimnek folyamatosan szüksége van olyan erőforrásokra, amelyek révén biztosíthatja támogatói lojalitását.

A legkönnyebben azok a diktatórikus vezetők képesek fenntartani hatalmukat, akik számára korlátlanul rendelkezésre állnak a hatalom kiterjesztése révén könnyen monopolizálható természeti erőforrások (olaj, gáz stb.). Ezért lehet tekintélyelvű hatalmat fenntartani például Oroszországban, Azerbajdzsánban, valamint a közép-ázsiai országokban.[54] Olyan országokban viszont, ahol ezek a monopolizálható javak nem állnak rendelkezésre, a vezető arra kényszerül, hogy különböző társadalmi csoportokkal időleges kompromisszumot kössön, vagy másfajta erőforrásokat mozgósítson. Fehéroroszországban Lukasenko a „kedvezményes függés" helyzetét alakította ki Oroszországtól, így a rezsim fenntartása nemcsak a belső, hanem az elérhető külső erőforrásokon is múlik. Magyarországon Orbán Viktor különösen leleményes volt a rendszer külső erőforrásainak folyamatos biztosításában. Ami Alijev számára az olaj, Putyinnak a gáz, azt jelenti Orbán számára az Európai Unió, amely rendszeres anyagi támogatást ad. Rájött arra, hogy az EU rövid távon nem tudja és nem is akarja megvonni ezeket a támogatásokat egyik tagországától, mert abból indul ki, hogy az Unió a közös európai cél mellett elkötelezett, demokratikus országokból áll. Így tehát a magyar kormányfő a bejövő pénzt könnyedén az Európai Unió céljaival ellentétes célokra, a hibrid rendszer megerősítésére és saját, támogató klientúrája kielégítésére használhatja.

[54] A közép-ázsiai országok politikai szerkezetéről lásd Seraphine F. Maerz: „Autocratic Stabilization Processes and Gradual Institutional Change in Central Asian Regimes." PhD prospectus, Central European University

A Magyarországon 2010–2015 között létrejött hibrid rezsim nemcsak illiberális államot[55] jelent, hanem valamiféle „járadékleső államot" *(rentier state)* is, amelynek fenntartásához a vezetőnek szüksége van a demokratikus államok adófizetőitől érkező apanázsra.

Mindez szokatlan helyzetet teremt. Míg a fehérorosz Lukasenko rezsimje az Oroszországtól kapott kedvezményektől függ,[56] addig Orbán rendszere az Európai Uniótól kapott támogatásoktól. Az uniós pénzek hazai felhasználása a politikai elithez kötődő klientúrát erősíti. Míg azonban Lukasenko a kívülről érkező (Putyin által folyósított) pénzt „rendszerkonform" módon használja fel, addig Orbán a saját berendezkedéséhez képest rendszeridegen (a liberális demokráciák által folyósított) forrásokra támaszkodik. Oroszország olyan szomszédját támogatja, amely belesimul az érdekkörébe; az Európai Unió viszont olyan országot finanszíroz, amely „nemzeti szabadságharcot" vív ellene.

A politikai jutalmakat minden rezsimben csak egy relatíve szűkre zárt, lojális kör kaphatja meg, mert az erőforrások végesek. Megindul tehát a harc a fejlesztési forrásokért[57] a maffiaállam vezetői között is. A rendszer akkor képes uralmát meghosszabbítani, ha kielégíti a politikailag nélkülözhetetlenek és befolyásosak csoportjait, továbbá féken tartja a lecserélhetőek széles körét.[58] A féken tartás eszköze lehet például a megfelelő propagandával kísért és az állam „ajándékaként" bejelentett rezsicsökkentés. Amennyiben a szavazótábor megtartásának más lehetőségei kimerülnek, úgy a maffiaállam is előszeretettel alkalmazza a negatív kampányt a támogatók kohéziójának és „harci szellemének" ébren tartása végett. Amióta Orbán

[55] Vö. Orbán Viktor előadása. 2014. „Tusványos 2014." *Székelyhon.ro* július 26.

[56] Vö. Balázs Jarábik. 2015. „From Belarus to Hungary: Lessons from a Traditionalist Revolution." In Péter Krasztev & Jon Van Til eds. *The Hungarian Patient: Social Opposition to an Illiberal Democracy*. Budapest: CEU Press

[57] Ahogyan ez már az államszocialista rendszerben is így volt. Vö. Vági Gábor. 1982. *Versengés a fejlesztési forrásokért*. Budapest: KJK.

[58] Vö. Bruce Bueno de Mesquita és Alastair Smith. 2014. *Diktátorok kézikönyve*. Budapest: Gabo Kiadó.

Viktor a miniszterelnök, az elemzőnek sokszor az az érzése, hogy Magyarország folyamatos külső támadásnak van kitéve, már-már blokád alatt áll. A nemzeti szabadságharc sikeres megvívásához a külső ellenséggel (eurokraták, bankok, multinacionális vállalatok, nyugdíjbiztosítók, menekültek, külföldi gyarmatosítók stb.) szembeni sikeres védelem nem elég; ennél többre – éberségre – van szükség, a magyar nemzet soraiba befurakodott belső árulók (kozmopoliták, szinglik, melegek, modern művészek, külföldre vándorló fiatalok, filozófusok és kommunikációszakos egyetemi hallgatók stb.) elleni küzdelemben. A központi gyűlöletkampányok a nemzeti identitás, sőt – a Horthy-korszakból ismerős – „nemzeti öncélúság" témái körül forognak, amelyben a fogadott politikai család önmagának tartja fenn a nemzethez tartozás meghatározásának jogát.

A Fidesz 2003-ban megújított szabályzata óta a pártszervezet választókerületi rendszerben működik, a választókerületek vezetője kiválasztásában pedig a pártelnöknek vétójoga van. Általában a választókerületi elnökökből lesznek a párt képviselőjelöltjei, ám a kapcsolat nem automatikus. E ponton újra beléphet a pártelnök, és olyan képviselőjelöltet javasolhat, akiben jobban megbízik. 2010-ben Orbán Viktor még komolyan tartott attól, hogy a Fidesz várhatóan elsöprő győzelem után a párt felduzzadt parlamenti frakciója nem fog kitartani mellette a radikális rendszerátalakítás során, ezért a képviselőjelölteket egyenként felcsúti házába rendelte, hogy személyesen győződjön meg a lojalitásukról. A Fidesz frakciója azonban 2010–2014 között az Orbán által reméltnél is „jobban teljesített": nemhogy a frakció egysége nem tört meg, hanem a kormányfő kétharmados többséggel tudta végigvinni az 1989-es alapokon álló köztársaság és a liberális demokrácia leépítését.

A maffiaállami modellben a politikai család vezetője egyre inkább „Keresztapaként" vagy akár „gazdaként" bánik pártja, kormánya és holdudvara tagjaival. Egyes kiszemeltekkel a formális politikai kapcsolatokon túlmenő, személyes, „bratyizó" gesztusokra is hajlandó, amikor például látogatást tesz beosztottja ültetvényén, szót vált az ott dolgozó rabokkal, és megkóstolja a „ház borát". A rendszerben privilégiumnak számít, ha a „gazda" egy-egy találkozás erejéig rajta

tartja a szemét beosztottjai magánéletén, mert ez a közeli, személyes kapcsolat fennállását üzeni a párttársak felé. Márpedig a maffiaállam kormánypárti politikusai számára a legnagyobb elérhető kincs a kormányfő támogató fizikai közelsége. Saját ázsiójukat elsősorban ezzel emelhetik. A Keresztapa gyakran megvédi alárendeltjeit, ha azok urizáló, pökhendi, fényűző életmódját kifogásolja a sajtó. A rendszer a pártos aktivitást jobban díjazza a szakértelemnél, de a személyes lojalitás messze felülírja a pártos aktivitást is. Például a *Figyelő* című gazdasági hetilap publicistája szerint: „Lázár [János] a szemét mindig felfelé, Orbánra szegezi, lefelé viszont sokakba belerúg. A Fideszen belül is van, aki úgy látja, hogy a pártban nem a kongresszusokon és a nyilvános fórumokon kell jól szerepelni és araszolgatni felfelé, hanem a legfontosabb paraméter az Orbán Viktorhoz fűződő viszony. (…) [Lázár] Orbán utasításait és kéréseit még akkor is teljesítette, ha azok rövid távon nem az ő érdekeit vagy népszerűségét szolgálták."[59]

A Carl Schmitt által leírt „barát–ellenség" politikai dichotómia[60] a maffiaállamban nem elsősorban pártvonalak mentén különül el, hanem létezik a párton és államon belül is, sőt a kormányoldal egyes politikai szereplői közötti küzdelemben. Látszólag olyan helyzet teremtődik, amelyben a hobbesi „mindenki harca mindenki ellen" csak a Családfő gondos odafigyelése, okos egyensúlyozása vagy harcos iránymutatása révén tartható kordában. Mindez fölerősíti a vezér karizmatikus legitimitását, mert táborában egyre többen hisznek abban, hogy csakis az ő uralma lehet a rend biztosítéka, a győzelem záloga. Egyre többen gondolják, hogy Orbán nélkül a párt nem tudna győzni, Orbán nélkül az állam szétesne: Orbán tehát nélkülözhetetlen.

A rendszer origójában tehát a patriarchális Családfő (Keresztapa) áll. Körülötte koncentrikus körökben helyezkednek el a nélkülözhetetlenek, a befolyásosak, valamint a felcserélhető támogatók. A parlament ugyan kétharmados többséggel választhat, de a parlamenti frakció tagjait Orbán választja ki. Ugyanez a helyzet az összes,

[59] Brückner Gergely. 2015. „A kormány belső ökle." *Figyelő*, augusztus 20.

[60] Carl Schmitt 2002. *A politikai fogalma.* Budapest: Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor.

korábban a kormánytól független intézmény vezetőivel. A formalizált testülethez tartozás azonban nem mindig feltétele annak, hogy valaki a fogadott politikai család tagjává váljon.

Összefoglalva, az itt elemzett három különböző rendszernek a befolyásolás különböző modelljei felelnek meg. Az alábbi táblázat a különböző hatalmi rendszerek domináns rendszereit és befolyásolásai modelljeit foglalja össze:

Hatalmi rendszer	*Domináns intézmény*	*Befolyási modell*
Diktatúra	Párt/állam	Egycentrumú, formális, hierarchikus
Demokrácia	Versengő intézmények	Pluralista, utonóm, versengő
Maffiaállam	Fogadott politikai család	Egycentrumú, informális, tekintélyelvű

A kommunista rendszer diktatórikus volt, amelyben a diktatúra gyakorlása az intézményesített államon és az alkotmány felett „szabadon lebegő", jogilag ellenőrizhetetlen Párton keresztül történt. Ha a rendszer egyszerre mutatott totalitárius és vezérelvű (szultanisztikus) jegyeket, a hierarchikus befolyási rendszer nem annyira az intézményes kapcsolatok, mint inkább uralkodói önkény szerint alakult. Intézményesített diktatúrákban a politikai befolyás az állami és pártvezetésben elfoglalt formális pozíciók szerint mérhető. A kommunista rendszerek többségére nem az intézménynélküliség, hanem a hierarchikus intézmények burjánzása jellemző.

A demokratikus politikai rendszerekben a befolyást nem lehet kizárólag egyetlen hierarchián mérni, hiszen pluralista társadalomban sokféle, egymással versengő erőközpont jött létre. A liberális alkotmányosság és a fékek-ellensúlyok intézményesített rendszere korlátot szabott a hatalom és a befolyás túlzott centralizációjának. Ezzel együtt nem kevés demokratikus országban látunk példát a különböző elitcsoportok összefonódására, az oligarchizálódásra és a hatalom túlzott központosítására, de ezt többnyire ellensúlyozzák az erős, független intézmények és a jól szervezett civil társadalom.

A maffiaállam lehet a puha tekintélyelvű rendszerek egyik esete, amelyben a demokrácia továbbra is hivatkozási alapul szolgál a hatalmon lévők számára, de a demokratikus intézményrendszert szisztematikusan kiüresítik, és eredeti céljával ellentétes módon működtetik. Legtöbbször olyan illiberális, centralizált, hibrid rezsimről van szó, ahol az uralom nem a szuronyok hegyén nyugszik, hanem erőteljesen megjelenik a vezérelvűség, és keveredik a tradicionális és karizmatikus legitimáció. A maffiaállam befolyási modellje az egycentrumú hatalomhoz és a vezér személyéhez kötődő, nagyrészt „családi" jellegű, informális érdekérvényesítés.

A POLITIKAI BEFOLYÁS KÖREI MAGYARORSZÁGON

Hogyan, milyen formában működik a politikai befolyásolás egy hibrid rezsimben? Tanulmányom következő részében a maffiaállami befolyásmodell konkretizálására teszek kísérletet, a 2014–15-ös magyarországi adatok vizsgálata alapján. Elemzésemben a magyar „befolyásbarométerre" támaszkodom. E barométer úgy jött létre, hogy *A 100 leggazdagabb* című éves kiadvány[61] szerkesztője nem elégedett meg a leggazdagabbak lajstromozásával, hanem megpróbálta azt is felmérni, hogy kik a legbefolyásosabbak Magyarországon. Politikai elemzőket kért fel arra, hogy vélt befolyásosságuk alapján száz politikust, üzletembert, közéleti szereplőt helyezzenek el egy 0-tól 100 pontig terjedő skálán. Fontos megszorítás volt, hogy az elemzők[62] csak a *Napi.hu* által számukra előre megnevezett személyek közül választhattak. Az elem-

[61] Szakonyi Péter ed. 2014. *A 100 leggazdagabb*. Budapest: Napi.hu, 114–118. o. és 2015. 114–122. o.

[62] A politikai elemzők közül mindkét évben részt vett a munkában Boros Tamás, Böcskei Balázs, Csizmadia Ervin, Juhász Attila, Magyar Kornélia és Róna Dániel. Csak az első évben (2014-ben) vett részt az értékelésben G. Fodor Gábor, és csak a második évben (2015-ben) működött közre Antal Attila, Tóth Csaba és Zárug Péter Farkas. Közülük G. Fodor volt az egyetlen, aki nyíltan a kormányzat alkalmazásában áll. Vö. „A rendszer igazságait védem." (Nagy Gergely Miklós interjúja G. Fodor Gáborral.) *Magyar Narancs*, 2015. február 19.

zőktől beérkezett válaszokat a kiadvány munkatársai szereplőnként összesítették, kivették a legalacsonyabb és a legmagasabb pontszámot, majd a megmaradt pontszámoknak vették a számtani átlagát. Az így kapott „osztályzatok" alapján állították elő a magyar befolyás-barométert.

Az elemzők a következő definícióval dolgoztak: az a személy befolyásos, „aki egy ügy érdekében közvetlenül vagy közvetve több pénzt és/vagy erőforrást tud megmozgatni".[63] Ez a definíció nyilvánvalóan vitatható, hiszen a befolyás fogalmát szűken, rövid távon, a materiális javakra vonatkoztatva értelmezi. Azért rövid távon, mert az egy ügyre megmozdítható erőforrások biztosítása független az erőforrások felhasználásának eredményéről. Lehet, hogy az a befolyásosabb, aki kisebb ráfordítással nagyobb eredményt tud elérni, vagy az, aki nemcsak egy, hanem egyszerre több ügyre képes rendszeresen erőforrásokat mozgósítani. A befolyás fogalmának nyilvánvalóan van időbeli korlátja, ezért az elemzők a fogalmat elsősorban praktikus dolgokon keresztül próbálták megragadni, figyelmen kívül hagyva a tágabb értelmű és hosszabb távra érvényes hatásokat. Egy példa: a „nemzeti együttműködés rendszerén" belül Liszkay Gábor Fidesz-közeli lapigazgató nyilván nagyobb politikai befolyással rendelkezik, mint a nemzetközi hírű Eötvös Péter zeneszerző. De a politikai vezetők mégis utóbbit illették a legmagasabb kitüntetéssel abban a reményben, hogy ezáltal a rendszer egésze kedvezőbb színben tűnik fel. Feltehető a kérdés, hogy ki a befolyásosabb a rendszer szempontjából: Liszkay Gábor vagy Eötvös Péter. A megkérdezett elemzők választása Liszkayra esett.[64]

De nem az a kérdés, hogy az elemzők tévednek-e vagy sem. Ők a „befolyás-barométerben" a legjobb tudásuk alapján foglalták össze véleményüket, amely e tanulmányban nem vita tárgya, hanem kiindulópont. Az viszont szembetűnő, hogy számukra a „befolyás" fogalma

[63] Szakonyi Péter. 2015. *A 100 leggazdagabb*. Budapest: Napi.hu, p. 116.

[64] Eötvös Péter valószínűleg nem is szerepelt az elemzők számára előre megadott személyek között, így a dilemma szimbolikus. De ha köztük lett volna, alighanem akkor sem kerül fel a negyvenes listára.

a rövid távon megszerezhető materiális előnyök esélyét jelenti. Ez pedig sokat elárul a magyar közgondolkodásról. Mivel célom nem egy új definíció alkotása, hanem az általuk adott listák elemzése, az ő meghatározásukat veszem alapul. A magyar befolyáslista egycentrumú és a politika által vezérelt. Nincs arról szó, hogy számos, hozzávetőlegesen egyenlő értékű kapcsolódási pont létezne a befolyások széles hálózatában. Mi több, úgy tűnik, a befolyás fogalma is egészen szűken, a politikai hatalom centrumához viszonyítva értelmezendő.

Az elmúlt két év magyarországi „befolyás-barométere" számos tanulságot kínál. Elsőként itt van Orbán Viktor személye, aki mindkét vizsgált évben listavezető volt, holott az ő esetében a „befolyás" fogalma legfeljebb nemzetközi szinten értelmezhető. A magyar belpolitikát tekintve Orbán nem egyszerűen „befolyásos", hanem – kis túlzással – ő maga a „rendszer". Ő áll az általa megteremtett és önmagára szabott rendszer centrumában. Az övé a legnagyobb hatalom, így mások befolyását épp a hozzá való viszony szerint mérik. Ha egy képzeletbeli körzőt leszúrunk a neve mellé, és kisebb-nagyobb köröket rajzolunk őhozzá viszonyítva, könnyen megkaphatjuk a befolyásos emberek listáját aszerint, hogy ki melyik kör vonalán helyezkedik el. Úgy tűnik, a kapcsolati hálók „fennakadnak" a befolyás-hierarchia koncentrikus körein.

Számos jel mutat arra, hogy a politikai családfő szerepét betöltő Orbán kedvére játszik e különböző körök valamelyikében elhelyezett híveivel. Sok munkával és feltétlen lojalitással közel lehet kerülni hozzá, hogy aztán az illető – munkája és lojalitása ellenére – váratlanul mégis egy külső körben találja magát. Egy dologra azonban Orbán e „káderforgatás" során is mindig odafigyel: senki ne kerüljön a legtágabb körön kívülre. Elvégre később bárkire szüksége lehet. Ha úgy alakul, az átmenetileg kegyvesztett kliens idővel ismét viszonylag befolyásossá válhat.[65] Aki lojális Orbánhoz – és ezt látványosan nem mondja fel –, bent maradhat a rendszerben. De arra is van példa, hogy a vezető megbocsát a tékozló fiúnak, mert tudja, hogy visszatérése

[65] Átmeneti kegyvesztettség után tért vissza a belső hatalmi kör közelébe Áder János, Kósa Lajos, Schmidt Mária, Stumpf István, Várhegyi Attila és mások.

után ő már csak tőle függ.[66] A Családfő senkit sem hagy az út szélén azok közül, akik egyszer a fogadott politikai család tagjaivá váltak.

Pragmatikus okokból Orbán rendre befogad a Fidesz tágabb körébe olyanokat, akik korábban az állampárt oldalán[67] vagy a szocialista-liberális oldalon álltak.[68] Ezek az emberek a politikai családba többnyire csak a szavazatszerzés szándékával felmutatható bábként kerülnek be, bár akadnak olyanok is, akikre ideológusi, szervezői vagy aktivista szerep vár. A néppárti ambíciók vezették Orbánt számos korábbi MDF-es, kisgazda vagy kereszténydemokrata politikus átvételében.[69] Ezekben az esetekben azonban – a látszat ellenére – sohasem szabad összekeverni a néppárt és a „család" fogalmát. A kívülről hozott káderek a holdudvart jelentő néppártba bejuthattak, de a fogadott politikai családba szinte soha.

A miniszterelnök és köre anyagi gyarapodásának vizsgálata az egyik lehetséges eszköz arra, hogy megmutatkozzék a hatalom valódi természete. A tényfeltáró újságíró Ferenczi Krisztina szavai egy új, refeudalizációs folyamatot írnak le: „A központosítás lényege: a pókháló mindenhová elér, a legkisebb településeket is befonja, és a közepén Orbán Viktor ül. Nemcsak az általa kontrollált törvényhozás szolgál számtalan esetben személyes érdekeket, de a teljes fideszes politikai osztály és a közigazgatás is Orbán kegyeitől függ, helyben pedig a közmunkát is a polgármester adja, és ha nem vagy vele jóban, akkor éhen hal a családod. Ergo: pofa be, ez az egyetlen érvényes szabály. Ezeken a helyeken, ezekben a helyzetekben semmilyen politikai jogok nem érvényesek. A »pofa be«, a teljes kiszolgáltatottság a legfontosabb

[66] A tékozló fiú esetére a legjobb példa a Fidesz-alapító Bayer Zsolt, aki átállt a baloldali térfélre, majd egy idő után visszafogadta őt a Fidesz vezetője. Az újságíró azóta is Orbán rendíthetetlen hívei közé tartozik.

[67] Mint Martonyi János, Kerényi Imre, Kudlik Júlia, Pozsgay Imre, Schmitt Pál, Stefka István, Szűrös Mátyás és mások.

[68] Mint Csintalan Sándor, Tellér Gyula, Tóth Gy. László és mások.

[69] Mint Bogár László, Font Sándor, Harrach Péter, Jeszenszky Géza, Lezsák Sándor, Semjén Zsolt, Surján László, Turi Kovács Béla és mások.

lépés az új jobbágyság és a cselédlakások Magyarországának visszatérése felé."[70]

A hatalmi piramis legalján a falusi polgármesterek, helyi gazdák és górék találhatók, akik a vidéki közmunkások megélhetéséről gondoskodnak. Ez a „gondoskodás" politikailag is értendő: sokszor csak azok a közmunkások kaphattak további munkalehetőséget, akik saját, lefotózott szavazócédulájukat bemutatva bizonyították, hogy „helyesen" szavaztak.

Ferenczi szerint Orbán felemelkedése a hatalom centrumába – két, egymást követő, elvesztett választás után – nemcsak az ő politikusi ügyességének, hanem ellenfelei alkalmatlanságának volt a következménye. Sikerének titkai között ott van „a 25 éves, szisztematikus építkezés és az ellenfelek végtelen kényelmessége és rövidlátó ostobasága. Orbán nagyon dörzsölt hatalomtechnikus lett, ehhez ért igazán a politikából, és a másik oldal egyszerűen, fokozatosan lemaradt mögötte. Nagy szerepe van mindebben egy immár tulajdonképpen nyílt titoknak, az évtizedes Puch–Simicska-összebútorozásnak: Orbán pontosan felmérte, hogy azt, amit tervez, egyedül nem fogja tudni keresztülvinni: a szocialisták rövidlátása pedig romlottsággal is párosult."[71]

A szocialistáknak sokáig nem volt veszélyérzetük Orbánnal kapcsolatban, mert (önmagukból kiindulva) minden körülmények között fenntarthatónak vélték a háttérmegegyezések politikáját. A 2006 és 2010 között hatalmon lévő baloldali-liberális politikai elit elfáradt, kiöregedett, elveszítette valóságérzékelését és kezdeményezőkészségét. Az SZDSZ-ben elő nem készített, végig nem gondolt generációváltás történt a párt élén, amely a liberális párt identitásvesztéséhez és gyors zuhanásához vezetett. Az MSZP és Gyurcsány Ferenc politikai patthelyzethez vezető kötélhúzása pedig még akkor is folytatódott, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a reformokat nem lehet végigvinni, a párt belülről nem tud megújulni, a kormány pedig kisebbségbe került. A 2008-as elveszített népszavazás után a szocialista kormány külső

[70] Ferenczi Krisztina. 2015. „Cseléd-Magyarország visszatérése ellen." (Vári György interjúja.) *Népszabadság*, július 20.

[71] Ibid.

támogatásra szorulva, érdemi reformpolitika nélkül még két évig vegetált, belesodródva a világgazdasági válságba, amely kiütötte a ringből – ahelyett, hogy egy 2008 tavaszára előrehozott választások révén megakadályozta volna a Fidesz későbbi kétharmados parlamenti többségét. A jobboldali ellenzéki pártok és paramilitáris alakulataik egyre fokozódó agresszivitása[72] mellett valamiféle baloldali politikai alvajárás is hozzájárult a harmadik köztársaság bukásához, a jogállam és a liberális demokrácia lebontásához, és a Fideszre épülő domináns pártrendszer létrejöttéhez.

Orbánnak és körének tehát szokatlanul hosszú ideje volt felkészülni a kormányzásra, mert a 2006. őszi önkormányzati választások óta a Fidesznek állt a zászló. Orbán stratégiáját az „egyszer kell csak győznünk, de akkor nagyon" gondolata határozta meg. Amint azt a 2007-es bálványosi nyári szabadegyetemen megfogalmazta: „egy választást egyszer kell csak megnyerni, de akkor nagyon. Ha a szövetségnek komoly többsége lesz a parlamentben, akkor eljön az ideje a nagy nemzetpolitikai változásoknak. Ehhez nagy nemzeti katarzisra van szükség, nincs mód javítgatásokra, toldozgatásra, elsöprő győzelmet kell aratnia a polgári szövetségnek a következő választásokon."[73]

E stratégia jegyében Orbán titokban tartotta a kormányzásra vonatkozó konkrét politikai elképzeléseit – amelyek talán megoszthatták volna a közvéleményt –, és inkább a legkisebb közös többszörössel, a széles társadalmi támogatottságot fenntartó kormányellenes negatív kampánnyal operált. A 2010-es elsöprő választási győzelem után viszont nekiláthatott valódi tervei megvalósításához, ami két éven belül egy teljesen új hatalmi szerkezet kialakítását eredményezte. Ennek volt része a radikális elitcsere szándéka, a politikai Családfőhöz hű káderréteg pozíciókba helyezése.[74]

A Függelékben közölt 40 fős listákban megismerkedhetünk a NER fogadott politikai családjának legbefolyásosabb tagjaival. Ami első

[72] Ripp Zoltán. 2008. „Gyűlöletpolitika Magyarországon." *Mozgó Világ*, 34 (5)

[73] „Orbán Viktor nemzeti katarzist akar." *Index*, 2007. július 21.

[74] Vö. Bozóki András. 2012. „A magyar demokrácia válsága." *Élet és Irodalom*, január 13.

ránézésre is szembetűnő: ez a politikai család mindenekelőtt macsó. A 2014-es listának mindössze egyetlen női tagja van, Németh Lászlóné, aki sokáig Simicska Lajos jobbkeze volt. Az ő anonimitására jellemző, hogy 2012-es miniszteri kinevezése után a sajtó hetekig azt találgatta, vajon mi lehet a keresztneve. A 2015-ös listán viszont már egyetlen nő sem szerepel. Némethné befolyása a miniszteri székből való távozásával meggyengült, majd az Orbán–Simicska-szakítás után jelentéktelenné vált. A női gazdasági és politikai szereplők közül senki sem lépett a helyére. A befolyáslista szereplőinek maszkulin monopóliuma megkérdőjelezhetetlen. A hatalom végletes centralizáltságára jellemző, hogy *Forbes* magazin felmérése alapján a magyar közéletben a kormányfő feleségét, Lévai Anikót tekintik a legbefolyásosabb nőnek.[75] Az üzleti szférában Csányi Sándor korábbi beosztottja, Balogh Gabriella, a média világában Vidus Gabriella, a kultúrában pedig Eszenyi Enikő tűnt ki.[76] Ők négyen azonban még csak közel sem kerültek ahhoz, hogy a nevüket megemlítsék a legbefolyásosabb személyek listáján.

Ezen a listán jellemzően fideszes vagy Fidesz-közeli férfiak szerepelnek. A kormány mögött álló pártszövetség másik tagja, a KDNP nem „delegál" senkit a legbefolyásosabbak közé. A vizsgált két évben (2014–15) a fogadott politikai család exponensei különböző körökből érkeztek, akiket az alábbiak szerint lehet csportosítani. 1. Fideszes kormánytagok (Lázár János, Orbán Viktor, Pintér Sándor, Szíjjártó Péter, Varga Mihály); 2. Fideszes pártpolitikai szereplők (Kósa Lajos, Kövér László, Rogán Antal, Szájer József); 3. A holdudvar fontos politikai szereplői (Csák János, Fellegi Tamás, Habony Árpád, Szapáry György); 4. Régi harcostársak és köreik (Simicska Lajos, Fonyó Károly, Németh Lászlóné, Nyerges Zsolt, Patonai Péter, Vitézy Tamás); 5. Állami vagy kvázi állami szervezetek vezetői (Baji Csaba, Hernádi Zsolt, Liszkay Gábor, Matolcsy György, Polt Péter, Tör-

[75] A *Forbes* magazin értékelése szerint Lévai Anikó a legbefolyásosabb magyar nő. Lévai viszont úgy vélekedett, hogy nincs érdemi befolyása a politikára, ám ha kér valamit, a kormányfő megfontolja. Forbes. 2015. „Lévai Anikó, Orbán felesége a legbefolyásosabb nő." *Hvg.hu*, április 21.

[76] Ibid.

öcskei István stb.); 6. A politikai családfő „új politikai baráti köre" (Garancsi István, Mészáros Lőrinc, Andrew Vajna); 7. Befogadott gazdasági szereplők (Baldauf László, Csányi Sándor, Parragh László, Spéder Zoltán, Széles Gábor, Wáberer György stb.).

Az első három csoport határai képlékenyek. A kormányhoz tartozás mindennapi szinten nagy adminisztratív-végrehajtó hatalmat jelent a párton belüli vezetői pozíciókhoz képest, mert az állami infrastruktúra és az államapparátus működtetéséről van szó. Ugyanakkor e pozíciók – a több munka mellett – nem feltétlenül jelentenek nagyobb biztonságot az eliten belül. A maffiaállamban az elitpozíciók stabilitásának nincsenek intézményes garanciái.

1. Fideszes kormánytagok

A kormány legmagasabb rangú tagjairól, a miniszterekről a hatalom működtetéséhez való közvetlen hozzáférésük alapján joggal feltételezhető, hogy Orbán legközelebbi szövetségesei közé számítanak. Ez a feltételezés azonban csak a kormánytagok egy részére igaz (Lázár, Pintér, Szíjjártó és Varga), akik nem véletlenül szerepelnek előkelő pozíciókban a befolyáslistán. Más miniszterekkel azonban ez nincs feltétlenül így, hiszen könnyen elképzelhető, hogy a kormányfő (a kötelező lojalitásukon túl) mindenekelőtt munkabírásuk, szervezőkészségük és „adminisztratív kapacitásuk" miatt emel egyeseket a miniszteri székbe. Az említetteken kívül más miniszter nem fért rá a negyvenes listára (kivéve Németh Lászlónét 2014-ben), ami a kormányon belül két csoportot különít el: a befolyásos és a végrehajtó miniszterek körét. Utóbbiak érdekérvényesítő képessége az első csoporthoz viszonyítva lényegesen kisebb, nem is csoda, hogy nevük szóba sem került a lista összeállításakor (Balog Zoltán, Fazekas Sándor, Hende Csaba[77], Trócsányi László).

[77] Hende Csaba helyére 2015 szeptemberétől Simicskó István lépett honvédelmi miniszterként. A listák tanúsága szerint azonban ő sem számít befolyásos szereplőnek.

Ha viszont egy miniszter felkerül a listára, akkor automatikusan annak elején foglal helyet. A listán szereplő kormánytagok befolyása stabilan magas: 2015-ben valamennyien benne voltak az első 12-ben. Közülük a legfontosabb a nagy munkabírásúnak mondott Lázár János kancelláriaminiszter, aki – két helyet előrelépve – jelenleg a harmadik legbefolyásosabb ember Magyarországon. Lázár korábban frakcióvezető volt, és a párton belül kitűnt munkabírásával. Lojalitása mellett ez tette a személyét alkalmassá a kancelláriaminiszteri posztra, ahol hatáskörei azóta folyamatosan növekedtek. Míg Orbán a kormányzás stratégiai kérdéseire, valamint a legfontosabb megoldandó ügyekre koncentrál, addig a kormányt a mindennapok gyakorlatában Lázár vezeti. Hatalma tudatában Lázár szívesen vállal konfliktusokat, például ütközött már Csányi Sándorral, Mészáros Lőrinccel, Pokorni Zoltánnal, Schmidt Máriával és másokkal. Legnagyobb párton belüli vetélytársa Rogán Antal, kettejük vetélkedését Orbán ki is használta, amikor 2015 októberében Rogánt, afféle „propagandaminiszterként" – Habony Árpáddal szorosan együttműködő miniszterelnöki kabinetfőnökként – Lázárral párhuzamos pozícióba emelte.[78]

Szíjjártó Péter külgazdasági és külügyminiszter a 12. helyen áll, amivel – 2014-es 38. helye után – jelentős előrelépését hajtott végre. A harmincas éveiben járó Szíjjártó karrierje töretlenül ívelt fel, köszönhetően mindenki mást felülmúló lojalitásának, kiemelkedő munkabírásának, amelyek már régóta biztosították számára Orbánhoz fűződő tartós, munkatársi közelségét. Ezt koronázta meg 2014-es miniszteri kinevezése, a minisztérium káderállományának Orbán kívánsága szerinti radikális lecserélése, a „keleti nyitás" politikájának teljes erővel történő végrehajtása, majd a keleti menekültekkel való konfrontáció. Úgy tűnik, Szíjjártó szinte gondolkodás nélkül hajtja végre a kormányfői utasításokat, legyen szó a külföldről érkező kritika éles visszautasításától a bevándorlásellenes orbáni politika kompromisszumok nélküli képviseletéig.

[78] Lázárról lásd Baka F. Zoltán és Brückner Gergely: „Lázár kiszáll a politikából?"; Brückner Gergely: „A kormány belső ökle" mindkét cikk: *Figyelő* 2015. augusztus 20. 8–14. o. Rogán Antal 2015. október 1-től foglalta el új pozícióját.

Lázárhoz és Szíjjártóhoz képest Pintér Sándor és Varga Mihály régi motorosok, akik az utóbbi húsz év legstabilabb politikai szereplői közé tartoznak. Varga már 1988 óta a Fidesz tagja, míg Pintér formálisan nem párttag. Mindez azonban politikai értelemben nem jelent különbséget közöttük, hiszen Pintér elkötelezettsége, megbízhatósága, a politikai családon belüli presztízse vitán felül áll. Mindketten ott voltak már az első Orbán-kormányban is. Pintér 2014-ben tizenegyedik, 2015-ben a nyolcadik helyen állt, Varga 2014-ben a kilencedik, 2015-ben pedig a tizedik helyre került. Róluk elmondható, hogy tartósan és folyamatosan bírják Orbán bizalmát.

2. Fideszes pártpolitikai szereplők

A pártpolitikai szereplők közül Rogán Antal befolyása – számos ingatlanbotránya dacára – kissé tovább emelkedett, főleg annak révén, hogy nyolcéves kerületi polgármestersége után a Fidesz képviselőcsoportjának vezetője lett. Ezzel Rogán – Orbán és Lázár után – a harmadik legbefolyásosabb hivatásos politikusnak számít ma Magyarországon. Befolyása tovább erősödhet azok után, hogy a frakcióvezetést hátrahagyva a miniszterelnök közeli munkatársa lett. A pártpolitikusok azonban általában sokkal inkább jönnek-mennek a ranglistán, pozíciójuk stabilitása nem közelíti meg a kormánytagokét.

Nagy zuhanást könyvelhetett el Kósa Lajos, aki azok után, hogy 2014-ben még a 14. helyen állt a befolyásrangsorban, 2015-re kiesett az első 40-ből. Az egykor Orbán leendő utódjának is kikiáltott, a választások évében még stadiont avató debreceni polgármesterből így lett rövid időn belül átlagos parlamenti politikus. Orbán újabb váratlan döntése kellett ahhoz, hogy megállítsa Kósa Lajos lecsúszását, amikor a politikust Rogán utódjaként frakcióvezetővé léptette elő.[79] Jelentősnek mondható, kilenc helyet csúszott vissza a ma már csak frusztrált nyilatkozatairól és az ellenzéki képviselőket egyoldalúan sújtó pénzbüntetéseiről ismert tekintélyelvű házelnök, Kövér László,

[79] Ez a fordulat még nem tükröződik a 2015-ös rangsorban.

aki a 2015-ös listán a 22. helyen tanyázott. Váratlanul visszatért viszont 2015-ben Szájer József, ami különösen annak fényében meglepő, hogy a politikus az elmúlt tizenegy évet az Európai Parlamentben töltötte, és jelenleg is ott folytat látható tevékenységet. Ehhez képest Szájert a 29. legbefolyásosabb személyként azonosították.

Kósa, Kövér és Szájer – a politikai súlyát már korábban elvesztő Deutsch Tamáshoz és Németh Zsolthoz hasonlóan – a Fideszt alapító, régi gárdához tartozik. Ezt a gárdát Orbán folyamatosan szorította ki a hatalom közeléből. Kósát korán „elengedte" Debrecenbe, Szájert pedig Brüsszelbe, ahová őt később Deutsch Tamás egykori sportminiszter követte. Az első Orbán-kormány polgári titkosszolgálatokért felelős miniszterét, Kövér Lászlót, valamikori legközelebbi barátját, a parlament elnöki székébe száműzte. A korai Fideszben nacionalista, jóval később azonban már atlanti húrokat pengető Németh Zsolt soha nem juthatott magasabbra a külügyi államtitkári pozíciónál. A párt régi gárdája nem kísérhette végig Orbánt hatalma kiteljesedésének útján, de aki közülük akarta, szakpolitikusi szerepbe szorítva még követhette. Így írhatta meg Szájer az Alaptörvény első változatát, így foglalkozhatott a választási törvény átalakításával az átmenetileg szintén Brüsszelbe száműzött Áder János. Orbán utoljára Simicska Lajost távolította el, amire viszont Simicska valamennyi társánál karakteresebben reagált. Kósa Lajos politikai karrierje ugyanakkor azt mutatja, hogy a notórius káderhiány miatt nem zárható ki a „régi gárda" egyes tagjainak rehabilitálása és újra meghatározó pozícióba emelése.

3. A holdudvar fontos politikai szereplői

Az „egyéb fontos politikai szereplők" közé azokat a Fidesz-közeli aktorokat soroltam, akik se nem hivatásos politikusok, sem pedig magasan jegyzett gazdasági szereplők. Közülük Habony Árpád – egykori kendo világbajnok, majd parlamenti koronagondnok – már régóta a rejtélyes Raszputyin szerepét játssza a kormányfő közelében. Annak ellenére, hogy Habonyt 2011-ben bűnösnek találták garázdaság vétségében,

és két év próbaidőre bocsátották,[80] mind 2014-ben, mind 2015-ben az előkelő 4. helyen állt a befolyáslistán, tehát a Családfő töretlenül bízik benne. Ezzel Habony – úgy is mint az Orbánnak rendszeresen tanácsokat adó amerikai kampányguru, Arthur J. Finkelstein[81] magyar hangja – *„spin doctor"* minőségében túlszárnyalta sikeres elődjét, Wermer Andrást.[82] Emellett azonban gazdasági háttéremberként is helytáll, új médiafelületet épít, sőt, a csökkenő befolyású Simicska Lajos szerepét is igyekszik átvenni a fogadott politikai családon belül.[83] Habony új médiavállalkozása a 888.*hu* nevű internetes újság, amely Orbán intenciói szerint, a „mindennapi nacionalizmust" igyekszik népszerűsíteni a fiatalok körében.[84]

Vele szemben a részben az USA-ban élő Fellegi Tamás befolyása jóval szerényebb. Az egykori gazdasági miniszter 2014-ben nem is szerepelt a listán. Ismételt felbukkanása (a 37. helyen) azt bizonyítja, hogy az elemzők értékelik azokat a kormányzati „imázsépítési" sikereket, amelyeket Fellegi a magyar adófizetők pénzének amerikai

[80] A bíróság azonban a bevett eljárástól eltérően, pártfogó felügyelet kijelölését nem kezdeményezte. Rényi Pál Dániel: „Idegbe jött – Jogerős ítélet Habony Árpád ellen." *Magyar Narancs*, 2013. február 28.

[81] Bővebben lásd: *Rényi Pál Dániel. 2013. „Arthur J. Finkelstein, a Fidesz politikai tanácsadójának pályaképe." Magyar Narancs, február 14. pp. 11–14.*

[82] Wermer András irányította a Fidesz 1998-as „polgári Magyarország" kampányát, amely a párt győzelméhez vezetett. A 2002-es választási vereség után kegyvesztetté vált. Ezután bukkant fel Habony, aki a párt 2006-os újabb választási veresége ellenére is megőrizte befolyását.

[83] Habony 2015-ben Finkelsteinnel együtt Nagy-Britanniában megalapította a Danube Business Consulting Ltd. politikai tanácsadó céget, aminek ügyvezetője Lánczi Tamás, a Századvég vezető elemzője, Navracsics Tibor korábbi miniszterelnök-helyettes, közigazgatási és igazságügyi miniszter egykori kabinetfőnöke lett..

[84] Orbán Viktor a Kötcsén tartott 2015-ös politikai pikniken így fogalmazott: „Ha a kommunikációs, kulturális és egyéb távolságot nem tudjuk áthidalni, ha nem tudjuk vonzóvá tenni a fiatalok számára a mindennapi nacionalizmust, és nem valami rendezetlen, rossz szájszagú, radikális tempóban, amitől az embert kiveri a hideg igazából, tehát ha ettől különböző, friss és fiatalos nyelven nem tudjuk megtenni, akkor ezt a csatát nem mi fogjuk megnyerni." *Magyar Nemzet Online*, 2015. szeptember 16.

szétosztogatásával elért. A Washingtonból hazatért Szapáry György volt nagykövet idősebb kora ellenére is befolyásossá tudott válni a hazai közéletben a 2015-ös listán elfoglalt 32. helyével. A Londonból 2014-ben hazatért egykori nagykövet, Csák János, korábbi Fidesz-közeli vállalkozó abban az évben 35. volt a befolyási rangsorban, de azóta lekerült róla.

4. Régi harcostársak és köreik

A negyedik csoportba régi gazdasági harcostársak és követőik tartoznak. Mindenekelőtt Simicska Lajos, aki Orbánnal együtt kezdte a politizálást, és mintegy negyedszázadon át a Fidesz megkérdőjelezhetetlen tekintélyű gazdasági háttéremberének számított. Többen állítják, hogy Simicska nélkül a Fidesz már 1994-ben elbukott volna. De Simicska még jóval ezután is – előbb APEH-elnökként, majd pártpénzügyesként, a szocialista Puch László partnereként – felbecsülhetetlen értékű szolgálatokat tett a pártnak, amely az ő segítségével az ellenzéki évek alatt is fel tudta építeni hátországát.

A Fideszben Simicska nevét kételkedő vagy negatív kontextusban kimondani évtizedekig tabu volt az egyszerű pártkatonák számára. A 2010–14-es ciklusban az Orbán-kormányt félig-meddig Simicska „állította össze", aki korábbi szolgálataiért busás javadalmazásban részesült. A tendereket éveken át rendre az ő cégei nyerték meg. Simicska nem egyszerűen a Fidesz egyik befolyásos szereplője volt, hanem a Fidesz egyik (gyakran homályban maradó) arca, akinek aktivitása a párt történetének és identitásának szerves részét képezi.[85]

Simicska nem volt módos ember a Fidesz felemelkedése előtt, így nemcsak ő adott sok segítséget a Fidesznek, de maga is a Fidesz hátán jutott fel a legfelsőbb körökbe. Ma Simicska 73 milliárd Ft-ra becsült vagyonával az ország 10. leggazdagabb embere.[86] Csányi Sán-

[85] Simicska az utóbbi években már társadalmi tevékenységet is végzett a Veszprém férfi kézilabdacsapatának nagylelkű támogatójaként.

[86] Vö. Szakonyi. 2015. op. cit. 32–33. o.

dorral és Demján Sándorral ellentétben Simicska korábban sosem volt független „oligarcha" a szó klasszikus értelmében. Mindvégig egy párt kötelékében, annak vezetőjével szoros együttműködésben, vele azonos célokért dolgozott. A párt pénzével gazdálkodott, de közben maga is meggazdagodott: valójában soha senki nem tudhatta, hogy hol végződik a párt pénze, és hol kezdődik Simicska saját vagyona. Később, a Fidesz 2010-es hatalomra jutásával ez az átláthatatlanság magasabb szintre emelkedett: tényfeltáró újságíró legyen a talpán, aki szét tudja szálazni a párt, az állam, a pártoligarcha, a politikai családfő, a strómanok és „pénzmosodák"[87] vagyonának különböző, gyakran mozgó, de egymással átfedésben lévő halmazait.

Orbánra sokáig csak egyetlen ember lehetett igazán veszélyes: Simicska. A 2014-es választások után azonban Orbán már nem akarta fenntartani a „kettős hatalom" régről ismerős politikai állapotát, és elérkezettnek látta az időt a Simicskával való leszámolásra. A 2014-es befolyáslista még e folyamat elejét tükrözte, ezért Simicska itt még az ország harmadik legbefolyásosabb embere volt; a hozzá kötődő Nyerges Zsolt a 7., Patonai Péter[88] a 19., Németh Lászlóné

[87] Mellár Tamás, a Századvég korábbi kutatási igazgatója az intézettől „azért jött el, mert kiderült számára, hogy az egész műhely csak egy »pénzmosoda«. A minisztériumok olyan kutatásokat rendeltek tőlük, amelyeket szerinte kompetencia hiányában nem tudtak volna elvégezni. »Ne törődj vele, mondták, akkor is meg kell csinálni, valamit kaparjatok össze, aztán majd úgyis ki fogják fizetni. Akkor döbbentem rá, hogy én csak aláírni kellettem« – mondta Mellár. Amit ő aláír, azért a miniszterelnök tanácsadói veszik fel a pénzt, miközben nem végeznek érdemi munkát. Azóta eljött a Századvégtől az összes ember, akit ő vitt oda, mert sorra rájöttek, hogy nincs szükség szakmai munkára." Mellár Tamást idézi a *Hvg.hu* cikke: „Az egész műhely csak egy pénzmosoda." *Hvg.hu*, 2014. október 31. A Századvég azóta is a legnagyobb állami megbízásokat kapja a hasonló megbízásokért „versengő" cégek közül. A vizsgált években a Századvéghez különböző módokon kötődtek olyan befolyásos Fidesz-közeli személyek, mint Giró-Szász András, Habony Árpád, Heim Péter, Lánczi András (a Századvég elnöke) és Szalay-Bobrovniczky Kristóf. Közülük Heim 2014-ben 30. volt a listán, de azóta lekerült róla. Pozícióját a korábban kevéssé ismert, de 2015-ben már a 30. helyen álló Szalay-Bobrovniczky foglalta el.

[88] Patonai Péter az MFB elnöke volt az első Orbán-kormány idején. 2011-ben a tulajdonába került az A38 koncerthajó, 2013-ban megvette az Inter Media

a 28., Fonyó Károly[89] pedig a 31. helyet foglalta el a listán. Közülük az egykori szolnoki ügyvéd, Nyerges Zsolt volt nemcsak a legbefolyásosabb, de a leggazdagabb szereplő. A Közgép Simicskával szorosan együttműködő vezéreként Nyerges vagyona 2015-ben 26,3 milliárd Ft volt, amivel az ország 24. leggazdagabb emberének számított.[90] Egy évvel később már javában dúlt az Orbán–Simicska-„háború", a gazdasági és médiapiac átrendezése, Simicska cégeinek kiszorítása, és a Simicskához kötődő emberek eltávolítása a hatalom közeléből.[91]

Ezt tükrözi Simicska viszonylagos befolyásvesztése, amely a 2015-ös listán látható. Ez a folyamat – amely tehát feltehetően még korántsem ért véget – az elitcsere szempontjából az elmúlt két év legfontosabb fejleményének tekinthető. Miután a maffiaállam vezetője befejezettnek látta a radikális elitváltást a politikai, gazdasági és társadalmi élet majd minden területén – ahol a politikai ellenfelek és szimpatizánsaik kollektív megbélyegzése és intézményes háttérbe szorítása megtörtént –, a leszámolás fókusza áttevődött a pártcsaládon belüli ágensekre, a „belső ellenségekre". Hirtelen szidni lehetett – sőt kellett – azt a Simicskát, akinek addig a nevét sem volt ildomos kimondani. A tabusítás átcsapott a központilag vezényelt ellenségképzésbe, amely a dolgok – bolsevik pártok történetéből ismerős – logikája szerint az ellenség szimbolikus megsemmisítésével szokott végződni. 2015-ben itt még nem tartunk, de Simicska egy év alatt visszaesett a harmadikról a kilencedik helyre, Nyerges a 7.-ről a 16.-ra, Fonyó, Patonai és Némethné pedig eltűnt a listáról. Simicskát azonban a legkevésbé sincs okunk leírni, mert – ha politikai befolyása csökkenhet is – a

Groupot (IMG). „Reklámcéget vásárolt fel a volt MFB-vezér." *Hvg.hu* 2013. február 19.

[89] Fonyó Károly lett a Hír TV elnöke az Orbán–Simicska-szakítás után. Ő korábban, Simicskával együttműködve, Fidesz közeli médiacégekben volt érdekelt, övé volt például a *Metropol* hirdetési újság. MLF: „Orbánnak még jól is jöhet Simicska médiaháborúja." *Hvg.hu* 2015. február 20.

[90] „Kis oligarchatározó: Nyerges Zsolt." *Átlátszó*, 2012. október 30.

[91] Nagy Gergely Miklós. 2015. „A Közgép elveszett kikötője." *Magyar Narancs*, július 30. 10–13.

10. leggazdagabb magyarként vagyonát immár függetleníteni tudja a kormány lépéseitől.

A korábban harcostársi jellegű Orbán–Simicska-viszony megváltozásától független folyamatnak látszik a kormányfővel régóta jó kapcsolatban álló Vitézy család (Tamás, László, Zsófia, Dávid) viszonylagos háttérbe szorulása, amelyet legjobban a 2014-ben még 22. helyen álló Vitézy Tamás nagyvállalkozó listáról való kiesése jelez. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a család tagjai ne jutnának pozíciókhoz vagy megrendelésekhez.

5. Állami vagy kvázi állami szervezetek vezetői

Ez a csoport tágabb kört ölel föl: az állami vagy „kvázi állami" szervezetek vezetői tartoznak ide. Ebben a csoportban – az állam elasztikus természetéből kifolyólag – egyaránt helyet kap a Magyar Nemzeti Bank (MNB), a Magyar Olaj- és Gázipari Nyrt. (MOL), a Magyar Villamos Művek (MVM), a kormányszócsőnek felvásárolt *Napi Gazdaság* nevű újság[92] és a Széchenyi Bank első embere, valamint Polt Péter legfőbb ügyész. A társaság meglehetősen színes, történetüket egyenként kifejteni itt nincs terem, de ezek együttesen segítenek megértetni az olvasóval a maffiaállam működését.

Polt Péter ismert alakja a Fidesz háttérvilágának, hiszen az első Orbán-kormány megbízásából 2000–2006 között egyszer már betöltötte a legfőbb ügyészi pozíciót. Mivel „előző hivatali ciklusa idején már bőségesen bebizonyította, hogy hivatalát nem pártatlan közszolgaként, hanem megbízója kiszolgálójaként tölti be"[93], a kétharmados kormánytöbbség 2010 végén ismét őt választotta a legfőbb ügyésznek, immár kilenc évre. A hatalom szempontjából Polt Péter jól söpröget. Össze-

[92] A *Napi Gazdaság* 2015. szeptember 1-től *Magyar Idők* néven jelenik meg; a címváltozás híven követi a lap tartalmi átalakulását.

[93] Kis János. 2011. „Alkotmányozás – mi végre?" III. rész. *Élet és Irodalom*, április 8. Lásd még: „Polt Péter sajtópert vesztett Kis János ellen." *Index*, 2012. június 25.

vetve a Polt előtti (2006–2010) és a Polt alatti korszakot, az *Átlátszó* megállapította, hogy Polt második ciklusának első éveiben háromszorosára nőtt a korrupciós ügyek kivizsgálását indítványozó kérelmek elutasításának száma.[94] Polt 2015-ben a 28. helyre került a legbefolyásosabbak listáján. Mindez azért visszatetsző, mert alkotmányos jogállamokban az ügyésznek nem az a dolga, hogy a politikai elitben informális befolyásra tegyen szert; éppen az a gyanús, ha ilyen helyzet előáll.

A csoport főszereplője Matolcsy György, aki régóta Orbán kedvencei közé tartozik. Matolcsy reformközgazdászként indult, és már az Antall-kormányban államtitkár volt Rabár Ferenc mellett. A kilencvenes években a profilt váltó Fideszhez csatlakozott, és az első Orbán-kormányban csakhamar gazdasági miniszterré avanzsált Chikán Attila távozása után. Soha nem mondott nemet Orbánnak – sem annak liberális, sem pedig illiberális korszakában –, így nem volt meglepő, hogy amikor a 2008-as gazdasági világválság után unortodox gazdaságpolitikát rendelt meg tőle a kormányfő, azt is teljesítette. Matolcsy még Simicska számára is érinthetetlen gazdasági miniszter volt, ami nem jelenti azt, hogy viszonyuk konfliktusmentes lett volna. 2013-tól Matolcsy a Magyar Nemzeti Bank elnöke lett, ami elvileg független intézmény, de politikai befolyása ettől csak tovább erősödött: 2014-ben a 10., ám 2015-ben már az 5. helyen állt a befolyáslistán. Matolcsy példája azt a korábbi megállapítást erősíti meg, hogy a maffiaállamban a befolyás nem intézményekre alapozott, hanem a Családfővel való jó személyes kapcsolaton múlik.

Hernádi Zsolt, a MOL elnök-vezérigazgatója[95] egy horvátországi vesztegetési ügy következményeként 2013-ban felkerült az Interpol körözési listájára, és európai elfogatóparancsot adtak ki ellene. A nemzetközi körözés azóta is érvényben van, ezért ügyvédei tanácsára nem hagyja el az országot. Mindez azonban furcsa módon hazai

[94] Oroszi Babett és M. Tóth Balázs. 2015. „Polt Péter kinevezése óta meredeken zuhan a politikai korrupciós ügyekben indított eljárások száma." *Átlátszó*, február 6.

[95] Hernádi Zsolt a Magyar Köztársaság Középkeresztje a Csillaggal kitüntetés tulajdonosa és Esztergom városa, valamint a Corvinus egyetem díszpolgára.

közéleti befolyását a legkevésbé sem érinti, hiszen a röghöz kötött elnök 2014-ben a 12., 2015-ben pedig a 13. helyet foglalta el a legbefolyásosabb magyar szereplők között.

Kvázi állami cég vezetőjének minősül a Hír TV volt elnöke és a *Magyar Nemzet* korábbi főszerkesztője és tulajdonosa, Liszkay Gábor, aki korábban Simicska emberének számított, de a döntő pillanatban, az Orbán–Simicska-szakítás kirobbanásának napján, habozás nélkül Orbán mellé állt. A jobboldali médiabirodalom megroppanása utáni időszakban mindent megtett, hogy a Családfő a lehető legnagyobb megújult médiaerővel kerüljön ki a küzdelemből. Ennek része volt Habony Árpáddal való új keletű együttműködése és a kormány új szócsövének tartott *Napi Gazdaság* (újabb nevén: *Magyar Idők*) megvásárlása.[96] Mindez Liszkayt a 2014-es 32. hely után egészen a 26. helyig röpítette a befolyáslistán.

Baji Csaba, az MVM első embere 2014-ben még nem szerepelt a listán, de 2015-ben már felkapaszkodott a 25. helyre. Ám a Simicska elleni harc jegyében 2015 júniusában váratlanul menesztették, így valószínűsíthető, hogy üstökösből hullócsillag lesz. Végül ebbe a körbe tartozik Töröcskei István, az Államadósság Kezelő Központ egykori vezetője, aki korábban úgy nyilatkozott, hogy „(Simicskával) több krízishelyzeten keresztülmentünk együtt, és ez egyfajta biztosíték arra, hogy az embert nem vágják hátba".[97] Ő ma már a bedőlt Széchenyi Bank bukott vezetője, aki 2014-es 20. helyezése után 2015-ben a 40. helyen landolt, és úgy tűnik, leszállópályára került.

6. Az *„új politikai baráti kör"*

A hatodik csoportba sorolható a kormányfő „új politikai baráti köre", amelyet a feltételezések szerint elsősorban a szoros pénzügyi kapcsolatok formáltak megbonthatatlanná. Az „új baráti kör" kifejezés

[96] „Simicska és Liszkay: egy barátság vége." *Narancs.hu*, 2015. február 6. „Így épül a Fidesz új médiabirodalma." *Hír24*, 2015. június 3.

[97] „Kis Oligarchatározó: Töröcskei István." *Átlátszó*, 2013. április 2.

elsősorban a Simicska utáni korszakra utal. Ezek a szereplők már olyan gazdasági szereplők, akiket csak az köt össze, hogy a Családfő kegyeltjei.

Első látásra nehéz ellentétesebb karaktereket találni, mint Mészáros Lőrinc és Andrew Vajna. Előbbi a kormányfő falubeli társa, gyerekként együtt fociztak a réten, amely most már az övék. Mészáros felcsúti polgármesterként, vállalkozóként és az NB I-be rakétasebességgel feljutó Puskás Akadémia fontos embereként, a felcsúti stadion és a mellette elterülő földek szimbolikus és valóságos gondnokaként nem tesz mást, mint híres *self-made man* barátja lábnyomában lépeget. Mészáros általában bebiztosítja üzleteit: mivel neve a kormányfőhöz kötődik, vállalkozásai lényegében „politikai védelem" alatt állnak. „Több piaci szereplő meggyőződése, hogy Mészáros Lőrinc a földijének, Orbán Viktornak is köszönheti páratlan üzleti sikereit, nyerési szériáját a közbeszerzéseken. Sőt, olyan élelmiszer-ipari befektetővel is beszéltünk, aki ennél szorosabb kapcsolatot is feltételez Mészáros érdekeltségei és a miniszterelnök között. Ilyesminek persze a céginformációs rendszerben nincs látható jele."[98]

Vele szemben Andy Vajna jeleníti meg a Fidesz-klánban az egykori disszidensből lett kozmopolita világfit, akinek útja Budapestről Hongkongon át Hollywoodba vezetett, s akinek akkora szerencsében volt része, hogy Kaliforniában bemutathatta Orbánnak Arnold Schwarzeneggert, a *Terminátor* címszereplőjét. Noha Vajna a Filmalap vezetőjeként fontos állami funkciót is betölt, a politikai családban fontosabb szerep hárul rá kaszinótulajdonosként. Mivel Vajna „pénztárgépe" nincs bekötve a Nemzeti Adó- és Vámhivatalhoz, bevételei – tudatos állami szabályozás következtében – rejtve maradnak az adófizetők képviselői előtt. Ahhoz képest, hogy Vajna 2014-ben még nem szerepelt a negyvenes listán, szembetűnő, hogy 2015-ben már a 7. helyén landolt. Ez a legnagyobb felfelé ugrás, amit a két lista össze-

[98] Szirmai S. Péter. 2015. „Lőrinc, a barát." *Figyelő*, szeptember 3. 10–11. o. Lásd még: Magyar Krisztián. 2015. „A felcsúti királyság" *Magyar Narancs*, augusztus 27. 14–16.

vetése kínál, így akár azt is mondhatnánk, hogy a 2014-es választások „igazi győztese" Andy Vajna volt.

Ma már Vajna befolyása megelőzi Pintér Sándorét, Simicska Lajosét, Varga Mihályét és Demján Sándorét. Elképesztően gyors előretörése alighanem szoros összefüggésben áll a kaszinókra vonatkozó új szabályozással és a kaszinók bevételeinek ellenőrizhetetlenségével. A „kaszinó-, gyémánt- és filmmogul" továbbra is a Fidesz által korábban ostorozott „offshore-lovagok" közé tartozik, mindez azonban nem gátolja meg a politikai Családfőt abban, hogy az új jobboldali médiabirodalom egy részét is vele építtesse fel.[99] Vajna helyzete ilyen gyorsan sem a diktatórikus, sem a demokratikus befolyásmodellben nem változhatott volna meg: nyilvánvalónak tetszik, hogy ehhez a Családfő informális döntése kellett.

Az új baráti kör harmadik tagja Garancsi István nagyvállalkozó, a Videoton futballcsapat tulajdonosa, aki gyakran bocsátja a fehérvári stadion díszpáholyát az ott szotyolázó notabilitások (Orbán, Csányi, Hernádi és mások) rendelkezésére. Garancsi az utóbbi években szinte nem tudott olyan tenderen elindulni, amelyet ne nyert volna meg. Befolyásának köszönhető, hogy egy ízben még Orbán is elkötelezte magát egy általa nem kultivált tevékenység, az országjárás támogatására a turistaházak felújítására tett ígéretével, amelyet – szavai szerint – Garancsi István „taposott ki" belőle.[100]

Az új baráti körrel kapcsolatban makacsul tartja magát az a szóbeszéd, hogy a barátok valójában a Családfő strómanjai; erre vonatkozóan azonban – a dolog természete miatt is – nincsenek elérhető,

[99] Lukácsy György és Bódis András. 2015. „Andy Vajna színe és fonákja." *Heti Válasz*, július 30. 16–21.

[100] Ahogy Orbán fogalmazott: „szeretném aláhúzni azt a korábbi ígéretünket is, amit Garancsi elnök úr taposott ki belőlem, hogy ötvenezer lépésenként, ami – ha jól számolok – harminc kilométert jelent, állnia kell olyan létesítménynek, nevezzük turistaháznak, ahol olcsón, jó színvonalon a túrázók szálláshoz juthatnak. Ötvenezer lépésenként, vagyis harminc kilométerenként végig a Magyarországon megjelölt hivatalos turistaútvonalak mentén. Ez a tervünk." Orbán Viktor beszéde a Som-hegyi turistaház avatásán. 2013. *Turista Természetjáró Magazin*, október 29.

hiteles információk. Mindenestre a 2015-ös adatok szerint Garancsi István becsült vagyona 19 milliárd Ft, Mészáros Lőrincé pedig 8,4 milliárd. Garancsi ezzel a 36., Mészáros pedig a 86. helyen áll a leggazdagabbak listáján. Míg Garancsi gazdagodása már 2006-ban elindult, Mészáros váratlanul, szinte a semmiből jelent meg a 2014-es listán 7,7 milliárdos vagyonával.[101] (A leggazdagabbak listáján Andy Vajna még nem szerepel.)

7. Befogadott gazdasági szereplők

Végül a hetedik csoportba tartoznak a politikai családba befogadott gazdasági szereplők, akik Orbántól függetlenül csináltak jelentős karriert. Közülük kiemelkedik Csányi Sándor, az OTP elnök-vezérigazgatója, aki az elérhető adatok szerint 165 milliárdosra becsült vagyonával Magyarország leggazdagabb embere.[102] Csányi vállalkozásai rendkívül széles portfóliót ölelnek fel, neve gyakran együtt szerepel a befolyáslista olyan szereplőivel, mint Demján Sándor és Hernádi Zsolt. Volt idő, amikor az OTP-ben a beosztottjaként dolgozott Simicska Lajos és Spéder Zoltán. Csányi szegény sorból emelkedett fel, de karrierje nem köthető a Fideszhez, ezért a NER se lenyelni, se kiköpni nem tudja. Lázár János egyszer látványosan megtámadta, amikor „az ország első számú uzsorásának" nevezte,[103] Orbán viszont inkább integrálni próbálta őt a rendszerbe: erre szolgált Csányi MLSZ-elnökké történt kinevezése, valamint a lehető legmagasabb szintű állami kitüntetése. Míg az Orbán által kezdeményezett megemelt bankadó nehéz helyzetbe hozta az OTP-t, hosszabb távon mégis kedvezett neki, mert a külföldi bankok egy része épp emiatt távozott az országból. Mára Csányi megtalálta a helyét a NER-ben. Befolyása akkor is átütő – mindkét évben Orbán után közvetlenül

[101] Garancsiról és Mészárosról lásd Szakonyi. op. cit. 2015. 70. o. és 102. o.
[102] Csányiról lásd uo. 14–15. o.
[103] Lázár János. 2013. „Csányi a legnagyobb uzsorás." *Index*, augusztus 12.

a 2. helyen végzett a listán –, ha a fideszes hatalmi elitben formálisan és közvetlenül nincs is benne. Talán ő az egyetlen, aki befolyása fenntartásához nem szorul rá arra, hogy közvetlen „családtag" legyen, de azt sem teheti meg, hogy kivonja magát a „családból". A fogadott politikai család őt még vonakodása ellenére is befogadta.

A további befogadott gazdasági szereplők közül Széles Gábor, Spéder Zoltán és Parragh László már régóta ott „kavar" a Fideszhez kötődő jobboldali körökben, míg a CBA-vezér Baldauf László és a szállítmányozásban milliárdossá vált Wáberer György viszonylag új arc a családban. Közülük az egykori MDF-es nagyvállalkozó, Széles Gábor a legfajsúlyosabb, aki 92 milliárdos vagyonával az 5. helyen áll a leggazdagabbak listáján.[104] Széles nemcsak az Ikarus, a Műszertechnika és a Videoton holding tulajdonosa, de az Echo TV és a *Magyar Hírlap* tulajdonosaként komoly közvélemény-formáló szerepet is betölt: 2014-ben a 15., 2015-ben pedig a 17. helyet foglalta el a befolyáslistán. Széles arra törekszik, hogy ne csak szponzorként és gazdasági háttéremberként, hanem politikailag is befolyásos szereplőként számoljanak vele.[105]

A befogadott gazdasági szereplők között Wáberer György a következő, aki 80 milliárdos vagyonával az ország 9. leggazdagabb embere,[106] de a befolyásrangsorban csak 2014-ben szerepelt (a 26. helyen). Azóta kormánybiztos lett, ami nem tett jót a befolyásának. Spéder Zoltán 24,2 milliárdos vagyonával a 27. a leggazdagabbak listáján,[107] de ő legalább annyira befolyásos is: a 2014-es befolyáslistán 16., a 2015-ösön pedig, némiképp visszacsúszva, a 23. helyen állt. Hozzájuk képest Parragh László szerepe eredetileg kevésbé volt jelentős, de a felsőoktatási reformmal kapcsolatos vitákban felértékelődött: 2014-ben még csak a 36. helyen állt, de egy évvel később a 24. helyre lépett

[104] Széles Gáborról lásd Szakonyi op. cit. 2015. 22. o.

[105] Széles politikai ambíciói azonban korlátokba ütköztek: 2010-ben szívesen lett volna gazdasági miniszter, de a posztot Matolcsy György kapta meg.

[106] Wábererről lásd Szakonyi op. cit. 30. o.

[107] Spéderről lásd uo. 56. o.

elő. Az Orbán feltétlen hívének számító CBA-tulajdonos, Baldauf László csak 2015-re erősödött meg annyira, hogy felkerüljön a listára, annak is a 34. helyére.

Eddig tartott a fogadott politikai család befolyása, amely – mint a listák is mutatják – meghatározó jelentőségűvé vált a demokráciától eltávolodó, hibrid politikai rendszerben. A maffiaállam erősödése egyre közelebb hozza a hatalom monopolizálására épülő rendszert.

A következő két csoport közül az első olyanokból áll, akik felkerültek ugyan a befolyáslistára, de nem köthetők a Fideszhez. A másik csoport pedig olyanokból, akik egy többpólusú, demokratikus rendszerben felkerülhettek volna a listára, de – talán nem véletlenül – a maffiaállamban nem férhettek oda. Az első csoportba tartozókat viszonylagos kívülállóknak és függetleneknek nevezem, a második csoport tagjait pedig mindössze az hozza össze egy csoportba, hogy nincs komolyabb befolyásuk (pedig lehetne).

VISZONYLAGOS KÍVÜLÁLLÓK ÉS FÜGGETLENEK

A domináns fideszes vagy Fidesz-közeli szereplők mellett kivételképpen felkerültek a listára olyanok, akik nem tartoznak Orbán holdudvarába, bár a vezető körrel akár szorosabb üzleti kapcsolatban is állhatnak. A 2014-es listán mindössze 10 olyan befolyásos szereplő található, akik nem sorolhatók a fogadott család körébe (Bige László, Bogsch Erik, Demján Sándor, Thomas Faustmann, Dirk Gerkens, Gyurcsány Ferenc, Kovács Gábor, Leisztinger Tamás, Christopher Mattheisen és Patai Mihály). 2015-re azonban az ő számuk tovább csökkent, immáron nyolc főre (Bige László, Demján Sándor, Thomas Faustmann, Jaksity György, Leisztinger Tamás, Christopher Mattheisen, Patai Mihály és Váradi József).

A fideszes politikai családból kimaradóknak igencsak gazdag embereknek kell lenniük ahhoz, hogy megengedhessék maguknak a kívülállás luxusát, és mégis fenntartsák jelentős befolyásukat. Bige László 160 milliárd Ft-ra becsült vagyonával a második, Demján Sándor pedig 93 milliárdosra becsült vagyonával a negyedik leggaz-

dagabb magyar.[108] Bige 2014-ben 17., egy évvel később pedig 18. volt a befolyáslistán. Demján viszont 2014-ben a 6. helyen volt, s onnan 2015-re a 11. helyre esett vissza. Nem nagy különbség, gondolhatnánk, de Demján befolyásának csökkenése csak egy ponttal marad el Simicskáétól.[109] A korábban inkább a baloldalhoz sorolt Leisztinger Tamás 72 milliárdos vagyonával a 11. leggazdagabb,[110] de jó fideszes kapcsolatokkal rendelkezik, befolyása továbbra is jelentős, amint azt 18. és 19. helyezése mutatja. Az értelmiségi körökben a Kogart-gyűjtemény révén ismertté vált Kovács Gábor 20 milliárdos vagyona[111] ellenére 2014-ben a csak 40. helyen volt a befolyáslistán, azóta pedig lekerült róla. Ellenkező irányban mozog a 12,3 milliárdos vagyonnal rendelkező WizzAir-vezér, Váradi József,[112] aki 2015-ben került fel először a befolyáslistára, a 33. helyen.

Mint látható, a befolyáslistán csak egyetlen ellenzéki politikus jelent meg, Gyurcsány Ferenc, ő is csak 2014-ben. A választási vereség után hátrébb húzódott, és elveszítette helyét az első negyvenben.

Akik nem befolyásosak

2015-ben már nem volt olyan politikus a listán, aki ne lett volna a Fideszhez köthető. Az Orbán pártjával frakciószövetségben együtt kormányzó KDNP egyik politikusa sem bukkant fel a rangsorban, noha Semjén Zsolt miniszterelnök-helyettes (!). Úgy tűnik, az ő befolyása fordított arányban áll pozíciójával. Ugyanez mondható el Áder János köztársasági elnökről és a lenullázott Alkotmánybíróság tagjairól, valamint (Szájer kivételével) az Európai Parlamentben ülő magyar politikusokról. Az ellenzékiek közül az MSZP, a Jobbik, a DK, az LMP egyetlen

[108] Bigéről és Demjánról lásd uo. 16–17. o. és 20–21. o.

[109] Demján szerepe ellentmondásos, mert az általa vezetett takarékszövetkezetek államosításáig inkább Orbán hívének számított, azóta viszont kimondottan távolságtartóvá vált a kormányfővel szemben.

[110] Leisztingerről lásd uo. 34. o.

[111] Kovácsról lásd uo. 68. o.

[112] Váradiról lásd uo. 87. o.

politikus sem szerepelt az első negyven befolyásos személy között, nem is beszélve a kisebb pártokról.[113] Polt Péterhez képest még a rendszer kinevezettjei – Darák Péter, Lenkovics Barnabás, Handó Tünde és mások – befolyása is mellékes, nincsenek erős polgármesterek, területi vagy szakmai vezetők. Az országos fideszes dominancia és a centralizált kinevezési rendszer miatt a jobboldali polgármesterek sorsa Orbán kezében van, bár ezen a téren a Jobbik fordulatot érhet el.

Mint arra már utaltam, akik a leginkább hiányoznak a befolyáslistáról: a nők. A hatalomnak „futballöltöző-szaga" van. A maffiaállamnak nincs női utánpótlása, a kormány kizárólag férfiakból áll, a parlamentben a női képviselők aránya Európában a legalacsonyabb. A hatalom mentalitása és életvilága „férfias", a politikai tevékenység lényegét leíró orbáni szavak és metaforák (koki, saller, böllér, kolbász) mind a férfivilág szimbolikáját idézik, ahol a nők csak rajongói szerepben jelennek meg – ilyen például a „Lányok, Asszonyok Orbán Viktorért Egyesület"[114] – máskor pedig családi osztályrészük a „főzés" és a „szipogás".[115]

Hiányoznak a listáról az érdekvédők, közülük többen már korán korrumpálódtak, mint a Liga korábbi vezére, a nemrég leváltott Gaskó István. Nincsenek befolyásos nemzetiségi vezetők, ugyanez áll a roma vezetőkre, akik között a Fideszbe kooptált (és kompromittált) Farkas Flóriánnak sincs értelmezhető tekintélye.

A melegek kilétét a leggazdagabbak és legbefolyásosabbak listáin sűrű homály fedi. Nem véletlenül. Habár a rangsoroltak között valószínűleg ott vannak, *coming out* nem történt, a fogadott politikai családban erről nem eshet nyíltan szó. Egy, a melegek hazai hely-

[113] Azt azonban érdemes hozzátenni, hogy a 2015-ben 40-ről 50 főre kiterjesztett befolyáslistán a 41–50. hely közötti sávban már jelen volt Bojár Gábor, Csák János, Kósa Lajos, Gyurcsány Ferenc, Kálomista Gábor, Lantos Csaba, Nagy Elek, Németh Lászlóné és Patonai Péter társaságában Vona Gábor, a Jobbik elnöke is. Vö. *A 100 leggazdagabb*, op. cit. 2015. 118. o.

[114] Az egyesület Facebook-oldalának névjegye így hangzik: „Mindannyian együtt Orbán Viktorért, Magyarország Miniszterelnökéért! Ő a mi Miniszterelnökünk és ezen SENKI sem változtathat!" https://www.facebook.com/orbanviktorert/timeline?ref=page_internal

[115] „Orbán Viktor férjhez adja a lányát." *Blikk*, 2013. július 30.

zetére vonatkozó kérdésre Orbán azt válaszolta, hogy „az érintettek Magyarországon biztonságban vannak, megkapják az őket megillető tiszteletet, és a külföldiek sem érzik ebből a szempontból veszélyes városnak Budapestet".[116] Arra a kérdésre pedig, hogy mi a véleménye a homofóbiaellenes kampányról, Orbán úgy válaszolt, hogy a kérdés „viccelődésre csábítja", de hálás a melegeknek, mert magatartásuk „nem provokatív".[117] Mindez sokat elárul a kormány hozzájuk fűződő negatív politikai beállítottságáról.

Nincsenek a befolyáslistán egyházi vezetők, sportolók, művészek, tudósok, feltalálók, a szellemi élet emberei. Ők csak díszpintyek lehetnek a fogadott politikai családban. Az egyházi vezetők hátat fordítottak Ferenc pápának a menekültválság idején, s a magyar katolikus egyház exponense, Erdő Péter bíboros ebben az időben Kövér László házelnökkel Washingtonban járt, majd hazatérése után azt nyilatkozta, hogy az egyházak nem válhatnak az embercsempészek bűnrészesévé azáltal, hogy menekülteket fogadnak be. A Magyar Tudományos Akadémia korábbi vezetői közül Pálinkás József[118] és Vizi E. Szilveszter[119] a hatalmi gépezet részévé vált. Az ismertebb független tudósok és művészek közül például Alföldi Róbert, Fehér Márta, Heller Ágnes, Kornai János, Kulka János, Radnóti Sándor és Schiff András emelte fel a szavát a rezsim ellen, de a befolyás-baro-

[116] „Orbán hálás a melegeknek, szerinte biztonságban vannak." *Hvg.hu*, 2015. május 18.

[117] Ibid.

[118] A Pálinkás József által vezetett Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFI) részévé tették az addig politikától független kutatói támogatási alapot, az OTKA-t. Vö. Kolozsi Ádám: „Pálinkás József lett a tudomány Andy Vajnája." *Index*, 2015. január 15.

[119] Vizi E. Szilveszter a Magyarország Barátai Alapítvány elnökeként a bevándorlás kérdéséről korábban úgy nyilatkozott, hogy a magyar kultúrában azért is büszkélkedhetünk bámulatos teljesítményekkel, mert az elmúlt ezer évben a magyarságot folyamatosan gazdagította a sok bevándorló. Vizi E. Szilveszter: „A befogadás korlátozása nem lehet a befogadás elutasítása." *Hvg.hu*, 2015. május 7. Az ezt követő hónapokban azonban Vizi nem kifogásolta már sem a kormány bevándorlóellenes kampányát, sem a menekültekkel szembeni erőszakos fellépését, majd fokozatosan eltűnt a médiából.

méter szempontjából megszólalásuk visszhangtalan maradt. Éppúgy, mint az írók kritikai megnyilvánulásai, amelyek főként Erdős Virág, Esterházy Péter, Kemény István, Nádas Péter, Parti Nagy Lajos, Tóth Krisztina, Závada Pál (és mások) nevéhez fűződnek.

A művészeti elitet a már kooptált Fekete György-féle Magyar Művészeti Akadémia és az Andy Vajna által vezetett Filmalap támogatásai révén próbálja a rendszer integrálni. A sportélet tekintélyes szereplői már régóta a stadionépítő Orbán hívei: a csalás miatt lebukott volt köztársasági elnök Schmitt Páltól a tudományos teljesítmény nélkül díszdoktorrá, rektorrá és egyetemi tanárrá emelt Mocsai Lajosig. A sporttal szimpatizáló technokrata értelmiséget a budapesti olimpia tervének mézesmadzagjával nyerték meg.

Olybá tűnik, hogy a mai Magyarországon csak a politikával összefonódott üzleti tevékenység nyújthat perspektívát a befolyás növelésére. A politikával való összefonódás pedig az Orbán Viktorral ápolt személyes jó viszonyt jelenti, amelyet a Családfőnek nyújtott kisebb-nagyobb szolgáltatások és kedvezmények alapoznak meg.

Összefoglalásként megállapítható, hogy a hatalmi elit közelebbi vizsgálata számos tekintetben megerősíti a maffiaállamról szóló elméleti feltevéseket. A rendszer diffúznak, kaotikusnak és sokszor egymásnak ellentmondó elemekből építkezőnek látszik, amelyben a formális demokrácia és az informális diktatúra elemei keverednek. Ebből a részint tradicionális politikai kultúrából, részint pedig a tekintélyelvű rendszerektől hatékonyan tanuló hibrid rezsimből kristályosodik ki a maffiaállam. Mindez úgy zajlik le, hogy a politikai eszmék által nem különösebben befolyásolt haszonelvű politikai vállalkozók zárt köre belülről elfoglalja az államot.

Ha pedig ez egyszer megtörténik („csak egyszer kell győznünk, de akkor nagyon"), akkor az elasztikusnak tűnő rendszer – szisztematikusan alkalmazott egzisztenciális fenyegetés, propaganda, demonstratív kriminalizálás, cenzúra, kooptáció, diszkriminatív jogalkalmazás és hasonló technikák révén – el tudja érni, hogy a radikális elitváltás árnyékában a jogállami kontextustól megfosztott intézmények működtetői valamennyien a fogadott politikai családot és annak vezetőjét, a családfő-kormányfőt szolgálják.

FÜGGELÉK

Befolyás-barométer Magyarországon 2014-ben és 2015-ben.

2014	2015
1. Orbán Viktor	1. Orbán Viktor
2. Csányi Sándor	2. Csányi Sándor
3. Simicska Lajos	3. Lázár János
4. Habony Árpád	4. Habony Árpád
5. Lázár János	5. Matolcsy György
6. Demján Sándor	6. Rogán Antal
7. Nyerges Zsolt	7. Andrew G. Vajna
8. Rogán Antal	8. Pintér Sándor
9. Varga Mihály	9. Simicska Lajos
10. Matolcsy György	10. Varga Mihály
11. Pintér Sándor	11. Demján Sándor
12. Hernádi Zsolt	12. Szíjjártó Péter
13. Kövér László	13. Hernádi Zsolt
14. Kósa Lajos	14. Garancsi István
15. Széles Gábor	15. Mészáros Lőrinc
16. Spéder Zoltán	16. Nyerges Zsolt
17. Bige László	17. Széles Gábor
18. Leisztinger Tamás	18. Bige László
19. Patonai Péter	19. Leisztinger Tamás
20. Töröcskei István	20. Lakatos Benjamin
21. Thomas Faustmann	21. Thomas Faustman
22. Vitézy Tamás	22. Kövér László
23. Garancsi István	23. Spéder Zoltán
24. Patai Mihály	24. Parragh László
25. Dirk Gerkens	25. Baji Csaba
26. Wáberer György	26. Liszkay Gábor
27. Lázár Vilmos	27. Patai Mihály
28. Németh Lászlóné	28. Polt Péter
29. Lantos Csaba	29. Szájer József
30. Heim Péter	30. Szalay-Bobrovniczky Kristóf

31. Fonyó Károly	31. Futó Péter
32. Liszkay Gábor	32. Szapáry György
33. Gyurcsány Ferenc	33. Váradi József
34. Bogsch Erik	34. Baldauf László
35. Csák János	35. Christopher Mattheisen
36. Parragh László	36. Jaksity György
37. Christopher Mattheisen	37. Fellegi Tamás
38. Szíjjártó Péter	38. Lázár Vilmos
39. Felcsuti Zsolt	39. Nyúl Sándor
40. Kovács Gábor	40. Töröcskei István

Forrás: A *100 leggazdagabb*. Szerk. Szakonyi Péter. Budapest: Napi.hu, 2014, 114–118. o. és 2015. 114–122. o.

(2015)

Túllicitálás és mintakövetés

Az új magyar szélsőjobb

TÁRSSZERZŐ: SARAH A. CUEVA

A 2015 augusztusában az osztrák–magyar határnál álló kamionban talált 71 menekült holttestének híre a nemzetközi sajtó figyelmének középpontjába állította Magyarországot. Hevesen kritizálták a magyar kormánynak a közel-keleti menedékkérőkkel szembeni rideg, embertelen hozzáállását. Az akkori kaotikus politikai légkörben Orbán Viktor miniszterelnök kiállt a magyar kormánynak a közel-keleti menekültekkel szemben tanúsított kíméletlen hozzáállása mellett, majd szögesdrótkerítést építtetett a szerb-magyar határra. Orbán ezzel egy időben az Európai Unió által javasolt menekültkvótákat is vehemensen ellenezte.

Bár a magyar kormány nem állt egyedül a hasonló kvóták bevezetésének elutasításában –különösképp a visegrádi országok között –, mégis különleges volt abban, hogy a menekültválságra nyílt idegenellenességgel reagált. A kialakult helyzetet Orbán a jobboldali populista propaganda eszközeivel ábrázolta, annak érdekében, hogy ismét egybeforrassza a Fidesz politikai táborát. A menekültválság ugyanis nem légüres térbe érkezett, hanem olyan belpolitikai válsághelyzetbe, amelyben az ország – a Fidesz és a Jobbik furcsa rivalizálása folytán – fokozatosan tolódott a szélsőjobboldal felé.

Ebben a tanulmányban[1] azt állítjuk, hogy a szélsőjobb felemelkedése egyrészt a történetileg rögzült ideológiai mintázatok követésével magyarázható; másrészt viszont azzal, hogy a Fidesz visszatérően

[1] Ez a tanulmány 2017-ben íródott, de részletei később két különböző, angol nyelvű cikkben jelentek meg. Ebben a fejezetben e két, egymást részben átfedő cikkünket foglaljuk közös keretbe.

túllépett a puszta mintakövetésen, és azt a politikai túllicitálás stratégiájának rendelte alá. A Jobbik a Horthy-korszakból ismert szélsőjobboldali történeti mintákkal politizálva vált ismertté, majd amikor a hatalom közelébe került, akkor a Fidesz nemcsak átvette, hanem túl is licitálta a párt követeléseit. Nem lépett fel ellenük, hanem a követelések élére állt, és amint tudta, meg is valósította azokat. Így az új magyar szélsőjobb 2010 utáni stratégiáját egyszerre jellemzi a mintakövetés és a túllicitálás.

Azt fogjuk bemutatni, hogy a Fidesz számos programpontot vett át a Jobbiktól, majd építette be azokat saját, illiberális kormányzási gyakorlatába. Amellett érvelünk, hogy a Fidesz és a Jobbik közötti politikai távolság a 2010–2015 közötti években folyamatosan csökkent, elsősorban azért, mert a Fidesz nyitottá vált egy új, szélsőjobboldali együttműködésre. Ennek keretében a Fidesz kisajátította és újracsomagolta a Jobbik népszerűnek gondolt programelemeit, hogy szavazótáborát kiterjessze, és így hatalmát megerősítse.

Érvelésünket Rabushka és Shepsle elméletére építjük, mely szerint az „etnikai túllicitálás" *(ethnic outbidding)* mechanizmusa destabilizálhatja a demokratikus társadalmakat. Rabushka és Shepsle állítása szerint az etnikailag heterogén társadalmak különösképp hajlamosak polarizálódásra az opportunista politikai elit által gerjesztett etnikai határokat követve.[2] Bár az elmélet eredetileg az etnikai csoportok közti túllicitálás jelenségét vizsgálta, a fogalom sok esetben értelmezhető a választói viselkedés egyik befolyásoló tényezőjeként, illetve a demokratikus stabilitás akadályozó tényezőjeként. Magyarországon a Fidesz vezetői azt az elégedetlenséget használták ki, amely gyakran jellemezte a rendszerváltás utáni magyar közhangulatot, így erősítve a párt hatalmát. Majd ahogy a Fidesz kissé megingott a parlamentben, és a Jobbik egyre elfogadottabb párttá vált, az ilyen típusú manipulációs stratégiáknak egyre nagyobb jelentőségük lett. Végül a Jobbik politikai túllicitálása vált a Fidesz egyik domináns stratégiájává a jobboldali szavazók átcsábítása érdekében. Ebben a

[2] Alvin Rabushka & Kenneth Shepsle. 1972. *Politics in Plural Societies: A Theory of Democratic Instability*. Columbus, OH: Merrill.

folyamatban a Fidesz a politikai spektrumon még inkább jobbra tolódott, igen közel kerülve a Jobbikhoz, és így létrehozott egy olyan szélsőjobboldali bázist, amellyel de facto megszüntette a magyarországi demokráciát. Ahogy a Fidesz és a Jobbik közötti távolság zsugorodott, úgy csökkent a legitim, életképes ellenzék kialakulásához szükséges tér is. Sokan aggodalommal figyelték annak lehetőségét, hogy a hatalom egy szélsőjobboldali koalíciós kormány kezében összpontosulhat.[3] Ennek megvalósításához azonban, mint később kiderült, nem volt szükség koalícióra.

A Fidesz 2010-es nagyarányú választási győzelme önmagában nem volt meglepő, de a harmadik helyre a Vona Gábor vezette szélsőjobboldali Jobbik futott be. A Fidesz és a Jobbik együttesen a választók kétharmadának támogatásával bírt. Ezzel a Jobbik, kilépve addigi radikális kispárti szerepéből, a magyar pártpolitika és parlamenti politizálás tevékeny alakítójává, sőt a Fidesz potenciális riválisává vált. A következő négy évben a Jobbik tovább erősödött, és a 2014-es választásokra a kormánypárt legerősebb önálló ellenzéki kihívója lett. Habár a választásokon a szavazatok 26 százalékát megszerző – a már meggyengült MSZP-t is magában foglaló – baloldali pártok összefogása megelőzte a Jobbikot, azt a szövetséget csakhamar belső viták morzsolták fel. A nemzetközi megfigyelők a 2014-es választásokat ugyan még szabadnak, de manipulatívnak tartották.[4]

Bár Orbán korábban kategorikusan elhatárolódott a Jobbik szélsőséges ideológiájától és annak politikai megnyilvánulásaitól, a Fidesz később mégis egyre inkább hajlott az erősen nacionalista, a Jobbikétól aligha megkülönböztethető ideológia és politikai program megvalósítása felé. A közelmúlt magyarországi eseményeinek tükrében az is kijelenthető, hogy a Fidesz a „mérsékelt konzervatív" párt álcája mögött valójában a Jobbik „kiszolgálópártja" lett, a Jobbik politi-

[3] Cf. Jens Becker. 2010. „The rise of right-wing populism in Hungary." *SEER: Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe*, 13 (1), 29–40. o.

[4] OSCE. 2014. „Hungary, Parliamentary Elections, 6 April 2014." OSCE/ODIHR Limited Elections Observation Mission, Final Report (*http://www.osce.org/odihr/elections/hungary/121098?download=true*) .

káját valósítja meg, mert ezt tartja önmaga számára is előnyösnek. Az elmúlt években a Fidesz folyamatosan jobbra kívánta tolni a politikai középvonalat, hogy ezzel nagyobb teret engedjen a jobboldali populizmus terjeszkedésének, és egyre kisebbet hagyjon egy életképes, demokratikus ellenzék kialakulásának. Ahogy a Fidesz egyre inkább jobbra mozdult el, s a Jobbikkal szembeni ideológiai szakadék egyre kisebb lett, az addigi „centrista" miniszterelnöki álca is lassan lehullott. Orbán egyre inkább olyan autokratikus uralkodóként jelenik meg, aki hatalma megtartása érdekében a demokráciát fokozatosan lebontotta, és egy demokráciának álcázott, kevert uralmi rendszert hozott létre.[5]

A következőkben a Fidesz és a Jobbik politikai átalakulását elemezzük: egyaránt figyelmet szentelünk a rendszerváltás hatásainak, a 2006–2010-es időszaknak, amikor a Fidesz ellenzéki pártként működött, és a 2010-től 2015-ig tartó periódusnak, amelyet a Fidesz dominanciája, a versengő önkényuralmi rendszer kibontakozása és a maffiaállam megerősödése jellemez.[6] Megvizsgáljuk a Jobbik Fidesszel való szembenállását és együttműködését, a Fidesz és a Jobbik pártprogramjainak és ideológiájának összecsengését, valamint azt a folyamatot, amelyben a Fidesz túllicitálja riválisát. Állításunk szerint a Fidesz és a Jobbik közötti eszmei átfedés normalizálta a szélsőjobboldal politikai programját. Beárnyékolta a demokratikus ellenzék működésének esélyeit, utat nyitott az erősödő illiberalizmus számára, és hidat képezett azon két párt között, amelyek kirekesztő politikája nem egyeztethető össze a liberális demokrácia alapelveivel.

[5] A hibrid rezsim fogalma már az 1960-as években felbukkant, majd bővebben kifejtve Terry Lynn Karl (1995), Fareed Zakaria (1997) és Larry Diamond (2002) munkáiban jelent meg. Legismertebb kifejtése: Steven Levitsky & Lucan A. Way 2010. *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press. A vegyes rendszer (*mixed regime*) fogalmát használta Valerie Bunce & Sharon Wolchik. 2011. *Defeating Authoritarian Leaders in Postcommunist Countries*. Cambridge: Cambridge University Press.

[6] Cf. Bálint Magyar. 2016. *Post-Communist Mafia State: The Case of Hungary*, Budapest – New York: CEU Press.

A RENDSZERVÁLTÁS HATÁSAI

A 2010-es években a demokratizálódás harmadik hullámában létrejött demokráciák egy része hanyatlóban volt, vagy kifejezetten kudarcot vallott. Diamond ezt a folyamatot egyenesen „globális demokratikus recessziónak" nevezte. A demokratikus rendszerek elmúlt években tapasztalt felbomlásának jellemzői között említette az alkotmányos politikai egyensúlyok erodálódását, a klientelizmus és patronázsrendszer megerősödését, a kormányzat felelősségre vonhatóságát biztosító intézmények eltűnését, a civil társadalom visszahúzódását, és ezzel egyidejűleg, az autokratikus rendszerek feltámadását.[7] Kelet-Európa és különösen az 1989 utáni Magyarország jó példája lett annak, hogy miként vezettek az egykori demokratikus ígéretek széles körű kiábránduláshoz.[8]

Bár az 1989-es tárgyalások lehetővé tették, hogy a magyarországi demokratikus átalakulás erőszakmentesen történjen, sokan saját helyzetüket lecsúszásként értékelték. Az elterjedt felfogás szerint – amelyet a jobboldalt felkarolt – a magyar rendszerváltást az átmeneti posztkommunista politikai elit vezényelte le a maga érdekei szerint, így a kommunista rendszerrel való végső szakításhoz új rendszerváltásra lenne szükség.

A Pew Research 2009-es kutatása a korábbi kommunista államok demokráciáról és globális pénzügyi válság utáni helyzetről alkotott képét vizsgálta. A magyar válaszadók 77 százaléka fejezte ki elégedetlenségét a demokrácia 1991 és 2009 közötti működésével kapcsolatban, és a megkérdezettek 91 százaléka gondolta azt, hogy az ország rossz úton halad.[9] Míg közvetlenül az államszocializmus bukása után

[7] Larry Diamond. 2015. „Facing up to the democratic recession." *Journal of Democracy*, 26 (1), 149, 151. o.

[8] Vö. Greskovits Béla. 2015. „The hollowing and backsliding of democracy in East Central Europe." *Global Policy* 6 (1). 28–37. o.; Kornai János. 2015. „Hungary's U-turn." *Capitalism and Society*, 10 (1). Article 2.

[9] „Two decade's after the Wall's fall: End of communism cheered but now with more reservations." 2009. *The Pew Global Attitudes Project*. 2009. Pew Research Center.

a magyarok 74 százaléka támogatta a demokráciát, 2009-re ez a szám 56 százalékra csökkent.[10] Nem sokkal a felmérés eredményeinek publikálása után a Fidesz 2010-es választásokon 53 százaléknyi szavazatot kapott a listán, amivel kétharmados többséget szerzett a parlamentben. Nem elhanyagolható tény, hogy a Jobbik ugyanekkor 17,8 százaléknyi szavazatot kapott, ami önmagában is jelentős szélsőjobboldali előretörést eredményezett.[11] Bár a 2014-es választásokon a Fideszre leadott voksok az összes szavazat mindössze 44,1 százalékát jelentették, ez a szavazatarány – a két választás között a Fidesz-kormány által végzehajtott masszív *gerrymandering* révén – nemcsak a kormányzás folytatásához volt elegendő, de a kétharmados parlamenti többséghez is. A Jobbikra leadott szavazatok száma 2010-hez képest 20,4 százalékra nőtt, ezzel a párt 23 mandátumhoz jutott a parlamentben.

Az illiberális jobboldal támogatottságának növekedése azt sugallta, hogy a választók hitelt adnak az „elsikkasztott rendszerváltás" gondolatának. A második rendszerváltás fogalmával és a Jobbik–Fidesz együttműködésével kapcsolatban Krekó és Mayer arra a következtetésre jutott, hogy a Fidesz tudatosan kihasználta a Jobbik politikai jelenlétét. Oly módon tette ezt, hogy önmagát a „második rendszerváltás" úttörőjének tekintve, átemelte és programjába illesztette a Jobbik programjának a Fidesz számára előnyös elemeit. „A Fidesz arra hivatkozva, hogy a Jobbik veszélyes a demokráciára – illetve felhasználva a rendszerváltásról kialakult negatív képet – úgy alakította át az intézményrendszert, hogy a változtatás révén egyoldalúan önmagának kedvezzen."[12] Válaszul a Fidesz és a Jobbik politikai hasonlóságára vonatkozó kritikákra a Fidesz vezetői úgy érveltek, hogy egyedül ők védhetik meg az országot a szélsőjobboldal felemelkedésétől. Ez azért meglepő, mert a Fidesz programja 2015-re a Jobbikéhoz képest is

[10] Ibid.

[11] Ibid.

[12] Krekó Péter & Gregor Mayer. 2015. „Transforming Hungary—together? An Analysis of the Fidesz-Jobbik relationship." *Transforming the Transformation? The East European Radical Right in the Political Process*. By Michael Minkenberg. London: Routledge, 185. o.

jobbra tolódott. Ezt a tényt próbálta a Fidesz elfedni a Jobbik mumusként való feltüntetésével, miközben nem volt képes alternatívát kínálni a demokratikus jobbközép kormányzás keretei között.

Már Bruszt és Stark 1990-es években írt munkái cáfolták azt az elképzelést, mely szerint az államszocialista rendszert erőteljes, szervezett demokratikus erők döntötték volna meg. Szerintük nem állja meg a helyét az a romantikus tézis, hogy a rendszerváltás lehetőségét erős és stabil civil társadalom teremtette meg. A rendszerváltás idején valójában inkább egy hanyatlóban lévő, gyenge állam találkozott a viszonylag gyenge civil társadalommal.[13] Ennek tükrében a rendszerváltás inkább volt a rendszer elhalt alkotóelemeinek és legyengült intézményi rendszerének egyszerű eltávolítása, mintsem a demokratikus intézmények elvszerű és hatékony bevezetése.

A rendszerváltás előtt a demokratikus ellenzék viszonylag lazán szerveződő fiatal, a városi középosztályba tartozó disszidens értelmiségiek együttműködése volt, amelynek hagyatéka vitatható – szemben az 1956-os forradalommal, amelyet a szovjetek katai beavatkozása vert le. A Kádár-korszakban alakult ki az a meggyőződés, mely szerint a magyar politikai kultúra „passzív individualista" kultúra, mely táplálja az intézményellenességet, és így a politikai pártok által könnyen manipulálható választók közegét hozza létre.[14] A magyar posztkommunista demokrácia pártközpontú politikai gondolkodása a demokrácia fogalmát leszűkítette a többpártrendszerre, és így akadályozta a civil társadalom megerősödését. Befogadó, demokratikus elkötelezettségű, konstruktív civil politikai kultúra hiányában könnyebben teret nyertek a radikális nacionalista ideológiák és mozgalmak. A magyar politikai közép jobbratolódása nem azt jelezte, hogy a jobboldali politikai szereplők a demokrácia keretei között

[13] Bruszt László & David Stark. 1992. „Remaking the political field in Hungary: From the politics of confrontation to the politics of competition." *Eastern Europe in Revolution*. Ed. Ivo Banac. Ithaca: Cornell University Press, 14. o.

[14] Bozóki András & Simon Eszter. 2010. „Hungary since 1989." *Central and Southeastern European Politics Since 1989*. Ed. by Sabrina Ramet. Cambridge: Cambridge University Press, 227. o.

kívánják megvalósítani programjukat, hanem éppen a demokratikus konszolidációval szemben, a szélsőjobboldali politika igényei és követelései szerint politizáltak.[15]

A FIDESZ ÉS A JOBBIK FEJLŐDÉSE

A Fidesz és a – MIÉP helyébe lépő – Jobbik eredendően szövetségeseknek tűntek. A Jobbik későbbi vezetője, Vona Gábor például az Orbán által létrehozott „Szövetség a Nemzetért" elnevezésű fideszes polgári körben indult el politikai pályáján 2002-ben. A Fidesz és a Jobbik hívei együtt tüntettek 2006 őszén a második Gyurcsány-kormány ellen. Később a 2000-es évek második felében a Jobbik oly mértékben radikalizálódott, hogy azt a kormányzásra készülő Fidesz már nem kívánta követni. A Fidesz a lehető legszélesebb választói kört akarta megszólítani, és kedvező volt számára, hogy a Jobbikhoz képest „mérsékelt jobbközép pártként" jelenhetett meg. Ezzel az erőt sugárzó pragmatizmussal nyerte meg a 2010-es választásokat, amelyhez képest a Jobbik politikusai nemcsak radikálisnak, cigányellenesnek, raszszistának, hanem forrófejűnek, felelőtlennek – tehát bármilyen kormányzásra alkalmatlannak – tűntek.

A Fidesz mára szinte felismerhetetlenné vált kezdeti, liberális önmagához képest. Az 1988-ban radikális fiatalok szerveződéseként alakult szervezet minden tekintetben alapos változáson ment keresztül. Az alapítás idején a Fidesz liberális ifjúsági szövetségként határozta meg önmagát. A fiatal joghallgatók által alapított szervezet eredetileg erős antikommunizmusával és radikalizmusával tűnt ki a politikai színtéren.[16] Ezek az attribútumai az ideológiai változások ellenére is tovább éltek. A csoport elutasította a kádári kompromisszumot, mely az a

[15] Mudde, Cas. 2015. „Is Hungary run by the radical right?" *Washington Post*, augusztus 10.

[16] Bozóki András ed. 1992. *Tiszta lappal: A Fidesz a magyar politikában, 1988–1991*. Budapest: Fidesz; Pünkösti Árpád. 2005. *Szeplőtelen fogantatás*. Budapest: Népszabadság könyvek.

hallgatólagos társadalmi megegyezés volt a Kádár János által vezetett reformista államszocialista rendszer idején, miszerint a polgárok addig nem lépnek föl a rendszer ellen, amíg az stabilitást és elfogadható szintű megélhetést nyújt a társadalomnak.[17] A Fidesz 1989-es politikai programnyilatkozata a liberális demokrácia értékei és az emberi szabadságjogok alapján kialakított pártprogrammal kezdődik.[18] A Fidesz kijelentette, hogy az elnyomó ideológiákkal szemben az alapvető emberi jogokat leginkább védelmező rendszernek a parlamentáris demokráciát tekinti. Összekapcsolta a piacgazdaságot a képviseleti demokráciával, és azokat egymást kiegészítő rendszerekként ítélte meg.

A Fidesz liberálisból konzervatív párttá való átalakulása az 1990-es években következett be. A demokrácia első évtizede sokak számára nem váltotta be a hozzá fűzött gazdasági és szociális reményeket. Ezek a hiányosságok, valamint a Kádár-rezsim relatív biztonsága iránt érzett nosztalgia, az egykori kommunista vezetőket, Horn Gyulát és az MSZP-t újra hatalomba juttatta. Viszont 1994-ben az MSZP koalícióra lépett a korábbi underground ellenzékből kinőtt liberális párttal, az SZDSZ-szel, amely a Fideszt átmenetileg politikai identitásválságba sodorta.[19] A kommunista örökség nyílt ellenzőjeként a Fidesz vezetősége azt a stratégiai döntést hozta, hogy elhatárolódik a liberális-szocialista tábortól, és fokozatosan polgári-konzervatív pártként jelölte meg magát. Oltay szerint ez a lehető legpragmatikusabb lépés lehetett egy olyan párttól, amelynek hosszú távú, hatalmi törekvései voltak. A Fidesz 1992-től tagja volt a Liberális Internacionálénak, amelyből végül csak 2000-ben lépett ki, hogy csatlakozhasson a jóval nagyobb európai pártcsaládhoz, a konzervatív Európai Néppárthoz. A pártnak tehát mind a hazai, mind pedig az európai

[17] Edith Oltay. 2012. „Fidesz's path to power: The reinvention of the Hungarian center right." *Paprika Politik*. február 29.

[18] „Federation of Young Democrats Declaration of Political Program and Chronology." 1989. *World Affairs* 151 (4). 170–176. o.

[19] Jan Mainka & Edith Oltay. 2012. „From Challenging Authority to Full Control." Interview. *The Budapest Times* September 20.

színtéren lehetősége nyílt a mérsékelt konzervatív táborhoz csatlakozni a liberális-szocialista koalícióval szemben.[20] A liberalizmusból konzervativizmusba való átfordulás különösen fontos volt abban a tekintetben, hogy elindította a magyarországi politika polarizációját, amely átmenetileg a MIÉP, majd a Jobbik megerősödéséhez és a Fidesz jobbratolódásához vezetett.

Ugyan a párt fejlődésének története árnyalt és összetett volt a liberalizmustól a konzervativizmuson át a nacionalizmus felé, a Fidesz 2010-es hatalomra jutása után egyre nyíltabban vállalt fel etnicista és etnopopulista álláspontokat.[21] Mindez odavezetett, hogy 2015-re már a magyar politikai spektrum jobboldalán álló, populista-nacionalista pártként tartották számon.

A Fidesz-jelenséget a politológusok aggodalommal vegyes érdeklődéssel figyelték. Oltay Edith a Fidesz változását a liberális kezdetektől elemezte, arra a kérdésre keresve a választ, hogy miként lett a párt a jobbközép domináns képviselője.[22] Szerinte a Fidesz az olyan pártokra példa, amelyeket „sikeres politikai vállalkozók" irányítanak. Ők a pártrendszert „a politikai identitás alapjául szolgáló már létező és általuk létrehozott széthúzásokra alapozva" változtatták meg. Oltay amellett is érvelt, hogy a Fidesz sikerének fontos eleme volt, hogy politikai vállalkozókként rugalmasan idomulni tudtak a bekövetkezett változások különböző narratíváihoz. Ezzel együtt a Fidesz olyan opportunista politikai erőként működött ebben az időszakban, amely nemcsak alkalmazkodott a változásokhoz, hanem maga is előidézte azokat. Úgy látjuk, hogy a politikai vállalkozók által vezetett Fidesz rugalmas stratégiája tette lehetővé a politikai mező erős jobbratolódását, ezzel lényegében megszüntetve a konzervatív középjobb helyét, és behelyettesítve azt a radikális, jobboldali populizmussal. A politikai

[20] Ibid.

[21] „Fidesz-MPP" 2013. *CEE Identity: National Identities*. National Identity in Central Eastern Europe.

[22] Edith Oltay. 2012. *Fidesz and the Reinvention of the Hungarian Center-Right*. Budapest: Századvég.

spektrum jobbratolódása nemcsak a Fidesz politikai útját követte ki, hanem a Jobbik felemelkedését is.

A Jobbik már a nevébe is beleszőtte politikai irányvonalát: arra utalt, hogy a párt nemcsak a spektrum jobb oldalán helyezkedik el, de minőségében is jobb, mint vetélytársai. A Jobbik kezdetektől fogva nyíltan fogalmazta meg szélsőjobboldali etnonacionalista elveit, amelyekkel rehabilitálni próbálta a Horthy-rendszer keresztény-nemzeti ideológiáját, a revansizmust, és általában az 1930-as és 40-es évek fasizmusának kiválasztott történeti mintáit követte. A párt monográfusa, Róna Dániel a bevándorláselleneséget, az előítéletességet, az idegenelleneséget és a rasszizmust emelte ki a Jobbik identitásának tartópilléreiként.[23] A korábbi történelemtanárból lett politikus, Vona Gábor által 2003-ban alapított párt a csaknem teljes ismeretlenségből tört elő, amikor politikai tőkét kovácsolt egy vidéki tanár meglincseléséből és az azt követő országos cigányellenes hangulatból.[24] A Jobbik egyrészt a növekvőnek észlelt „cigánybűnözéssel" kapcsolatos felszólalásaival, másrészt a párt paramilitáris szárnya, a Magyar Gárda létrehozásával szerzett magának hírnevet és további támogatókat. A ma már nem működő újnyilas Magyar Gárda 2007-es alapító ceremóniája komoly aggodalmat keltett demokrata körökben. A Gárda egyenruhája a nyilaskeresztes mozgalom tagjainak viseletét idézte, és a párt ugyancsak előszeretettel használta rendezvényein az árpádsávos zászlót. Az akkori szocialista miniszterelnök, Gyurcsány Ferenc „Magyarország szégyenének" nevezte az alakulatot.[25] A Gárda alapító tagja, Vona Gábor szerint a Magyar Gárda azzal a céllal alakult, hogy „végrehajtsa a rendszerváltást és megmentse a magyarokat".[26]

A „magyarok megmentése" állandó eleme lett a Jobbik önjellemzésének, amely önmagát az ország megmentőjeként és az általa elbu-

[23] Róna Dániel. 2016. *A Jobbik-jelenség: A Jobbik Magyarországért Mozgalom térnyerésének okai*. Budapest: KUK könyv és Kávé Kft.

[24] Ibid. 188. o.

[25] Siobhan Dowling. 2007. „The world from Berlin: Neo-Fascist Magyar Gárda is ‚Hungary's shame'." *Spiegel Online*. Der Spiegel, augusztus 27.

[26] Ibid.

kottnak tekintett rendszerváltás megváltójaként ábrázolta. A Jobbik honlapján kiemelt üzenet szerint a párt elsőrendű célja „a rendszerváltozás befejezése, a jelenleginél igazságosabb társadalom megteremtése".[27] A mozgalmi hangvételű párt az országot dicsőséges, korábbi időszakába akarja visszavezetni – úgy, hogy az egységes keresztény nemzet képének megkonstruálásához régi, történeti nemzeti szimbólumokat és mítoszokat használ. Vissza kívánja venni mindazt, amit, állításuk szerint, a több száz évig tartó külföldi hatalmi elnyomás, a kommunizmus, majd a rendszerváltás utáni gyenge demokratikus állam a néptől elvett. A Jobbik az évszázados magyar sérelmi politika történeti mintáit követte.

Az új demokrácia gazdasági reformjai elmaradtak a hozzájuk fűzött társadalmi várakozásoktól. A Medgyessy Péter miniszterelnök által meghirdetett „jóléti rendszerváltás" növelte a társadalmi elvárásokat, amelyeknek rövid időn belül az eladósodás veszélye nélkül nem lehetett megfelelni. A magyarok joggal háborodtak fel azon a kiszivárogtatott hangfelvételen, melyen a Gyurcsány Ferenc, a baloldali koalíció miniszterelnöke beismerte a költségvetés váratlanul nagymérvű hiányát. 2006 szeptemberében a közszolgálati rádió lejátszotta azt a kiszivárogtatott felvételt, amelyen az akkori miniszterelnök zárt frakcióülésen arról beszélt, hogy a választások megnyerése érdekében hazudott az ország gazdasági helyzetéről.[28] A nyilvánosságra került beszéd a széles körű bizalmatlanságot és haragot váltott ki, ami a kormány legitimitásának megkérdőjelezéséhez vezetett. Orbán ezzel nemcsak megúszta a felelősségre vonást a két egymást követő választási vereség miatt, hanem a krízishelyzet újabb politikai lehetőséget teremtett számára. Úgy vélte, akár választások nélkül is hatalomra kerülhet, ha a szocialista-liberális koalíció összeomlik. Az általános felháborodás 2006 őszén tömeges tüntetésekben nyilvánult meg, amelyeket az Orbán vezette Fidesz is bátorított. A Freedom House 2007-es Magyarországról szóló riportja szerint az ország demokráciaindexe 1,25-ről 1,75-re változott (ami negatív elmozdulást jelent),

[27] „Manifesto." *Jobbik.com*. Jobbik, n. d. Web.
[28] „We lied to win, says Hungary PM." 2006. *BBC News*. BBC, September 18.

melynek kiváltó oka az ellenzék „a képviseleti kormányzás iránti elkötelezettségének hiánya" volt, valamint a „megfélemlítő eszközök használata politikai célok érdekében".[29] A kormányellenes tüntetések által felforrósított helyzetben Orbán 72 órás lemondási ultimátumot adott Gyurcsány Ferencnek, akinek azonban saját oldala bizalmat szavazott a parlamentben. A 2006-os események utórezgései, illetve a reformokról szóló 2008-as népszavazás végül a kormányfő lemondásához vezettek, és 2009-ben hosszú évek óta először kisebbségi kormánya lett Magyarországnak.[30]

A 2009 júniusában tartott európai parlamenti választások az ország erősödő jobboldali hangulatát tükrözték: a Fidesz és testvérpártja, a KDNP többségi mandátumot kapott, a Jobbik pedig hármat a 22 összes mandátumból. Az a tény, hogy a liberális párt nem jutott mandátumhoz az Európai Parlamentben, rávilágított a magyar politikában lezajló földrengésszerű változásokra, például a jobb- és a baloldal polarizációjára, a politikai táborok közötti egyre nagyobb távolságra.[31] Az EP-választások eredménye, a magyarországi politikai liberalizmus bukása csupán előfutára volt annak, ami 2010-ben és utána bekövetkezett.

A 2006 és 2010 közötti időszak, amely Orbán Viktort és a Fideszt végül alkotmányozó parlamenti többséggel hatalomra juttatta, létfontosságú volt a jobboldal egésze számára is. A Jobbik és a Fidesz egyre határozottabban polarizáló politikája mozgósította a jobboldalt, ami végül a magyar politika alapvető paradigmaváltásához vezetett.

A Jobbik nem a Fidesz útját akarta járni, hanem a sajátját, amely a 20. századi magyar történelem jobboldali radikális mintáinakkövetésén alapult. A Jobbik számára a történelmi hivatkozások és mintázatok kiemelkedő jelentőséggel bírtak. Róna Dániel szerint „azok a radikális pártok lesznek sikeresek, amelyek nem a semmiből kezdik az építkezést, és erős nacionalista korszakra alapozhatnak. Ha volt az adott országban tekintélyelvű vagy totalitáriánus rezsim, akkor a

[29] *Hungary: Freedom in the World 2007*. Rep. Freedom House, 2007.
[30] *Hungary: Freedom in the World 2009*. Rep. Freedom House, 2009.
[31] *Hungary: Freedom in the World 2009*. Rep. Freedom House, 2010.

szélsőjobboldali mozgalomnak van hagyománya, emberanyaga, mentorai, infrastruktúrája, ez tehát növeli a kialakulás esélyeit. Az előző rendszer évtizedes propagandája és működése nem múlhat el nyom nélkül, ugyanis kedvezményezettek, hívek százezreit hagyta maga után örökségül. Az is egyértelmű, hogy ha nem is volt ilyen rendszer, de volt a két világháború között ilyen mozgalom, ami szintén megkönnyíti a radikális építkezést, amelyet ez esetben nem a nulláról kell kezdeni."[32] A kontinuitás sokszor „személyekben, eszmékben és szervezetekben, infrastruktúrában is kimutatható". Kelet-Európában a kommunista rendszer előtti örökség még 45 évnyi kihagyás után is hivatkozási pontot jelent az 1990 utáni szélsőjobboldal számára.[33]

A Jobbik a 2010 utáni években a magyar politikai színtér kiemelkedő szereplője és a Fidesz egyik legnagyobb ellenzéki kihívója lett. A 2014-es választásokon, melyet Vona Gábor „történelmi pillanatnak" nevezett, a Jobbik először aratott győzelmet egy vidéki körzetben, a tapolcai választáson, mellyel a párt parlamenti mandátumhoz jutott.[34] Ez volt az első alkalom, amikor a Jobbik tagja a pártlistán kívül választást nyert. Ennek jelentőségét felismerve Vona kijelentette, hogy a Fidesz jelenlegi legnagyobb politikai ellenfele a baloldal helyett immár a Jobbik.[35] Azt is egyértelművé tette, hogy a „Jobbik a Fidesz leváltására készül".[36]

A Fidesz 2010 utáni jobbratolódása felértékelte a Jobbikot is. A hatalmi blokk politikáját Orbán autoriter kormányzása, az etnonacionalista retorika, a gazdasági populizmus, az EU-tól való elhatárolódás és a keleti hatalmakhoz való közeledés jellemezte. A Jobbik esélyt látott abban, hogy a Fidesz hatalmi arroganciájából kiábrándult jobboldali szavazóknak politikai otthont adhat. Úgy értelmezte a helyzetet, mely szerint a Fidesz a hatalom pártja, míg a Jobbik a nép

[32] Róna Dániel. 2016. op. cit. 93.
[33] Ibid. 93–94. o.
[34] „On the March" 2015. *The Economist*, április 18.
[35] Ibid.
[36] „Y2018 Elections Will Be Centered on Corruption." 2015. *Jobbik.com*. Jobbik, október 6.

pártja. A Fidesz azonban mindig rendkívül találékony volt a politikai helyzet önérdekű manipulációjában, amelyre jó példa volt a Jobbikkal szemben alkalmazott reaktív jobbratolódás. Ennek célja egyidejűleg volt a Jobbik eszméinek integrálása és a párt marginalizálása.

AZ ORBÁN-REZSIM KIÉPÜLÉSE

2010-es győzelme óta a Fidesz és Orbán Viktor olyan autoriter pályára állította Magyarországot, melynek visszaállítása igen nehéz feladat lesz egy valamikori demokratikus fordulat után. Az autokratizáció és a politikai diskurzus általános radikalizálódása találkozott a Fidesz és a Jobbik megerősödésével, egymással folytatott versengésükkel, amelyek együttesen lezárták a magyar demokrácia kísérletének két évtizedét.

Orbán 2010 óta számos illiberális, sőt antidemokratikus reformot vezetett be – végső soron valamennyit a hatalom centralizálása és a politikai pluralizmus korlátozása érdekében.[37] Nem sokkal a választások után a Fidesz kétharmados parlamenti többsége egyoldalúan átírta az alkotmányt, anélkül hogy azt társadalmi vitára vagy népszavazásra bocsátotta volna.[38] Az Alaptörvény 2012. januári életbelépése óta a Fidesz olyan módosítást hajtott végre az alkotmányon, amelyek az uralmon lévő párt hatalmának bebetonozására és az ellenzék ellehetetlenítésére szolgáltak. A választási rendszer is akképp alakult át, hogy az a többségi kormányzásnak kedvezzen, és így garantálja, hogy a hatalom legnagyobb része egyetlen párt kezében összpontosuljon. Ennek megfelelően, az Alaptörvény olyan, rendkívül tágan értelmez-

[37] A pártokrácia fogalmáról lásd Bozóki András. 2015. „Broken democracy, predatory state and nationalist populism." In Krasztev Péter & Jon Van Til eds. *The Hungarian Patient: Social Opposition to an Illiberal Democracy*. Budapest – New York: CEU Press, 3–36. o.

[38] Vö. Erin K. Jenne & Cas Mudde. 2012. „Hungary's illiberal turn: Can outsiders help?" *Journal of Democracy* 23 (3), 148. o.

hető szabályozási tárgyakat határozott meg, amelyek elfogadásához minősített többségre van szükség.[39]

A Freedom House 2015-ös *Nations in Transit* kiadványa jelentős visszaesést állapított meg mind a demokratikus átláthatóság, mind a kormányzás tekintetében.[40] A tisztességes választásoktól a párttól független igazságszolgáltatásig a magyarországi helyzet minden mérce szerint jelentősen romlott ezekben az években.

A Freedom House demokráciaskáláján – melyen az 1 jelezte a leginkább, a 7 a legkevésbé kedvező állapotot – Magyarország 3,18-as rangsorolást kapott. Továbbá a Freedom House 2015-ben átértékelte Magyarország politikai rendszerét, és a minősítését a „konszolidált demokrácia" helyett a „félig konszolidált demokrácia" *(semi-consolidated democracy)* kategóriájában állapította meg. A legtöbb mutató szerint a magyarországi demokrácia állapotában a legdrasztikusabb romlás 2010 és 2015 között ment végbe. Az alkotmány egyoldalú átírásán túl, Orbán a saját híveivel töltötte fel a független intézményeket, valamint lehetetlenné tette a hozzá nem lojális sajtó számára a hatékony, zavarmentes működést. Mára a hatalom megtartása könnyebbé vált, mert a hatalom elnémíthatja az ellenzékét. Nemcsak a választási rendszer átformálásával jutott el idáig – amely a hatalom lévő kormányt védi, és megakadályozza a valódi ellenzék felemelkedését –, hanem egyúttal a sajtószabadság megfojtásával és a civil társadalom korlátozásával is.

A Fidesz nagymérvű jobbratolódása Orbán Viktor 2014-ben, a romániai magyaroknak tartott beszédében is megjelent. A beszédet átfűtötte a nacionalista retorika, de a legkiemelkedőbb állítása mégis az volt, hogy „a magyar nemzet nem egyének puszta halmaza, hanem egy közösség, amelyet szervezni, erősíteni, sőt építeni kell. Ilyen értelemben tehát az az új állam, amit Magyarországon építünk, illiberális

[39] A teljes országjelentést lásd itt: *Nations in Transit: Hungary*. 2015. Rep. N.p.: Freedom House.

[40] Ibid.

1. táblázat. A Freedom House demokráciaindexe (Magyarország 2006–2015)

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Választási eljárások	1,25	1,75	1,75	1,75	1,75	1,75	2,25	2,25	2,25	2,75
Civil társadalom	1,25	1,50	1,50	1,75	1,75	2,00	2,00	2,25	2,25	2,50
Független média	2,50	2,50	2,50	2,50	2,75	3,25	3,50	3,50	3,50	3,75
Országos demokratikus kormányzás	2,00	2,25	2,25	2,50	2,50	3,00	3,50	3,50	3,75	3,75
Helyi demokratikus kormányzás	2,25	2,25	2,25	2,50	2,50	2,50	2,50	2,75	2,75	3,00
Független igazságszolgáltatás	1,75	1,75	1,75	1,75	2,00	2,25	2,75	2,50	2,50	2,75
Korrupció	3,00	3,00	3,00	3,25	3,50	3,50	3,50	3,50	3,75	3,75
Demokráciaindex	2,00	2,14	2,14	2,29	2,39	2,61	2,86	2,89	2,96	3,18

* *Forrás: Freedom House Nations in Transit Study, Hungary Country Report (2015)*

állam, nem liberális állam."[41] Azon a nem meglepő tényen kívül, hogy ez a kijelentés a liberális elvekkel való „végső" szakításról tanúskodik, Orbán megjegyzése erősen visszhangozta a Jobbik szellemiségét. Míg a Jobbik sosem riadt vissza a „liberális hegemónia" elleni támadásoktól, a Fidesz sokáig szavakban – az európai országok felé bemutatott miniszterelnöki „pávatánc" részeként – bizonyos fokig elfogadta az európai liberális alapelveket.[42]

[41] Tóth Csaba. 2014. „Full text of Viktor Orbán's speech at Băile Tuşnad (Tusnádfürdő) of 26 July 2014." *The Budapest Beacon*, július 29.

[42] Krekó Péter & Gregor Mayer. 2015. op. cit. 191. o.

ELMOSÓDÓ HATÁROK ÉS A JOBBOLDAL RADIKALIZÁLÓDÁSA

A hatalom gyakorlóival szemben növekvő mérvű bizalmatlanság sokat rontott a magyar demokrácia helyzetén. Ennek egyik fő következménye volt a radikális jobboldal megerősödése, ami nemcsak elterjedt, de normalizálódott a Fidesz uralma alatt.

Carl Schmitt politikaelméletének néhány pontja hasznos perspektívát kínál ebben a tekintetben. Schmitt a „politikai" fogalmát döntésre való képességként definiálja – vagyis ez a politikai vezető képessége arra, hogy egyoldalú döntésekkel megőrizze a politikai egységet. Ehhez szükséges az ellenség megnevezése és a barát–ellenség megkülönböztetése, amely Schmitt szerint a politika legalapvetőbb mozzanata.[43] Schmitt koncepciója a függetlenségről és a politikai hatalomról megegyezik a modern nemzetállam koncepciójával, amely a nemzetet teszi meg elsődleges törvénykezési forrásként. A barát és ellenség megkülönböztetés olyan elemekre vonatkozik, amelyek segítséget vagy egzisztenciális fenyegetést jelentenek az államra és a népre. A nacionalizmus, vagyis az az eszmerendszer, amely maga is azon alapul, hogy megkülönbözteti a barátokat (akik belefférnek a „nemzet" koncepciójába) és az ellenségeket (a kívülállókat), szorosan összefonódik Schmitt elméletével.

Schmitt a „politikairól" alkotott definíciója ráillik Orbán Viktor politizálási stílusára és az általa kialakított illiberális állam jobbikos és fideszes követőire. A Jobbik növekvő politikai befolyása nem kis részben múlik a párt kétváltozós – magyarok és nem magyarok – megközelítésén, miközben az idegengyűlöletre és a magyar társadalmon belül kialakult félelemre, kiábrándultságra építi politikáját. A Jobbik népszerűsége, vonzereje nem maradt észrevétlen, így Orbán Viktor ezt figyelembe véve alakította át a Fidesz programját, amely agresszívabb pozíciót vett fel a kisebbségekkel és a külföldiekkel szemben. Sok magyar fogékonnyá vált a kirekesztő nacionalizmus üzeneteire,

[43] Carl Schmitt (2007 [1932]), *The Concept of the Political*. Chicago: University of Chicago Press.

mondván, hogy meg kell védeni Magyarországot a – vélt vagy valós – külső fenyegetésektől.

Ha azonban a liberális demokrácia hanyatlásáért kizárólag a radikális jobboldalt okoljuk, akkor figyelmen kívül hagyjuk a választók szerepét az autokratikus rendszer újjáéledésében. A Tárki 1992 óta évente méri az idegengyűlölet és etnikai alapú előítéletesség mértékét. Bár az elmúlt években ezek mértéke ingadozott, az átlag mindig is viszonylag magas volt, és az legutóbb tovább növekedett. A kutatók arról kérdezték a magyar állampolgárokat, hogy befogadnának-e különböző etnikumú menekülteket – arabokat, romákat, kínaiakat, afrikaiakat, románokat, csak hogy a főbb csoportokat említsünk.[44] A 2015-ös kutatás eredményei azt mutatták, hogy a válaszadók 46 százaléka kategorikusan elutasítaná, hogy menekülteknek joga legyen belépni Magyarországra, érkezzenek azok bármilyen politikai helyzetből vagy etnikai háttérből. 45 százalékuk azt mondta, hogy megfontolná, hogy néhányan kaphassanak menekültjogot, és mindössze a válaszadók 9 százaléka volt nyitott bevándorlók és menekültek befogadására. A jelenlegi korszellem a nemzeti és etnikai alapon definiált populizmusnak kedvez, amelyet a meghiúsult demokratikus ígéretek miatti kiábrándultság, valamint a bizonytalan jövőtől való félelem táplál.

Azok száma, akik bizonyos etnikai csoportból érkezőtől megtagadnák a belépést, mikroszinten már magasabb volt. A legkevésbé szívesen látott csoportot az arabok alkották, akiket a válaszolók 94 százaléka nem engedne be Magyarországra. E számokat 2015-ben rögzítették, azóta feltehetően nőtt az elutasítás mértéke, tekintettel a szíriai menekültek növekvő számára, és a jobboldal erre felépített félelemkeltő kampányára. Mint ahogy azt a Jobbik honlapja hirdette: „Magyarország a magyaroké marad az utolsó lélegzetünkig."[45] A cikk arról a Jobbik által szervezett tüntetésről is beszámolt, amelyet az EU

[44] „Tárki survey finds xenophobia record high in Hungary." 2015. *Politics.hu*, május 6. „Hungary shall belong to Hungarians as long as we breathe." (2015). *Jobbik.com*, november 20.

[45] Ibid.

által előterjesztett kötelező betelepítési kvóta ellen hívtak össze, ahol a tüntetők az Európai Bizottság magyarországi képviseletének épülete előtt skandálták, hogy „Nem akarunk bevándorlást! Nem akarunk terrorizmust!" A *Politico* ugyanebben az időben készített interjút Orbán Viktorral, aki hasonló párhuzamot vont a bevándorlók és a terroristák között: „Minden terrorista bevándorló" – jelentette ki.[46]

Az idegengyűlölő, bevándorlásellenes magatartás nem újdonság. A régebbi, 2006-os Tárki-kutatásba beillesztettek egy kísérleti változót, amely tragikomikusan demonstrálta, hogy az idegengyűlölet igencsak illogikus és zavarba ejtő irányt vett. A kutatók betettek a kérdőívbe egy kitalált etnikai csoportot, a pirézeket, akik, úgymond, Piréziából jöttek, és feltették a kérdést, hogy a válaszadók beengednék-e őket Magyarországra vagy sem.[47] Akkoriban a válaszadók 59 százaléka úgy döntött, hogy nem fogadnának be pirézeket; ez az adat 2007-ben 68 százalékra emelkedett; majd 2008-ban visszaesett 66 százalékra. Amellett, hogy az időszakot az MSZP–SZDSZ-kormány népszerűségvesztése és a jobboldal rohamos népszerűség-növekedése jellemzi, ez az adat azt is mutatja, hogy sokan eleve vonakodnak attól, hogy bárkit is elfogadjanak, aki nem született magyarnak. Válság idején nem meglepő, ha opportunista politikusok kihasználják ezt a beállítódást a párthűség megerősítésére.

A következőkben a Fidesz és a Jobbik konvergenciáját fogjuk vizsgálni három vonatkozásban: kulturális, szocioökonómiai, illetve külpolitikai téren.

[46] Matthew Kaminski. 2015. „All terrorists are migrants." *Politico Europe*, november 23.

[47] „Fictional minority again declared unwelcome by Hungarians." 2008. *Observationalism.com*, October 28. A teljes adatsor és az elemzés itt található: (www.tarki.hu/hu/news/2008/kitekint/20081001.html)

A MAGYAR HEGEMÓNIA NÉPSZERŰSÍTÉSE

A rendszerváltás utáni csalódottság fokozatosan teret adott az etnicista nacionalizmusnak. Mind a Jobbik mind a Fidesz sokat profitált az erősen nacionalista közbeszédből, amely a magyarok kiábrándultságára, előítéleteire és félelmeire épített. A társadalom egyre fogékonyabbá vált a radikális nacionalista és a szélsőjobbos ideológiákra. A szovjet kommunista uralom utóhatásaként, a sokáig elnyomott nacionalizmus közös identitást és összetartozás-élményt adott egy olyan országban, amely a történeti sérelmeit ápolta. A nacionalizmus és a „nacionalizáló diskurzus"[48] ereje megerősítette a Jobbikot, ezt követően pedig Orbán Viktor és a Fidesz vezetői maguk is kialakítottak egy agresszív etnicizáló-nacionalizáló diskurzust.

A jobboldal „nacionalizáló diskurzusa" igyekezett megerősíteni egy olyan közös nemzeti identitás percepciót, amely régi időkre nyúlik vissza. A Jobbik az eredetmonda feleleventését a nemzeti büszkeség és a nemzeti hovatartozás alapjává tette, és kulturális programjához hozzátartoztak az olyan tervek, mint a magyaroknak a 907-es pozsonyi csatában aratott győzelmének nemzeti ünneppé tétele.[49] Emellett a Jobbik kulturális programjában szerepelt a magyar „nemzeti jelképek" – mint a Szent Korona és a turulmadár – alaptörvénybe foglalandó védelme, amelytől azt remélték, hogy még inkább megszilárdítja a közös eredetmondával rendelkező ősi népi koncepciót.[50] A nemzeti identitás átpolitizálásával a Jobbik az etnikai kisebbségek kárára támogatta a kulturálisan homogén magyar nemzet létrejöttét, a párt ideális Magyarország-képében az „igazi" magyarokat többre értékeli, mint a többieket – még ha nem is egészen explicit módon.

Orbán eleinte cáfolni próbálta azokat a vádakat, amelyek a Fidesz szélsőséges álláspontját a Jobbikéhoz hasonlították, ám nemegyszer felháborodást keltett a saját, hasonlóan kirekesztő megnyilvánu-

[48] Rogers Brubaker. 1996. *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press

[49] „Policies." 2015. *Jobbik.com*. Jobbik, február 21.

[50] Ibid.

lásaival. 2013-ban megvádolták, hogy azzal próbált támogatókat átcsábítani a szélsőjobbtól, hogy a Táncsics Mihály-díjat olyan személyeknek adatta, akik közismerten antiszemita összeesküvés-elméleteket és szélsőséges nacionalista nézeteket támogattak.[51] A díjazottak között volt Petrás János zenész is, a Jobbik pártfogoltja, a Kárpátia együttes a frontembere. Az együttes *grunge* stílusa olyan szövegekkel párosult, amelyek a szélsőséges nacionalista ideálképet hirdették. Dalaik között találunk ódát a turulmadárhoz, valamint buzdítást a revansista hódításra, amelyben a határon túli magyarokat újra az őket megillető anyaországukhoz csatolják.[52] Az ehhez hasonló kitüntetésekkel az Orbán-rezsim nemcsak a Petráshoz hasonló szereplőket magasztalja fel, de az eszményképeiket, cselekedeteiket is, valamint azt a módszert, ahogy őket Magyarország büszkeségévé és követendő példájává teszik. A Fidesz felismerte a nemzeti jelképek és a radikális nacionalista mítoszok erejét, így a párt átvette ezeket a Jobbiktól, újracsomagolta, majd a politikai piacon eladta, mintha a nemzet idealizálása az ő ötlete lett volna.

A 2015-ös menekültválság külső támadásként való bemutatása jó lehetőséget biztosított a Fidesz számára az általa megjeleníteni kívánt nemzeti érzés erősítésére. A szíriai menekültek nagyméretű beáramlása végigsöpört egész Európán, különböző reakciókat kapott az érintett országok állampolgáraitól – a vendégszeretőtől a gyanakvó, sőt ellenséges reakciókig. A magyarok válasza a skála ellenséges felébe esett, ami nagyrészt annak volt a következménye, hogy a Fidesz átvette Jobbik narratíváját a válság értelmezésére. E politika felgyorsította Magyarország visszacsúszását a választásos tekintélyelvű rendszerek közé. Az új magyarságkoncepciót nagyban formálta a Jobbik kirekesztő politikájának hatása. A Jobbik ideológiájának egyik alapköve a nagyfokú óvatosság a „multikulturalizmussal" szemben. A Jobbik hivatalos honlapján sokáig megtalálható volt egy poszt, amely a migránshullámmal szembeni ellenállás fontosságáról beszélt, párhuzamba állítva

[51] „Hungary hands awards to well-known anti-semites." 2013. *DW.DE*. Deutsche Welle, március 17.

[52] Ibid.

a multikulturalizmus elítélésével: „A multikulti csődjét már mindenki látja, és ha a Nyugat talán már el is veszett, tőlünk, azaz Kelet-Közép Európától nem veheti el senki azt a jogot, hogy megőrizzük az európai kontinens hagyományos értékeit, vallását és kultúráját."[53] Abból, ahogyan a nyilatkozat elítéli a multikulturalizmust, tisztán látszik a védelemre szoruló ideális „kultúra" eszménye. A Jobbik szerint a Nyugat már menthetetlen, Magyarországot viszont Európa védelmezőjeként, utolsó bástyájaként állítja be a „muszlim támadókkal" szemben, akik – mint nemkívánatos személyek – rettenetes fenyegetést jelentenek a szellemileg homogén, keresztény Magyarországra.[54]

A Jobbik migrációs politikája – ha megvalósult volna – valószínűleg nagyon hasonló lett volna ahhoz, amilyet végül az Orbán-rezsim követett. Orbán kijelentette, hogy Magyarország nincs megfelelően felkészülve a bevándorlók fogadására, mivel az országnak nincs tapasztalata a „multikulturalizmusban".[55] Amellett, hogy 177 km hosszú kerítést húzott a magyar–szerb határra azért, hogy a bevándorlókat a tranzitzónában tartsa – majd hevesen elutasította az EU által javasolt bevándorlási kvótákat –, az Orbán-kormány kiterjesztette a Jobbik idegengyűlölő politikáját. A rezsim végigvitt egy országos bevándorlásellenes kampányt, amelyben poszterek és óriásplakátok figyelmeztették az állampolgárokat és a bevándorlókat, hogy Magyarország a magyaroké.

Néhány idézet a poszterek üzeneteiből: „*Ha Magyarországra jössz, tiszteletben kell tartanod a kultúránkat!*" és „*Ha Magyarországra jössz, be kell tartanod a törvényeinket!*". Mindezek magyar nyelven jelentek meg, nyilvánvalóvá téve a manőver valódi célját: hogy azok a szavazók, akik fenyegetésnek élik meg a bevándorlók érkezését, a Fideszt tekinsék saját pártjuknak. A Fidesz bevándorlásellenes kampányának

[53] „Hungary shall belong to Hungarians as long as we breathe." 2015. *Jobbik.com*. november 20.

[54] Ádám Zoltán & Bozóki András. 2016. „State and faith: Right-wing populism and nationalized religion in Hungary." *Intersections: East European Journal of Society and Politics* 2 (1), 98-122.

[55] Annabel Tremlett & Messing Vera. 2015. „Hungary's future: anti-immigration, anti-multiculturalism and anti-Roma?" *openDemocracy*, augusztus 4.

másik ága az úgynevezett nemzeti konzultáció volt, egy kérdőív, amelyet 2015 júliusában minden magyar háztartásba elküldtek, látszólag arra törekedve, hogy adatokat gyűjtsenek az állampolgárok bevándorlással kapcsolatos érzelmeiről. A bevándorlásellenes ferdítésekkel átitatott kérdőívben olyan kérdések szerepeltek, mint „*Vannak, akik szerint a Brüsszel által rosszul kezelt bevándorlás összefüggésben van a terrorizmus térnyerésével. Ön egyetért ezekkel a véleményekkel?*"[56] Emellett Orbán visszautasította az EU által előterjesztett kötelező bevándorlási kvótát, amelyet az EU a bevándorlás anyagi és infrastrukturális terheinek minél egyenlőbb elosztása végett javasolt. Végül a Fidesz-kormány úgy döntött, hogy nem fogadja be a dublini megállapodás alapján Magyarországra érkező bevándorlókat.[57]

A jobboldali rezsim menekültekkel szembeni ellenséges hozzáállását időben megelőzte s azt mintegy előkészítette a más, „alárendelt" magyar csoportokkal (elsősorban a romákkal és zsidókkal) szembeni ellenséges attitűd ébrentartása. Az ellenséges hangulatot csak fokozta a Fidesz azon igyekezete, hogy idegenellenességében felülmúlja a Jobbikot. Például Trócsányi László igazságügyi minisztert mind a magyar, mind a nemzetközi média erősen kritizálta egy 2015-ös nyilatkozata miatt, amelyben az EU bevándorlási kvótáját bírálta. Ebben Trócsányi azt állította, hogy Magyarország azért nem tud befogadni szíriai menekülteket, mert először az ország 800 000 fős roma lakosságának integrációjára kell fókuszálnia.[58] E nyilatkozat jól hatott a radikális jobboldali szavazók körében. Azt állította, hogy a roma társadalom valójában nem része Magyarországnak, és így a migránsproblémát rávetítette a romákra, amivel elnyerhette a cigányellenes szavazók

[56] Ibid. Full questionnaire and introductory letter written by Orbán (all in Hungarian) can be found here: (http://www.kormany.hu/download/b/33/50000/nemzeti_konz_2015_krea12.pdf)

[57] Patrick J. Lyons. 2015. „Explaining the rules for migrants: Borders and asylum." *The New York Times*, September 16. Full description of the Dublin Regulations included therein.

[58] Christopher Adam. 2015. „Hungarian justice minister says no to immigrants, because Gypsies already pose huge burden." *Hungarian Free Press*, május 22.

tetszését, akik korábban ilyet csak a Jobbiktól hallottak. Mivel a Fidesz bűnbakképzése a Jobbikéhoz hasonlított – összekötötte a bevándorlásügyet a romákkal –, így sok potenciális Jobbik-támogatót volt képes megszerezni magának.[59]

A Fidesz romahibáztatása a Jobbik panaszait idézi a fékezhetetlen „cigánybűnözésről" – e sértő kifejezés egyre jobban elterjedt és elfogadottabbá vált, ahogy a magyar politikai *mainstream* egyre jobboldalibb lett. A Jobbik hivatalosan tagadja, hogy rasszista lenne a romákkal szemben, miközben nem lép fel a fogalom használatával szemben. Miközben hivatalosan a párt azt állítja, hogy a kifejezés nem romaellenes, kategorikus egyenlőségjelet tesz a kisebbségi etnikai csoport és a „túlnyomóan általuk elkövetett bizonyos fajta bűncselekmények" közé. Mi több, olyan bűnügyi statisztikákra hivatkoznak, amelyekben külföldi közösségekről van szó, amelyek sok roma bevándorlóval találkoztak, mondván, hogy „amikor ilyen nagyszámú roma lakosság emigrál (…) a közösségek, amelyekbe érkeznek, pont ezeknek a bűncselekményfajtáknak válnak az áldozataivá".[60]

A romaellenes retorika szintet lépett, amikor a Jobbikhoz kapcsolódó, félkatonai jellegű csoportok megalakultak. Vona Gábor azzal a céllal alapította a Magyar Gárdát, hogy a „nemzeti védelem erősítésében" és a „rendvédelmi feladatok" ellátásában segítsen.[61] A csoport tagjai túlnyomó többségben Jobbik-támogatók voltak, a fasiszta időket idéző bakancsot és a piros-fehér csíkos árpádsávos zászlóval díszített ruházatot viseltek. Habár a magyar bíróság 2008-ban elrendelte a Magyar Gárda feloszlatását, ez a csoport, kihasználva a jogi kiskapukat, három külön létező, de egymással összeköttetésben álló csoportra oszlott: létrejött az *Új Magyar Gárda*, a *Magyar Nemzeti Gárda* és a *Szebb Jövőért Polgárőr Egyesület*.[62] A Jobbik hivatalosan

[59] Annabel Tremlett and Messing Vera. 2015. op. cit.

[60] „Frequently Refuted Lies." *Jobbik.com*.

[61] *Alapító nyilatkozat*. 2007. augusztus 25.

[62] Jeffrey S. Murer. 2015. „The Rise of Jobbik, Populism, and the Symbolic Politics of Illiberalism in Contemporary Hungary." *The Polish Quarterly of International Affairs* 2 (88).

tagadta, hogy ezek közül bármelyik erőszakos vagy a rasszista lenne, és azt állította, hogy e szervezeteket nem valakik ellen hozták létre, hanem kizárólag Magyarországért.[63] Ugyanakkor az eredeti Magyar Gárda utódai szintén a nyilas időket idéző egyenruhát hordanak, és olyan megfélemlítő taktikákat alkalmaznak, amelyek időnként nyílt erőszakba mennek át. 2011 márciusában ezek a félkatonai jellegű csoportok Gyöngyöspatára, egy Budapesttől északkeletre lévő faluba mentek, hogy „katonai gyakorlatokat", illetve „járőrözést" tartsanak. A gyakorlóközpontjukat főként romák lakta részen állították fel.[64] A paramilitáris csoport jelenléte 270 roma nő és gyerek azonnali evakuálását idézte elő, miközben a radikális Magyar Nemzeti Gárda kihirdette a honlapján, hogy a radikálisok és a romák közötti összetűzések egy etnikai tisztogatást hozó polgárháború felé mutatnak. [65]

A Fidesz nemcsak hogy nem ítélte el a rasszista paramilitáris csoportokat, de maga is több szabályt fogadott el arra, hogy megfélemlítse és marginalizálja az etnikai kisebbségeket.[66] Miskolc igen jelentős roma lakossággal rendelkező ipari város, ahol magas a munkanélküliség; emiatt pedig egyes városrészekben romák által lakott régi házak, ún. roma táborok vannak. A Fidesz annak érdekében, hogy a romakérdésben keresztezze a Jobbik terveit, a 2014-es választások előtt petíciós kampányt indított a miskolci roma táborok lebontásáért. Ezután engedélyezte, hogy fizessenek azoknak a roma családoknak, akik hajlandóak elköltözni az egyik táborból.[67] Ugyan az Alkotmánybíróság ezt a kezdeményezést alkotmányellenesnek nyilvánította, ez az eset jó példa a Fidesz helyi, gyakorlati politikai repertoárjára.

[63] Adam LeBor. 2008. „Marching Back to the Future: Magyar Garda and the Resurgence of the Right in Hungary." *Dissent* 55 (2), p. 35.

[64] „Hungary Roma battle far-right vigilantes." 2011. *BBC News*, April 27. (www.bbc.co.uk)

[65] Athena Institute, Hungarian National Front Profile (www.athenainstitute.eu/en/map/olvas/20)

[66] Adam LeBor. 2008. op. cit. 34–38.

[67] James Traub. 2015. „Shuttered factories and rants against the Roma." *Foreign Policy*, október 29.

A Fidesz praktikus politikai célból a saját képére formálta át a Jobbik kirekesztő etnicizmusát.

Egy másik példa arra, hogy a Fidesz miként sajátítja el a Jobbik politikai üzeneteit, az az állítás, mely szerint Magyarország keresztény ország. A Jobbik alapító nyilatkozatában a következő áll: „A Jobbik Magyarországért Mozgalom értékelvű, konzervatív, módszereiben radikális, nemzeti-keresztény párt", amely azt vallja, hogy „a nemzeti identitás és a kereszténység egymástól szét nem választható fogalmak".[68] A Jobbik fontos politikai terepe az egyház: a fő cél a templomok megőrzése, védelme és támogatása, továbbá a vallás szerepének előtérbe helyezése a mindennapokban.[69] Ehhez hasonlóan, Orbán Fidesze a kereszténységet a magyar nemzet alapvető alkotóelemeként tartja számon. Orbán elköteleződése a „keresztény Magyarország megvédése" mellett, sokszor visszatérő csatakiáltásává vált a menekültválság idején. Orbán alaptörvénye világosan keresztény országként nevezi meg Magyarországot, egyszerre vallásként és civilizációként értelmezve azt: *„elismerjük a kereszténység nemzetmegtartó szerepét."*[70] Ugyancsak idetartozik, hogy ereklyeként nevezi meg az Alaptörvényben a korábban a szélsőjobboldal által kisajátított szimbólumot, a Szent Koronát, „amely megtestesíti Magyarország alkotmányos állami folytonosságát és a nemzet egységét".[71] Az új alaptörvényt Orbán 2011 áprilisában húsvétkor vitte át a parlamenten, alig néhány napos plenáris vita után, kihasználva a Fidesz kétharmados parlamenti fölényét. A vallásos szavazóknak szóló lépés időzítése nyilvánvalóan megtervezett volt.

Nem véletlen, hogy Magyarország – amely alapvetően szekuláris ország – megélhette a kereszténység „feltámadását" az elmúlt években, hiszen a politikai jobboldal a keresztény-nemzeti ideológiával a történeti revizionizmus világát hívta segítségül hatalma megszilárdítására. A kormány kommunikációjában Orbán politikai stratégiáját

[68] „Manifesztum." 2006. *Jobbik.com*. Jobbik.
[69] „Policies." 2015. *Jobbik.com*. Jobbik, február 21.
[70] Krekó Péter & Gregor Mayer. 2015. op. cit. 198.
[71] Ibid.

– egyebek mellett – a kereszténység legitimálja. A keresztény vallás a jobboldali populista támogatás egyik pillére lett. Az a figyelem, amit a politikai jobboldal a kereszténységnek szentel, és a valódi politikai hatalom, amivel az egyház és más egyházi intézmények rendelkeznek, nem állnak arányban egymással. A 2010-es években az egyház sokkal inkább politikai eszköz volt a kormányon lévő populista jobboldal számára, mint fordítva. Nem a keresztény egyházaknak van kormánya, hanem a kormánynak vannak keresztény egyházai.

A Fidesz kulturális és szimbolikus politikájának egyre inkább előtérbe kerülő aspektusa a szellemi revansizmus és a határon túli magyarokkal való politikai kapcsolatok elmélyítése lett. Ez utóbbi valójában a Fidesz érdekeinek kiszolgálását jelenti. A nacionalista retorika és további kampányok, például a magyar állampolgárság megszerzésének Jobbik által javasolt könnyítése, már-már az agresszív terjeszkedés hangvételét idézte, amivel igyekezett kivívni a határon túli szavazók tetszését. 2015 áprilisában Szávay István országgyűlési képviselő és a Jobbik alelnöke fórumot tartott New York magyar nemzetiségű lakosainak azzal a céllal, hogy nagyobb figyelmet fordítson ezek szükségleteire.[72] Orbán egyre radikálisabb nacionalista retorikájával a határon túli magyarokat célozta meg; elhíresült nyilatkozatát az illiberális magyar államról például Tusnádfürdőn, azaz a román állam területén tette. A Fidesz belesimulása a Jobbik revansista politikájába tetten érhető a választási rendszer megváltoztatásában is. A 2014-es parlamenti választás – amelyen a Fidesz ismét kétharmados parlamenti többséget szerzett – volt az első, amelyen a külföldön élő magyar kettős állampolgárok szavazhattak. Miután a külhoni szavazatok 95 százaléka a Fidesznek jutott, nyilvánvaló, hogy a Fidesz ezen a területen is profitált a Jobbik szélsőjobbos politikájából.[73]

[72] „Jobbik has broken through the glass ceiling." 2015. *Jobbik.com*. Jobbik, április 20.

[73] Jámbor András. 2014. „Hungary: Establishing a right-wing state." *Al Jazeera English*. Al Jazeera, április 12.

Összefoglalva a szimbolikus politika terén a Jobbik eredeti követelései rendre megvalósultak.[74] A Fidesz új alkotmányt fogadott el, amelyet Alaptörvénynek nevezett el. A történelmi mintakövetés jegyében szerepeltette a Szent Koronát, és elismerte „a kereszténység nemzetmegtartó szerepét" az Alaptörvényben, továbbá relativizálta a köztársaság fogalmát. Egyúttal az emlékezetpolitikában és a szimbolikus politikában látványosan ápolni kezdte a két világháború közötti korszak szélsőjobboldali, revansista, antiszemita íróinak és befolyásos személyiségeinek kultuszát. A Jobbik követelésére a Fidesz az Alaptörvényben rögzítette a hagyományos család és családi értékek védelmét. A Jobbik a trianoni „nemzeti emléknap" bevezetését sürgette, de a Fidesz rálicitált erre, és június 4-ét „a nemzeti összetartozás napjának" nyilvánította. Megkönnyítette a magyar állampolgárság megszerzését a határon túl élő magyar nemzetiségűek számára, de egyenlőtlen helyzetet idézett elő a választási törvényben, ahol indokolatlan különbséget tett az önszántukból külföldre költözött magyarok és a határokon túl élő, oda született magyarok között. A Fidesz az oktatási intézményekben bevezette a kötelező hittant/erkölcstant, „nemzetiesítette" a tananyagot, és felállította az iskolarendőrség intézményét. Eltávolította a Várból és a Kossuth térről az 1945 utáni korszakra emlékeztető szobrokat és építményeket, és építészetileg visszaállította az 1944. március 19-i német megszállást megelőző állapotokat. A rezsim a nemzeti kulturális intézmények élére „nemzeti érzelmű" igazgatókat nevezett ki. A szélsőjobboldali követelések antidemokratikus mintákat követtek, amelyekre a Fidesz rálicitált, és megsértette az állampolgári egyenlőség elvét a vallásszabadság, a családpolitika terén és a választási törvényben.

[74] Vö. Tbg. 2015. „Tekeredik a Fidesz, Jobbik akart lenni." *444.hu*, április 9.

A „MUNKA ALAPÚ" TÁRSADALOM LÉTREJÖTTE

Amióta a Fidesz 2010-ben hatalomra jutott, jelentős átalakítás történt Magyarország szociális és gazdasági infrastruktúrájában. A párt bevezette a gazdasági nacionalizmus modelljét, amely hasonló volt ahhoz, amit a Jobbik kínált programjában.[75] Az új gazdasági megközelítés hátterében az állt, hogy megvalósuljon a hatalom és az állami kontroll átfogó centralizálása a gazdasági és pénzügyi intézmények felett. Erre korábban még nem volt példa a posztkommunista Magyarország történelmében. Habár Orbán Viktor és a Fidesz kezdetben a szabad piacot támogatták, a miniszterelnök és a párt szociális és gazdaságpolitikai álláspontja egyre nagyobb kontrollt kívánt meg a kormánytól a társadalom különböző szektoraiban. Orbán kijelentette, hogy a magyar jóléti államból „munka alapú" társadalmat kíván formálni, amelyben a megélhetésükért való felelősség az embereket terheli, nem pedig a kormányt.[76]

A Jobbik hivatalos szociálpolitikai programja még szélsőségesebb volt, de ötletet adott Orbánnak a „munka alapú" társadalom gondolatának kidolgozásához. A Jobbiknál a dolgozók munkára való „ösztönzése" abban áll, hogy a szociális juttatásokból való kizárással fenyeget. Hivatalos honlapjukon ez állt: „Aki a többségi társadalommal kíván tartani az ország felépítésében, azt támogatjuk, de azokat, akik a kötelességeiket nem teljesítik, az igazságszolgáltatás és a szociális rendszerből való kizárás eszközeivel fogjuk fegyelmezni."[77] A büntető megközelítés a legszegényebb magyarokat célozza meg, akik a legszegényebb falvakban élnek, és akiknek jelentős része roma. Bíró-Nagy és szerzőtársai ezt „fokozódó bűnbakképzésnek" nevezik, amely nem tesz érdemi erőfeszítést arra, hogy megfelelően megértse a gazdasági-társadalmi nehézségek mögött húzódó legitim proble-

[75] Bozóki András. 2015. op. cit. 15. o.

[76] Simon Zoltán 2014. „Orbán says he seeks to end liberal democracy in Hungary." Bloomberg, július 28.

[77] „Policies." 2015. *Jobbik.com*. Jobbik, február 21.

mákat.[78] A Jobbik szimpatizánsai úgy látják a romákat, mint betolakodókat, akik a jóléti állam segélyein nyerészkednek, anélkül hogy bármit hozzátennének a munkában a társadalomhoz vagy önmaguk fejlesztéséhez.[79] Habár a Jobbik politikai programja kimondja, hogy véget vetne a magyarok elleni etnikai megkülönböztetésnek, mégis, olyan gazdaságpolitikát alkalmazna, amely bizonyos juttatásokat visszatartana annak alapján, hogy ki számít „valódi magyarnak".[80]

A Jobbik elgondolása volt az is, hogy „a munkakerülés visszaszorítása érdekében"[81] a szociális segélyeket a közmunkában való részvételhez kell kötni. A Fidesz ezt 2010 után nemcsak megvalósította, hanem rálicitált, amikor a segélyezést a minimumra csökkentette, a közmunkát viszont széles körben elérhetővé tette. A közmunka díjazását úgy állapították meg, hogy az meghaladja a segély összegét, de lényegesen alatta maradjon a minimálbérnek, így a közmunkásokat tartósan a szegénységi csapdába zárták, ahonnan nem nyílik kitörés lehetőség. Sajátos politikai túllicitálásként a Fidesz a közmunkaprogramot a klientúraépítés szolgálatába állította, hiszen a közmunkához jutás lehetőségét a községi jegyzők és polgármesterek, vagyis az állami hierarchia legalsóbb polcain elhelyezkedő lojalisták állapítják meg. Ők pedig a támogatást a politikailag „elvárt" viselkedéshez, például a Fideszre való szavazáshoz kötik.

Emellett a Fidesz olyan adókedvezményt vezetett be, amelyet a gyermeket nevelő, dolgozó szülők kapnak. Mivel azonban a gyerekes roma szülők jelentős része a munkanélküliek táborába tartozik, és a segély összegét a kormány nem emelte, könnyen belátható, hogy az adókedvezmény rendszerének megújítása, a középosztály megerősí-

[78] Biró-Nagy András, Boros Tamás & Vasali Zoltán. 2013. 'Hungary.' In *Right-Wing Extremism in Europe: Country Analyses, Counterstrategies, and Labor-Market Oriented Exit Strategies*. Ed. by Ralf Melzer and Sebastian Serafin. Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung. 229–254. o.

[79] Krekó Péter & Gregor Mayer. 2015. op. cit. 194. O.

[80] „Policies" 2015, op. cit.

[81] Ez a fogalomhasználat a kommunista időket idézi, ahol a Büntető törvénykönyvben állapították meg a „közveszélyes munkakerülés" fogalmát és büntetési tételét.

tésének gondolata szembement az állampolgári egyenlőség elvével.[82] Mindemellett az Orbán-kormány kriminalizálta a hajléktalanságot, és drasztikusan csökkentette a szegénység csökkentésére és a hajléktalanok segítésére szánt szociális kiadásokat.[83] Ugyan a Jobbik azt állítja, hogy nem ért egyet a hajléktanság kriminalizálásával, a problémára a szociális ellátórendszer „fejlesztésében" látja a megoldást – más szavakkal, a párt szeretne visszavenni a szociális kiadásokból, és megszüntetni a segélyeket, amelyeket legnagyobb számban a romák és más hátrányos helyzetű kisebbségek tagjai vesznek igénybe. Azok veszítik el a megmaradás és új életkezdés lehetőségét, akiknek egyébként a legnagyobb szüksége van a kormány támogatására.[84]

Az Orbán-rezsim ösztönözte a multinacionális tőke jelenlétét az exportvezérelt gazdasági szektorokban. A Magyarországra települő multinacionális cégek jelentős adókedvezményeket és olcsó munkaerőt kaptak, továbbá nem kellett szembenézniük szakszervezeti ellenállással sem. Míg tehát a nemzetközi versenyszektorban a kormány neoliberális gazdaságpolitikát folytat – amelyet egyes külföldi cégekkel kötött „stratégiai megállapodásokkal" erősített meg –, addig a hazai piacra termelő szektorban és az idegenforgalomban az államkapitalizmus és a „haveri kapitalizmus" keverékére épülő monopolhelyzeteket hozott létre az Orbán család tagjai, a „fogadott politikai család"[85] reprezentánsai és Orbán-rezsim lojalistái számára. Egymás mellett él a nyugati kapitalizmus és a régi függőségi mintákat az EU-tagság körülményeihez adaptáló maffiaállam.

Mindkét párt szavakban azt hirdeti, hogy igyekszik féken tartani és a kormány kontrollja alá vonni az országban működő multinacionális cégeket. A gazdasági nacionalizmus politikájában és a gazdaság központosítására való törekvésben mindkét párt olyan szuverenitásvédő irány-

[82] Bozóki András. 2015. op. cit 15. o.
[83] Ibid.
[84] „Policies" 2015. op. cit.
[85] Magyar Bálint. 2015. *A magyar maffiaállam anatómiája.* Budapest: Noran Libro.

elveket támogat, amelyekből a hazai „poligarchák"[86] profitálnának, a külföldi tulajdonú nagyvállalatok kárára. A Jobbik Paks kérdésében így fogalmazott: „A paksi atomerőmű üzemidő-hosszabbítása mellett támogatjuk annak új blokkal való bővítését, részben a hazai uránérckészletre alapozva."[87] A Jobbik azt is kijelentette, hogy a nyugati multinacionális cégeknek legyen kötelező legalább a nyugat-európai bérek 80 százalékát fizetni a magyar alkalmazottaiknak, ám ezt a követelést az orosz Gazprommal vagy a Roszatommal szemben sem fogalmazta meg.

A Fidesz nem ment el idáig – hiszen a magyar cégek még ennyit sem fizetnek alkalmazottaiknak –, hanem önkényesen megállapított „válságadókat" vetett ki a multikra az állami bevételek gyarapítása végett.[88] A Jobbik által kezdeményezett „magyar elkötelezettségű bankrendszer" megvalósítása érdekében Orbán kezdeményezte a külföldi cégek által dominált banki szektor újraállamosítását, legalább úgy, hogy a banki vagyon 50 százaléka magyar ellenőrzés alatt legyen. Egy másik témában Orbán úgy rendelkezett, hogy azok a földterületek, amelyeket nem magyarok béreltek az elmúlt pár évben, kerüljenek vissza magyar tulajdonosaikhoz, arra a meggyőződésére támaszkodva, mely szerint a gazdag nyugatiak bizonyára manipulálták a hazai földbirtokosokat.[89]

A Fidesz legfontosabb, a 2014-es választások eredményét is döntően befolyásoló energiapolitikai döntése, a „rezsicsökkentés" ugyancsak a Jobbik javaslatára született. A Jobbik ugyanis azt ígérte programjában, hogy „jogszabályi keretek között meghatározzuk a fogyasztói energiaárakat".[90] Ez a rövid mondat a Fidesz propagandájában a 2010–14 közötti választási ciklus legtöbbet idézett és legnagyobb hatású közpolitikai változását idézte elő. A rezsicsökkentés gondolatával a Fidesz olyan politikai ajándékot kapott a Jobbiktól,

[86] Ibid.
[87] Tbg. 2015. op. cit.
[88] Ibid.
[89] Ian Traynor. 2014. „Budapest Autumn: hollowing out democracy on the edge of Europe." *The Guardian*, October 29.
[90] Tbg. 2015. op. cit.

amely egyszerre rezonált a szocialista, nemzeti radikális, nacionalista, az antiliberális és az apolitikus kádárista szavazók tömegeiben. Habár a Fidesz – ígérete ellenére – nem tudta kompenzálni az eladósodott devizahiteleseket, a rezsicsökkentéssel ezeknél jóval szélesebb társadalmi rétegeket tudott megszólítani.

A gazdaság államosításának hosszú távú terve az autoriter populista hatalom konszolidációját szolgálja, ami sikere esetén garantálná a Fidesz hegemonista törekvéseinek folytatását és a rendszert fenntartó klientúra megjutalmazását.

AZ EUROSZKEPTICIZMUS ÉS A FIDESZ KELETI NYITÁSA

Magyarország 2004-ben csatlakozott az Európai Unióhoz, és a megfigyelők stratégiailag fontos tagországként tartották számon. Mindazonáltal a magyar társadalom kezdetben nem mutatott jelentős aktivitást az EU-csatlakozás támogatásában[91] – egészen addig, míg a nyugati országok meg nem nyitották munkaerőpiacukat a magyar munkavállalók előtt. A Fidesznek az Európai Unióval fennálló jó viszonya sohasem volt mentes kérdőjelektől, de 2014-től számos nemzetközi elemzés mutatott rá arra, hogy Orbán feltűnően szoros kapcsolatot kezdett ápolni Vladimir Putyin Oroszországával. Mindez meglepő módon egybeesett azzal az időszakkal, amikor Oroszország okkupálta a Krím félszigetet, és korlátozott háborút kezdett Ukrajnával a Donbasz területeinek megszerzéséért. Orbán és a Fidesz barátságos hangnemben tárgyalt az orosz vezetővel, és ellenezte az Oroszországgal szemben kivetett EU-szankciókat. Mindezeken túl Orbán nemegyszer kritizálta a nyugati vezetőket, intézményeket és liberális eszményeket.[92]

[91] Bozóki András 2004. „Az Európai Unió és Magyarország: a passzívan támogatott csatlakozás." In: Bayer József szerk. *Az uniós csatlakozás küszöbén*. Budapest: MPTT, 9–21. o.

[92] Peter Wilkin. 2016. *Hungary's Crisis of Democracy: The Road to Serfdom*. Lanham: Lexington Books.

A „keleti nyitás" azonban nem a Fidesz ötlete volt. Először a Medgyessy-kormány szorgalmazta ezt Kínával kapcsolatban, pragmatikus, üzleti okokból. A Jobbik volt az a párt, amely a „keleti nyitáson" elvi szintű eurázsiai orientációt hirdetett meg, amit fenntartások nélküli Nyugat-ellenességgel kötött össze. Mint megfogalmazták: „Hazánk külgazdasági kapcsolatait az egyoldalú euroatlanti orientáció helyett meghatározó súllyal kelet felé fordítjuk."[93] Mi több, a Jobbik a keleti nyitás fogalmát esszencializálva, azt a magyarok eurázsai hovatartozásából vezette le.[94]

A magyar eurázsianizmust történetileg a Kelettel való rokonság gondolata jellemzi, amely azonban azt a célt is szolgálja, hogy a magyar kormány a keleti kapcsolatainak kiterjesztésével javítson nyugati pozícióin. Más szavakkal, a magyar eurázsianisták célja eredetileg az volt, hogy ápolják a kapcsolatot a Kelettel, hangsúlyt fektetve a történelmi-kulturális hasonlóságokra, ugyanakkor ezáltal növeljék az ország respektusát a nyugati szempontok szerint. Mindez már a Horthy-korszakban is megjelent a turánista ideológiában. A magyar eurázsianizmus közelebbi kapcsolatra törekszik az oroszokkal és azok közép-ázsiai szomszédaival, miközben támogat néhány nyugati értéket, elsősorban a nyugati kereszténység értékeit. Tehát a Jobbik esetében megint csak mintakövetésről van szó, ám ez a mintakövetés féloldalas maradt, mert a nyugati értékekhez való esetleges kapcsolódást felülírta a Nyugat-ellenesség.

Miközben Magyarország az EU és a NATO tagja, tehát a Nyugathoz tartozik, Orbán gyakran magasztal tekintélyelvű keleti államokat, és lejárat nyugati eszményeket. 2014. júliusi tusnádfürdői beszédében elsősorban Oroszországot, Törökországot és Kínát dicsérte, mondván, hogy ezek az illiberális államok „talán még nem is demokráciák, és mégis sikeressé teszik a nemzetüket". Eközben pedig azt tűzte célul,

[93] Tbg. 2015. op. cit.

[94] Vö. Umut Korkut. 2015. „Resentment and Reorganization: Anti-western discourse and the making of Eurasianism in Hungary." *Acta Slavica Iaponica*, 38. 71–90; Csizmadia Ervin et al. 2013. „A magyar jobboldal természetrajza. Miért olyan a Fidesz, amilyen, és lehetne-e más?" *Élet és Irodalom*, május 17. 1–8.

hogy Magyarországon is találjuk meg identitásunkat, a „Nyugat-Európában elfogadott dogmáktól és ideológiáktól elszakadva, magunkat ezektől függetlenítve".[95] Orbán ugyanebben az elhíresült beszédében jelentette be, hogy maga is „illiberális államot" épít, orosz és török mintára, amely jól mutatja, hogy a magyar radikális populista jobboldal már 2014-ben milyen messzire vitte Magyarországot a nyugati szövetségesektől. 2015 februárjában fogadta Vladimir Putyin orosz elnököt, és megerősítette Magyarország elköteleződését az erős magyar–orosz kapcsolat mellett.[96] Ugyanebben a hónapban szakított régi antikommunista harcostársával, Simicska Lajossal, aki oroszellenes álláspontját nyilvánosan is hangoztatta.

Mielőtt a Jobbik feltűnt volna a színen, a Fidesz egyértelműen a Nyugatot támogatta, és fontosnak tartotta Magyarország EU-tagságát. Ezzel szemben a Jobbik már a kezdetektől ellenségesen fordult a Nyugathoz és az Európai Unióhoz. A párt külpolitikája egyértelműen a keleti nyitást szorgalmazta, amelyben Oroszország mellett megjelent Irán is. Emellett azonban szükségesnek tartották a közép-európai katolikus „tengely" megerősítését is. „A keleti nyitás politikájának felvállalása mellett szükségesnek tartjuk egy lengyel–magyar–horvát tengely létrehozását, megteremtve a közös érdekérvényesítés lehetőségét az Európai Uniót domináló nyugat-európai országokkal szemben."[97]

A Fidesz eredeti, nyugati orientációját már régen elhomályosította Putyin Oroszországának védelme, és a nyílt szkepticizmus az Európai Unióval és annak liberális demokratikus alapelveivel szemben. A 2010-es évtized közepére oda jutottunk, hogy a Fidesz és a Jobbik külpolitikáját egyre nehezebb lett megkülönböztetni. Mivel Orbán elutasítja a szolidaritást mind az Európai Unió ideológiai alapjaival,

[95] Harold Meyerson. 2014. „Hungary's Prime Minister a Champion for Illiberalism." *The Washington Post*, augusztus 6.

[96] Matthew Day. 2015. „Vladimir Putin Receives a Warm Welcome from Hungarian PM Viktor Orban." *The Telegraph*. Telegraph Media Group, február 17.

[97] „Policies" 2015. op. cit.

mind pedig alapvető politikai irányával, sokan úgy tekintenek Magyarországra, mint potenciálisan veszélyes tagországra, amely felboríthatja az EU egyensúlyát és meggyengítheti kohézióját.[98] Orbán ugyanis egyre több olyan EU-rendelkezést ellenez, amelynek megvalósítása nem áll Oroszország érdekében.

A Jobbik sokáig élesen ellenezte, hogy Magyarország tagja maradjon az Európai Uniónak. Vona Gábor egy 2012-es tüntetésen az EU-ból való magyar kilépés szükségességéről beszélt, új népszavazást akart kezdeményezni a tagságról, majd a párt két alelnöke, Novák Előd és Murányi Levente elégetett egy EU-s zászlót.[99] Alig két évre rá Gaudi-Nagy Tamás, a Jobbik parlamenti képviselője, és Lenhardt Balázs EU-s zászlókat dobott ki az Országház ablakán, mondván: „az Európai Unió gyarmatosította Magyarországot, és mára kiderült, hogy hazug feltételekkel kényszerítettek minket az EU-ba, ezért szakítani kell vele."[100]

A Fidesz azonban e kérdéstől óvatos távolságot tartott. Arra a felvetésre, amely Orbánnak az EU-projekthez és a liberális demokráciához való viszonyát firtatta, a kormányfő ezt válaszolta: „Magyarország helye Nyugaton van. Azért kritizáljuk őket, mert messze nem tökéletesek, de a nyugati intézményekhez való magyar kiinduló hozzáállás mindig pozitív."[101] Ugyanakkor Orbán intézkedései nem tükrözték ezt az álláspontját, sőt, sokkal inkább illettek a Jobbik véleményéhez. Orbán közbenjárására Magyarország 10 milliárd dollár értékű kölcsönt kapott Oroszországtól az atomerőmű-szerződésekért cserébe.[102] Nem meglepő, hogy a Jobbik energetikai politikájának egyik fő pontja, az Oroszországgal való együttműködés volt a paksi atomerőmű bővítésében.[103]

[98] R. Daniel Kelemen. 2015. „Europe's Hungary problem." *Foreign Affairs*. szeptember 21.

[99] Index. 2012. „Uniós zászlót égetett a Jobbik." *Index*, január 14.

[100] Dull Szabolcs. 2014. „Kidobták az uniós zászlókat a Parlament ablakán." *Origo*, február 13.

[101] Matthew Kaminski. 2015. „All the terrorists are migrants." *Politico Europe*. november 21.

[102] Ian Traynor. 2014. „Budapest autumn: hollowing out democracy on the edge of Europe." *The Guardian*, október 29.

[103] „Policies" 2015. op. cit.

Orbán hónapokig folytatott tárgyalásokat az orosz gázóriás Gazprom vezetőjével, és végül hátat fordított az EU-s megállapodásnak, és nem volt hajlandó gázt adni Magyarországról Ukrajnának – amely pedig Ukrajna energiafüggetlenségét volt hivatott biztosítani.[104] Navracsics Tibor korábbi külügyminiszter azt nyilatkozta, hogy az Ukrajnával kapcsolatos EU-s szankciók, amelyek Oroszországot sújtják, nagyobb terhet raknak Magyarországra, mint Oroszországra.[105]

A Jobbik ellenzi az EU szankcióit Oroszországgal szemben, és az orosz oldalra áll az ukrán krízisben, és így tesz a Fidesz is. Amellett, hogy ellenzi az EU szankcióit Oroszországgal szemben, Orbán megszegte az ukrán krízisre vonatkozó megállapodást, sőt, bejelentette, hogy a nyugat-ukrajnai magyaroknak meg kellene kapniuk a magyar állampolgárságot. Mi több, Orbán azt nyilatkozta, hogy a „magyar második világháborús kérdések megválaszolatlanok maradtak", vagyis a magyar–ukrán határ kialakítása szerinte nem tekintendő véglegesnek. Ez az agresszív kijelentés az Ukrajnához tartozó Krímfélszigettel kapcsolatos orosz területi követeléseket visszhangozta.[106] Orbán meg van győződve arról, hogy dicsőségesen vonulhatna be a magyar történelembe, ha a trianoni békediktátum bármilyen módosítására képes volna. De tudja azt is, hogy a határok megváltoztatására annak ellenére sincs esély, hogy az 1989–91-es kelet-európai rendszerváltások együtt jártak a határok átalakításával. Ennél radikálisabb megfogalmazással jelentkezett a Jobbik, mely szerint „Nyugat-Ukrajna Kárpátokon lévő része, amely végigfut a magyar–ukrán határon, valójában magyar, így vissza kéne csatolni Magyarország adminisztrációs kontrollja alá".[107] Ez a felvetés tükrözi Putyin állítását, miszerint a Krím orosz. A 2010-es évek közepén a Fidesz és a Jobbik egymással

[104] Ibid.

[105] Jeffrey S. Murer. 2015. „The rise of Jobbik: Populism, and the symbolic politics of illiberalism in contemporary Hungary." *The Polish Quarterly of International Affairs* 2. 98. o.

[106] Richard Field. 2014. „Viktor Orbán re-elected Prime Minister of Hungary." *Budapest Beacon*, May. 12.

[107] „A Jobbik gyűjtést szervez a kárpátaljai magyar családok megsegítésére" 2015. *Videk.ma*, 5 May. (www.videk.ma)

versenyezett Oroszország szimpátiájának megnyerésében.[108] Ahogy Murer megjegyzi, a Fidesz és a Jobbik külpolitikai álláspontja jelenti a legnagyobb akadályt abban, hogy létrejöjjön egy egységes külpolitikai szabályrendszer az Európai Unión belül.[109]

Orbán nyilvánvaló, akár dacosnak is nevezhető pálfordulása, amellyel Oroszország és általában a Kelet felé nyitott, még nyugtalanítóbb, ha ezt összevetjük Orbán és a Fidesz korábbi nyugati elkötelezettségével. Mivel a Fidesz kormányon van, így nemcsak beszél, hanem cselekszik is, így a NATO-tag Magyarország keleti nyitása akár még globális következményekkel is járhat.

KÖVETKEZTETÉSEK

A Fidesz fejlődéstörténetét a kezdetek óta meghatározza az opportunista világkép, amely szerint a pártvezetésnek mindig a nép vélt többségi álláspontját megcélzó populista üzenetekkel kell politizálnia, hogy megszilárdíthassa hatalmát. Habár a Fidesz eleinte liberális demokrata elveket vallott, a párt a rendszerváltás utáni évtized társadalmi kiábrándultságából tőkét tudott kovácsolni. Tanúja volt az előtérbe kerülő, etnicista Jobbik vonzerejének és radikális populista stratégiájának, amely bőven merített a magyar történeti hagyomány antidemokratikus mintáiból. Mindez arra sarkallta a Fideszt, hogy hasonló taktikát alkalmazzon, habár eleinte kicsit finomabban.

Mindazonáltal a folyamatos politikai bizonytalanság lehetőséget adott a Fidesznek arra, hogy radikális retorikáját olyan politikai lépésekkel támogassa meg, amelyek elképzelhetetlenek lettek volna a párt 2010-es hatalomra kerülése előtt. Orbán Viktor politikája és a Fidesz evolúciója kifejezi a kormánypárt eltökéltségét, a hatalom hosszú távú megszilárdítására. Ehhez kapóra jött a Jobbik javaslatainak megvalósítására és túllicitálására *(outbidding)* építő stratégia. Orbánt 2014. júliusi tusnádfürdői beszéde után, az akkor még létező ellenzéki

[108] Ibid.
[109] Jeffrey S. Murer. 2015. p. cit. 98.

napilap, a *Népszabadság* Benito Mussolinihez hasonlította.[110] A kormányfő népszerűsége növelése érdekében „mindenevőnek" bizonyult, aminek révén a Fidesz hatékonyan átemelte és beolvasztotta a Jobbik irányelveit saját programjába. A bekúszó tekintélyelvűség kevésbé égbekiáltó, mint a gyorsan végrehajtott, 180 fokos fordulat. A tegnap extremitásai így észrevétlenül válhatnak a mai főáram részeivé.

A Fidesz felhasználta a Jobbik népszerűségét, hogy legitimálhassa a saját illiberális jobboldali programját. A 2010-et követő években a Jobbik volt az elsődleges intézményi mechanizmus, amin keresztül a magyar politikai mainstream jelentősen elmozdult jobbra. A Jobbik sokáig nem volt parlamenti párt, így nyugodtan követhetett radikális, szélsőségesen nacionalista politikai programot anélkül, hogy a szavazatai számán vagy a választási győzelem elmaradása miatt kellett volna aggódniuk. Később azonban ez a merészség és a magyar választók demokráciából való kiábrándultsága meghozta a Jobbik népszerűségét, és bejuttatta a pártot a parlamentbe. Bizonyos értelemben a Fidesz monitorozta a Jobbik népszerűségét, és politikai lakmusztesztként használta, ami alapján a saját politikai programját is a szélsőjobb felé formálta.

A 2010-es évek közepére Magyarország radikálisan antidemokratikus irányt vett, ami egyszerre jelentkezett a rendszer és az ideológia szintjén. Magyarországon egyidejű volt az autokratizálódás és a radikális jobbratolódás. Orbán egyre leplezetlenebb ellenszegülése az EU liberális és demokratikus elveinek azt mutatja, hogy a Fidesz politikája továbbra is az autokrácia felé tart, amely nemcsak a magyar demokrácia jövőbeli esélyeire nézve jelent veszélyt, de komoly zavart kelthet az Európai Unióban is.

(2017)

[110] Damien Sharkov. 2014. „Hungary's Mussolini' vows to make the EU member an 'illiberal state'." *Newsweek*, July 30.

Így írunk mi

Az Orbán-rezsim értelmezései

TÁRSSZERZŐ: HEGEDŰS DÁNIEL

Az Orbán-rendszer természetéről sokáig nem alakult ki konszenzus a hazai politológusok, társadalomkutatók között. Mivel a 2010 utáni években nemcsak alkotmányos változásoknak, hanem – a hatalom és a társadalom alapvető viszonyát érintő – politikai átalakulásnak lehettünk tanúi, az óvatosság indokoltnak tűnt. A rendszer értelmezői arra kényszerültek, hogy „mozgó célpontot" azonosítsanak. Ma már közelebb járunk a rendszer megértéséhez, de ez nem jelenti azt, hogy a szakma képviselői ugyanazon az álláspontonlennének.

A hazai szerzők túlnyomó többsége úgy vélte, hogy az Orbán-rendszer nem tekinthető sem liberális demokráciának, sem pedig diktatúrának. A legelterjedtebb minősítés szerint a rendszer hibrid rezsimként (vagy a régi típusú diktatúrától megkülönböztetett autokráciaként) a demokrácia és diktatúra közötti szürke zónában helyezkedik el. Kisebbségi álláspont egyrészt azok véleménye, akik szerint az Orbán-rendszer még mindig demokrácia, másrészt azoké, akik szerint ez már diktatúra.

Álláspontunk szerint az Orbán-rezsimet csak korai szakaszában, az Alaptörvény 2011-es elfogadását[1] követő egy-két évben lehetett

[1] Az alkotmányos átalakulásról és az új alaptörvényről lásd Arató András, Halmai Gábor & Kis János eds. 2011. „Vélemény Magyarország Alaptörvényéről." Az *Élet és Irodalom* melléklete, július. Bánkuti Miklós, Halmai Gábor & Kim Lane Scheppele 2012. „Disabling the Constitution." *Journal of Democracy*, 23 (3), 138–146; Körösényi András & Jakab András eds. 2012. *Alkotmányozás Magyarországon és máshol*. Budapest: MTA TK PTI – Új Mandátum; Majtényi László & Szabó Máté Dániel eds. 2011. *Az elveszejtett alkotmány*. Budapest: L'Harmattan – Eötvös Károly Intézet; Norwegian Helsinki Committee. 2012.

a demokrácia valamely csökkentett értékű fogalmával leírni. Ám az Alaptörvény negyedik módosítása után a rendszer kilépett a jogállamok közül,[2] és legkésőbb a 2014-es parlamenti választásokkal a – csökkent értékű – demokráciák köréből is. Azóta a hibrid rezsimek közé tartozik, amelyekre az jellemző, hogy az intézményrendszer működése egyoldalúan és erőteljesen a hatalomban lévőknek kedvez, drasztikusan csökkentve az ellenzék hatalomra jutásának esélyeit. Az Orbán-rezsim egyedi jellege abban rejlik, hogy a demokratikus országokból álló Európai Unió része. Mindezek alapján – amint azt máshol részletesen kifejtjük – az EU „rezsimfenntartó" és „rezsimkorlátozó" funkciókat egyaránt ellát, s a magyar rendszer részben ennek kihasználására épül.[3]

Az alábbiakban azokat a szakmai álláspontokat tekintjük át, amelyek a rendszer átfogó elemzésének igényével fogalmazódtak meg. Az áttekintett írások különböző műfajúak, és az elemzések kidolgozottsága is eltér egymástól: van köztük könyv, hosszabb tanulmány és rövidebb cikk. Elsősorban azokat szemlézzük, amelyek rendszertani szempontból önálló megközelítést képviselnek. Helyszűke miatt nem törekedhetünk teljességre, ezért több figyelemre méltó írásra itt nem tudunk kitérni.[4] Első csoportban azokat az elemzéseket említjük, amelyek az Orbán-rendszert alapvetően demokráciának tekintik.

Democracy at Stake: The Orbán Government's Constitutional Revolution. Oslo: NHC; Tóth Gábor Attila. 2015. „Hungary's Constitutional Transformation from a Central European Comparative Perspective." In Henning Glaser ed. *Norms, Interests, and Values: Conflict and Consent in the Constitutional Basic Order*. Baden-Baden: Nomos, 129–158. o.

[2] Vörös Imre. 2014. „»Alkotmányos puccs« Magyarországon, 2010–2014." In Magyar Bálint & Vásárhelyi Júlia eds. *Magyar polip: A posztkommunista maffiaállam 2*. Budapest: Noran Libro, 69–96. Vörös Imre. 2015. „Hungary's Constitutional Evolution during the Last 25 Years" *Südosteuropa*, 63 (2). 173–200. Majtényi László 2017. „Az egyetlen Magyarország." (Teczár Szilárd interjúja.) *Magyar Narancs*, január 12. 8–10. o.

[3] Bozóki András & Hegedűs Dániel. 2017. „A kívülről korlátozott hibrid rezsim." *Politikatudományi Szemle*, 26 (2), 7–32.

[4] Vö. Böcskei Balázs (2016), „Új autoriter rezsimek, a magyar illiberalizmus és a »létező liberalizmus« válsága." In Földes György & Antal Attila szerk. *Holt-*

EURÓPAI KULTÚRKÖR

Mándi Tibor szerint az Orbán-rezsim retorikája egyre fokozódó mértékben antiliberálissá vált, de maga a rendszer továbbra is demokratikus. Ennek igazolására két állítást fogalmaz meg. Egyrészt a 2011-ben elfogadott Alaptörvény – noha a korábbi alkotmányhoz képest konzervatív és illiberális irányú elmozdulást mutat – nem kérdőjelezi meg „az európai társadalomfejlődés és államszervezet liberális alapértékeit".[5] Másrészt egy európai demokrácia kormánya lehet antiliberális irányultságú, de nem lehet teljesen illiberális, mert az „az európai kultúrkörből való kilépéssel" volna egyenértékű, erről pedig nincs szó.[6]

A szerző a rendszerváltás óta eltelt időszakot alapvetően két periódusra osztja – egy liberálisra és egy antiliberálisra –, és végső soron azt állítja, hogy az utóbbi nem veszélyezteti a demokráciát, mert ha veszélyeztetné, hazánk nem lehetne az európai demokráciák közösségének tagjai. Ebből pedig az következik, hogy mélyebb aggodalomra akkor sincs ok, ha az országon belüli demokratikus garanciák tovább gyengülnének, mert az ország az európai kultúrkör része marad. Az

pont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről. Budapest: Napvilág, 79–95. Csigó Péter 2016. „'89 mint társadalmi csapda." In Földes György & Antal Atttila op. cit. 96–130; Juhász Attila, László Róbert & Zgut Edit. 2015. *Egy illiberális vízió eddigi következményei*. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung & Political Capital; Lakner Zoltán. 2014. „Szemek a láncban: Patrónus-kliens függőségi viszonyok a maffiaállamban." In Magyar Bálint & Vásárhelyi Júlia eds. *Magyar polip: A posztkommunista maffiaállam 2*. Budapest: Noran Libro, 215–238; Sárközy Tamás 2014. *Kétharmados túlzáskormányzás*. Budapest: Park. Scheiring Gábor. 2016. „A nemzeti burzsoázia diszkrét bája: a demokrácia hanyatlásának politikai gazdaságtana." In Földes György & Antal Attila eds. op. cit. 11–45. Trencsényi Balázs 2014. „Minek nevezzelek? A magyar demokrácia válsága regionális értelmezési keretben." In Magyar Bálint & Vásárhelyi Júlia eds. op. cit. 49–68. o.

[5] Mándi Tibor. 2015. „Politikai gondolkodás." In Körösényi András ed., *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest: MTA TK – Osiris, 13–34. 34. o.

[6] Uo.

Orbán-rendszer demokratikus pedigréjét így végső soron az Európai Unió garantálja.

Miközben egyetértünk a szerzővel az európai demokratikus országok közösségéhez való tartozás fontosságával, azt azért nem gondoljuk, hogy a demokrácia bármely országban kizárólag külső támogatás révén fennmaradna, elkötelezett és megszerveződni képes belső erők nélkül. Az európai kultúrkörre való hivatkozás azért is tűnik számunkra problematikusnak, mert túlzott determinációt feltételez, és nem ad választ a „kultúrkörön" belüli eltérésekre. Ebből az értelmezésből nem érthető meg, hogy miért van demokrácia Litvániában és miért nincs a vele szomszédos Fehéroroszországban. Ráadásul ez az elgondolás nem reflektál az egyre szélesedő nemzetközi szakirodalomra, amely azt vizsgálja, hogy az Európai Unió miért bizonyult képtelennek arra, hogy hatékonyan szankcionálja alapértékeinek megsértését, és ezáltal megerősítse tagállamai normakövető magatartását.[7] E szakirodalom fényében ma már biztosan állítható, hogy Magyarország nem azért nem szembesült politikai szankciókkal az EU részéről, mert a magyar rezsim működése továbbra is összeegyeztethető az Európai Unióról szóló Szerződés (EUSZ) 2. cikkében lefektetett uniós alapértékekkel. A szankciók elmaradásának oka a hatékony jogi és politikai eljárások és az erre irányuló politikai akarat hiánya volt.

[7] Vö. Paul Blokker, 2013. Systemic infringement action: an effective solution or rather part of the problem, *VerfBlog*, December 5.; Jan-Werner Müller. 2013. „What, if anything, is wrong with a Copenhagen Commission?" *Transatlantic Academy*, July, 1–4.; Kim Lane Scheppele. 2013. *What Can the European Commission Do When Member States Violate Basic Principles of the European Union? The Case of Systemic Infringement Actions*, http://ec.europa.eu/justice/events/assises-justice 2013 /files/contributions/ 45.princetonuniversityscheppelesystemicinfringementactionbrusselsversion_en.pdf; R. Daniel Kelemen. 2015. „Europe's Hungary problem: Viktor Orbán flouts the Union." *Foreign Affairs*, September 20.

RENDSZER ÉS REZSIM KETTŐSSÉGE

Körösényi András ennél árnyaltabb, de ambivalensebb értelmezéssel szolgál. „A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim" című írásának mellérendelő szerkezetű címe azt sugallja, mintha az Orbán-rezsim kívül esne a magyar demokrácia korszakain, de a tanulmányt olvasva kiderül, hogy a szerző szerint az Orbán-rezsim mégis a demokrácia harmadik szakaszának része.[8] Szerinte e három szakasz a következő: a demokratikus átmenet (1989–1998), a konszolidált demokrácia (1998–2006), valamint a válság és rezsimváltás időszaka (2006-tól napjainkig). A szerző tehát, meglepő módon 2010-et nem tekinti korszakhatárnak, ennek ellenére, a harmadik korszakon *belül* mégis utal a 2010-től induló kormányzás újdonságára, amit a rendszer és a rezsim fogalmának különválasztásával igyekszik igazolni.

Körösényi érvelésének alapja a rendszer és a rezsim fogalmának kettéválasztása. Úgy véli, nem lehet „Orbán-rendszerről" beszélni, lehet viszont „Orbán-rezsimről", mert e két fogalom nemcsak elválasztható egymástól, de a berendezkedés jellegzetessége éppen kettős karakterében áll. Szerinte az alapvető intézményes berendezkedés (a „rendszer") demokratikus, de a kormányzás és a hatalomgyakorlás módja (a „rezsim") autokratikus.

A szerző a rezsimet azért tartja autokratikus jellegűnek, mert az a rendkívüli helyzet állandósítására, a „centrális politikai erőtér" stabilizálására, valamint a baloldal és jobboldal meghaladására törekszik. Továbbá, a vezető kormányzási stílusát az antipluralista populizmus retorikája és a paternalista elitépítés jellemzi, és a rezsim a kormányfő karizmatikus legitimációjára épül, ami nehezen konszolidálható.

Ám a rendszert Körösényi azért tartja mégis demokratikusnak, mert szerinte az „minden bizonnyal átmegy" Dahl több mint négy évtizeddel korábban leírt „poliarchiatesztjén".[9] A poliarchia

[8] Körösényi András 2015. „A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim." In uő szerk. *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest: Osiris – MTA TK, 401–422.

[9] Körösényi, op. cit. 2015: 410–421.

fogalmán Dahl számos követelmény egyidejű teljesülését érti. Ezek az alábbiak: 1. a szervezetalapítás és a szervezetekhez való csatlakozás szabadsága, 2. szólás- és sajtószabadság, 3. választójog, 4. választhatóság, 5. versengés választói felhatalmazásért közhivatal betöltésére, 6. alternatív információkhoz való hozzájutás, 7. szabad és tiszta választások, 8. beszámoltathatóság, amelynek alapján a kormánypolitika a választók preferenciáit tükrözi.[10] Körösényi álláspontja szerint ezt a tesztet az Orbán-rendszer teljesíti, ezért az továbbra is a demokrácia keretei között értelmezhető.

Véleményünk több ponton eltér a szerzőétől. A demokratikus konszolidáció kezdetét mi nem a harmadik szabad választáshoz, hanem a gazdasági stabilizációt követő fellendülés kezdetéhez kötjük.[11] Nem értünk egyet azzal a korszakolással, amely szerint a 2010 előtti és utáni négy év ugyanahhoz a politikai periódushoz tartozna. Arra, hogy ezek a szakaszok miért különbözőek, Körösényi maga is számos érvet szolgáltat.[12] 1998-ban kisebb fordulat történt, mint 2010-ben, de a szerzőnél csak az előbbi szerepel szakaszhatárként. Ami pedig 2006-ot illeti, valóban fontos fordulópont volt, a liberális demokrácia lassú dekonszolidációjának kezdete, de a rendszer autokratikus irányba fordulását a 2010-es dátum fejezi ki. Ezért a második Orbán-kormány hatalomra kerülését új rendszerépítés kezdetének tartjuk.

Ugyancsak problematikusnak látjuk a „rendszer" és a „rezsim" eltérő jelentéssel való felruházását. Nem azért, mintha a demokra-

[10] Robert A. Dahl. 1971. *Polyarchy: Participation and Opposition*. New Haven – London: Yale University Press. 3.

[11] Tehát nem 1998-hoz, hanem 1996-hoz. A Huntington-féle „két kormányváltás" tesztet (Huntington, 1991: 267) kockázatos automatikusan kezelni, mert e szerint például Iliescu 2000-ben történt visszatérésével Románia belépett volna a konszolidált demokráciák táborába, holott mások szerint épp ekkor csúszott vissza a versengő autoriter rendszerek közé. Vö. Steven Levitsky & Lucan Way 2010. *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press, 103.

[12] A szerző itt említi az Orbán-rezsimnek a múltra mint „zavaros évtizedekre" utaló, degradáló narratíváját, az új alaptörvény történelmi diszkontinuitáskoncepcióját és a korábbi alkotmánybírósági határozatokra való jogi hivatkozások betiltását.

tikus intézményeket és az autoriter kormányzati stílust ne lehetne külön-külön vizsgálni, hanem azért, mert a megkülönböztetés – a szerző által definiált formában – azt sugallja, mintha az autokratikus kormányzási gyakorlat árnyékában érintetlenül fennmaradhatnának a demokratikus struktúrák. Megítélésünk szerint ez nincs így. A hatalom birtokosai egy igen céltudatos alkotmánymérnökségi folyamat keretében a saját érdekeiknek megfelelően alakították át az intézményi struktúrát, végletesen meggyengítve a demokratikus működéshez elengedhetetlen alkotmányos fékek és ellensúlyok rendszerét. A hosszabb időn át tartó, a rezsim logikájából fakadó önkényes kormányzás rongálta, megtörte és végső soron a maga képére formálta az intézményrendszert.

Harmadrészt azért problematikus mert a szerző álláspontjával ellentétben a rendszer 2014 óta már a „poliarchiatesztet" sem teljesíti. Nem érvényesül a szabad és tiszta választások minimális követelménye.[13] A kormány beszámoltathatósága – választási program híján – minimálisra szűkült, a népszavazás intézménye pedig egyoldalú „népszavaztatássá" silányult.[14]

Végül szembetűnő a „vezérdemokrácia" fogalmának kitágítása Körösényi saját, korábbi írásaihoz képest is. Míg korábban a szerző azt hangsúlyozta, hogy a vezérdemokrácia a demokrácia része, most megengedi, hogy a fogalom lefedje a nem demokratikus rendszerek egy részét is. A szerző abban konzisztens, hogy ha egyszer az Orbán-rendszert demokráciának tartja, akkor azt a weberi „vezérdemokrácia" fogalmával írja le, hiszen a vezérdemokráciát korábbi írásában maga is normatív alapon határolta el a nem demokratikus (bonapartista, autoriter) rendszerektől.[15] Most azonban a vezérdemokrácia fogal-

[13] OSCE/ODIHR (2014) final report on Hungary's parliamentary elections, http://www.osce.org/odihr/elections/hungary/121098

[14] Kis János. 2016. „Népszavaztatás után." *Magyar Narancs*, október 10.

[15] Körösényi korábbi érvelése szerint: „A vezérdemokráciának van néhány stabil normatív alapvetése; a demokrácia minimalista meghatározásán alapul. (…) A vezérdemokrácia modellje ugyancsak feltételezi néhány »minimális« normatív érvényességi és igazolhatósági követelmény meglétét. Mindezt azért szükséges hangsúlyozni, mert választ adhatunk azoknak a kritikusoknak,

mának normatív, demokratikus beágyazottságától is eltekint, amikor tanulmánya végén azt írja, hogy a vezérdemokrácia elméletileg a „demokratikus és autoriter rendszerek határán van, vagy másképpen vegyes rendszer, ami indokolhatja az új rezsimnek a hibrid rendszer paradigmában történő értelmezését".[16]

A szerző értelmezése tehát nem egyértelmű: nemcsak a „rendszer" és a „rezsim" fogalmának problematikus elkülönítése miatt, hanem azért is, mert az általa korábban a demokráciák körébe sorolt vezérdemokrácia itt váratlanul kompatibilissé válik a hibrid rezsimmel. Mindez a vezérdemokrácia fogalmának túlzott kiterjesztéséhez vezet – egyaránt értelmezhető lesz demokratikus és antidemokratikus kontextusban –, ami a fogalom inflálódásával jár.

IRÁNYÍTOTT, ILLIBERÁLIS, DEMOKRATIKUS KAPITALIZMUS

Csillag Tamás és Szelényi Iván 2015-ben publikált írásukban úgy vélik, hogy az Orbán-rezsim esetében demokráciáról van szó, mert a kormány leváltásának elvi lehetősége fennáll.[17] Mindazonáltal, a demokrácia fogalmi meghatározásánál szokatlanul alacsonyra teszik a mércét. Úgy érvelnek, hogy az a demokrácia, amelyben a hatalom legitimációját a többségi akarat adja. Elfogadják Huntington minimalista érvelését, amely szerint a szabad és tiszta választások a demokrácia *sine qua non*ját jelentik, amelyhez képest – a legitimáció szempont-

akik összekeverik ezt a gyámsággal, sőt a modern bonapartizmussal." („Leader democracy, we argue, has some solid normative underpinnings; it is based on a minimalist definition of democracy. […] The model of leader democracy also claims »minimal« normative validity and credentials – something worth stressing, especially in response to those critics who confuse it with guardianship or even modern Bonapartism") (Pakulski & Körösényi, 2012: 81–82. o.).

[16] Körösényi op. cit. 2015: 414. o.

[17] Csillag Tamás & Szelényi Iván. 2015. „Drifting from liberal democracy: Neo-conservative ideology of managed illiberal democratic capitalism in post-communist Europe." *Intersections* 1 (1). 18–48. o.

jából – a kormányzás gyakorlata másodlagos.[18] A szerzők nem vetik fel azt a kérdést, hogy a 2014-es magyar választások megfelelnek-e a „szabad és tiszta" választás követelményeinek, de érvelésükből az rajzolódik ki, hogy ezt adottnak veszik.

A szerzők tehát elsősorban arra fordítanak figyelmet, hogy a vezetőket a többség szabad és tiszta választásokkal juttassa hatalomra. Ha ez a kritérium teljesül, akkor már demokráciáról van szó, amely szerintük liberális vagy illiberális lehet. Ha viszont nem teljesül a többségi döntés és a szabad választások kritériuma, akkor a szerzők szerint a rendszer autokratikus jellegűnek tekintendő, amely szintén lehet liberális és illiberális. Álláspontjuk szerint csak az illiberális autokrácia feleltethető meg a diktatúrának, mert a liberális autokrácia köztes helyet foglal el a demokráciák és a diktatúrák között. Csillag és Szelényi szerint tehát a liberális és illiberális demokrácia egyaránt legitim fajtája ugyanannak a rendszertípusnak: mindkettő demokrácia.

Kis János viszont ezzel éppen ellentétesen érvel, szerinte a demokrácia lényegéhez tartozik, hogy a kisebbségben maradtak is elfogadják a döntéseket legitimnek. Ezt pedig csak akkor teszik meg, ha a rendszer eljárásai elfogulatlanok, a kisebbség a választások után is legitim szereplője marad a demokratikus folyamatnak, mert a meghozott döntést a többség nem a kisebbség szisztematikus kiszorítására használja fel. Modern demokráciákban a kisebbség alkotmányellenes marginalizálása, negligálása vagy éppen „eltakarítása"[19] nem lehetséges, azaz nincs demokrácia a liberális demokrácián túl. Kis álláspontja szerint illiberális demokrácia „nem létezik", ami azt jelenti, hogy az ilyen rezsim nem tartozik a demokráciák közé. A témával foglalkozó szerzők eltérően határozzák meg az illiberális demokráciát. Csillag és

[18] Vö. Samuel P. Huntington. 1991. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: Oklahoma University Press.

[19] Dezső András. 2017. „Németh Szilárd megnevezte milyen civileket akarnak eltakarítani az útból." *Index*, január 11.

Szelényi még demokráciának tartja ezt a rendszertípust, mi viszont ezt már a hibrid rezsimek részének tekintjük.[20]

Csillag és Szelényi párhuzamosan tárgyalja Putyin és Orbán rendszerét, és megállapítják, hogy mindkét esetben a tulajdonviszonyok olyan típusú újraelosztása következett be, amelyet csak az adott jogi keretek radikális átalakításával lehetett megvalósítani. Az állami tulajdont a posztkommunista átmenet során privatizálták, a tulajdonviszonyok az 1990-es évek végére megszilárdultak. Ennek visszarendezése első lépésben csak újraállamosítással volt lehetséges, amit az államosított vagyon újraprivatizálása követett. Mindez a jogviszonyok egyoldalú, a jogállami elveket figyelmen kívül hagyó átrendezése révén volt lehetséges. A szerzők ezt nevezik a tulajdonviszonyok neoprebendális rendszerének, amelyet csak a liberális demokrácia keretein kívül lehetett megvalósítani. Putyin a hatalomra kerülését követő években új rendszert épített ki, amelyet a szerzők posztkommunista kontextusba helyezett, „irányított, illiberális, demokratikus kapitalizmusnak" neveznek.[21]

Itt érdemes megjegyezni, hogy az orosz „irányított demokrácia" lényege Szilágyi Ákos szerint „a demokratikus uralmi rendszerből kiágyazódott, szinte minden féktől és ellensúlytól megszabadult, ténylegesen kontrollálhatatlanná vált végrehajtó hatalom zsarnoksága, vagyis rátelepedése az összes hatalmi ágra, politikai és civil szervezetre, kontrollja az élet minden területe fölött, beleértve a gazdasági és kulturális szervezeteket az elektronikus és nyomtatott sajtó szervezetrendszerét".[22] Szilágyi érzékelte az orosz rendszer önkényuralmi jellegének erősödését, ezért a „túlirányított demokrácia" fogalmát adta könyve címéül. Míg az ezredfordulót követő, oroszországi „irányított

[20] Lásd ehhez még: Kis János. 2014. „Illiberális demokrácia nem létezik." *Hvg.hu*, november 24.; Jan-Werner Müller. 2016. „The Problem with »illiberal democracy«." *Project Syndicate*, January 21.; Norwegian Helsinki Committee. 2012. *Democracy at Stake: The Orbán Government's Constitutional Revolution*. Oslo: NHC

[21] Csillag Tamás & Szelényi Iván 2015. op. cit.

[22] Szilágyi Ákos. 2011. *Túlirányított demokrácia.* Pozsony: Kalligram. 313.

demokrácia" szűken belefért a hibrid rezsimek körébe,[23] a 2010 utáni orosz átalakulás az önkényuralom visszaállítását hozta el.

Miközben Csillag és Szelényi konstatálják, hogy Putyin rendszere 2011 óta visszacsúszott az autokráciák közé, úgy látják, hogy a középeurópai posztkommunista országok közül Orbán Viktor illiberális demokráciája került legközelebb a korai Putyin-rendszer irányított-illiberális demokrata és neoprebendális kapitalista modelljéhez. Furcsa „dicséretben" részesíti tehát a szerzőpáros az Orbán-rendszert. Az elemzők többségével ellentétben – akik az Orbán-rendszert hibrid rezsimnek tartják, és elhatárolják Putyin tisztán diktatórikus rezsimjétől – Szelényiék elfogadják a magyar rendszert demokratikusnak, de nem titkolják, hogy Orbán Viktort Putyin legjobb regionális „tanítványának" tekintik. Ismerve Putyin másfél évtizedes útját az „irányított demokráciától" a diktatúráig, mindez nem sok jóval kecsegtet a NER jövőjére nézve.

De talán nem is a Putyin-féle nyílt autoriter diktatúra felé vezet az Orbán-rezsim útja. A magyar spontán privatizáció nem orosz mintára történt: egyaránt leírható a vállalati menedzsment felülről történő privatizálási manővereivel, és a gyorsan megteremtett jogállami körülményekhez igazodó, helyben induló magánosítással. Mindez Oroszországban Jelcin elnöksége alatt felülről, központilag kijelölt tulajdonosok helyzetbe hozásával, vagyis neopatrimoniális allokációval történt. Ha tehát az orosz és magyar politikai rendszer és a privatizáció útja már a „neoprebendális" tulajdonszerzés – vagyis a putyini–orbáni erőszakos visszaállamosítás, majd központi újraelosztás – előtt is különböző volt, akkor e két rendszer ezután is eltérő irányba fejlődhet.

Ugyancsak nem lehet figyelmen kívül hagyni az Európai Unió szerepét, amelynek Magyarország tagja, Oroszország pedig nem. Az EU szabályrendszere olyan eljárásokat követel meg, amelyek lefékezik, korlátozzák vagy akár meg is akadályozhatják az Orbán-rezsim nyílt önkényuralommá alakulását (ami az orosz esetben fel sem merülhetett).

[23] Szilágyi Ákos leírása a korai, putyini „irányított demokrácia" jellegzetességeiről számos hasonlóságot mutat az Orbán-rezsimmel. Vö. Szilágyi op. cit. 305–322.

NEM NYUGATI DEMOKRÁCIA

Végül e körben említjük Lakatos Júlia írását, amelyben a szerző a demokráciák körébe helyezi az Orbán-rezsimet, de érvelését Youngs nyomán[24] a liberális demokráciák és a „nem nyugati demokráciák" megkülönböztetésére építi. Lakatos úgy véli, hogy a magyar rendszert az utóbbi csoportba érdemes helyezni. Szembefordulva azokkal, akik az illiberális demokrácia fogalmát „a demokrácián" kívüli zónában, a hibrid rezsimek között tartják értelmezhetőnek, Lakatos úgy érvel, hogy nem az illiberális, hanem a liberális demokrácia jelent eltérést a demokrácia fő sodorvonalától. Elismeri, hogy számos olyan ország van, ahol „a demokrácia" a liberális demokráciát jelenti, de szerinte ez inkább bónusz („liberalizmus plusz"), ami nem várható el minden országtól, így Magyarországtól sem. De Lakatos szerint ez végső soron nem is baj, mert Orbán „az elittel szemben a nép kezébe helyezi a demokráciát", tehát az Orbán-rezsim voltaképpen demokratikusabb, mint a fékek és ellensúlyok rendszerére építő nyugati, liberális demokrácia.[25]

Ezt az állítást nem tartjuk meggyőzőnek. Az Orbán által „a nép kezébe helyezett demokrácia" – ha igaz is lenne – ellentmondásban van azzal a ténnyel, hogy a magyarok politikai aktivitása a legalacsonyabbak közé tartozik Európában. Nincs empirikus bizonyíték arra, hogy a magyarok politikai aktivitása az Orbán-rezsimnek köszönhetően nőtt volna. Ellenkezőleg, a rendszer megszüntette az alkotmánybírósághoz bárki által benyújtható panasz *(actio popularis)* intézményét, valamint oly mértékben szűkítette a népszavazás lehetőségét, amellyel elérte, hogy a gyakorlatban csak a kormány kezdeményezhet népszavazást.

[24] Richard Youngs. 2015. *The Puzzle of Non-Western Democracy*. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace.

[25] Lakatos Júlia. 2016. „A demokratikus alkímia éve." *Élet és Irodalom*, január 15.; Lakatos Júlia. 2016. „Még egyszer a liberalizmus pluszról." *Élet és Irodalom*, március 11.

Másrészt Lakatos úgy ír, mintha az EU-tag Magyarország számára reális opció lenne egyes ázsiai vagy afrikai illiberális rezsimek rendszerszintű követése. Mintha magától értetődő lenne, hogy Magyarország inkább rokonítható Tunézia „nem nyugati demokráciájával", mint Szlovénia vagy Szlovákia nyugatias demokráciájával. A magyar hibrid rezsim kialakulása éppen azért példa nélküli – és azért okoz nemzetközi feszültséget –, mert az országot népszavazással megerősített nemzetközi szerződések kötik a liberális demokráciákból álló Európai Unióhoz, amelynek 2004 óta tagja.[26] Orbán Viktor, a rezsim vezetője, paradox módon egyszerre próbál megfelelni az EU által támasztott formális, jogi kötelezettségeknek, és „kiszabadulni" az EU normáinak hatálya alól. Tény, hogy Orbán meg szokta dicsérni az ázsiai diktátorokat és önkényuralmi rendszereket, de egyelőre nincs nyoma annak, hogy ezeket „nem nyugati demokráciáknak" tekintené, s vonzásuk nyomán távozni készülne a nyugati demokráciák közösségéből. Célja inkább a „föderatív" Európai Unió „nemzetállamivá alakítása", tehát az EU belső átformálása.

A kutatók többsége a mai magyar politikai rendszert a pluralista demokrácián kívüli berendezkedésként írja le: többségük hibrid rezsimként, néhányan önkényuralomként. Írásunk második részében ezeket a megközelítéseket tekintjük át.

ELITISTA POPULIZMUS

Antal Attila szerint az Orbán-rezsim a demokratikus politikai képviselet válságára adott populista válasz. A demokratikus átmenet során kialakult intézményrendszer nem tudta becsatornázni a társadalom szélesebb rétegeinek igényeit a képviseleti rendszerbe. A konszolidáció és az „európaizálódás" politikája egyre inkább a választók által befolyásolhatatlan, technikai jellegű igazgatási tevékenységgé

[26] Vö. Halmai Gábor. 2016. „A felforgató." *Élet és Irodalom*, 2016. január 29.; Halmai Gábor. 2016. „Liberalizmus és demokrácia mínusz." *Élet és Irodalom*, március 18.

változott, amivel szemben joggal fogalmazódott meg a közélet újrapolitizálásának igénye. A Fidesz ennek állt élére, amikor az önmagát semlegesnek mondó, elitista irányítás helyébe a „jó kormányzás" eszméjét, valamint Carl Schmitt által leírt „politikai" fogalmának[27] rehabilitálását tűzte célul. Az Orbán-rezsim azonban a politika beígért reneszánsza helyett annak populista kiüresítését választotta.[28] Aktív, politizáló közélet helyett a kormánypropaganda által apátiába taszított alattvalói közeg jött létre.

Az Orbán-rendszer második eleme Antal szerint a vezérdemokrácia túlfeszített értelmezése, amely nem egyszerűen perszonifikált rendszert jelent, hanem azt, hogy a vezér korlátozás nélkül rákényszerítheti akaratát a parlamentre. A magyarországi egypárti alkotmányozási folyamatban nem jelent meg a többpártrendszer sokszínűsége, az alkotmányt csak a vezér pártja szavazta meg. Végül a rendszer harmadik tartópillére a „politikai alkotmányozás"[29] túlfeszített értelmezése, amely a magyar demokráciában gyökeret eresztett erős alkotmányjogi tradíciót figyelmen kívül hagyva – és a reá történő hivatkozást törvény útján megtiltva – további lehetőséget adott a vezér számára a politika monopolizálására, valamint a fékek és egyensúlyok kiiktatására.

Antal szerint a populista politika saját ellentétébe fordulva, valamiféle új elitizmus megerősödéséhez vezetett. A rendszer az egymásnak ellentmondó fogalmakat összekapcsolva[30] létrehozza a vezér által megtestesített „elitista populizmust", és egyúttal megszünteti a demokratikus politika terét és lehetőségét.[31]

[27] Carl Schmitt. 2002 [1932]. *A politikai fogalma*. Budapest: Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor.

[28] Antal Attila. 2016a. „A politika védelmében." *Élet és Irodalom*, május 20.

[29] Richard Bellamy. 2007. *Political Constitutionalism: A Republican Defence of the Constitutionality of Democracy*. New York: Cambridge University Press.

[30] Lásd ehhez Enyedi Zsolt. 2016. „Paternalist populism and illiberal elitism in Central Europe." *Journal of Political Ideologies*, 21 (1). 9–25. o.

[31] Antal Attila. 2016. „Populism in Hungary: The False Promise of Repoliticisation." Előadás a *Current Populism in Europe: Impact on the Political Landscape* című konferencián. Prága, május 23–24.

Antal Attila megközelítésének újdonsága abban rejlik, hogy meggyőzően érvel az általa felvetett három szempont együttes elemzése mellett. Elsősorban a rendszer eszmei és diszkurzív keretét vizsgálja, nem pedig a rezsim egészét. Az elitizmus és populizmus ikerfogalomként való kezelése és együttes elemzése sokat hozzátesz az Orbán-rendszer megértéséhez. Az viszont már kevesebb meglepetést okoz – hiszen a populizmus történetében gyakran fordult elő –, hogy a populista politikát egy új vagy alternatív elitcsoport vezetője valósítja meg.

AUTOKRÁCIA, DE NEM DIKTATÚRA

Kornai János átfogóan foglalkozik a gazdasági és a politikai rendszerek összehasonlító elemzésével, így az egyes politikai rendszerek vizsgálata nála szinte mindig a kapitalizmus és szocializmus paradigmáira, illetve azok belső változataira épül. Kornai már 2011 óta az Orbán-rezsim legkövetkezetesebb kritikusai közé tartozik, ő volt az, aki a magyar kutatók közül elsőként tette le a voksát amellett, hogy a rendszer autokrácia.[32] Később úgy fogalmazott, hogy „2010-ig Magyarországon kiépültek a demokrácia alapvető intézményei, ám az U-kanyar óta megkezdődött és számottevő mértékben befejeződött azok szisztematikus lerombolása. (…) Orbán Viktor rendszere átlépett a demokráciák osztályából az autokráciák osztályába. Nem jövő idő szerepel az állításban, nem az autokráciává válás veszélyeiről szól, hanem múlt idő: az átlépés már megtörtént."[33] A szerző szerint a rendszer elfordult a demokráciától, a jogállamiságtól, a magántulajdontól és a civil társadalomtól; ezek helyett az államosított piac és a megszállott központosítási törekvés jellemzi.

Kornainál azonban az „autokrácia" fogalma nem önkényuralmat *(authoritarianism)* jelent, hanem lényegében megegyezik a politika-

[32] Kornai János. 2011. Számvetés." *Népszabadság*, január 6.

[33] Kornai, János. 2015. „Hungary's U-Turn: Retreating from Democracy." *Journal of Democracy*, 26. (3), 34–48. o.

tudományban – Levitsky és Way[34] nyomán – elfogadott hibrid rezsim fogalommal. Míg a nemzetközi politikatudományban többnyire a *„demokrácia – hibrid rezsim – diktatúra"* felosztást használják, Kornai ehelyett a *„demokrácia – autokrácia – diktatúra"* tipológiát alkalmazza, és egy kitűnő táblázatban mindezek „elsődleges" és „másodlagos" jellemzőit is összefoglalja.[35] A Kornai által autokráciaként definiált berendezkedés abban különbözik Levitsky és Way hibrid rezsim meghatározásától, hogy míg Kornai szerint az autokráciában (így az Orbán-rezsimben) a kormány békés úton nem váltható le,[36] utóbbi szerzők szerint ez egy hibrid rendszerben kivételképpen bekövetkezhet.[37] Az Orbán-rendszer egyéb, Kornai által leírt attribútumai erős átfedést mutatnak a hibrid rezsimével: a demokratikus intézmények, valamint a „fékek és ellensúlyok" rendszere formális jellegű, a választásokon több párt indul, létezik legális ellenzék, de a választás megmarad a formális aktus szintjén. A rezsim tartózkodik a tömeges terrortól, de az ellenzékkel szemben elnyomó eszközöket alkalmaz. Az uralkodó saját embereit ülteti a fontos pozíciókba, a civil ellenállás gyenge, a politikai részvétel jogi garanciái nem érvényesülnek, a sajtószabadságot jogi és gazdasági eszközökkel korlátozzák.[38]

Kornai elveti a hibrid rendszer kifejezést, mondván: ahogy a kapitalizmus és a szocializmus között sem lehet mindkettővel átfedésben lévő harmadik rendszer, úgy a „demokrácianövény" és a „diktatúranövény" sem keresztezhető. Álláspontja szerint az autokrácia nem egyszerűen a demokrácia és a diktatúra közötti szürke zóna, hanem sajátos önálló rendszer, amely a másik kettőtől különböző specifikus jegyekkel bír. Kornai szerint az autokrácia lehet puhább és keményebb, és „Magyarországon a keményedés jelei mutatkoznak". Ezzel együtt ezt tévedés lenne diktatúrának nevezni, amelyet az egypárt-

[34] Steven Levitsky & Lucan Way 2010. op. cit.

[35] Kornai János (2016), „Még egyszer a »rendszerparadigmáról«: tisztázás és kiegészítések a posztszocialista régió tapasztalatainak fényében." *Közgazdasági Szemle* Vol. LXIII. 1074–1119. (1090 o.)

[36] Uo.

[37] Levitsky & Way. 2010. op. cit. 13. o.

[38] Kornai 2016. op. cit.

rendszerrel, a legális ellenzék hiányával, a kiterjedt erőszak-alkalmazással és terrorral azonosít.[39]

A szerző tartózkodása a „hibrid" kifejezés használatától abból fakad, hogy a fogalmat eleve ellentétesnek látja a „tiszta" típusokkal, amelyek alkotására Weber nyomán maga is törekszik. Szerintünk viszont ez a fogalmi ellentét nem áll fenn, hiszen Levitsky és Way gyakorlatilag éppen azt a jelenségegyüttest nevezte hibrid rendszernek, amit Kornai később autokráciának. A hibrid rezsimnek viszonylag pontosan rögzített, a weberi ideáltipikus fogalomalkotási kritériumoknak megfelelő jelentéstartománya van, ami nem zárja ki a rezsim belső változatait (ahogy a demokrácia és a diktatúra esetében sem). Juan Linz munkássága óta a diktatúra két alapvető fajtáját szokták elkülöníteni el: az autoriter *(authoritarian)* és a totalitárius *(totalitarian)* diktatúrát.[40] Mivel az autokrácia kifejezés magyarul önkényuralmat jelent, az önkényuralom és a diktatúra egymástól való elhatárolása tévedésnek tűnik. Mi más lenne az önkényuralom, mint (autoriter) diktatúra? A politikatudományban bevett fogalomhasználat szerint az autokrácia nem a diktatúra alternatívája, hanem annak egyik fajtája. Természetesen egy szerző új típust vagy típusokat alkothat a régebbi helyett, de itt nem világos, hogy Kornai miként látja az autokrácia és az autoriter diktatúra viszonyát, és miért szűkíti le a diktatúra fogalmát a totalitárius jellegű rezsimekre.

Miközben Kornai empirikus leírását érvényesnek tartjuk, rendszertipológiáját pedig rendkívül igényesnek, egyúttal problematikusnak látjuk, hogy ez a tipológia túlzottan leszűkíti a létező diktatúrák körét.

[39] Kornai 2016. op. cit. 1108. o.

[40] Juan J. Linz. 1964. „An Authoritarian Regime: The Case of Spain." In Erik Allardt & Yrjo Littunen eds. *Cleavages, Ideologies and Party Systems.* Helsinki: Transactions, 291–342; Juan J. Linz. 1970. „From Falange to Movimiento-Organización: The Spanish single party and the Franco regime, 1936–1968." In Samuel P. Huntington & Clement H. Moore eds. *Authoritarian Politics in Modern Society: The Dynamics of Established One-Party Systems.* New York: Basic Books, 128–203; Juan J. Linz. 2000. *Totalitarian and Authoritarian Regimes.* Boulder: Lynne Rienner.

POSZTKOMMUNISTA MAFFIAÁLLAM

Magyar Bálint nagy hatású „maffiaállam" tézise szerint az Orbán-rezsim perszonifikált, hierarchikus, államosított és informális jellegű, amely a családfői szerepet betöltő politikai vezető hatalmára, a fogadott politikai család primátusára, valamint a patrónus-kliens viszonyokra épül. A szerző eredeti célja az volt, hogy szociológiai értelemben átfogó képet adjon a magyar államról, politikai rendszerről és a magyar kapitalizmusról. Kutatása előrehaladtával azonban túllépett a magyar eseten, és egy sajátos uralmi berendezkedés terminológiai újraértelmezésére tett kísérletet. A szerző szerint a létező uralmi formát nem lehet a hagyományos fogalmi keretben, a nyugati típusú demokratikus rendszer valamilyen deformációjaként értelmezni. A posztszovjet rendszerekben a maffiaállam kiépülése az autoriter rendszerek társadalmi beágyazódásának legbiztosabb útja volt, amelyet Hale a „patrónusi" vagy „patronális" politika *(patronal politics)* megvalósulásaként írt le.[41] Magyar szerint a maffiaállam az önkényes hatalomgyakorlásra épülő rendszerek egyik alesete, amely a demokrácia és diktatúra közé esik. Magyar ezt a rendszert autokráciának nevezi, de ugyanígy nevezhetné hibrid rezsimnek is. Ő azonban mindenekelőtt az állam felépítésére és társadalomszervező tevékenységére kíváncsi, amelyet posztkommunista maffiaállamnak nevez.[42]

Az Orbán-rezsim hatalomgyakorlási módszereinek jellegzetessége, hogy tudatosan elmossa a különbséget a hivatalos és nem hivatalos testületek között. A döntések nem az arra létrehozott intézményekben születnek, hanem az intézményeken kívül, azok mögött, a láthatatlan, szürke zónában, a politikailag felelőtlen és számon kérhetetlen testületek világában. Ahogy Magyar megfogalmazta: „a maffiaállam a parazita állam privatizált formája", ahol a patrónus-kliens viszony nem a nyugati demokráciákból is ismerős patronázsrendszert jelenti,

[41] Henry E. Hale. 2015. *Patronal Politics: Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.

[42] Magyar Bálint. 2015. *A magyar maffiaállam anatómiája*. Budapest: Noran Libro.

ellenkezőleg: lényege „az egyéni autonómia alapjainak felszámolása és az egzisztenciális helyzetek függelmi rendbe kényszerítése".[43]

A maffiaállam nem az erőszak alkalmazásának kérdésében különbözik a klasszikus maffiától, hanem abban, hogy nemcsak egyes állami (közhatalmi, közszolgálati) funkciókat vesz át, hanem az állam egészét a maffia logikája szerint működteti. Miként a maffia, úgy a maffiaállam is a fogadott család logikájára épül, itt azonban a közhatalmi intézmények is rendszerszintűen szolgálják a politikai család – elsősorban a családfőként működő politikai vezető – érdekeit. Mindez bizonyos fokig rokonságot mutat a neopatrimoniális, patronális és szultanisztikus rendszerekkel.[44] Utóbbiak például olyan önkényuralmi rendszerek, amelyek az autokrata vezető „személyes ideológiáján" és a személyes támogatásokon nyugszanak – ezek a rezsimek sokkal kevésbé épülnek bármely politikai ideológiára, mint inkább a vezér személyes hatalmára. A maffiaállam esetén tradicionális mentalitásokra és intézményi elemekre épülő, felülről irányított, illiberális rezsimről van szó, de annak nem a kemény, totalitárius változatáról, hanem olyan gyakorlatról, amely céljait puhább eszközökkel – propagandával, cenzúrával, kooptációval, egzisztenciális fenyegetésekkel – éri el. Olyan államról van szó, amely a demokrácia paravánjai mögött szisztematikusan autoriter gyakorlatokat működtet, és ezért a hibrid rendszerek sorába tartozik.

Magyar Bálint az általa maffiaállamként jellemzett Orbán-rezsimet – Kornai megközelítését követve – az autokráciák (de nem a diktatúrák) körébe sorolja, amivel kissé ingoványos talajra lép. A szerző tipológiája megegyezik Kornaiéval: *„demokrácia – autokrácia – diktatúra"*. Abban viszont Magyar nem osztja Kornai álláspontját, hogy a modern demokrácia nem más, mint a liberális demokrácia. Ehelyett Magyar bevezeti a „patrónusi demokrácia" *(patronal democracy)* fogalmát, amelyet a létező demokráciák keretei között helyez el, és

[43] Magyar 2015. op. cit. 25.

[44] *Shmuel N. Eisenstadt. 1973. Traditional Patrimonialism and Modern Neopatrimonialism. Beverly Hills: Sage*; Houchang E. Chehabi & Juan J. Linz eds. 1998. *Sultanistic Regimes*. Baltimore–London: Johns Hopkins University Press

a liberális demokráciával megegyező súlyt tulajdonít neki. Ebből lényeges különbségek adódnak a konkrét rendszerek értelmezésében. Például Magyar szerint Oroszország és Magyarország autokrácia, Ukrajna pedig patrónusi demokrácia. A mi megközelítésünkben viszont Magyarország és Ukrajna egyaránt inkább a hibrid rezsimek körébe tartozik, míg Oroszország autokrácia.

Kornai és Magyar szemlélete számos ponton hasonlít egymásra. Kornai inkább a kapitalizmus és az autokrácia összefüggéseire koncentrál, míg Magyar messzebbre megy az állam politikai természetének leírásában. Empirikus elemzéseik érvényességével egyetértünk, rendszertipológiájukat azonban vitatjuk. Magyar munkásságának legnagyobb innovatív erénye a maffiaállam konceptualizálása, a szakirodalomban előforduló más, hasonló államtípusoktól – „hálózatállam" *(network state)*, „ragadozóállam" *(predatory state)* és „klánállam" *(clan state)* – való elhatárolása, valamint a létező állam típusa és a korrupció formája közötti összefüggés feltárása.

FÉLDIKTATÚRA ÉS REFEUDALIZÁCIÓ

A maffiállam-koncepció vitát váltott ki a magyar társadalomtudományban. Az egyik legérdekesebb kritikai álláspontot Szalai Erzsébet fogalmazta meg. Szerinte Magyarországon kétféle kapitalizmusmodell küzdelme zajlik. Szalai úgy vélte, hogy „az újkapitalizmus laissez-faire modelljét a [második] Orbán-kormány hatalomra jutásával egy féldiktatórikus modell váltja fel".[45] Míg az első modellre a gazdasági elit dominanciája volt jellemző, a másodikban a politikai elit megtörte ezt a hatalmat, és új hatalomkoncentrációt hozott létre. Bár a korábbi modell formálisan demokratikus volt, a társadalom nagy része elfordult tőle, és így bukásra volt ítélve. A két modell mögött két érdekcsoport, két generáció harca húzódik meg: a késő kádári technokrácia, a neoliberális ideológiai trend hazai képviselője áll szemben a nála fiatalabb

[45] Szalai Erzsébet. 2013. „Két kapitalizmus Magyarországon." *Élet és Irodalom*, március 14.

nemzedék politikusgárdájával, amely a nemzetállami ideológiára hivatkozva 2010 után „féldiktatúrát" vezetett be. Ebben a kontextusban a maffiaállam az 1990-es évek privatizációja során egyszer már elosztott javak újraosztására szolgál, tehát nem más, mint a későn érkezett generáció eszköze a meggazdagodásra. Amit korábban jogállami körülmények között az erős külföldi kapcsolatokkal rendelkező posztkommunista burzsoázia megtehetett, azt a Fidesz-kormány, a jogállamot jórészt lerombolva, már csak a „maffiaállam" révén végezhette el.

Szalai nem elsősorban a demokrácia és a diktatúra közötti rendszerszintű különbségre koncentrál, hanem a privatizációnak és a hatalom újraelosztásának gazdasági és társadalmi következményeire, és rajtuk keresztül a kétféle magyar kapitalista korszak természetére. Bár az alkotmányosság szempontjából Szalai szerint is különbség van a hatalom kétféle – jogállami és jogállamon kívüli – elosztása között, és a jogállam lerombolását maga is elfogadhatatlannak tartja, a magyar társadalom kisemmizett, alsóbb rétegeinek szempontjából ezt az eltérést nem látja meghatározónak.[46] Amikor erre a kérdésre kitér, kiderül, hogy a 2010-ig létezett, neoliberális kapitalizmussal ötvözött „formális demokráciát" sem tartja sokkal jobbnak a 2010 utáni, gazdasági nacionalizmussal párosuló féldiktatúránál.

Szalai szerint a technokrata elitből kinövő, nemzetközi kapcsolati tőkével rendelkező burzsoázia háttérbe szorítására az Orbán-rezsim 2010 után állami beavatkozással új „kliensburzsoáziát" hozott létre. Az Orbán-rezsim lényege tehát a tulajdon központosított újraelosztása. A szerző véleménye szerint az egymással versengő két erőcsoportot három-három kategória összekapcsolásával lehet legpontosabban megragadni. Az egyik csoport a „gyenge állam – neoliberális ideológia – maffiaburzsoázia" fogalmi triászával jellemezhető, míg a vele szemben álló újabb elitcsoportot a „maffiaállam – nacionalizmus – kliensburzsoázia" hármasságával lehet leírni.[47]

Szalai Erzsébet megközelítését az alábbi táblázat foglalja össze:

[46] Szalai Erzsébet. 2014. „A jobboldal berendezkedése." *Élet és Irodalom*, április 25.

[47] Szalai Erzsébet. 2016. „A hatalom metamorfózisai." *Replika*, 3. 121–140.

Az uralom jellegzetességei Magyarországon

	2010 előtt	*2010 után*
állam:	gyenge állam	maffiaállam
ideológia:	neoliberalizmus	nacionalizmus
uralkodó osztály:	maffiaburzsoázia	kliensburzsoázia

Szalai abban különbözik a többi elemzőtől, hogy úgy véli: bármelyik erőcsoport van hatalmon, sérül a demokrácia. A neoliberális csoport olyan állam fenntartásában érdekelt, amely nem képes betartatni saját szabályait, így a demokrácia kiüresedik, puszta formalitássá válik. A nacionalista csoport erőszakosan megszállja az államot, amelyet új függőségi rendszer létrehozására használ. Ebben a helyzetben felgyorsul a refeudalizáció folyamata.[48] Mindkét esetben növekednek a társadalmi egyenlőtlenségek.

HIBRID REZSIM: ILLIBERÁLIS DEMOKRÁCIA VAGY LIBERÁLIS AUTOKRÁCIA

Halmai Gábor szerint a magyar politikai rendszer a hibrid rezsimek[49] körébe tartozik. Ezzel nem arra utal, hogy a hatalom gyakorlása autokratikus, a rendszer intézményi struktúrája pedig demokratikus, hanem arra, hogy utóbbiak is elveszítették demokratikus jellegüket. A demokrácia fundamentumát jelentő intézmények (médiahatóság, alkotmánybíróság, számvevőszék, ombudsman, költségvetési tanács stb.) hatásköreit alapvetően átalakították, és többé nem képezik ellensúlyát a kormányfő akaratának.[50] Ugyanazok az elnevezések már

[48] Szalai Erzsébet. 2016. „A refeudalizáció." *Replika*, 1. 207–222.

[49] A hibrid rezsim fogalmáról lásd Terry Lynn Karl. 1995. „The hybrid regimes of Central America." *Journal of Democracy*, 6 (3), 72–86. o.; Larry Diamond. 2002. „Elections without democracy: Thinking about hybrid regimes." *Journal of Democracy*, 13 (2), 21–35. o.

[50] Halmai Gábor. 2014. „Alkotmányosság és demokrácia." *Élet és Irodalom*, január 3.

nem ugyanazokat a tartalmakat jelentik. A 2014-es parlamenti választások előtti kampányban a kormány egyoldalú és nagymérvű propagandája lehetetlenné tette a választók reális tájékozódását.[51] Ráadásul mindez nem korlátozódott a szorosan vett kampányidőszakra, mert azon kívül az állam kampányolt, így elmosódott a különbség a párt és az állam között. A Fidesz a választók és a választási rendszer manipulálása révén jutott alkotmányozó többséghez.[52] Ennek megfelelően, Orbán Viktor 2014. nyári bejelentése az illiberális állam kiépítéséről, már régen nem az új rendszer kezdőpontját, hanem autoriter irányba történő további átalakítását hirdette meg.[53] Addigra a rendszer már túl volt a szabad, de nem tiszta választásokon, és Orbán éppen megváltoztatta a budapesti önkormányzati választások szabályait, alig pár hónappal az őszi szavazás előtt. Halmai ekkor rögzítette, hogy a rezsim már az illiberális demokrácián túl, de az önkényuralmi rendszeren még innen helyezhető el.[54]

Hasonló véleményt fogalmazott meg tanulmányunk egyik szerzője, aki a rendszer építőkövei közé sorolta a „centrális erőtér" politikáját; a társadalom kettészakításával és szociális kirekesztéssel párosuló „nemzetegyesítés" retorikáját; a „ragadozóállam" által vezérelt elitcserét és az erőpolitika gyakorlatát. Ugyancsak kiemeli azt a kormányfői meggyőződést, hogy a „forradalmi körülmények" felhatalmazást adnak a rendkívüli politika végrehajtására.[55] Az Orbán-rezsim 2010 után több-

[51] Mint az EBESZ jelentése megállapította: „A nagyobbik kormánypárt aránytalan előnyt élvezett a korlátozó médiaszabályozás, a média politikai részrehajlása, és a kormányzati és párttevékenységet összemosó kampány révén", idézi Halmai Gábor 2014. „Egy választás Magyarországon: aránytalan és alkotmánysértő előny." *Élet és Irodalom*, május 23. p. 8. Lásd még OSCE/ODIHR 2014. op. cit.

[52] Halmai Gábor. 2014. „Egy választás Magyarországon: aránytalan és alkotmánysértő előny." *Élet és Irodalom*, május 23.

[53] Halmos Máté. 2014. „Ez Orbán új államideológiája." *Index*, július 29. https://index.hu/belfold/2014/07/29/ez_orban_uj_allamidealja/

[54] Halmai Gábor. 2014. „Az illiberális demokrácián is túl?" *Élet és Irodalom*, szeptember 5.

[55] Bozóki András. 2011, „Die autoritäre Versuchung: Die Krise der ungarischen Demokratie." *Osteuropa*, 61 (12). 65–88 o.; Bozóki András. 2012. „A magyar demokrácia válsága." *Élet és Irodalom*, január 13. Bozóki András. 2015. „Broken

lépcsős változáson ment keresztül. Az egypárti alkotmány elfogadásával megindult a „létező" illiberális demokrácia kiépítése, amelynek révén a kormánytöbbség, demokratikus legitimitásával visszaélve, fokozatosan lebontotta a jogállamot. Ennek legszembetűnőbb példája az Alaptörvény negyedik módosítása volt. Habár a 2014-es választások előtt még nem lehetett teljességgel kizárni a szabad és tiszta választások megvalósulását, a választások nem feleltek meg a demokráciával szemben támasztott minimális követelményeknek. Azóta tovább tart a rendszer autokratikus irányba csúszása, amelyet – számos más példa mellett – a legszembetűnőbben egy ellenzéki népszavazási kezdeményezés verőlegények által történt erőszakos megakadályozása,[56] majd a kormány által kezdeményezett népszavazás állami propagandakampánya[57] és a civil szervezetekkel szembeni agresszív, Putyin elnyomó politikájához hasonlatos fellépés[58] demonstrált.

A rendszerrel 2014 óta már nem az a fő probléma, hogy illiberális, hanem hogy antidemokratikus. Ezért egyikünk a rendszert *liberális autokráciának* nevezte,[59] amelynek lényege, hogy a politikai szféra önkényuralmi jellegű monopolizálása ellenére az alapjogok egy része (szólásszabadság, gyülekezési szabadság, magánélethez való jog, utazási szabadság) bizonyos védettséget élvez. Az Európai Unió 2016 végéig fékezni tudta az önkényuralom kibontakozását.[60] Az Orbán-rezsim nemzetközi beágyazottsága lassítja a további lecsúszást

democracy, predatory state, and nationalist populism." In Péter Krasztev & Jon Van Til eds. *The Hungarian Patient: Social Opposition to an Illiberal Democracy*. Budapest – New York: CEU Press, 3–36. o.

[56] Az ellenzéki népszavazási kezdeményezés erőszakos megakadályozása 2016 februárjában történt, az ügyészi vádemelés pedig ezt követően elmaradt.

[57] A bevándorlóellenességre építő állami propagandakampány 2016. augusztus–szeptemberben zajlott le.

[58] A Fidesz egyik alelnöke 2017 januárjában deklarálta, hogy az autonóm civil szervezeteket „el kell takarítani" a magyar közéletből, mert szerinte illetéktelenül avatkoznak a politikába. Vö. Dezső András. 2017. „Németh Szilárd megnevezte milyen civileket akarnak eltakarítani az útból." *Index*, január 11.

[59] Bozóki András. 2016. „Liberális autokrácia?" *Élet és Irodalom*, március 11.

[60] Például a magyar igazságszolgáltatás döntéseivel szemben az európai bírósághoz lehet fellebbezni.

az autoriter rendszerek körébe. Mindez sokáig „pávatáncra", kettős beszédre, kettős mércére, a demokratikus normákhoz történő látszatalkalmazkodásra, egyszóval képmutatásra kényszerítette a rezsim vezetőit. Sokáig még antidemokratikus intézkedéseiket is a liberális demokrácia érvrendszerébe próbálták csomagolni, ami önmagában is puhította a perszonalizált és központosított uralmat. A rezsim az idegenellenesség, az átpolitizált keresztény vallás és az etnikai nacionalizmus retorikájával próbált megszabadulni az EU jogállami, liberális-demokratikus szabályrendszerétől,[61] de ezt a hintapolitikát nem tudta mindig sikerre vinni. Az utóbbi idők nemzetközi politikai változásai azonban biztatást jelentenek a pluralista demokrácia ellenfelei számára a rendszer liberális elemeinek felszámolására.[62]

UTÓBOLSEVIK RENDSZERÉPÍTÉS

Pataki Ferenc szociálpszichológus a Fidesz-jelenséget rendszerszintű megközelítésben elemezte. Az Orbán-rendszert még kiépülésének viszonylag korai szakaszában vette górcső alá, ezért könyvében nagyrészt még nem rendszerről, hanem rendszerépítési folyamatról írt, amelynek sajátosságai között említette a populizmust, a radikalizmust, a hatalom centralizálását, a rögtönzés politikáját és a „nemzeti konzultációk" (mint „kommunikatív aktusok") gyakorlatát, amelyek a képviseleti demokráciát kérdőjelezik meg.

A szerző szerint a Nemzeti Együttműködés Rendszerének lényege nem az együttműködés, hanem egy „életidegen, szabályokkal gúzsba kötött társadalomkép", amely a Fourier falanszterét idézi fel.[63] „Ebben

[61] Ádám Zoltán & Bozóki András. 2016. „State and faith: Right-wing populism and nationalized religion in Hungary." *Intersections: East European Journal of Society and Politics*, 2 (19). 98–122. o.

[62] Például az Egyesült Királyság EU-ból való kiválását támogató népszavazás sikere (brexit), vagy a populista milliárdos Donald Trump amerikai elnökké választása.

[63] Pataki Ferenc. 2013. *Hosszú menetelés: a Fidesz-jelenség.* Budapest: Noran Libro. 14. o.

a rendszerben az egyén társadalmi megnyilvánulásainak mind nagyobb tömbjeit igyekeznek központilag szabályozni: az egészségügyi ellátás rendjétől kezdve a munkaviszonyon át a hajléktalanok életviteléig, az iskolák uniformizálásától az egytankönyvűségig, a szavazók előzetes regisztrálásától az uniformizált médiáig, az Alaptörvény rendelkezéseitől a közös hitvallásig. Mindennek centrumában – miként a naprendszerben a Nap – a központi hatalom és az általa képviselt erő és akarat képzete jelenik meg, amely a közhivatalnokok és az államigazgatás újra kiépített alsó láncszeme, a járások révén elér minden egyes polgárig."[64]

Pataki szerint az Orbán-rezsim „demokratikus formákban létrejött (…) tekintélyelvű, neonacionalista, populista rendszer",[65] amelyet más helyütt egyszerűen tekintélyelvű rendszernek nevez.[66] A Fidesz politikájának pillérei a voluntarizmus, a hatalom és az erő kultusza, a vezérkultusz, a rögtönzés, a radikalizmus, a szövetségkötésre való képtelenség és a heroizáló mentalitás. A rezsimet Pataki utóbolsevik (vagy néha neobolsevik) rendszerként azonosítja, ami nem azt jelenti, mintha a bolsevik rendszer született volna újjá, hanem azt, hogy bár az ott megismert stílusjegyek a posztkommunista kontextusban más konfigurációban állnak össze, egyenként továbbra is azonosíthatók. Idetartozik az erőkultusz mellett a forradalom mítosza, a kontinuitás hiánya és a taktika primátusa. A „holnapra megforgatjuk a világot" régi ígéretére hajazó sikerpropaganda a kommunista rendszer évtizedeinek a magyar történelemből való kiradírozását, az újrakezdés mítoszát és a rezsim „forradalmi" eredetét van hivatva hangsúlyozni. Ugyanilyen szembetűnő a képviseleti és közvetlen demokrácia klasszikus formáinak helyettesítése dekrétumokkal, „nemzeti konzultációkkal", valamint a kormány és fizetett holdudvara által kezdeményezett „békemenettel" és népszavazással. Megjelent a hatalom monopolizálására törekvés, a monolit egység igénye, a folyamatos

[64] Pataki, op. cit. 13. o.
[65] Pataki, op. cit. 15. o.
[66] Pataki, op. cit. 52. o.

éberséget követelő, lankadatlan harc motívuma, valamint a társadalom hatalmi dimenziójának túlhangsúlyozása.

Pataki könyvének legnagyobb erénye, hogy 2010-et követően viszonylag korán azonosította a demokratikus rendszer tekintélyelvű irányba fordulásának tartalmát és lépéseit. Mindazonáltal az 1940-es évek végének politikai fordulata és a 2010-es évek fülkeforradalmi folyamata – számos feltárt hasonlóság ellenére – egymástól alapvetően eltérő rendszerekhez vezetett. Az Orbán-rendszerben jóval kisebb az ideológia szerepe, a rezsim erősebben támaszkodik a társadalomban már meglévő mentalitásokra, miközben a régihez hasonló, totalizáló propagandamechanizmust működtet. A Rákosi-rendszer sztálini mintájú, modern, totalitárius diktatúra volt, idegen megszálló csapatokkal, a gazdasági-társadalmi rendszer átalakításával, nyílt terrorral és zárt határokkal, míg az Orbán-rendszer centralizált, perszonifikált, illiberális és antidemokratikus rezsim, amelyben a határok nyitottak, nincsenek külföldi megszálló csapatok, és az ország, paradox módon, az európai demokratikus országok közösségének tagja. Ennek ellenkezőjét természetesen Pataki sem állítja, de a fent leírtak alapján a 2010 utáni magyar berendezkedést túlzás lenne utóbolsevik rezsimként értelmezni. A Rákosi-rendszer totális ideológiájához képest az Orbán-rendszer szinte már posztmodern, társadalmi csoportokra szabott, inkoherens diskurzusokat működtet, amivel – a centralizált tömegkommunikáció fenntartása mellett – megpróbál megfelelni a radikálisan átalakult, csoportokba és buborékokba szerveződött nyilvánosságok kommunikációs elvárásainak is.

MUTÁNS FASISZTOID RENDSZER

Ungváry Rudolf az Orbán-rendszert a demokrácia elleni lázadás egyik újabb formájának tekintette.. Számára nem kétséges, hogy a két világháború között még nyíltan fasiszta rezsimek a régi formájukban már nem térhetnek vissza, viszont bűnbakképzésre, kirekesztésre és erőskezű vezetőre továbbra is jelentős társadalmi igény van. Ennek a rendszer akkor tud megfelelni, ha elrejti valódi természetét, s a

demokrácia paravánjai mögött észrevétlenül, láthatatlanul alakul át a valóság. Ungváry mutáns fasisztoid rendszernek nevezi ezt a berendezkedést, amelynek leglényegesebb vonása a rejtőzködés képessége. Az Orbán-rendszer másnak mutatja magát, mint ami – többségi demokráciának, illiberális demokráciának, nemzeti demokráciának stb. –, s ezzel a manipulációval nem teszi nyilvánvalóvá az állampolgárok zöme számára, hogy valójában mutáns fasisztoid, önkényuralmi képződmény.[67]

Ungváry úgy véli, hogy a maffiaállam-koncepció nem a rendszer lényegét ragadja meg, hanem csak a gazdasági-bűnözői vonásait,[68] amelyet ő szociológiai magyarázatnak tart. Szerinte az Orbán-rendszer kaotikus, de a totalitásra tör, ami egykor a fasiszta rendszerek sajátossága volt. A rezsim ideológiai jellegzetességei közé tartozik a kimondatlan vezérelvűség, az erő kultusza, a hűség elve, a szervezett káosz, a teljesen megszállt állam, a „mieinkhez" nem tartozók kirekesztése, a sérelmi alapú nemzeti politika és a történelem „elfoglalása". Elvileg bárki lehet ellenség, mert a rendszer célcsoportjai változnak, de az ellenség megnevezésének igénye állandó.[69]

A szerző részletes leírást ad a fasisztoid mutáció eszmetörténeti előzményeiről, a demokráciát folyamatosan érő „fasisztoid" és „bolsevisztikus" kihívásokról, amelyek azonban ma már nem képesek totalitárius rendszereket létrehozni, de demokratikus mázzal leöntött autoriter berendezkedéseket igen. Az Orbán-rendszer által is megjelenített fordulat újdonsága abban áll, hogy a korábbi totalitárius eszmék és diskurzusok „legyengített" és látszólag „demokratikus" módon jelentkeznek, ami megnehezíti felismerésüket, és képtelenné teszi a társadalmat az ellenük való hatékony védekezésre. Ungváry könyvének nagy erénye, hogy Magyarország esetét nem kezeli elszigeteltként, hanem egy erősödő nemzetközi trend egyik megjelenési for-

[67] Ungváry Rudolf. 2014. *A láthatatlan valóság: a fasisztoid mutáció Magyarországon*. Pozsony: Kalligram

[68] Ungváry 2014. op. cit. 44. o.

[69] Ungváry 2014. op. cit. 20–31. o.

májaként mutatja be (itt említve Belarusz rendszerének kialakulását, valamint a lengyel és francia szélsőjobboldal előretörését).

Miközben Ungváry könyvét úttörő jelentőségének látjuk, vitatjuk az Orbán-rendszer leírására alkalmazott, szinte kizárólagos történelmi-ideológiai megközelítést. Ungváry jól látja, hogy a rezsim mindent megtesz azért, hogy elrejtse valódi természetét, az viszont erősen kétséges, hogy „valódi természete" ennyire ideologikus volna. Számos érvet lehet említeni, amely a rendszer működtetésének pragmatikus, szimbolikus, opportunista, eszmeileg inkoherens, cinikus és propagandisztikus vonásait támasztja alá az ideologikussal szemben.

AUTORITER PÁRTÁLLAMI RENDSZER

Csanádi Mária megközelítése annyiban tér el a többi szerzőétől, hogy a demokrácia jelenkori hanyatlását nem tekinti újdonságnak, inkább egy jól ismert folyamat újabb ismétlődésének. Szerinte Magyarországon pártállami rendszer kiépülésének folyamata zajlik, amelyben az állami rendszer társadalmi rendszerré alakul. A pártállam és a társadalom között fokozatosan elmosódnak a határok. Mint fogalmaz: „A döntési folyamatot lefedő háló kiterjesztésével és intézményesülésével kialakul az egész társadalomra kiterjedő függőségi és érdekérvényesítési rendszer: a politika által monopolizálható hatalmi háló (…) [amelyben] a résztvevők egyidejűleg kiszolgáltatottak és érdekük is a függőségük újratermelése, az lkalmazkodás."[70]

A szerző szerint a politikai szféra monopolizálása már megtörtént, a demokráciát már nincs értelme a számon kérni. Nem egyszerűen a hatalmon lévő párt „illiberális" ambícióiról van szó, hanem annál sokkal többről: a hatalmi ágakat elfoglalták, az erőforrásokat és elosztásuk módját központosították, a kulcspozíciókat politikailag lojális szereplőkkel töltötték fel, akiket tetszés szerint új pozíciókba lehet helyezni. A rendszerben Csanádi szerint megszűnt a demok-

[70] Csanádi Mária. 2014. „Egy pártból egypárt? A Fidesz-Magyarország hatalmi hálója." *HVG*, október 4. 19–21. o.

ratikus kontroll lehetősége. „Magyarországon jelenleg egy autoriter pártállami társadalmi rendszer kiépülésének ortodox folyamata zajlik, amelybe a látszólag unortodox eszközök és az illiberális politikai módszerek harmonikusan illeszkednek."[71] A szerző szerint az új rendszer kiépítése még nem fejeződött be, de a változás iránya és formája távolról sem ismeretlen.

Miközben Csanádi elemzésének főbb megállapításait elfogadjuk, a „pártállam" kifejezést nem tartjuk elég pontosnak. Valójában a Fidesz mint a választásokon győztes párt sokszor éppúgy statisztaszerepre van ítélve, mint más politikai szervezetek. Nem a párt gyakorolja a főhatalmat, hanem a pártelnök-miniszterelnök Orbán Viktor, aki személyes hatalmának megerősítése végett maffiajellegű politikai családot hozott létre. E „család" ugyan személyi állományában mutat némi átfedést a párttal, de annál szűkebb kört fed le, és nemcsak a Fideszen keresztül lehet bekerülni oda.[72] Míg párttaggá intézményes felvételi eljárással válhat az ember, a politikai családba való bejutáshoz a „családfő" befogadó döntése kell. A hatalom különböző, egymást részben átfedő, máskor elkülönülő köreit csak Orbán Viktor látja át, minden információ hozzá fut be. Szemben a pártállam intézményeinek rutinszerű működésével, az Orbán-rezsim személyhez kötött berendezkedés. Míg a klasszikus pártállami rendszer az azt megszemélyesítő karizmatikus vezér kiesése vagy halála után is fennmaradt, a vezérelvű, nepotista, perszonifikált rendszer ennél törékenyebb,[73] a politikai családfőnek a rendszerből való kilépése vagy kiiktatása után a politikai rendszer jóval könnyebben eshet szét. Amint azt Magyar Bálint megállapította, a kormányzó párt csak infrastruktúra,

[71] Csanádi 2014. op. cit. 24. o.

[72] Például e sorok írásakor a Fidesz elnökségének tagja Pelczné Gáll Ildikó, Gulyás Gergely, Kubatov Gábor és Németh Szilárd. Náluk azonban jóval nagyobb befolyással bírnak olyan pártonkívüliek, mint Habony Árpád, Andy Vajna, Garancsi István, Schmidt Mária, vagy a párt olyan „egyszerű" tagjai, mint Lázár János, Varga Mihály vagy Rogán Antal.

[73] Geddes, Barbara. 1999. „What do we know about democratization after twenty years?" *Annual Review of Political Science*, 2: 115–144. o.

„transzmissziós szíj" a családfő akarata végrehajtásához,[74] aki döntései meghozatalában kizárólag legfőbb bizalmasaira támaszkodik.

Ebben az írásban azt kívántuk bemutatni, hogy a közvélekedéssel ellentétben a hazai társadalomtudományok képviselői intenzíven érdeklődnek az Orbán-rezsim iránt, és komoly erőfeszítést tesznek a megértésére. Mint minden tudományos területen, a megközelítések eltérnek egymástól, de a kutatók döntő többségét nem politikai szempontok, hanem a szakmai kíváncsiság és a tudományos megismerés igénye vezeti. Az már a rendszert minősíti – és a kutatások számára további fontos empirikus adalékul szolgál –, hogy a hatalmon lévők kritikusaik meghallgatására vagy elhallgattatására törekednek-e.

(2017)

[74] Magyar Bálint. 2015. op. cit.

A kívülről korlátozott hibrid rendszer

TÁRSSZERZŐ: HEGEDŰS DÁNIEL

Ebben az írásban az Orbán-rendszer jellemzőit a nemzetközi hibrid rendszerekre és az Európai Unió működésére vonatkozó szakirodalom tükrében elemezzük.[1] Abból indulunk ki, hogy a demokrácia és a diktatúra kérdése nem „vagy-vagy", hanem „többé-kevésbé" probléma, amelyet leginkább egy kontinuumon lehet szemléltetni. Ennek egyik végén a liberális demokrácia, másik végén pedig a totalitárius diktatúra helyezhető el. Azt is állítjuk, hogy a rendszerek tipizálása során nem tekinthetünk el az adott ország külső környezetétől, nemzetközi kapcsolatrendszerétől, és e külső hatásoknak az adott politikai rendszerre gyakorolt hatásától. Ahogyan egy diktatúra nehezebben demokratizálódik, ha diktatúrák veszik körül, úgy egy demokrácia is nehezebben csúszik vissza a diktatúrák sorába, ha az ország demokratikus államok szövetségének tagja. Egy rendszertípus létrejöttét, fennmaradását és hanyatlását egyaránt kell vizsgálni a belpolitikai és nemzetközi tényezők tükrében.

A magyar politikai rendszerre vonatkozóan e tanulmányunkban azt állítjuk, hogy az Orbán-rezsim csupán kialakulása első szakaszában, az Alaptörvény 2011-es elfogadását követő két évben volt leírható a demokrácia valamely csökkentett értékű fogalmával. Akkoriban sokan érveltek amellett, hogy a rendszer mindaddig demokratikus,

[1] Ebben a fejezetben két korábbi, egymást részben átfedő cikkünk főbb érveit és állításait foglaljuk közös keretbe. Vö. Bozóki András & Hegedűs Dániel. 2017. „A kívülről korlátozott hibrid rendszer: Az Orbán-rezsim a rendszertipológia tükrében." *Politikatudományi Szemle*, 26 (2), 7–32 o.; Bozóki András & Hegedűs Dániel. 2018. „An externally constrained hybrid regime: Hungary in the European Union." *Democratization*, 25 (7), 1173–1189. o.

amíg szabad választásokra lehetőséget ad. Ám az „illiberális demokráciák" dinamikusan változó hibrid rendszerek, amelyekben nincsenek fix szabályok, garanciák a demokratikus intézményrendszer maradványainak fenntartására. A magyar rendszer az Alaptörvény 2013-as negyedik módosítása óta a hibrid rezsimek közé tartozik, amelyek se nem demokráciák, se nem diktatúrák. Az effajta vegyes rendszerekben a politikai versengés ugyan valóságos lehet, ám a tágabb értelemben vett intézményrendszer strukturálisan a hatalomban lévő erőknek kedvez, drasztikusan csökkentve ezáltal az ellenzék, illetve a demokratikus váltógazdaság esélyeit. 2014 óta az „illiberális" és az „antidemokratikus" fogalmai között empirikusan néhol még létező határvonal nemcsak elvékonyodott, de el is tűnt.[2]

A hibrid rezsimek szakirodalmának állításain túl úgy véljük, hogy az Orbán-rezsim olyan, eddig kellő figyelmet nem kapott sajátosságokkal rendelkezik, amelynek révén külön kategóriát képez a „szürke zóna" rendszerei között. Egyedi jellege abból a paradox helyzetből vezethető le, hogy a magyar hibrid rendszer a demokratikus berendezkedésű tagállamokból álló Európai Unió része. Mivel az EU tagállamai szuverenitásuk egy részét uniós szintre helyezték, az Európai Unió egyszerre „belpolitikai" és „külpolitikai" tér, rendszerelméleti nézőpontból egyszerre környezet és a politikai rendszer szerves, elválaszthatatlan része Magyarország számára. Ezzel összefüggésben pedig az EU „rezsimfenntartó" és „rezsimkorlátozó" funkciókat egyaránt ellát, ezért Magyarország uralmi formája jelenleg „kívülről korlátozott hibrid rendszernek" tekinthető.

HIBRID REZSIMEK

Az 1989–91-es demokratikus fordulat következménye, a várakozásokkal szemben, nem az lett, hogy a diktatúrákat globális léptékben liberális demokráciák váltották fel. A liberális demokráciák száma

[2] Jan-Werner Müller 2016. „The problem with »Illiberal Democracy«." *Project Syndicate*, January 21.

ugyan növekedett, de figyelemre méltóbb, hogy demokráciák és diktatúrák között fokozatosan kiszélesedett egy szürke zóna,[3] a vegyes *(mixed)* rendszerek,[4] vagy ismertebb nevükön, a hibrid rezsimek köre.[5] Ezek a rendszerek nem egyformák, de egyértelműen külön kategóriát alkotnak. Schedler szerint komoly nehézséget okoz, hogy a jelzős demokráciák és egyéb köztes kifejezések használata eltompítja veszélyérzetünket a megerősödő önkényuralmi tendenciákkal szemben.[6]

A hibrid rezsimek kategorizációjának alapvető kérdése tehát az, hogy e vegyes rendszerek önálló, köztes, harmadik uralmi formát képeznek-e a demokrácia és a diktatúra között, vagy azok csökkent, illetve javított értékű altípusának tekintendők.[7] Mivel – mint a magyar példa bizonyítja – stabil, konszolidált liberális demokráciák is áldozatul eshetnek a hibridizáció jelenségének, ezért a hibridizációt többé nem tekinthetjük egyirányú folyamatnak, transzformációs defektusnak, ahogy a tranzitológiai elméletek dominánsan tették. A hibrid rezsimet így objektív definíciós jegyek alapján meghatározva, önálló uralmi formának tekintjük, amely a demokrácia és diktatúra között helyezkedik el. Ilyen definíciós jellegzetesség például a politikai verseny léte, de egyoldalú, igazságtalan mivolta, vagy a liberális alkotmányosság formális léte, ám működésének rendszerszintű hiányosságai.

Juan Linz szerint a hibrid rendszert nem érdemes jelzős demokráciával helyettesíteni, mert ez a megközelítés elmossa a különbséget a

[3] Thomas Carothers 2002. „The end of the transition paradigm." *Journal of Democracy*, 13 (1). 5–21. o.

[4] Valerie Bunce, Valerie & Sharon Wolchik. 2011. *Defeating Authoritarian Leaders in Postcommunist Countries*. Cambridge: Cambridge University Press.

[5] Terry Lynn Karl 1995. „The hybrid regimes of Central America." 6 (3), 72–86. Larry Diamond. 2002. „Elections without democracy: Thinking about hybrid regimes." *Journal of Democracy*, 13 (2), 21–35. o.

[6] Andreas Schedler ed. 2006. *Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition*. Boulder: Lynne Rienner. 4. o.

[7] Andrea Cassani. 2012. *Hybrid What? The Contemporary Debate on Hybrid Regimes and the Identity Question*, Conference Paper, XXVI Convegno, SISP. http://www.sisp.it/files/papers/2012/andrea-cassani-1445.pdf

demokratikus és a vegyes rendszerek között, azaz elkendőzi a tényt, hogy utóbbiak egyáltalán nem felelnek meg a liberális demokráciákkal (vagyis „a" demokráciával) szemben támasztott minimális elvárásoknak.[8] E kijelentés természetesen nem csupán egy irányban értelmezendő, mert a hibrid rezsimeket meg kell különböztetni a diktatúráktól is. Így a tekintélyelvű-önkényuralmi rendszer *(authoritarianism)* kifejezés jelzőkkel való felruházása csak kis részben visz közelebb a hibrid rezsimek meghatározásához. Tekintettel azonban a hibrid rezsimek sokféleségére, belátjuk, hogy lehetnek közöttük olyan berendezkedések, amelyek közelebb állnak a demokráciához, mások pedig a tekintélyelvű diktatúrához. Mindez pedig indokolttá teszi a hibrid rezsimeken *belüli* típusok megkülönböztetését. Ez a megoldás elkerüli azt a vitát, hogy a „fosztóképzős" jelzőkkel ellátott demokráciák végső soron demokráciának, illetve a jelzős tekintélyelvű rezsimek végső soron autoriter diktatúrának tekintendők-e. Ha e vitában szakmai konszenzus alakulna ki, akkor az mérsékelhetné a demokrácia fogalmának erózióját is a szakirodalomban.

A következőkben röviden áttekintjük a nemzetközi szakirodalomban fellelhető, meghatározó hibridrezsim-elméleteket, majd a 2010 utáni magyar hibrid rendszer sajátos vonásainak bemutatásával és a következmények elméleti elemzésével foglalkozunk.

Mivel a hibrid rezsimek között vannak olyanok, amelyek árnyalatnyival a demokráciához állnak közelebb, az elemzők ezeket a berendezkedéseket olykor hajlamosak valamilyen mértékben csökkent értékű demokráciaként felfogni. Idetartoznak például olyan fogalmak, mint a féldemokrácia,[9] a *democradúra*, az átruházott, az illiberális, a defektusos és az irányított demokrácia koncepciói.

[8] Juan J. Linz. 2000. *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder: Lynne Rienner.

[9] Paul Brooker. 2000. *Non-Democratic Regimes: Theory, Government and Politics*. New York: St. Martin's Press.

Democradúra

Az O'Donnell és Schmitter által *„democradúra"*-ként jellemzett rendszer a szerzők szerint az utolsó előtti lépés a demokratikus átmenet útján.[10] E meghatározó periódusban a politikai elitek megegyeznek abban, hogy az addigi fokozatos liberalizáció immár nem elégséges, ezért a széles néptömegeket érintő demokratizálásra van szükség. Mindezt az egyre jobban megszerveződő civil társadalom is követeli és támogatja. A privilégiumok helyébe a normatív, mindenkire egyformán érvényes jogok lépnek, de a diktatúra zárványai és struktúrái sok helyütt fellelhetők még az intézményrendszerben. Tartalmilag a *democradúra* nagyjából megfeleltethető az illiberális vagy korlátozott *(limited)* demokráciának. A szerzők világossá teszik, hogy nincs garancia arra, hogy a folyamat okvetlenül elvezet a demokráciához, az is elképzelhető, hogy a rezsim a *democradúra* szintjén rögzül.

Delegatív demokrácia

A Guillermo O'Donnell által leírt „átruházott" vagy „delegatív demokrácia" *(delegative democracy)* fogalma a latin-amerikai tapasztalatokra épül,[11] ahol a demokratikus átmenet után nem a liberális demokrácia konszolidációja következett be; ellenkezőleg, a rezsimek megálltak a törékeny „árnyékdemokrácia" szintjén. A vezetők demokratikus választással kerültek hatalomra, de hivataluk elfoglalása után már nem kormányoztak demokratikusan, beszámoltathatóságuk minimálisra

[10] Guillermo O'Donnell & Philippe C. Schmitter. 1986. *Transition from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Baltimore: Johns Hopkins University Press. 13. o.

[11] Guillermo O'Donnell. 1994. „Delegative democracy." *Journal of Democracy*, 5 (1), 55–69 o.; Magyarul: „Átruházott demokrácia." *Európai Fórum*, március, 3–17. o.

csökkent.[12] Afféle „választott autokrata" vezetés jött létre, amelyben a képviselet fogalma elveszítette demokratikus tartalmát, és puszta delegálássá torzult. Megindult a demokrácia eróziója: a választott „képviselők" számára eltűnt a határvonal a közérdek és magánérdek között, meggyengült a horizontális képviselet (szakszervezetek), és a politikai szereplőket kizárólag rövid távú céljaik mozgatták. Ebben a rendszerben, ellentétben a stabil demokráciákkal, a döntéshozatal rendkívül gyors, de a döntések végrehajtása lassú, lezáratlan, sőt kiszámíthatatlan. A vezetői voluntarizmus folyamatosan beleütközik a realitásokba, így a rendszer tartósan az „omnipotens impotencia" állapotában reked.

Illiberális demokrácia

Az 1990-es évek végén Zakaria írása nyomán fellángolt a vita az „illiberális demokrácia" fogalmáról és annak lehetséges jelentéseiről. A szerző azt vette észre, hogy a világban egyre több olyan ország van, amely bár minimális, választási értelemben demokráciának tekinthető – mert a vezetők demokratikus választással kerülnek hatalomra –, de a jogállam nem működik, mert a rendszer híján vannak az alkotmányos-liberális tradícióknak.[13] A politikai jogokat formálisan biztosítják, de a demokrácia „lelkét" jelentő polgári szabadságjogokat nem. Ennek nyomán Zakaria arra a következtetésre jutott, hogy liberális demokráciák csak fokozatosan, viszonylag hosszú történelmi szakaszon keresztül fejlődhetnek ki, amelyben először a kapitalizmusnak és a jogállamiságnak kell kibontakoznia, és csak ezután következhet a demokrácia. Zakaria egyes távol-keleti országok (Dél-Korea, Tajvan) útját tekintette követendő mintának, ellentétben azokkal a poszt-

[12] Enrique Peruzzotti. 2014. „Accountability deficits of delegative democracy." In Daniel Brinks et al. eds. *Reflections on Uneven Democracies: The Legacy of Guillermo O'Donnell*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 269–284. o.

[13] Fareed Zakaria. 1997. „The rise of illiberal democracy." *Foreign Affairs*, 76 (6). 22–43. o.

kommunista országokkal, amelyek a gyors „kettős átmenet" miatt nem tudtak zökkenőmentesen beágyazódni a liberális-alkotmányos intézményi struktúrákba. Ráadásul a posztszovjet országokban a demokrácia csak esetlegesen és rövid időre alakult ki,[14] majd a rendszer hibrid rezsimmé (Ukrajna, Grúzia) vagy önkényuralmi rendszerré (Oroszország, Belarusz) változott.

Zakaria abból a szempontból még a tranzitológiai paradigma keretei között maradt, hogy az illiberális demokráciát a liberális demokráciához vezető fejlődés hosszabb, rögösebb útjaként ábrázolta, és nem kérdőjelezte meg a fejlődés irányát. Figyelemre méltó, hogy Zakaria az illiberális rendszereket nem általában a demokráciák és diktatúrák között helyezte el, hanem a konszolidált liberális demokráciák és a diktatúrák között. Úgy vélte, hogy a gyors átalakulással létrejött illiberális demokráciák már nem hibrid rendszerek, hanem nyers demokráciák, amelyekre az alkotmányos-liberális értékek hosszabb időt igénylő elsajátítása és a konszolidáció nehezebb útja vár. Az utóbbi másfél évtizedben azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a demokratikus fejlődés iránya nem visszafordíthatatlan. Konszolidált liberális demokráciából is vezethet visszaút a tekintélyelvű rendszerek felé.[15] Lehántva tehát a Zakaria tételéhez kapcsolódó „tranzitológiai optimizmust", nincs okunk az illiberális demokráciát – a demokrácia fogalmát túlfeszítve[16] – „megelőlegezett demokráciaként" értelmezni.[17] Sokkal inkább értelmesnek tűnik a modern demokráciák és a tekintélyelvű diktatúrák között hibrid rezsimként azonosítani.

[14] Lucan A. Way. 2015. *Pluralism by Default: Weak Autocrats and the Rise of Competitive Politics*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

[15] Larry Diamond, Larry & Marc F. Plattner eds. 2015. *Democracy in Decline?* Baltimore: Johns Hopkins University Press.

[16] Ezt az eljárást nevezte Sartori *conceptual stretching*nek, vagyis egy tudományos fogalom túlfeszítésének. Vö. Giovanni Sartori ed. 1984. *Social Science Concepts: A Systemic Analysis*, New York: Sage.

[17] Az illiberális demokrácia átmeneti rezsimként értelmezett optimista megközelítéséhez lásd Adrian Karatnicky. 1999. „The decline of illiberal democracy." *Journal of Democracy*, 10 (1), 112–123. o.

Defektusos demokrácia

Wolfgang Merkel nagy hatású elméletében szembeállította egymással a „beágyazott demokráciát" *(embedded democracy)* és a „defektusos demokráciát" *(defective democracy)*.[18] Merkel szembefordul a demokrácia minimalista, elektorális definícióival, és a beágyazott liberális demokráciát határozza meg demokratikus alapmérceként. A liberális demokráciát azért nevezi a társadalomba „beágyazottnak", mert az nemcsak a szabad választásokat garantálja, hanem a polgári szabadságjogokat, a politikai jogokat, a horizontális elszámoltathatóságot, továbbá a tényleges demokratikus kormányzás lehetőségét.[19] A liberális demokráciák és önkényuralmak közötti zónát Merkel azonban nem hibrid rezsimnek tartja, hanem defektusos demokráciának, amelyen belül négy típust különböztet meg attól függően, hogy melyik demokratikus alrendszer működése sérül leginkább. Ezek: 1. a kirekesztő *(exclusive)*, 2. az illiberális, 3. az átruházott és 4. a gyámság alá helyezett *(tutelary)* demokráciák.

Kirekesztő demokráciában a felnőtt lakosság körülhatárolt csoportja (etnikai, vallási vagy egyéb alapon) ki van zárva a választás lehetőségéből. Illiberális demokráciában a törvényhozó és végrehajtó hatalom képviselői kivonják magukat az alkotmányos normák kontrollja alól. Átruházott demokráciában a végrehajtó hatalom „elszabadul", és igyekszik függetleníteni magát a törvényhozó és bírói hatalomtól. Gyámság alá helyezett demokráciában intézményesült hatalmi csoportosulások (katonai elitek, oligarchák, multinacionális korporációk stb.) nemcsak kivonják magukat a demokratikus folyamatból, de azzal szemben vétóhatalmat is gyakorolnak.[20]

[18] Wolfgang Merkel et al. 2003. *Defekte Demokratien*. Bd. 1: *Theorien*. Opladen: Leske + Budrich. Wolfgang Merkel, Wolfgang et al. 2006. *Defekte Demokratien*. Bd. 2: *Defekte Demokratien in Osteuropa, Ostasien und Lateinamerika*. Wiesbaden: VS Verlag.

[19] Wolfgang Merkel. 2004. „Embedded and Defective Democracies." *Democratization*, 11 (5), 33–58. 37. o.

[20] Merkel. 2004. op. cit. 49–51. o.

Végső soron azonban, bármennyire is jól végiggondolt Merkel és kollégái tipológiája, két kérdés felvethető vele kapcsolatban. Egyrészt, a defektusos, vagyis „tökéletlen demokrácia" kifejezés azt sugallja, mintha létezhetne tökéletesen beágyazott demokrácia. Másrészt a demokrácia fogalmának túlzott kiterjesztésével – amely lefedi a teljes szürke zónát – közvetve maga is hozzájárulhat a fogalom devalválódásához.

Irányított demokrácia

A kétezres években nagy karriert futott be az „irányított demokrácia" *(guided democracy, managed democracy)* fogalma, mégpedig két értelemben is. Az egyik interpretáció az oroszországi politikai váltáshoz kapcsolódott. E szerint a 2000-ben hatalomra került Putyin hibrid rezsimet örökölt meg Jelcintől, amelyet az önkényesség, a kleptokrácia és a demokratikusnak tűnő, de valójában oligarchikus pluralizmus jellemzett.[21] Az oligarchák pluralizmusát a társadalom többsége nem demokráciának látta, sokkal inkább újkapitalista káosznak, amely egyeseket milliárdossá, másokat földönfutóvá tett. Ebben a helyzetben az új elnök leszámolt a renitens oligarchákkal, a fegyveres erőkre és a titkosszolgálatokra támaszkodva helyreállította az állam erőszak-monopóliumát. A jelcini „liberális oligarchák" helyébe a putyini „illiberális állam" lépett. Az államkapitalizmus, a nagyhatalmi múlt iránt érzett nosztalgia és az autokratikus hatalomgyakorlás – amelyre hivatalosan a „vertikális" kifejezést használták[22] – alkották az új rendszer pilléreit. A változás nyomán az orosz társadalom a rend helyreállítását érzékelte, s ezt nevezte Putyin „szuverén", illetve „irányított" demokráciának. A „szuverén demokrácia" fogalmával arra utalt, hogy az orosz demokráciát meg kell különböztetni a nyugati liberális demokráciák modelljétől, és nem szabad ugyanazt a mércét

[21] Archie Brown. 2001. „From democratization to guided democracy" *Journal of Democracy*, 12 (4), 35–41. o.

[22] Walter Laqueur. 2015. *Putyinizmus*. Budapest: Atlantic Press. 147. o.

alkalmazni rá. Hívei szerint az orosz demokrácia nem jobb vagy rosszabb, mint a nyugati, csak más.

Míg az ezredfordulót követő, oroszországi „irányított demokrácia" szűken még belefért a hibrid rezsimek körébe, a 2011 utáni orosz politikai átalakulás az önkényuralom visszaállítását hozta el. A belső hatalmi viszonyok diktatórikus irányba fordulása magyarázza az Ukrajna ellen már 2014-ben elindított orosz hadműveletet.

Az „irányított demokrácia" másik értelmezését Sheldon Wolin adta, aki szerint a fogalom az amerikai demokrácia jelenkori torzult működésmódját írja le. Wolin úgy érvel, hogy az államhatalom működtetéséből és forrásaiból más, magánjellegű szervezetek, egyházak és üzleti korporációk is részesülnek, amelyek korábban nem tapasztalt léptékű hatalmi összefonódást eredményeznek. Az új hatalmi rendszer Wolin szerint „fordított totalitarizmus", amely a politikai, gazdasági, kulturális, üzleti és vallási elitcsoportok együttműködésére épül. Mindez egy újfajta elit uralmát jelenti, amely elárulja a demokratikus ideált: kifelé saját rendszerét igyekszik exportálni, befelé viszont menedzseri módszerekkel tartja kézben a politikai folyamatokat.[23]

Az itt tárgyalt a megközelítések arra törekedtek, hogy a demokrácia fogalmát „megmentsék", amikor azt az eredeti fogalom csökkentértékűségét kinyilvánító jelzőkkel látták el. Ez a megoldás azonban nem vezetett igazán eredményre, mert olyan rendszereket is (jelzős) demokráciának neveztek, amelyeknek kevés közük van a fogalom eredeti értelméhez. E problémát kiküszöbölendő, más szerzők a létező vegyes rendszereket úgy próbálták leírni, hogy elkerüljék a demokrácia fogalmának inflálódását. Ezért számos szerző számára értelmesebbnek tűnt az autoriter rendszer fogalma elé illeszteni az annak jelentését „felpuhító" jelzőt. Ilyen például a félautokrácia,[24] a féldiktatúra,[25] a

[23] Sheldon Wolin. 2008. *Democracy Incorporated: Managed Democracy and the Specter of Inverted Totalitarianism*. Princeton: Princeton University Press. 140. o.

[24] Marina Ottaway. 2003. *Democracy Challenged: The Rise of Semi-Authoritarianism*. Washington, DC.: Carnegie Endowment for International Peace.

[25] Brooker. 2000. op. cit.

választásos autokrácia és a liberális autokrácia fogalma. Ezek közül néhányra kitérünk, de előbb a *democradúra* ikerfogalmát, a *dictablandát* említjük.

Dictablanda

A hibrid rezsimek diktatúrákhoz közelebb eső fajtái között az O'Donnell és Schmitter által használt *„dictablanda"* fogalma lényegében liberalizált diktatúrát jelent.[26] A szerzők ezt nem annyira önálló rendszertípusként, mint inkább a demokratikus átmenet első lépéseként tárgyalják, de hangsúlyozzák, hogy az átalakulás nem automatikus, így egy adott ország akár hosszabb időre is megrekedhet a *dictablanda* szintjén. E rezsimben a vezetésen belül repedések keletkeznek a keményvonalas erők és a reformerek között, és amennyiben a reformerek megerősödnek, a rendszer „felpuhul". Ilyen volt például a hanyatló poszttotalitárius rezsim Magyarországon, vagy az erózióban lévő, reformokra nyitott, katonai diktatúra Chilében, mindkettő az 1980-as években. A *dictablanda* nem több, mint az óvatos politikai nyitás rendszere, amelyben még nincs szó politikai egyenlőségről, ám a vezetők a rendszer privilégiumait a korábbinál szélesebb csoportok között terítik szét.

Liberális autokrácia

Az illiberális demokrácia „kijavításának" problémája átvezet a hibrid rezsim hasonló formájához, a „liberális autokrácia" *(liberal autocracy)* fogalmához, amely olykor alternatívaként merül fel a defektusos demokráciákhoz képest. Zakaria bizonyos fokig pozitívan viszonyult e rendszertípushoz: mintha hajlamos lett volna a liberális autokráciát a liberális demokrácia „előszobájának" tekinteni. A szerző számára Szingapúr, Hongkong és (olykor) Indonézia tartozott e

[26] O'Donnell & Schmitter. 1986. op. cit. 13. o.

kategóriába. A liberális autokrata rezsim pozitívumai között Zakaria szerint elmondható, hogy védi a tulajdonjogot, fenntartja a rendet, többé-kevésbé kiszámíthatóan működik, általában nem alkalmaz terrorisztikus eszközöket saját állampolgáraival szemben, támogatja a vallásszabadságot, az utazási szabadságot, és ösztönzi a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatokat.[27] A liberális autokrácia hátrányai között említhetjük viszont a politikai jogok, a tényleges pártpluralizmus és a szabad választások háttérbe szorítását vagy kiüszöbölését, valamint a nepotista és klientelista struktúrák megerősödését.

Zakariával ellentétben Diamond kezdettől szkeptikus volt a liberális autokráciához fűzött reményekkel kapcsolatban, mert úgy látta, e rezsimek csak a magánélet szabadságát védik, de emberi jogi téren többnyire rosszul teljesítenek. Az állampolgárok zavartalanul élhetnek mindaddig, amíg megmaradnak a magánélet területén, de szabadságuk a közügyek gyakorlásában erősen korlátozott, főleg ha nagyobb átláthatóságot és politikai szabadságot követelnek, rendszerellenes tüntetéseket szerveznek, vagy ellenzéki pártokat próbálnak alapítani.[28] A liberális autokrácia a hibrid rezsimek egyik fajtája, amely tartózkodik az állampolgárok látványos politikai elnyomásától, támogatja a magánélet viszonylagos függetlenségét, de a politikai tevékenység monopolizálására törekszik.

Választási önkényuralmi rendszer

Jelentős szakmai visszhangot keltett az Andreas Schedler által bevezetett „választási autoriter rendszer" *(electoral authoritarianism)*, vagy rövidebben a „választási autokrácia" fogalma.[29] Schedler szerint a választási autokrácia abban különbözik autoriter diktatúrák többségétől, hogy benne nemcsak korlátozott társadalmi plura-

[27] Zakaria, 1997. op. cit.

[28] Larry Diamond. 2003. „The illusion of liberal autocracy." *Journal of Democracy*, 14 (4), 167–171. o.

[29] Schedler. 2006. op. cit.

lizmus létezhet, hanem e pluralizmus limitált politikai képviselete is. A választásos autokrácia engedélyezi a többpártrendszert és a formális választásokat – s ezáltal bizonyos formai engedményt tesz a demokratikus elvárásoknak –, de gyakorlatilag kizárja az ellenzék választási győzelmét, amivel megőrzi autoriter jellegét. Habár a választások nem a rendszer demokratikus, hanem önkényuralmi jellegének legitimálását szolgálják – így bevezetésük a rendszer vezetőinek szándéka szerint nem jelenti a rezsim demokratizálását, hanem inkább önmaguk „tisztára mosását" –, mégis, a pártpluralizmus megjelenése olyan társadalmi energiákat szabadíthat fel, amelyet a vezető nem képes mindig a kizárólagos ellenőrzése alatt tartani.

Schedler megközelítésének hatása abban is megjelent, hogy az az általa megalkotott kategória – a választási demokrácia párjaként – bekerült a demokráciaminősítő intézetek fogalmai közé. A korábbi megközelítések hármas felosztással operáltak, mint például a Freedom House, amely különbséget tesz 'szabad', 'részben szabad' és 'nem szabad' politikai rendszerek között, amelyek nagyjából a liberális demokrácia, hibrid rezsim, autokrácia fogalmainak felelnek meg. Ez a hármas felosztás később finomodott, és a kutatók egyre inkább öt kategóriát kezdtek el használni a konszolidált demokrácia, a konszolidálatlan demokrácia, a hibrid rezsim és az autokrácia nyíltabb vagy zárt változatai szerint.

Schedler munkássága nyomán a hármas (vagy ötös) tagolású megközelítés mellett, az utóbbi évtizedben megjelent egy analitikusan tisztább, négyes kategória-rendszer, amelyet a svéd V-Dem intézet is széles körben használ. Ennek alaptípusai: 1. demokrácia, 2. választási demokrácia, 3. választási autokrácia, 4. autokrácia. Ez a klasszifikáció nem használja a hibrid rezsim esernyőfogalmát, így az elemző a két köztes rendszert tekintheti akár a hibrid rezsimek domináns megjelenési formáinak, vagy a demokrácia/autokrácia tiszta típusai önállósult változatainak.

Versengő önkényuralmi rendszer

A hibrid rezsimek nagy hatású leírása Levitsky és Way nevéhez fűződik, akik a „versengő autoriter" rendszer *(competitive authoritarianism)* fogalmát vezették be.[30] Szerintük a hibrid rezsimek közös jellemzője, hogy van bennük versengés, de a szabályokat a hatalmon lévők tudatosan úgy alakítják, hogy azok rendszerszintűen kedvezzenek nekik. Közös lényegük az így létrehozott „egyenlőtlen játéktér" *(uneven playing field)* fogalma.

A szerzők szerint a „kompetitív autoriter rendszerek olyan, civilek által irányított berendezkedések, amelyekben formálisan léteznek demokratikus intézmények, és a politikai küzdelem is elsődlegesen ezekben zajlik, de a hatalmon lévők az államot arra használják, hogy lényeges erőfölényhez jussanak ellenfeleikkel szemben. Ezek a rezsimek annyiban kompetitívek, hogy az ellenzéki pártok a demokratikus intézményeken keresztül próbálnak versengeni a hatalomért, annyiban viszont nem demokratikusak, hogy a játéktér a hatalmon lévők javára lejt. A versengés valódi, de nem tisztességes."[31]

Ellentétben a tekintélyelvű diktatúrákkal, ebben a típusban kivételképpen bekövetkezhet az ellenzéki erők győzelme, de a rezsim „bebetonozott" struktúrái még ekkor is a korábban hatalmon lévőknek kedveznek, ami megnehezíti vagy lehetetlenné teszi a demokratikus kormányzást. A szerzők leírásában az alábbi különbségek adódnak a liberális demokrácia, a hibrid rezsim és a diktatúra között.

[30] Steven Levitsky & Lucan A. Way. 2002. „Elections without democracy: The rise of competitive authoritarianism." *Journal of Democracy*, 13 (2). 51–65.o.

[31] Steven Levitsky & Lucan A. Way. 2010. *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press. 5. o.

1. táblázat. A hibrid rezsimek elhatárolása a demokráciától és a diktatúrától

Demokrácia	*Hibrid rezsim*	*Autokrácia*
A választásokat rendszeresen megtartják, amelyeken minden nagykorú állampolgárnak alkotmányos joga részt venni.		Nincsenek választások.
Az ellenzéki pártok legálisan versengenek a hatalomért.		
Szabad és tiszta választások.	Manipulált választások.	Nincsenek szabad választások.
A választás a hatalomra jutás kizárólagos útja.	A választás a hatalomra jutás egyik lehetséges útja.	Nem a választás a hatalomra jutás útja.
	A hatalmon lévők egyoldalúan úgy használják az államot, hogy a demokrácia *legalább egy elemét* megsértik az alábbiak közül: 1. szabad választások, 2. polgári szabadságjogok, 3. egyenlő játéktér (anyagi források elosztása, média, jogalkalmazás)	
Az ellenzéki tevékenység legális és elfogadott.	Az ellenzéki tevékenység legális, de hátrányos helyzetbe szorított.	Az ellenzéki tevékenység látszólagos vagy illegális.
A kormánypártok gyakran veszítenek választásokat.	A kormánypártok csak kivételes esetben veszítenek választásokat.	Nincsenek szabad választások.

Forrás: Levitsky és Way módosításokkal.[32]

E demokráciafelfogás újdonsága a hozzávetőlegesen „egyenlő játéktér" *(level playing field)* követelménye, illetve az annak sérelme esetén használt kifejezés, a fair választásokat akadályozó „egyenlőtlen játéktér" fogalma. Tény, hogy a játéktér a liberális demokráciákban

[32] Vö. Levitsky & Way 2010. op. cit. 13. o. A táblázatban a szerzők a *democracy*, *competitive authoritarianism* és *full authoritarianism* fogalmát használják. Mi viszont a demokrácia mellett a hibrid rezsim és az autokrácia fogalmát használjuk. Az utóbbi jelentése megegyezik a diktatúrával, s ez felel meg a szerzők által használt *„full authoritarianism"* fogalmának.

sem teljesen kiegyensúlyozott, a kormánypártok önmaguknak igyekeznek kedvezni, de a szerzők ezt a fogalmat olyan esetekre alkalmazzák, amikor a torzítás szisztematikus és rendszerszintű. Az egyenlőtlen játéktér fogalma magában foglalja 1. az állami intézmények pártcélok érdekében történő felhasználását, amelyben 2. a hatalmon lévők szisztematikusan előnyöket élveznek, és ezáltal 3. komolyan sérül az ellenzék esélye, hogy a siker reményében vegyen részt a választásokon.

Az egyenlő vagy egyenlőtlen játéktér meghatározásának három aspektusát Levitsky és Way különösen fontosnak tartja: 1. a forrásokhoz való hozzájutás, 2. a médiához való hozzáférés, és 3. a korrekt jogalkalmazáshoz való „hozzáférés" lehetősége. Az első feltétel sérelmét elsősorban az állami források pártcélokra történő felhasználása és az államnak a magánszférára gyakorolt fenyegető nyomása jelenti. A második feltétel sérelmét elsősorban a közszolgálati média pártállamivá alakítása, az ellenzéki megszólalások ignorálása, illetőleg a kormányzó erők különböző módokon – diszkriminatív jogalkotással és gyakorlattal – érvényesített médiapiaci dominanciája valósítja meg. Végül a jogegyenlőség és a hatékony jogorvoslathoz való jog sérelmét a bírói hivatás átpolitizálása, a bíróságok saját emberekkel való feltöltése, a független bírák politikai zaklatása, illetve az államhatalom által létrehozott olyan jogi testületek szupremáciája jelenti, amelyek pozitívan elfogultak a hatalmon lévőkkel és diszkriminatívak az ellenzéki szereplőkkel szemben.

Ilyen rendszerekben a hatalmon lévők a bíróságok, az ügyészség, az ombudsman, a választási bizottság, valamint a rendőrség, a katonaság, a különleges rendfenntartó alakulatok, sőt az egyházak, iskolák és a média irányítóinak feladatává teszik a központi uralkodói akarat egységes követését és képviseletét. Ebben a sorban a bírói függetlenség és a sajtószabadság korlátozása jelenti a legkeményebb diót az önkényuralom vonzásában működő politikai vezetők számára. A közigazgatási apparátus a hatalmon lévő erőcsoport politikai eszközévé silányul. Az eltérő vagy ellenzéki vélemények a közösségi médiában, a kevésbé olvasott hetilapokban, illetve néhány, kivételképpen megtűrt rádió- és tévécsatornán jelenhetnek meg, de szerepük csak annak

demonstrálására korlátozódik, hogy a rezsim megtűri a vélemények „sokszínűségét", tehát nem nevezhető diktatúrának.

Az alábbi táblázat a hibrid rezsimeket rendszertipológiai keretbe helyezi.

2. táblázat. Politikai rendszerek: típusok és variánsok

Demokráciák	*Hibrid rezsimek*	*Autokráciák/diktatúrák*	
Képviseleti demokráciák (konszenzusos vagy többségi rendszerek)	Vegyes rendszerek demokrácia és diktatúra között	Autoriter (tekintélyelvű, önkényuralmi rendszerek	Totalitárius és poszttotalitárius rendszerek
poliarchia	democradúra	nyitott (hegemón)	totalitárius
részvételi demokrácia	féldemokrácia	vagy zárt	diktatúra
deliberatív demokrácia	választási demokrácia	önkényuralmi rendszer	poszt diktatúra
elitista demokrácia	delegatív demokrácia	rendszer totalitárius	
illiberális demokrácia	(autokrácia)	defektusos demokrácia	
deformált variánsok:	irányított demokrácia		
depolitizált demokrácia	versengő autokrácia		
populista demokrácia	választási autokrácia	piaci leninista	
plebiszcitárius demokrácia	liberális autokrácia	rendszer	
vezérdemokrácia	féldiktatúra	dictablanda	

Forrás: E tanulmány szerzőinek rendszerezése.

A demokráciák körében a képviseleti forma alatt Urbinati,[33] a konszenzusos vagy többségi demokratikus modell alatt pedig Lijphart

[33] Nadia Urbinati. 2006. *Representative Democracy: Principles and Genealogy*. Chicago: The University of Chicago Press.

értelmezését tartjuk alapvetőnek.[34] A pluralista modell alatt elsősorban Dahl,[35] a részvételi demokrácia fogalma alatt Pateman,[36] a deliberatív modell alatt Habermas,[37] az elitista demokrácia fogalma alatt pedig Schumpeter[38] megközelítését tartjuk érvényes kiindulópontnak. A modern demokrácia létező, ám egyes szempontokból deformált variánsainak meghatározásában – mint depolitizált, populista vagy plebiszcitárius demokrácia – Urbinati munkásságára támaszkodunk.[39]

A diktatúrák lehetnek önkényuralmi (tekintélyelvű) vagy totalitárius/poszttotalitárius rendszerek. Az autoritárius rendszerek körében találhatunk hegemón rendszereket, ahol léteznek ellenzéki pártok, vagy *zárt*, monopolisztikus rendszereket, ahol nem. A totalitárius diktatúrák közé ma már csak Észak-Korea és Kuba tartozik. Egyik diktatúratípusba sem illeszkedik Kína és Vietnam „piaci leninista" rendszere.

Ebben a megközelítésben a hibrid rezsimek altípusai között van a választási demokrácia, amelyre azok az országok adnak példát, amelyekben nemcsak manipuláltak a választások, de nem nyílik lehetőség a demokratikus intézményrendszer kiépítésére és a demokratikus politikai gyakorlat rögzülésére sem. A választási autokráciákat gyakran nevezik hibrid-autoriter rendszereknek is, jelezve ezzel, hogy határesetről van szó. Delegatív demokráciára a latin-amerikai féloldalas demokráciák szolgáltattak példát,[40] míg az illiberális, defektusos

[34] Arend Lijphart. 1999. *Patterns of Democracy*. New Haven: Yale University Press.

[35] Robert A Dahl. 1971. *Polyarchy: Participation and Opposition*. New Haven: Yale University Press.

[36] Carole Pateman. 1970. *Participation and Democratic Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

[37] Jürgen Habermas. 1993. *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Cambridge: M. I. T. Press.

[38] Joseph Schumpeter. 1942. *Capitalism, Socialism, and Democracy*. New York: Harper & Row.

[39] Nadia Urbinati. 2014. *Democracy Disfigured: Opinion, Truth, and the People*. Cambridge: Harvard University Press.

[40] Például Argentína, Kolumbia vagy Chile az 1980-as évek végén.

vagy „irányított" demokrácia terrénuma néhány ázsiai, illetve több posztkommunista ország.[41] A választásos önkényuralmi rendszerek meglehetősen elterjedtek, míg a liberális autokrácia jellegzetességei inkább a Távol-Keleten[42] jelentek meg.

A versengő önkényuralmi rendszerekre korábban inkább a posztkommunista országokban találhattunk példát. Amikor a szerzők empirikus példákon tesztelték elméletüket, példáik jelentős részét Kelet-Közép-Európa 1990 utáni két évtizedének tapasztalataiból merítették.[43]

A MAGYAR HIBRID REZSIM SAJÁTOS MODELLJELLEGE ÉS AZ EURÓPAI UNIÓ

A nemzetközi politikatudomány képviselői Magyarországot már jóval az európai uniós csatlakozás előtt is konszolidált liberális demokráciának minősítették.[44] A régió egészével kapcsolatban a kutatók általában úgy érveltek, hogy az euroatlanti szövetségi rendszerhez való csatlakozás perspektívája, majd annak megvalósulása döntő mértékben hatott a közép-európai térség demokratikus folyamataira.[45] Az uniós bővítési politika tapasztalatainak tükrében megerősödött az a szakmai álláspont, amely szerint minél közelebb van egy ország a kontinens régebbi demokráciáihoz, minél sűrűbb érintkezések szövődnek a régi és új demokráciák állampolgárai között *(linkage)*, és minél

[41] Például Ukrajna, Moldova, Törökország.

[42] Például Szingapúr és Hongkong.

[43] Például Szlovákia (1993–98), Jugoszlávia (1991–2000), Horvátország (1991–99), Románia (1990–96) valamint Albánia és Észak-Macedónia mindmáig. Levitsky & Way. 2010. op. cit. 87–129. o.

[44] Mary Kaldor & Ivan Vejvoda. 1999. *Democratisation in Central and Eastern Europe*. London: Pinter.

[45] Milada Anna Vachudova. 2005. *Europe Undivided: Democracy, Leverage, and Integration after Communism*. Oxford: Oxford University Press. Dirk Berg-Schlosser. 2008. „»Neighborhood Effects« of Democratization in Europe." *Taiwan Journal of Democracy*, 4 (2). 29–45. o.

nagyobb a nyugati országok befolyása az újonnan demokratizálódott országokban *(leverage)*, annál nagyobb eséllyel válnak ezen országok tartósan is demokratikussá.[46] Ezen érvelés szerint Szlovéniának nyilvánvalóan nagyobb esélye van konszolidált demokráciává válnia, mint Grúziának, mert előbbi földrajzilag közelebb fekszik Nyugat-Európához, és jobban is függ tőle. E logika alapján a kétezres évek első felében Magyarországot is tartós demokráciára „ítélte" a szakmai közösség.

A földrajzi közelségre, a kapcsolati háló sűrűségére és az új demokráciák Nyugattól való függőségére utaló érvelés ugyan azóta is él, ám a korábbiakhoz képest veszített erejéből.

A 2000-es években még elképzelhetetlennek látszott, hogy stabil liberális demokráciákon kívül más típusú rezsimek is megjelenhessenek az Európai Unió tagállamai között. Hiszen ha egy tagország nem lenne konszolidált liberális demokrácia, a koppenhágai kritériumok szerint nem is vehették volna fel az Európai Unióba[47] Sok kutató elfogadta, hogy ha egy ország az EU tagja, akkor definíció szerint liberális demokrácia. Ez a tautológia azonban – tekintettel Magyarország fenti összefüggéseket élesen cáfoló demokratikus kisiklására, illetőleg hibridizációjára – ma már nyilvánvalóan tarthatatlan.[48]

A magyar politikai rendszer 2010 óta zajló átalakításának következményei a hibrid rezsim elméleteinek segítségével írhatók le. A rendszer hibridizációja ugyanakkor nem egy vagy több külső modell követésének az eredménye. A magyar rendszer számos olyan egyedi vonással rendelkezik, melyek alapján modellértékűnek tekinthetjük. Mindezek a hibrid rezsimekre vonatkozó elméletek részleges felülvizsgálatára is ösztönöznek.

[46] Steven Levitsky & Lucan A. Way. 2006. op. cit.

[47] Ulrich Sedelmeier. 2010. „The EU and Democratization in Central and Southeastern Europe since 1989." In Sabrina P. Ramet ed. *Central and Southeast European Politics since 1989*. Cambridge: Cambridge University Press, 519–535. o.

[48] Peter Wilkin. 2016. *Hungary's Crisis of Democracy: The Road to Serfdom*. New York: Lexington Books.

Magyarország jelenleg két okból is a hibrid rezsimek sajátos, egyelemű „halmazát" alkotja. Egyrészt Magyarország volt 1989 óta az első – hovatovább eddig az egyetlen – egykori stabil, konszolidált, nyugati típusú liberális demokrácia, amely rendszerszinten elhagyta a demokratikus fejlődési utat, és hibrid rezsimmé alakult. A szakirodalom által rendszeresen górcső alá vont hibrid rezsimek részint autoriter politikai rendszerek részleges demokratizálódása, részint pedig a megrekedt transzformációs folyamat eredményeként keletkeztek, ezért a kutatók a hibridizáció folyamatát szinte kizárólag egyirányú utcaként értelmezték.[49] Ugyan a hibrid rezsim elméletei már önmagukban is a tranzitológiai elméletek részleges cáfolataként születtek meg, a folyamat kiindulópontja és alapvető iránya sokáig mégis megkérdőjelezetlen maradt. Magyarország azonban példával szolgál arra, hogy a hibridizáció kétirányú folyamatként értelmezhető, tehát stabil liberális demokráciák rendszerszintű eróziója is bekövetkezhet.

Másrészt Magyarország az első, jelenleg ugyancsak az egyetlen hibrid rezsim az Európai Unión belül.[50] Ez a tény nemcsak azért érdemel külön figyelmet, mert az Európai Uniót mint „többszintű államközösséget" *(multi-level polity)* saját önértelmezése szerint liberális demokráciák alkotják, melyeket az Európai Unióról szóló Szerződés (EUSZ) 2. cikkében lefektetett uniós alapértékek közös tisztelete köt össze, és ami formálisan nyilván összeegyeztethetetlen egy hibrid rezsimmel bíró tagállam létével.[51] Nemcsak azért jelentős,

[49] Andrea Cassani 2012. op. cit. Larry Diamond. 2002. op. cit. Steven Levitsky & Lucan A. Way. 2002, 2010. op. cit.

[50] A tanulmány terjedelmi keretei nem teszik lehetővé a részletes összehasonlító elemzést, de álláspontunk szerint Lengyelország – az alkotmányozó többség hiánya, és ezáltal a fékeket és ellensúlyokat semlegesítő *constitutional engineering* folyamat korlátozottsága okán – nem meríti ki a hibrid rezsimmel szemben támasztott rendszerszintű követelményeket, így az továbbra is demokráciának tekintendő.

[51] Európai Unióról Szóló Szerződés, 2. cikk: „Az Unió az emberi méltóság tiszteletben tartása, a szabadság, a demokrácia, az egyenlőség, a jogállamiság, valamint az emberi jogok – ideértve a kisebbségekhez tartozó személyek jogait – tiszteletben tartásának értékein alapul. Ezek az értékek közösek a tagállamok-

mert az EU bővítési folyamata nem elhanyagolható hangsúlyt helyezett a 2004-es és későbbi bővítési körök tagjelöltjei esetében a „politikai kondicionalitás" érvényesítésére, vagyis arra, hogy csak stabil liberális demokráciák nyerhessenek felvételt az Európai Unióba.[52] Az uniós tagság valódi jelentőségét elsősorban az adja, hogy az EU kifejezetten rendszerfunkciókat tölt be a magyarországi hibrid rezsim működése szempontjából.

Ugyanakkor tény, hogy e fenti két egyedi jellemzővel szemben az „illiberális populizmus" politikai projektje nem egyedi jelenség az Európai Unión belül.[53] Jellegzetessége, hogy a rendszerváltás utáni liberális konszenzus elemeit támadja – köztük a liberális alkotmányosságot és a jog uralmát mint a többségi demokratikus akaratnyilvánítás vélt korlátait – a populista diskurzus és mobilizáció eszközeivel.[54] Megfelelő politikai erőforrások és hatalmi pozíció birtokában felszámolja a demokrácia liberális és republikánus dimenzióját.[55] Mindezek alapján az antipluralista, homogenizáló, illiberális populizmust a demokratikus kisiklás és hibridizáció gyakori kísérő jelenségének, szükséges, de nem elégséges feltételének tekinthetjük. Az elégséges feltétel az illiberális aktorok olyan – eddig csak Magyarország esetében fennálló – hatalmi pozíciója, ami lehetővé teszi a liberális alkotmányosság intézményi garanciáinak leépítését egy politikailag egyoldalú alkotmánymérnökségi folyamat keretében.

---

ban, a pluralizmus, a megkülönböztetés tilalma, a tolerancia, az igazságosság, a szolidaritás, valamint a nők és a férfiak közötti egyenlőség társadalmában."

[52] Frank Schimmelfennig & Ulrich Sedelmeier eds. 2005. *The Europeanization of Central and Eastern Europe*. Ithaca: Cornell University Press.

[53] Elég csak a 2015 októberét követő lengyelországi politikai változásra, a 2012-es román alkotmányos válság körülményeire gondolni, vagy a 2006–2010 közötti Szlovákiára az első Fico-kormány időszakában.

[54] Daniel Smilov & Ivan Krastev2008, „The Rise of Populism in Eastern Europe." In Grigorij Meseznikov et al. eds. *Populist Politics and Liberal Democracy in Central and Eastern Europe*. Bratislava: Institute for Public Affairs.

[55] Guillermo O'Donnell. 1999. „Horizontal accountability in new democracies." In Andreas Schedler et al. eds. *The Self-Restraining State: Power and Accountability in New Democracies*. Boulder: Lynne Rienner, 29–51. o.

MIÉRT MÁS LENGYELORSZÁG?

Magyarország mellett Lengyelország is kiemelt tudományos és nemzetközi politikai figyelemben részesült 2015 ősze óta, amikor az ország az illiberális átalakulás útjára lépett.[56] A fordulat nyilvánvalóan számos elemében hasonló volt a magyar politikai változáshoz, főleg ami a liberális demokratikus intézményrendszer megtámadását illeti. Ilyen hasonlóságok voltak az alkalmazott politikai forgatókönyvekben, az alkotmánybíróság semlegesítésében, valamint azokban a kísérletekben, ahogyan a végrehajtó hatalom mindkét rezsimben bizonyos fokig a saját kontrollja alá akarta vonni a bíróságokat. Ugyancsak hasonló folyamat volt a közmédia alárendelése a kormány propagandacéljainak,[57] valamint a leplezetlen együttműködés a két rezsim között. Ez utóbbit demonstrálta Jaroslaw Kaczynski terve a budapesti politika adaptálására a Visztula partján, illetve az a többször hangoztatott állítás, hogy a lengyel és magyar kormány stratégiailag együttműködik, és kölcsönösen megvédik egymást a potenciális EU-szankciókkal szemben.[58]

Mindazonáltal ezek a hasonlóságok mindmáig csak a politikai felszínt érintik, valójában a lengyel és magyar politikai rendszer különböző vonásokat mutat. Először is, a demokratikus regresszió folyamatai a két országban különböző fázisban vannak. Ahogy arra Pech és Scheppele rámutatott, a demokrácia és a jogállam lebontása Lengyelországban még csak folyamatban van, míg Magyarországon

[56] Vö. Arnim von Bogdandy et al. „New page in protecting European constitutional values." *Verfassungsblog*, January 24.; R. Daniel Kelemen. 2017. „The assault on Polish judiciary." *Foreign Affairs*, July 26.; Tomasz T. Konczewicz. 2017. „Farewell to separation of powers." *Verfassungsblog*, July 19.; Tomasz T. Konczewicz. 2017. „Living under unconstitutional capture and hoping for the constitutional recapture." *Verfassungsblog*, January 3.; Laurent Pech. 2016. „Systemic threat to the rule of law in Poland." *Verfassungsblog*, October 31.; Pech & Scheppele. 2016. „The EU and Poland." *Verfassungsblog*, November 15.

[57] Politico. 2015. „The Duda in Poland." May 24.

[58] Politico. 2017. „Orbán pledges to support Poland against the EU." July 22.

ez már befejeződött.[59] Lengyelország még csak lecsúszóban van, míg Magyarországon már stabilizálódott a kompetitív autoriter rezsim.

Másodszor, részben az eltérő haladási fázisnak köszönhetően, az alkotmányos puccs természete jelentősen különbözik a két országban. Habár az alkotmányosság foglyul ejtésének kísérlete Lengyelországban is fennáll, ez a törekvés mindeddig egydimenziós maradt. A Kaczynski által vezetett domináns kormánypárt, a PiS (Jog és Igazságosság) módosította a törvényhozási kereteket, alkotmányellenesen beavatkozott az alkotmánybíróság működésébe és a bíróság tagjainak megválasztásába.[60] Ehhez hasonló kormányzati beavatkozás történt a lengyel közmédia munkájába egy új törvényhozási csomag részeként.[61] Nem kétséges, hogy a kormánynak hasonló szándékai vannak a rendes bíróságok munkájának befolyásolására is.[62]

Jelentős különbség azonban, hogy Lengyelországban az alkotmányos fordulat a bíróságok összetételének megváltoztatásán, tehát a politika „emberi erőforrás" dimenzióján alapul, és a hatalom így próbálja politikailag ellenőrizni az alkotmányos fékek és ellensúlyok működésének garantálására hivatott intézményeket. Ehhez képest Magyarországon a politikai hibridizáció új alkotmány alapján, a Fidesz által kétharmados parlamenti többséggel létrehozott jogi rendben történt. A magyar esetben a jövő potenciális demokratikus kormányainak emberfeletti feladattal kell majd szembenézniük, ha a gúzsba kötött demokráciát ki akarják szabadítani az alkotmányos puccs fogságából. Az alkotmányosság foglyul ejtése Lengyelországban politikai és személyi, Magyarországon pedig az Alaptörvény által lehetővé tett törvényhozási eszközökkel történt. Lengyelországban a korábban létező demokratikus sztenderdekhez való visszatérés sokkal egyszerűbben mehet majd végbe, mint Magyarországon, ahol hasonló lép-

[59] Laurent Pech & Kim Lane Scheppele. 2017. „Poland and the European Commission, Part I–III." *Verfassungsblog*, January 3, 6, and March 3.

[60] Cf. Kelemen 2017. op. cit.

[61] Politico. 2016. „Orbán's media playbook, now coming to Poland" January 8.; Politico. 2016. Polish media veers back top re-1989." July 11.

[62] Kelemen. 2017. op. cit.

tékű újratervezés kétharmados parlamenti többséget kíván. Ráadásul, ontológiai nézőpontból, míg a lengyel alkotmányos puccs romboló hatásai demokratikus választásokkal kiküszöbölhetők, addig a magyar esetben – az Orbán-rezsim által egyenlőtlenné deformált választási játéktér miatt – már a szabad választások lehetősége sem adott.

Még akkor is, ha a szupertöbbség hiánya miatt a lengyel kormányzati beavatkozás, hangosabb, agresszívebb, és átlépi az alkotmányosság által még megengedett viselkedés határait – miközben a magyar rezsim eljárásjogilag konzisztens marad az Alaptörvény betűjével –, valójában a lengyelországi kormányzati beavatkozás rendszert átalakító hatása jóval mérsékeltebb, mint Magyarországon. Ehhez az is hozzájárul, hogy a lengyel kormányzatnak egyre kevésbé van szüksége közvetlen normaszegést elvárni ,amióta az alkotmánybíróságot saját embereivel töltötte fel.[63] Mindkét EU-tagországban egyre inkább terjed a képmutató „kreatív szolgálatkészség" gyakorlata, miközben szisztematikusan megsértik az európai normákat.[64] Ahogy azonban a kreatív „pávatánc" egyre inkább veszít újdonságértékéből, és a két rendszer közötti különbség kirajzolódik, eljön a lehetőség arra is, hogy a kutatók a politikai szereplők akciói mellett egyre inkább e politikai rendszerek mélyebb struktúráira összpontosítsák figyelmüket.

Egyre világosabbá válik az „illiberális populizmus", mint legkisebb ideológiai közös többszörös, e két ország demokratikus lecsúszása hátterében. De ezzel együtt az is világos, hogy Magyarország és Lengyelország különböző utat jár be, különböző fázisokban van, és nem kezelhető egyformán. Lengyelországban a demokrácia nagy nyomás alatt áll, és jelentős illiberális kihívással küzd, míg Magyarországon a demokrácia megszűnt. Mindennek következtében, a felszíni hasonlóságok ellenére, Magyarország még a lengyel esethez képest is a demokratikus lecsúszás egyedi példáját jelenti. Ez az első és mindmáig egyetlen ország az Európai Unióban, amely korábban konszolidált liberális demokrácia volt, de visszacsúszott a nem demokratikus rezsimek közé.

[63] Laurent Pech & Kim Lane Scheppele 2017. op. cit. Part II.

[64] Bátory Ágnes 2016. „Defying the Commission. Creative compliance and respect for the rule of law in the EU." *Public Administration*, 94 (3), 685–699. o.

AZ EU ÁLTAL BETÖLTÖTT RENDSZERFUNKCIÓK A MAGYAR HIBRID REZSIM MŰKÖDÉSÉBEN

Az Európai Unió intézményrendszerét és működését leíró számos elmélet alátámasztja azt az értelmezést, amely szerint az Európai Unió – általános rendszerelméleti nézőpontból szemlélve – a saját tagállamainak mint politikai rendszereknek nem pusztán a környezetét, hanem azok lényegi részét alkotja. Ilyen például a többszintű kormányzás elmélete,[65] a többszintű államközösség[66] vagy a többszintű alkotmányos rendszer[67] elgondolása. Mindezek alapján úgy véljük, az Európai Unió nem csupán környezeti hatásokat szolgáltat, hanem rendszerfunkciókat is elláthat.

Napjainkra már igen széles nemzetközi szakirodalom tárgyalja Magyarország és az Európai Unió 2010 utáni viszonyát, lásd erről a téma szakértőinek munkáit[68] vagy a *Verfassungsblog* idevonatkozó elemzéseit. Szinte közmegegyezés övezi, hogy az Európai Unió képtelen volt hatékonyan szembeszállni azzal a 2010-et követő alkotmánymérnökségi folyamattal, ami 2014-re egyenlőtlen politikai

[65] Ian Bache & Matthew Flinders. 2004. *Multi-level Governance*. Oxford: Oxford University Press. Simona Piattoni. 2009. *„Multi-level Governance: a Historical and Conceptual Analysis." European Integration, 31 (2). 163–180. o.*

[66] Hussein Kassim & Patrick Le Galés. 2010. „Exploring governance in a multi-level polity: A policy instrument approach." *West European Politics*, 33 (1). 1–21. o.

[67] Ingolf E. A. Pernice. 2009. „The Treaty of Lisbon: Multilevel Constitutionalism in Action" *Columbia Journal of European Law*, 15 (3), 349–407. o.

[68] R. Daniel Kelemen. 2015. „Europe's Hungary problem: Viktor Orbán flouts the Union." *Foreign Affairs*, September 20. Dimitry Kochenov. 2014. „On policing Article 2 TEU Compliance – Reverse solange and systemic infringements analysed." In. *XXXIII Polish Yearbook of International Law*, 145–161. o. Jan-Werner Müller. 2013. „Protecting Democracy and the Rule of Law inside the EU, or: Why Europe Needs a Copenhagen Commission." *VerfassungsBlog*, 3/13. Kim Lane Scheppele. 2013. *What Can the European Commission Do When Member States Violate Basic Principles of the European Union? The Case of Systemic Infringement Actions*, http://ec.europa.eu/justice/events/assises-justice-2013/files/contributions/45.princetonuniversityscheppelesystemicinfringementactionbrusselsversion_en.pdf

versenyfeltételeket garantáló, a kormányzati hatalmat birtokló erők számára előnyöket biztosító és ezáltal a hibrid rezsimek definíciós elemeit kimerítő politikai és alkotmányos rendszert eredményezett.

A magyarországi hibrid rezsimmel összefüggésben az EU három különböző funkciót is betölt: 1. rendszerkorlátozó, 2. rendszerfenntartó és 3. rendszerlegitimáló funkciókat. E funkciók nem tekinthetők egyedinek vagy kizárólagosnak a magyar eset szempontjából. Bármilyen, az Európai Unió kohéziós politikája tekintetében nettó kedvezményezett ország és hibrid rezsim esetében e fenti funkciók azonosak lennének.

Ami a *rendszerkorlátozó* funkciót illeti, az Európai Unió e tekintetben Janus-arcú szerepet játszott. Egyrészt az Európai Bizottság, saját legitimációs diskurzusa szerint politikai és jogi eszközök híján, néhány kötelezettségszegési eljárás kivételével nem tudott, illetve nem volt kész hatékonyan szembefordulni a liberális demokrácia és liberális alkotmányosság magyarországi leépítésével. Másrészt, ezzel párhuzamosan az Európa Tanács és az Európai Unió együttesen – főként az Emberi Jogok Európai Bíróságára (EJEB) és a bíróság ítélkezésének alapját biztosító Római Egyezményre támaszkodva – mégis képes volt az individuális szabadságjogok viszonylag magas szintjét garantálni Magyarországon.

E speciális fejlődés oka, hogy míg az EUSZ 2. cikkében foglalt egyes uniós alapértékek, köztük a demokrácia és a jogállamiság védelmének nincs intézményi és eljárási tradíciója az Európai Unión belül,[69] addig az emberi jogok és alapvető szabadságjogok védelme több évtizedes hagyománnyal bír az Emberi Jogok Európai Bírósága, illetőleg magának a luxembourgi Európai Bíróságnak a keretében is. Hovatovább a két bíróság érvelése gyakran korrelál egymással, mivel az EJEB esetjoga az Európai Bíróság alapjogi ítélkezésének is a fundamentumát képezi. Ráadásul, mivel döntően bírósági eljárásokról van szó, a politikai mérlegelés lehetősége is jóval kisebb az alapvető

[69] Dimitry Kochenov. 2014. *Europe's Crisis of Values*, Groningen: University of Groningen Faculty of Law Research Paper Series No. 15. p. 5.

emberi jogok és szabadságok, mint a demokrácia és a liberális alkotmányosság védelme esetében.

Ennek megfelelően az EU akkor volt képes szembeszállni a magyar kormány intézkedéseivel, amennyiben fellépése stabil jogi alapra talált az uniós alapszerződések szövegében, vagy pedig az EJEB esetjogában, mint például erre a halálbüntetés visszaállításának ügyében tapasztalható uniós reakciók is jó példával szolgáltak.[70] Még az egyoldalúan a Fidesz által jelölt bírákkal feltöltött Alkotmánybíróság is követi többnyire az EJEB alapjogi ítélkezési gyakorlatát, és ennek megfelelően például hosszas huzavona után Alaptörvény-ellenesnek minősítette a sokat vitatott egyházügyi törvény[71] számos kulcsfontosságú paragrafusát is.[72] Mint az Európai Unió tagállama, Magyarország nem engedheti meg magának, hogy szisztematikusan és jelentős számban figyelmen kívül hagyja az EJEB ítéleteit, mivel ez egyértelműen és tagadhatatlanul azt jelentené, hogy az ország nyíltan megsérti az alapvető emberi jogok és szabadságjogok betartására vonatkozó uniós jogi kötelezettségét, melyet többek között az EUSZ 2. cikke is magában foglal. Mivel ez esetben azonban a normasértés

[70] „As far as the Commission is concerned, there is no doubt that the reintroduction of capital punishment would be contrary to the EU's fundamental values. A reintroduction of the death penalty by a Member State would therefore lead to the application of Article 7 TEU. The mechanisms of Article 7 TEU relate to the values referred to in Article 2 TEU, including human dignity and respect for human rights." European Parliament Plenary, Commission statement on the situation in Hungary, First Vice-President Timmermans, Strasbourg, 19 May 2015, http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-15-5010_en.htm and Commission hardens tone with Orbán, Euractiv,eu, 30 April 2015, https://www.euractiv.com/section/justice-home-affairs/news/commission-hardens-tone-with-orban/

[71] 2011. évi CCVI. törvény a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról.

[72] European Court of Human Rights, Case of Magyar Keresztény Mennonita Egyház and Others v. Hungary (Strasbourg: ECHR, 2014. április 8.), http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-142196 és 3144/2015 (VII. 24.) AB Határozat, http://public.mkab.hu/dev/dontesek.nsf/0/A4DBC7826F85A134C1257B34002128EB?OpenDocument

ténye objektíven megállapítható és jogilag könnyen definiálható lenne, ez, ellentétben a demokrácia és a jogállamiság alapértékeinek eddigi, jogilag rugalmasabban interpretálható megsértésével, az európai intézmények részéről sokkal határozottabb válaszlépéseknek tenné ki Magyarországot.

Az Európai Unió ugyan nem volt képes feltartóztatni a magyar liberális demokrácia leépítését, ugyanakkor kétségkívül lassította azt, és akadályozta, hogy a liberális alkotmányosság honi aláásása szignifikánsan korlátozza az alapvető jogok és szabadságjogok már elért kiterjedtségét. Ennek nyomán kijelenthetjük, hogy Magyarország uniós tagsága strukturálisan korlátozza a Nemzeti Együttműködés Rendszere (NER) által megtestesített hibrid rezsimet. Végső soron ugyanis nem az erre hivatott alkotmányos intézmények (mint az Alapvető Jogok Biztosa vagy az Alkotmánybíróság) jelentik a magyar állampolgárok alapvető jogainak és szabadságjogainak végső garanciáját – ezeket ugyanis a NER alkotmánymérnöksége és személyzeti politikája jórészt „semlegesítette" –, hanem az Európai Unió és az Európa Tanács részéről az Emberi Jogok Európai Bírósága. Mindezek alapján arra a következtetésre lehet jutni, hogy Magyarország, illetve bármely EU-n belüli jövőbeli vegyes rendszer az európai jog és intézményrendszer kontextusában szükségképpen a kívülről korlátozott hibrid rezsim alakját ölti. Hatékony belső erők híján a rendszer tisztán autoriter irányba történő átalakulásának és a szabadságjogok további megvonásának legfontosabb rendszerszintű gátjává az Európai Unió vált.

Nem mindig egyszerű az EU korlátozó funkciójának működését konkrét példákon keresztül bemutatni, hiszen a politikai korlátozó lépések nem mindig nyilvánosak. Annyi biztos, hogy viszonylag kevés esetben került sor nyílt konfliktusra alapjogi kérdésekben az Európai Bizottság és Magyarország között. Egyértelműen ilyennek tekinthető a halálbüntetés esetleges visszaállításának 2015. áprilisi ügye. A szokatlanul határozott uniós fellépés[73] következtében a

[73] Jean-Claude Juncker, az Európai Bizottság elnökének híressé vált mondata szerint „Mr. Orbán must immediately make clear that this is not his intention.

magyar kormány e tervétől két napon belül visszakozni kényszerült. Ugyanakkor okkal feltételezhetjük, hogy Orbán kezdeményezése mögött inkább a politikai napirend befolyásolásának, semmint a halálbüntetés tényleges visszaállításának szándéka állhatott. Ismerve az Unió korlátozó mechanizmusait, Orbán olyan ügyben provokálta ki az Unió sikeres beavatkozását, amelyről tudhatta, hogy az EU nem fog engedni belőle. Mindettől azt remélhette, hogy Brüsszel cserében más kérdésekben elnézőbb lesz.

Más ügyekben az Unió határozottan, de lassan érvényesítette az európai álláspontot, amivel időt hagyott az Orbán-kormánynak arra, hogy kész helyzet elé állítsa mind az EU-t, mind pedig az ügyek magyar érintettjeit. Ilyen vitás pont volt például az adatvédelmi biztos hivatalának függetlensége vagy a bírák korai nyugdíjazása. E kérdések inkább kapcsolódtak a fékek és ellensúlyok alkotmányos kérdésköréhez, mint az alapjogok gyakorlásához, ámde az alapjogokra való kihatásuk így is tagadhatatlan. Az Európai Bíróság mindkét ügyben elmarasztalta a magyar államot az uniós jog megsértéséért, ám az ítéletek mindkét esetben az érintett személyek (Jóri András volt adatvédelmi biztos és az idő előtt nyugdíjazott bírák) kártérítésében merültek ki, a jogsértés előtti állapot visszaállítása nélkül.[74]

Összességében azt láthatjuk, hogy az EU korlátozó funkciójának megvalósulásában az említett konkrét ügyeknél nagyobb bizonyító erővel bír a magyar politikai rendszer működése és a magyar–EU kapcsolatok általános mintázata.[75] Egyes konkrét ügyekben nehéz minden kétséget kizáróan azonosítani, hogy *a)* mi volt a magyar kormány ere-

---

If it would be his intention, it would be a fight." EU chief warns Hungary over return of death penalty comments. *The Guardian*, 2015. május 30.

[74] „By prematurely bringing to an end the term served by its Data Protection Supervisor, Hungary has infringed EU law." *Court of Justice of the European Union, Press Release* No. 53/14. 2014. április 8.

[75] Nem zárható ki, hogy Magyarország uniós tagságának is szerepe van abban, hogy a rezsim nem alkalmazott nyílt erőszakot a tüntetőkkel szemben. A rendszerellenes tüntetésekről lásd Péter Krasztev & Jon Van Til eds. 2015. *The Hungarian Patient: Social Oppositioon to an Illiberal Democracy*. Budapest – New York: CEU Press.

deti szándéka, és *b)* mekkora szerepet játszott Brüsszel ellenállása a végeredmény szempontjából. Ezzel szemben az általános mintázat azt mutatja, hogy míg a fékek és egyensúlyok alkotmányos rendszerének leépítésében, továbbá a „lejtős" politikai versenypálya kialakításában a Fidesz már 2013–14-re nagyon jelentős „eredményeket" tudott felmutatni, addig az alapjogok korlátozása inkább visszafogott formában, több lépésben,[76] az európai sztenderdekre való hivatkozással zajlott le.

Jelen tanulmány terjedelmi korlátai csak a koncepcionális keretek felvázolását teszik lehetővé. Az alapjogok védelme területén azonban már most megfigyelhető, hogy a magyar Alkotmánybíróság 2010 óta fokozottabban hivatkozik, többet reflektál az Emberi Jogok Európai Bíróságának és az Európai Unió Bíróságának jogértelmezésére és ítélkezési gyakorlatára, sőt a bíróságok eltérő ítélkezési gyakorlata közti viszony is egyre intenzívebb vita tárgya az AB-n belül.[77] Ennek oka, hogy míg 2010 előtt az EJEB és az EUB ítélkezési gyakorlatának irányadó jellege sosem kérdőjeleződött meg az Alkotmánybíróságon belül, addig 2011 óta e tekintetben alapvető változások tapasztalhatók.[78] Az Alkotmánybíróság például 61/2011 számú határozatában[79] ugyan leszögezte, hogy a nemzetközi jogvédelmi mechanizmusok által biztosított védelmi szint tekintendő minimális mércének az alapjogok korlátozásában, ám ehhez az AB később, számos politikailag érzékeny ítéletében, így például a trafiktörvény esetében sem tartotta magát.[80] Ezzel együtt nehéz egységes képet adni az AB ítélkezési gyakorlatáról, mivel gyakran egyszerűen az előadó bíró személye dönt arról, hogy figyelembe veszi-e az ítélet az EJEB joggyakorlatát, illetve Magyarország egyéb nemzetközi vagy európai uniós jogi kötelezettségeit, vagy

[76] Lásd például az információs jogok kérdését.

[77] Gárdos-Orosz Fruzsina. 2016. „Alkotmánybíróság 2010–2015." In. Jakab András & Gajduschek György szerk., *A magyar jogrendszer állapota*, Budapest: MTA TK. Polgári Eszter. 2015. „Az Alkotmánybíróság esete az Emberi Jogok Európai Egyezményével: Az elvárások és a gyakorlat." *Fundamentum*, 4. 5–17. o.

[78] Gárdos-Orosz 2016. op. cit.

[79] 61/2011 (VII. 13.) AB határozat, http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/mk11080.pdf

[80] Polgári 2015, op. cit. 8–9. o.

sem.[81] Tekintettel az AB inkonzisztens és erőteljesen politikailag motivált ítélkezési gyakorlatára,[82] továbbá az alapjogi szakirodalom bizonytalanságára az AB döntéseinek az EJEB esetjogával fennálló gyakori diszharmóniájára, e területeken további jogszociológiai kutatásokra van szükség.

Az Európai Unió ugyanakkor nemcsak korlátozza a magyar hibrid rezsim kiterjedését, de hozzá is járul a túléléséhez, így paradox módon *rendszerfenntartó* funkciót is betölt. A közforrásoknak a hatalmon lévők által történő kisajátítása a hibrid rezsim elméleteinek éppannyira gyakori definíciós eleme, mint amennyire a mindennapos magyar politikai realitás szerves része.[83] Magyarország a modellszámítások szerint éves bruttó nemzeti jövedelmének (GNI) átlag 3,89 százalékát kapja az Európai Unió kohéziós forrásaiból a 2014–2020 közötti hosszabb időszakban,[84] ráadásul ezen uniós források jelentik a nemzeti fejlesztéspolitika céljaira fordítható szinte kizárólagos közforrásokat. Tekintetbe véve, hogy az Európai Bizottság és a Transparency International jelentései szerint a magyar közbeszerzési eljárások mintegy felében mindössze egy ajánlattevő van, továbbá a közbeszerzési eljárások mintegy 70 százaléka korrupcióval fertőzött – ami 25 százalékot is elérő túlárazást és korrupciós felárat is eredményezhet[85] –, viszonylag könnyű megérteni az uniós fejlesztési források közvetett rendszerfenntartó szerepét a magyar korrupciós gépezet működteté-

[81] Polgári 2015, op. cit. 10. o.

[82] Vö. Egypárti alkotmánybírák a kétharmad szolgálatában. Magyar Helsinki Bizottság–TASZ–EKINT, 2015.

[83] Magyar Bálint. 2015. *A magyar maffiaállam anatómiája.* Budapest: Noran Libro.

[84] Mojmir Mrak et al. 2015. *Cohesion Policy as a Function of the EU Budget. A Perspective of the CEE Member States.* Research Report No. 400. Vienna: The Vienna Institute for International Economic Studies. 40.o.

[85] „EU Anti-Corruption Report – Hungary." European Commission, February 3. 2014, http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-we-do/policies/organized-crime-and-human-trafficking/corruption/anti-corruption-report/docs/2014_acr_hungary_chapter_en.pdf; „Public Procurement Corruption." Transparency International Hungary, February 12. 2015, http://transparency.hu/uploads/docs/infografika_angol.pdf

sében. Ha pedig figyelembe vesszük a magyarországi korrupció centralizált és politikailag szervezett, *„reverse state capture"* jellegét, melyben a politika és az erős állam hozza létre és működteti saját korrupciós hálózatait,[86] érthetővé válik rendszerfenntartó szerepük is.

Az európai kohéziós politika forrásai hozzájárulnak a hatalomban lévők által kisajátítható közforrások bőségéhez,[87] ezáltal pedig a politikai küzdőtér egyenlőtlen jellegéhez.[88] Ezen túlmenően az uniós kohéziós források az elsődleges keresleti hatáson, illetve a beruházások által generált multiplikációs hatáson keresztül hozzájárulnak a magyar gazdaság viszonylagos stabilitásához, mérsékelt növekedéséhez, ezáltal pedig a rezsim politikai stabilitásához is. Mindezek okán még az olyan illiberális, euroszkeptikus, retorikájában gyakran nyíltan EU-ellenes politikai erő, mint a jelenlegi kormány is érdekelt Magyarország európai uniós tagságának fenntartásában, és – legalábbis a 2020-ig tartó pénzügyi ciklusban – nem mérlegelheti komolyan az EU-ból való kilépést. Az Orbán-rendszer döntéshozói az Európai Unió rendszerfenntartó funkciója miatt hajlandóak elfogadni annak rendszerkorlátozó funkcióját is.

E két fenti funkció mellett az Európai Unió egy kisebb jelentőségű, alárendelt *rendszer-legitimációs* funkciót is betölt. Magyarország, mint az Európai Unió tagja, elvileg csakis demokrácia lehetne. Ez a feltételezés ugyan nem vet számot a magyar fejlődés szankcionálásának lehetőségeit vizsgáló szakirodalommal,[89] ugyanakkor pontosan

[86] Freedom House. 2016. *Nations in Transit*, Hungary Report. https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2016/hungary

[87] „Az uniós források korrupciós kockázata Magyarországon." *Transparency International*, 2015. http://transparency.hu/uploads/docs/unios_forrasok_WEB_jav.pdf

[88] Az Európai Unió kohéziós forrásaitól független, de az állam által kisajátítható közforrásoknak a politikai versenyfeltételeket torzító hatását illusztráló példa a TV2 felvásárlásának az ügye, melyben az állami Eximbank közpénzek segítségével tette lehetővé, hogy a kormánybiztosi posztot betöltő és Orbán Viktor belső köréhez tartozó Andrew Vajna kezébe kerülhessen Magyarország második legnagyobb kereskedelmi televíziócsatornája.

[89] Paul Blokker. 2013. „Systemic infringement action: an effective solution or rather part of the problem." *VerfassungsBlog*, 12/05, http://www.verfassungsblog.

rámutat az Európai Unió által alkalmazott megközelítés gyenge pontjára. Az Európai Unió számára végső soron igenis rendelkezésre állt volna az ún. 7. cikk szerinti eljárás alkalmazása, ha az eljárás kezdeményezésére jogosult aktorok egyike is úgy találta volna, hogy Magyarország valóban súlyosan megsérti az EUSZ 2. cikkében foglalt uniós alapértékeket. Hogy erre ténylegesen miért nem került sor, önálló elemzés tárgya lehetne.[90] Az azonban az uniós jogi környezet minden gyengeségétől függetlenül igaz, hogy a szankciók hiánya, a magyarországi politikai átalakulás kritikájának elmaradása hallgatólagosan legitimálja az Orbán-rezsimet, és megerősíti a NER vezetőinek önlegitimációs diskurzusát, amellyel rendszerük demokratikus jellegét bizonygatják.

Mindezek alapján feltehetjük, hogy a magyar hibrid rezsim az alábbi két esetben fejlődhet tovább nyíltan is tekintélyelvű irányba. Egyrészt, ha az Európai Unió 1. felülvizsgálja és drasztikusan átalakítja vagy felszámolja a kohéziós transzferek jelenlegi nagyvonalú rendszerét, illetőleg esetleg 2. megtagadja vagy megnehezíti az Unió alapértékeinek megfelelni nem képes tagállamok számára a fejlesztési pénzekhez való hozzáférést. Ebben az esetben Magyarország, vagy más,

---

de/systemic-infringement-action-an-effective-solution-or-rather-part-of-the-problem/#.Vb9r5flp-Uk. Carlos Closa et al. 2014, *Reinforcing Rule of Law Oversight in the European Union*, Firenze: EUI Working Paper RSCAS 2014/25. Kochenov. 2014. op. cit.; Müller 2013. op. cit.; Scheppele 2013. op. cit.

[90] A 7. cikk szerinti eljárás elemzéséhez lásd: Bojan Bugaric. 2014. „Protecting Democracy and the Rule of Law in the European Union: The Hungarian Challenge." LSE, *LEQS Paper* 79/2014. Closa et al. 2014. op. cit. Dániel Hegedűs. 2015. „Is there a New Impetus or a Political Paralysis regarding the Protection of the EU's Fundamental Values? A comparative analysis of policy proposals and adopted procedures from the Copenhagen Commission proposal to the Rule of Law Initiative of the European Commission." Hungarian Europe Society – Friedrich-Naumann-Stiftung, http://www.europatarsasag.hu/en/blog/met-blog/is-there-a-new-impetus-or-a-political-paralysis-regarding-the-protection-of-the-eu-s-fundamental-values. Wojciech Sadurski. 2010. *Adding a Bite to Bark: The Story of Article 7, EU Enlargement and Jörg Haider*, Sydney Law School, Legal Studies Research Paper No. 10/01, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1531393.

az Unión belüli esetleges jövőbeli hibrid rezsim a pénzügyi ösztönző hiányában elveszítheti érdekeltségét az uniós tagság fenntartásában, és célként tűzheti ki maga elé az EU-ból való kilépést, hogy megszabadulhasson az Unió nemzetállamokat korlátozó funkcióitól.

Másrészt akkor van lehetőség további autoriter irányú átalakulásra, ha az Európai Unió gazdasági és politikai válsága következtében megszűnik a liberális demokráciák politikai és értékközösségeként működni, és nem lesz képes többé betölteni fentebb leírt korlátozó funkcióját. Ha közelebbről szemügyre vesszük az európai politika folyamatait, azt látjuk, hogy sem az első, sem pedig a második forgatókönyv nem zárható ki teljes bizonyossággal.

Végezetül adódik a kérdés, hogy miként viszonyul a „külsőleg korlátozott hibrid rezsim" fentebb bemutatott, részben funkcionalista elmélete a hibrid rezsimek és a rendszer-transzformáció nemzetközi meghatározottságának elméletéhez.[91] Az idézett szerzők nyugati befolyással *(leverage)* és a nyugati társadalmakhoz fűződő kötelékek sűrűségével és intenzitásával *(linkage)* operáló elméletét globális kontextusban kevés kritika érheti, ám magyarázó ereje a 2010 utáni magyar, illetőleg 2015 utáni lengyel fejlődés tekintetében korlátozott. Ennek fő oka abban rejlik, hogy a szerzők részben hibásan értékelik az Európai Unió szerepét és az általa betöltött funkciókat az egyes *linkage* dimenziókon belül. Levitsky és Way eredeti elmélete szerint ugyanis elképzelhetetlen lenne, hogy egy a demokratikus centrumhoz a legszorosabb és legintenzívebb szálakon kötődő és a gazdasági és pénzügyi dimenzióban erősen függő helyzetű[92] EU-tagállam visszaesik a stabil, konszolidált liberális demokrácia szintjéről a hibrid rezsim kategóriájába. Különösen azért, mert az EU és tagállama közötti nyilvánvalóan erős szálakon és befolyásolási képességen túlmenően a szerzők további pozitív minőséggel is felruházták az Európai Uniót.

[91] Levitsky & Way 2006. op. cit.

[92] A magyar export több mint 80 százaléka az EU piacára kerül, míg az éves GDP 3,89 százalékát kitevő kohéziós transzferek jelentőségét nehéz lenne túlbecsülni. (Forrás: Eurostat – Extra and Intra EU-Trade by Member State and Product Group)

Szerintük egyedül az EU esetében lehet konzisztens demokratizálási gyakorlatról beszélni, amely a demokráciának nemcsak a pusztán választási dimenziójára terjed ki, de magában foglalja az alapjogok védelmét és a kiegyensúlyozott demokratikus küzdőtér intézményes követelményét is.[93]

A helyzet ezzel szemben az, hogy a kiegyensúlyozott demokratikus küzdőtér, vagy a fékek és ellensúlyok tekintetében az Európai Uniónak nincs kidolgozott, részletes normarendszere. Bár a fékek és ellensúlyok működése részét képezte a tagjelöltek számára megfogalmazott „*external political governance*" követelményeinek,[94] az Európai Unió nem rendelkezik az „*internal democratic governance*" hatáskörével, amely e követelményt – akár az európai jogrendszer által, akár más formában – a tagállamok számára eredményesen közvetítené. Ellentétben Levitsky és Way tézisével – amely szerint a minél szorosabb kötelékek növelik a nyugati partnerek beavatkozásának esélyét[95] –, a magyar esetben ennek ellenkezőjét tapasztalhattuk.

Ezek az ellentmondások úgy oldhatók fel, ha a *linkage/leverage* elméletet általános mezoelméletként, míg a „kívülről korlátozott hibrid rezsim" konstrukcióját speciális, fókuszált, mikroszintű tézisként kezeljük. Ezáltal nem kérdőjeleződik meg az első tézis általános érvényessége, ám a konkrét esetben, az EU többszintű politikai intézményrendszere tekintetében az utóbbi megfigyelés felülírja az előbbit.

KÖVETKEZTETÉSEK

A magyarországi rezsim egyedi, ám mégis modellszerű jellege maga után vonja a kérdést: vannak-e a magyar „modellnek" olyan sajátosságai, amelyek az összehasonlító hibrid rezsim elméleteinek szintjén is új következtetések levonására vezethetnek.

[93] Levitsky & Way. 2006. op. cit. 381. o.
[94] Schimmelfennig & Sedelmeier 2005. op. cit.
[95] Levitsky & Way 2006. op. cit. 384. o.

Első felvetésünk a hibrid rezsimek mint uralmi formák kategorizálásának alapvető kérdését érinti: azt, hogy a hibrid rezsimek vajon önálló, köztes, harmadik uralmi formát képeznek-e a demokrácia és a diktatórikus rendszerek között, vagy a demokrácia csökkent értékű, illetve a diktatúra feljavított altípusának tekintendők.[96] Ma már nyilvánvalónak tűnik, hogy a hibridizáció nem kizárólag egyirányú folyamat vagy transzformációs defektus, hiszen a konszolidált liberális demokráciák is a hibridizáció áldozatául eshetnek. Ezért a hibrid rezsimeket objektív definíciós jegyek alapján – mint például a politikai verseny léte, de unfair, igazságtalan mivolta vagy a liberális alkotmányosság rendszerszintű hiányosságai – egy harmadik, a demokrácia és diktatúra közötti átmeneti uralmi formának tekintjük.

Másrészt úgy látjuk, hogy szükséges lenne külön alkategóriaként kezelni az olyan hibrid rezsimeket, amelyek egy demokratikus *multilevel polity* részét alkotják. Ez az elméleti kategória jelenleg csak az Európai Unió és Magyarország viszonyára alkalmazható, ugyanakkor az EU szerepe megkerülhetetlen a jelenlegi magyar politikai rendszer működésének megértésében. A jövőben fontos kutatási terület lehet az EU szerepe Magyarország és más, ugyancsak illiberális irányba fordult, de jelenleg demokratikusnak tekinthető tagállamok (mint Lengyelország) politikai rendszerének megváltozásában.

E tanulmányban úgy érveltünk, hogy az Európai Unió a tagállamok számára nemcsak környezeti hatások forrása, de a tagállamok nemzeti politikai rendszereinek közös föderális struktúrájaként 1. rendszerkorlátozó, 2. rendszerfenntartó és 3. rendszer-legitimációs funkciókat is betölt. E funkciók pedig alapvetően befolyásolják a magyar hibrid rezsim sajátos jellegét, és megmagyarázzák, hogy miért került sor a fékek és ellensúlyok alkotmányos rendszerének szinte teljes leépítésére az alapjogok viszonylag magas szintjének részleges megőrzése mellett.

A modellértékű magyar átalakulás eredményeként a 2010-es évek közepére megszilárdult Orbán-rendszer *kívülről korlátozott hibrid rezsimként* írható le. A rendszert nem soroljuk sem a demokráciák,

[96] Andrea Cassani. 2012. op. cit.

sem a diktatúrák körébe, ugyanakkor más elemzőkhöz képest nagyobb hangsúlyt tulajdonítunk annak a ténynek, hogy az Orbán-rezsim rendszeridegen környezetben – az Európai Unió demokratikus tagállamai között – próbálja megvalósítani céljait. Az EU ambivalensen viszonyul ehhez a kísérlethez: egyidejűleg szponzorálja, legitimálja és – mindenekelőtt – korlátozza azt. Ez az adottság fokozatosan beépül a rezsim jellemzői közé. Habár a rezsim sok esetben, az EU-val szemben is eléri céljait, annak rendszertámogató funkciója mégis van annyira értékes számára, hogy elismerje az EU – alkotmányban és nemzetközi szerződésekben is rögzített – részleges autoritását a nemzetállami kormányzás fölött. Ezért az Orbán-rendszer továbbra is rákényszerül arra, hogy politikai céljait a demokrácia nyelvén kommunikálja. Ennek keretei között válik értelmezhetővé az „illiberális demokrácia" orbáni gondolata.

(2017)

Mi fán terem az 'illiberális demokrácia'?

Amióta a demokratikus átalakulás optimista paradigmája véget ért,[1] a kutatóknak – az 1970-es évek óta először – újra meg kellett barátkozniuk azzal a lehetőséggel, hogy a diktatúrából a demokráciába vezető út fordított irányú is lehet.[2] Az 1989–91-es rendszerváltások nyomán a liberális demokráciák száma világszerte nőtt, a modell vonzása erősebbé vált, ám a várakozások ellenére a demokratikus fordulat nem vezetett a liberális demokráciák általános győzelméhez. Nemcsak a félig demokratikusnak tűnő rendszerek fordultak újra diktatúrákba,[3] de még a korábban konszolidált, liberális demokráciák is lecsúszhattak a hibrid rezsimek közé, „kombinálva a demokratikus és az önkényuralmi elemeket".[4] A liberális demokráciák számának növekedésénél figyelemre méltóbb, hogy demokráciák és diktatúrák között fokozatosan kiszélesedett egy szürke zóna, a hibrid rezsimek köre. A következőkben elsősorban e rendszertípus különböző aspek-

[1] Thomas Carothers. 2002. „The end of transition paradigm." *Journal of Democracy*, 18 (1). 12–27. o.

[2] Bozóki András. 2012. „Transition from liberal democracy: The political crisis in Hungary." *Mediations*, 26 (1). 1–23. Larry Diamond & Marc F. Plattner eds. 2015. *Democracy in Decline?* Baltimore: Johns Hopkins University Press. Greskovits Béla. 2015. „Hollowing and backsliding of democracy in East Central Europe" *Global Policy*, 6 (1), 29–37. o.

[3] Walter Laqueur. 2015. *Putyinizmus*. Budapest: Atlantic Press. Lucan A. Way. 2015. *Pluralism by Default: Weak Autocrats and the Rise of Competitive Politics*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

[4] Larry Diamond. 2002. „Elections without democracy: Thinking about hybrid regimes." *Journal of Democracy*, 13 (2), 21–35. o.

tusaival fogok foglalkozni; írásom nagy részében Csillag Tamás és Szelényi Iván kitűnő tanulmányára reflektálva.[5]

A hidegháború éveiben a helyzet még egyszerű volt, a politikai rendszereket alapvetően két nagy csoportra osztották: demokráciákra és diktatúrákra. A második világháború után a demokrácia fogalma a választási versengés és az általános részvétel mellett egyre inkább magában foglalta az emberi és kisebbségi jogok elismerését is. Ennek eredményeként a nyugati világban meghonosodott, jelző nélküli demokrácián a *liberális demokrácia* fogalmát értették, mert egyetértés bontakozott ki arra vonatkozóan, hogy a kisebbség jogait alkotmányos védelem illeti. A liberális demokráciák működésében két eltérő típus jelent meg: a *konszenzusra* törekvő és a *többségi* – e két típust elsősorban Lijphart munkáiból ismerhetjük.[6] A konszenzusos típus a többpártrendszerre és arányos képviseletre épülő demokráciákban nyert teret, míg többségi típus – amelyet westminsteri modellnek is neveznek[7] – a kétpártrendszerre és az egyéni választókörzetekre épülő demokráciában érvényesült. Mivel mindkét típus a liberális demokrácia keretei között működik, az egyikről a másikra való áttérés nem értelmezhető e rendszerek köréből való kilépésként. Éppúgy, ahogy a parlamentáris vagy prezidenciális berendezkedés választása sem jelent önmagában kilépést a liberális demokrácia rendszeréből. Még akkor sem, ha – mint erre Juan Linz rámutatott[8] – utóbbiak esetében nagyobb eséllyel jelenhetnek meg autoriter tendenciák.

A liberális demokráciák távolról sem lezárt rendszerek, hanem maguk is folyamatos kritikára, megújulásra szorulnak. E rendsze-

[5] Csillag Tamás & Iván Szelényi. 2015. „Drifting from liberal democracy: Neo-conservative ideology of managed illiberal democratic capitalism in post-communist Europe." *Intersections: East European Journal of Society and Politics*. 1 (1). 18–48. o.

[6] Arend Lijphart. 1999. *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. New Haven: Yale University Press.

[7] Uo.

[8] Juan J. Linz. 1992. „Perils of Presidentialism." In Arend Lijphart ed. *Parliamentary Versus Presidential Government*. Oxford: Oxford University Press, 118–127. o.

rekben is bőven előfordulnak nagymérvű jogsértések, erőszakos konfliktusok, a konszolidációt megingató és a társadalmi konszenzust destabilizáló tendenciák. Mindezeket azonban a demokráciák a saját értékrendjükön belül, saját intézményrendszerük keretei között képesek kezelni, vagy legalábbis erre törekednek. A demokrácia élő gyakorlat, a demokráciák erejét és rugalmasságát éppen a rendszeren belüli önkorrekcióra való képességük adja.

Velük szemben a diktatúrák a társadalom elnyomásának, a szabadság megvonásának rendszerei, ahol nemcsak a politikai jogok hiányoznak, hanem az individuális szabadságjogok is. Diktatúrákban a társadalom ki van szolgáltatva az államnak, amely a társadalom minél szélesebb körű uralására, irányítására, azaz államosítására törekszik. A diktatúrák alapesetben kétfélék lehetnek: *totalitárius* vagy *autoritárius* rendszerek. A *totalitárius* diktatúrák a rendszerrel való azonosulást, annak mindennapi, aktív támogatását várják el alattvalóiktól – a közéletben és a magánéletben egyaránt –, és nem tűrik a semleges viselkedést. A hitleri és sztálini totalitárius rendszerek nem tűrték a passzivitást: aki nem működött együtt tevőlegesen is a hatalom gyakorlóival, arra úgy tekintettek, mint aki ellenük van. Valójában tehát nemcsak az ellenzéki aktivitás, hanem a független magánélet, az autonómia, sőt a politikai passzivitás megszüntetésére törekedtek.[9]

A hidegháború domináns narratívája a két világrendszer közötti verseny volt, amelyben szemben állt egymással a szovjet blokk – Ronald Reagan szóhasználatával: a „gonosz birodalma" – és az Egyesült Államok vezette „szabad világ". A diktatúrák közül a totalitárius rendszereket tartották a legveszélyesebbnek átfogó ideológiájuk miatt,[10] amelyekhez képest már az enyhülés jeleit mutatták a poszttotalitárius diktatúrák.[11] Mindazonáltal az Egyesült Államok

[9] Vö. Hannah Arendt. 1951. *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt, Brace, Jovanovich. Carl Friedrich & Zbigniew Brzezinski. 1956. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge: Harvard University Press. Juan J. Linz. 2000. *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder: Lynne Rienner.

[10] Például a sztálini Szovjetuniót és a maoista Kínát.

[11] Mint a sztálinizmussal részben szembeforduló hruscsovi Szovjetunió, vagy a piacpárti Teng irányította Kína.

még az 1970-es években is inkább hajlamos volt támogatni a jobboldali tekintélyelvű diktatúrákat Latin-Amerikában azért, hogy megakadályozza a baloldali színezetű diktatúrák (és rajuk keresztül a Szovjetunió) térnyerését. 1989–91 után a diktatúrák száma csökkent, közülük pedig a totalitárius rendszerek csaknem el is tűntek.[12]

Írásomban a további diktatórikus rezsimek leírására az „autoritárius", „autokratikus", „autoriter", „önkényuralmi" és „tekintélyelvű" fogalmakat egymás szinonimájaként használom. E rezsimek megtűrték a magánélet autonómiáját, tolerálták a gazdaság és társadalom területén létező korlátozott autonómiákat (vallás, piac, kultúra), de ennek fejében fenntartották a politikai hatalom monopóliumát. Az autoriter rendszerek között találhatunk vallási vagy világias (katonai) diktatúrákat, neopatrimoniális, szultanisztikus és nepotizmusra épülő rendszereket.[13] Habár e rendszerek szélesebb spektrumot öleltek át – például nagy eltérések mutatkoztak közöttük a polgári vagy katonai jelleg és az erőszak alkalmazásának terén –, közös jellemzőjük volt a korlátozott társadalmi pluralizmus és a magántulajdonra épülő piacgazdaság fenntartása.[14]

Az autoritárius rendszerek száma szintén csökkent, körükben azonban érdemes megkülönböztetnünk zárt és nyitott tekintélyelvű rendszereket.[15] *Zárt* autoriter rezsimben csak egyetlen párt vagy politikai erőcsoport létezik, politikai alternatíva nincs, a „választások" csak a vezér hatalmának szimbolikus megerősítését szolgálják. Habár az államosított közélet kollektivizált és hierarchizált, a magánélethez és az önálló gazdasági tevékenységhez való jog fennmarad, és az

[12] Ma már szinte csak Észak-Korea tekinthető totalitárius diktatúrának, Kuba is elmozdulóban van erről a pontról.

[13] Houchang E. Chehabi & Juan J. Linz. 1998. *Sultanistic Regimes*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

[14] Idesorolható például Franco Spanyolországa, Salazar Portugáliája, vagy Görögország, Chile és Argentína a katonai diktatúra idején.

[15] Vö. Steven Levitsky, Steven & Lucan A. Way. 2010. *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press.

elnyomás nem ölt totalitárius jelleget.[16] *Nyitott* autoriter rezsimben van legális ellenzék, léteznek pártok, de nincsenek szabad választások, mert a választást előre tudhatóan mindig ugyanaz a (hatalomban lévő) párt nyeri meg. Ilyen országban az ellenzékiség kockázatos, a hatalomgyakorlás önkényes, a politikailag motivált állami erőszak gyakori. A nyitott autoriter rendszerek tartós fennmaradását több esetben a korlátlanul kitermelhető és az uralkodó klikk által gazdaságilag monopolizálható természeti erőforrások (olaj, gáz) adják. Ezek segítségével a rezsim a lakosság életszínvonalát képes elfogadható vagy akár kiemelkedő szinten tartani, amivel elejét veheti a politikai tiltakozásnak.[17]

A szürke zónában található rendszerek nem egyformák, azonosításukkal épp az a probléma, hogy első ránézésre „resztli"-kategóriát alkotnak, amelyek nem tartoznak sem ide, sem oda.[18] Nem demokráciák és nem diktatúrák. Olykor „féldemokráciáknak" vagy „féldiktatúráknak" is nevezik ezeket a rendszereket.[19] Mindazonáltal puszta létük megerősíti azt a benyomást, hogy a demokrácia és diktatúra problémaköre nem csupán „vagy-vagy" kérdésként értelmezhető, hanem sokkal inkább e két végpont közötti kontinuumként, amely egymással ellentmondásban lévő alkotóelemeket felmutató, vegyes rendszereket produkál. E vegyes rendszerek azonban – tartós fennmaradásuk esetén – sok olyan közös jellegzetességet mutatnak fel, amely alapján indokolt önálló rendszertípusról beszélni.

A hibrid rezsimek között vannak olyanok, amelyek árnyalatnyival a demokráciához állnak közelebb. Ilyenek például a *„democradúra"*-

[16] Ilyen rendszer van például Iránban, Türkmenisztánban, Szaúd-Arábiában.

[17] Ilyen rendszer van például Azerbajdzsánban, Oroszországban és Thaiföldön.

[18] Matthijs Bogaards. 2009. „How to classify hybrid regimes? Defective democracy and electoral authoritarianism." *Democratization*, 16 (2), 399–423.o. Matthijs Bogaards. 2012. „Where to draw the line? From degree to dichotomy in measures of democracy." *Democratization*, 19 (4). 690–712. o.

[19] Paul Brooker. 2000. *Non-Democratic Regimes: Theory, Government and Politics*. New York: St. Martin's Press. Marina Ottaway. 2003. *Democracy Challenged: The Rise of Semi-Authoritarianism*. Washington, D. C.: Carnegie Endowment for International Peace.

ként jellemzett rendszerek,[20] a „delegatív demokráciák",[21] az „illiberális demokráciák",[22] a „defektusos demokráciák"[23] vagy az „irányított demokráciák"[24] típusai. Ezek a megközelítések arra törekednek, hogy a demokrácia fogalmát valamiképp „megmentsék", amikor a fogalmat többféle, az eredeti fogalom csökkentértékűségét kinyilvánító jelzővel látják el. De ennek nem sok hozadéka van. A végén sokan olyan rendszereket is hajlamosak (jelzős) demokráciának nevezni, amelyeknek kevés közük van a fogalom eredeti értelméhez.

Ezért mások az ellenkező irányból indultak el: megpróbálták e vegyes rendszereket úgy leírni, hogy ne inflálják tovább a demokrácia fogalmát. A hibrid rezsimek között számos olyan található, amelyek inkább a diktatúrák felé húznak, ezért értelmesebb az autoritárius rendszer fogalma elé illeszteni az annak jelentését „felpuhító" jelzőt. Ilyenek például a „versengő önkényuralmi" rendszerek,[25] a „választási önkényuralmi" rendszerek[26] vagy a *„dictablanda"* ,[27] illetve a Bunce és Wolchik által leírt „vegyes rendszerek".[28]

E rezsimek közös jellemzője, hogy mindegyikben van versengés, de az állami szabályokat és a politikai viszonyokat a hatalmon lévők

[20] Guillermo O'Donnell & Philippe C. Schmitter. 1986. *Transition from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

[21] Guillermo O'Donnell. 1994. „Delegative democracy." *Journal of Democracy*, 5 (1), 55–69. o.

[22] Zakaria 1997. op. cit.

[23] Wolfgang Merkel. 2004. „Embedded and defective democracies." *Democratization*, 11 (5), 33–58. o.

[24] Archie Brown. 2001. „From democratization to guided democracy." *Journal of Democracy*, 12 (4), 35–41. o. Sheldon Wolin. 2008. *Democracy Incorporated: Managed Democracy and the Specter of Inverted Totalitarianism*. Princeton: Princeton University Press.

[25] Levitsky & Way. 2010. op. cit.

[26] Andreas Schedler. 2006. *Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition*. Boulder: Lynne Rienner.

[27] O'Donnell & Schmitter. 1986. op. cit.

[28] Valerie Bunce & Sharon Wolchik. 2011. *Defeating Authoritarian Leaders in Postcommunist Countries*. Cambridge: Cambridge University Press.

tudatosan úgy alakították, hogy azok erősen kedvezzenek nekik. Közös lényegük az így létrehozott „egyenlőtlen játéktér" *(uneven playing field)* fogalma. Levitsky és Way szerint: „a versengő önkényuralmi rendszerek olyan, civilek által irányított berendezkedések, amelyekben formálisan léteznek demokratikus intézmények, és a politikai küzdelem is elsődlegesen ezekben zajlik, de a hatalmon lévők az államot arra használják, hogy lényeges erőfölényhez jussanak ellenfeleikkel szemben."[29]

A hibrid rezsimek sokfélesége nem azt jelenti, hogy alapvető sajátosságaikat illetően számottevően eltérnének egymástól. Ellenkezőleg, egyazon rendszertípusba tartoznak, és inkább csak inkompatibilis belső struktúráik *arányaiban* különböznek egymástól. A „többé-kevésbé" kontinuum létezésének elismerése nem jelentheti a politikatudományi fogalmak túlfeszítését. Minden rendszerváltáskor van egy Rubicon, egy történelmi momentum, amitől számítva az adott rendszer már nem tartozik a korábbi rendszertípusba, mert kilépett abból. Habár a diktatúrák nyilvánvalóan nem fejlődnek demokráciává egyik napról a másikra, illetve nem zuhannak vissza a diktatórikus állapotba hasonló sebességgel, tudnunk kell azonosítani azokat a töréspontokat, amelyek révén e három rendszertípust elkülöníthetjük egymástól. A vizsgált rendszerek empirikus sokszínűsége nem vezethet alapfogalmaink inflálódásához. Ez vonatkozik az „illiberális demokrácia" mibenlétéről fellángolt vitákra is.

MI AZ „ILLIBERÁLIS DEMOKRÁCIA"?

Az elmúlt években, némiképp meglepő módon, a Zakaria által évtizedekkel ezelőtt bevezetett „illiberális demokrácia" fogalma[30] visszatért a politikatudományi viták fókuszába. Zakaria e fogalmat inkább negatív jelenségként értelmezte: azon országok leírására alkalmazta,

[29] Levitsky & Way. 2010. op. cit. 5. o.

[30] Zakaria 1997. op. cit., Fareed Zakaria. 2003. *The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad*. New York: W. W. Norton

amelyek történeti fejlődése úgy alakult, hogy híján vannak az erős alkotmányos-liberális tradíciónak.

Mostanában azonban néhány autokrata vezető pozitív értelemben, sőt kifejezetten büszkén beszélt az általa irányított illiberális rendszerről.[31] E felfogásban az „illiberális demokrácia" gyakran úgy jelenik meg, mint a félperiféria nemzetállamainak lázadása a világgazdasági centrum és általában a globalizáció, sőt az elitistának és technokratának tartott liberális demokrácia ellen, amely – e gondolat szerint – a nyugati centrumországok felső és középosztályainak érdekeit fejezi ki. A depolitizáltnak érzékelt nyugati világrenddel szemben az „illiberális demokrácia" szószólói az alulról szerveződő, többségi társadalom újrapolitizálását ígérték a kialakult demokratikus elitizmus alternatívájaként. Az ígéret szerint ebben a rendszerben a dolgozó emberek vissza fogják venni a hatalmat a politikailag korrekt (ám szociálisan kevésbé szenzitív) elitektől.

Az illiberális demokrácia megértéséhez néhány elemző visszatért Max Weber „vezérdemokrácia" *(Führerdemokratie)* fogalmához,[32] habár Weber ezt kimondottan a liberális demokrácia körülményei között tartotta elképzelhetőnek. Mások Antonio Gramsci hegemóniaelméletének[33] jobboldali, nacionalista olvasatát adták, úgy értelmezve a szerző írásait, mintha Gramsci az egyoldalú és a folyamatos propagandát tartotta volna üdvözítőnek a hegemón politikai diskurzus megszerzéséért folytatott küzdelemben. Megint mások Carl Schmitt elméletét elevenítették fel „a politikai" fogalmáról, mely szerint a politika leginkább konstitutív és disztinktív jegye a „barát–ellenség" kategóriapárosa.[34]

[31] Vö. Orbán Viktor. 2014. „Tusványosi beszéd." *Válasz.hu,* július 26.

[32] Max Weber 1978. *Economy and Society*. Edited by Günther Roth & Claus Wittich. Berkeley: University of California Press.

[33] Antonio Gramsci. 1971. *Selections from the Prison Notebooks*. London: Lawrence & Wishart.

[34] Carl Schmitt. 1996. *The Concept of the Political*. Chicago: The University of Chicago Press.

Ugyancsak többen újraértelmezték Ernesto Laclau és Chantal Mouffe radikálisdemokrácia-felfogását,[35] aláhúzva az átlagemberek politikai aktivizálódásának fontosságát. Ez a megközelítés az egyéni felelősségvállalás, a közösség és a konfliktusok artikulálásának politikáját hangsúlyozza a liberális elitek dominánsan semlegesítő, morális és jogi síkon mozgó diskurzusához képest. Laclau és Mouffe követői számára evidens, hogy bizonyos fokú populizmusra (az elit kontrolljaként) szükség van a demokratikus politika megújításához. Ebben a megközelítésben a populista demokráciák új keletű megjelenése[36] egészséges reakció a nyugati demokrácia válságára. A demokratikus politika elidegendett fogyasztói helyett elkötelezett résztvevőkre van tehát szükség. E megközelítésben az „illiberális" és a „populista" nagyrészt egymást átfedő fogalmakként jelennek meg.

Az ilyen és ehhez hasonló érvelések ellenére a gyakorlatban azt látjuk, hogy a hibrid rezsimek, az illiberális, populista politikák inkább korlátozták az állampolgárok politikai aktivitását, mintsem hogy nagyobb teret nyitottak volna előtte. A valóságban az „illiberális demokrácia" politikája nem vezetett magasabb politikai részvételhez vagy teljesebb népszuverenitáshoz; sokkal inkább a szuverén vezető csaknem korlátozatlan hatalmához és az ennek nyomán kibontakozó társadalmi apátiához. E rendszerek – kezdeti ígéreteik ellenére – autoritárius irányba mozdultak el. Ami miatt az autokrata vezetők mégis ragaszkodnak az „illiberális demokrácia" fogalmához, az abból a törekvésükből fakad, hogy önmagukat demokratákként prezentálják választóik és a külvilág előtt. Az új diktátorok demokratikus vezetőnek szeretnének látszani: talán „szuverén", talán „nem nyugati", talán „illiberális", de mégiscsak demokratának. Noha nem haboznak kiiktatni a jogállamiságot, a fékek és ellensúlyok rendszerét, mégis

[35] Ernesto Laclau & Chantal Mouffe. 1985. *Hegemony and Socialist Strategy*. London: Verso. Chantal Mouffe. 2005. *The Democratic Paradox*. London: Verso.

[36] Lásd ehhez Takis S. Pappas. 2014. „Populist democracies: Post-authoritarian Greece and post-communist Hungary." *Government and Opposition*, 49 (1), 1–23. o., Antal Attila. 2017. „A populizmus vizsgálata demokráciaelméleti perspektívában." *Politikatudományi Szemle*, 26 (2), 129–148. o.

minden követ megmozgatnak, hogy választást nyerjenek, és a néptől kapott demokratikus legitimitásra hivatkozhassanak. A 20. század autoriter vezetői még kevésbé voltak kényesek arra, hogy hatalmuk a választóktól elnyert felhatalmazásra épüljön. Úgy tűnik, az „illiberális demokrácia" fogalma abban segíti az autoriter vezetőket, hogy minél tovább elrejthessék tekintélyelvű törekvéseiket.

Mit kezdjünk tehát az „illiberális demokrácia" fogalmával? Léteznek-e egyáltalán ilyen rendszerek? Ha igen, hová tartoznak: a demokráciák vagy a hibrid rezsimek körébe? Milyen mértékig tekinthetők a liberális értékek[37] egyúttal demokratikusnak is? Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatából levezethetők-e a modern demokrácia alappillérei? Vajon a demokrácia a politikai közösség minden tagjára érvényes-e, vagy ez csak a mindenkori többség tulajdona? Vajon a demokrácia egyetemes érték vagy partikuláris jószág? Léteznek-e nem nyugati demokráciák?[38] A régi problémák újra és újra visszatérnek.[39]

A demokrácia fogalmáról 1989-ben létrejött konszenzus[40] felbomlani látszik. Akkor még senki sem vitatta, hogy a jelző nélküli demokrácia egyenlő a liberális demokráciával. Ez a rendszer az egyetlen, amelyik a politikai pluralizmuson, az állampolgárok részvételén, a pártok versengésén és a szabadságjogok széles körű garantálásán alapszik. Ennek alapján számos kutató kérdőjelezte meg az „illiberális demokrácia" ismét felbukkanó fogalmának értelmét, mondván, hogy oxymoronról van szó, a jelző ellentétben áll a jelzett szóval.

Alain Touraine szerint „az »antiliberális demokrácia« kifejezés nyilvánvalóan önellentmondó, nem a demokrácia egy típusára utal, hanem egy autoriter rezsimre. Ez a tény azonban nem teszi a libe-

[37] Például a jogállamiság, a fékek és egyensúlyok rendszere, az alkotmányosság, a szabadságjogok, a hatalmi ágak elválasztása, az emberi jogok és a kisebbségek védelme.

[38] Richard Youngs. 2015. *The Puzzle of Non-Western Democracy*. Washington, D. C.: Carnegie Endowment for International Peace.

[39] Jeffrey Isaac. 2017. „Is there illiberal democracy? A problem with no semantic solution." *Public Seminar*, July 12.

[40] Vö. Philippe C. Schmitter & Terry Lynn Karl. 1991. „What democracy is… and is not." *Journal of Democracy*. 2 (3), 75–88. o.

ralizmus és a demokrácia fogalmát szinonimmá, mert noha tényleg nem léteznek olyan demokráciák, amelyek ne lennének liberálisak is egyben, sok olyan liberális rezsim létezik, amely nem demokratikus."[41]

Azt még csak elfogadjuk, hogy van koffeinmentes kávé, cukormentes édesítő vagy alkoholmentes sör, de az „illiberális demokrácia" kategóriája Kornai János meglátása szerint[42] már inkább olyan abszurditás, mint az „ateista pápa", ami kifejezetten önellentmondásra épül, így elvileg nem lehetséges. Kornai volt az első kutató, aki az Orbán-rezsim autokratikus fordulatát regisztrálta: alig több mint fél évvel a 2010-es hatalomváltás után jelezte, hogy a rendszer átlépett a demokráciák köréből az autokráciák osztályába.[43]

Ezzel párhuzamosan azonban Kornai nemcsak az illiberális demokrácia fogalmát utasítja el, hanem a hibrid rezsimét is. Úgy véli, hogy egymással összeegyeztethetetlen elemekből nem lesz „rezsim". Ezért a hibrid rezsim fogalma helyett Kornai az „autokrácia" kifejezést használja,[44] amelyet azonban – ahogy mások a hibrid rezsimeket – a demokrácia és a diktatúra közé helyezi el, és tartalmilag ugyanazokkal a jellegzetességekkel írja le. Ez a megközelítés azzal a hátránnyal jár, hogy a diktatúrák körét a (poszt)totalitárius rendszerekre szűkíti, így számára minden olyan rezsim, amely maga mögött hagyja a liberális demokráciát, definíció szerint önkényuralomnak minősül. Míg Juan Linz munkássága[45] óta a politikatudományban elfogadott, hogy a diktatúrának két alaptípusa van (a totalitárius és az autoritárius), addig Kornainál az autokrácia nem a diktatúra egyik fajtájaként, hanem alternatívájaként jelenik meg. Érdekes, hogy Kornai hasonló módszertani alapállásból bírálja az „illiberális demokrácia" és a „hibrid

[41] Touraine-t idézi Csigó Péter. 2015. „Búcsú '89-től: Demokrácia a liberális konszenzus összeomlása után." *Revízió Műhely*, október 13.

[42] Kornai, János. 2016. „Vulnerable Democracies." *Hungarian Spectrum*, December 30.

[43] Kornai János. 2011. „Számvetés." *Népszabadság*, január 6.

[44] Kornai János. 2015. „Hungary's U-turn: Retreating from democracy." *Journal of Democracy*, 26 (3). 34–48. o.

[45] Juan J. Linz. 2000. *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder: Lynne Rienner.

rezsim" fogalmait, mint ahogyan tette ezt évtizedekkel ezelőtt a „piaci szocializmus" és a „reform-közgazdaságtan" fogalmaival kapcsolatban.

Az illiberális demokrácia kérdésében Kornaihoz hasonlóan érvel Jan-Werner Müller is, aki szerint a liberális demokrácia definíció szerint pluralista, ám az illiberalizmus és a populizmus épp abban közös, hogy a pluralizmust utasítja el – a homogén többség vagy a homogén nemzet jegyében. Müller szerint ezzel a demokrácia lényege kerül veszélybe, és mindez odavezet, hogy az „illiberális" és az „antidemokratikus" fogalma nemcsak vészesen közel jut egymáshoz, hanem egymástól megkülönböztethetetlenné is válik.[46] Müller szerint az illiberális demokráciára való hivatkozás menlevelet ad az autokrata vezetőknek, kedvezőbb színben tünteti fel őket, mint amit tetteik alapján megérdemelnének. Ezért azt javasolja, hogy az illiberális demokrácia félrevezető kategóriája helyett célszerűbb a populista autoritarizmus fogalmát használni.[47] Ugyancsak hasonló álláspontot van KisKis János, aki szerint a demokrácia egyik legfontosabb aspektusa abban rejlik, hogy a kisebbségben maradtak is elfogadják a politikai döntéseket legitimnek. Ez viszont csak akkor történhet meg, ha a rendszer elfogulatlanul működik, és ha mindazok, akik kisebbségben maradtak, továbbra is elfogadott szereplői lehetnek a demokratikus folyamatoknak, mert a többségben lévők a hatalmukat nem a kisebbségek szisztematikus kiszorítására használják fel.[48]

A normatív politikaelmélet felől közelítve ez valóban nem kérdés. Mindazok, akik szisztematikusan támadják a jogállamot, nem sorolhatók a demokrácia hívei közé. A demokrácia fogalma a 20. században számos új elemet olvasztott magába, beleértve az állami és társadalmi működés liberális és konstitucionális komponenseit. Nincs könnyű helyzetben az, aki akár csak egyetlen, valóban létező demokráciát

[46] Jan-Werner Müller. 2016. „The problem with illiberal democracy." *Project Syndicate*, január 21.

[47] Jan-Werner Müller. 2017. *What Is Populism?* Philadelphia: University of Pennsyvania Press.

[48] Kis János. 2014. „Illiberális demokrácia nem létezik." *Hvg.hu*, november 24.

kíván megnevezni a liberális demokráciák világán túl.[49] Még akkor sem, ha tudjuk, hogy a demokrácia sohasem perfekt, sohasem befejezett, és minden demokrácia kisebb-nagyobb defektusokkal küzd.

ILLIBERALIZMUS ÉS DEMOKRÁCIA

Számos szerző azonban kevésbé elutasítóan viszonyul az illiberális demokrácia fogalmához. Jeffrey C. Isaac úgy véli, hogy túlságosan könnyű megoldás lenne antidemokratikus jellege miatt elutasítani az illiberális demokrácia ambivalens retorikáját.[50] Szerinte a társadalomtudósok feladata nem az elutasítás, hanem annak megértése, hogy ez a retorika mégis miért működhet. Miért lehet egyidejűleg sikeresen hivatkozni az antiliberalizmusra és a demokráciára? Lehetséges-e, hogy a nép többsége szerint az illiberális demokrácia a demokratikus rendszer „autentikusabb" formája?[51] Milyen társadalmi szükségletet elégít ki ez a retorika? Először is, Isaac álláspontja szerint az illiberális demokrácia szószólói a valóságosan létező népre hivatkoznak, legitimációjukat népi felhatalmazásból nyerik. Másodszor, az illiberális demokrácia olyan létező politikai projekt, amely ugyan nem nyújt megfelelő fogalmi keretet a projekt aspirációjára és politikai következményeire vonatkozóan, de a társadalomtudósoknak épp ezért kell feltárniuk. Harmadszor pedig az illiberális demokráció normatív elkötelezettségként is értelmezhető, és mint ilyen méltó kritikai analízisre.[52]

Csillag Tamás és Szelényi Iván 2015-ben publikált tanulmányukban az illiberális demokráciát elfogadták empirikusan operacionalizálható fogalomnak. A szerzők a választási demokrácia ismérveit

[49] Vö. Youngs. 2015. op. cit.

[50] Isaac 2017. op. cit.

[51] David Ost. 2016. „Thoughts on the Hungarian and Polish New Right in power." *Public Seminar*, September 21. Lásd még Grzegorz Ekiert. 2017. „How to deal with Poland and Hungary." *Social Europe, Occasional Paper*, No 3.. augusztus 13.

[52] Isaac. 2017. op. cit.

hangsúlyozzák, és empirikus példaként Putyin Oroszországát és a magyar Orbán-rezsimet hasonlítják össze.[53] A szerzők e rendszereket három dimenzióban közelítik meg. Gazdasági értelemben olyan posztkommunista kapitalizmusnak látják, amelyben a tulajdon elosztása a kezdeti neopatrimoniális rendszerből neoprebendálissá változott, vagyis az eleinte viszonylag független oligarchák a központi hatalom erőteljes illiberális fellépése nyomán „szolgáló nemesekké" váltak. Gazdasági hatalmuk többé nem a vadkapitalizmusban létrejött kapcsolatrendszerüktől és piaci jártasságuktól, hanem kizárólag politikai lojalitásuktól függött. Ha betagozódtak a rendszerbe, megőrizhették vagyonuk legnagyobb részét, ha viszont ellenálltak, politikai leszámolás várt rájuk. Párhuzamosan vizsgálva Putyin és Orbán rendszerét a szerzők megállapítják, hogy mindkét esetben a tulajdonviszonyok olyan típusú újraelosztása következett be, amelyet csak az adott jogi keretek radikális átalakításával lehetett megvalósítani. Az állami tulajdont a posztkommunista átmenet során privatizálták, a tulajdonviszonyok az 1990-es évek végére megszilárdultak. Ennek visszarendezése első lépésben csak újraállamosítással volt lehetséges, amit az államosított vagyon újraprivatizálása követett. Mindez a jogviszonyok egyoldalú, a jogállami elveket figyelmen kívül hagyó átrendezése révén volt lehetséges. A szerzők ezt nevezik a tulajdonviszonyok neoprebendális rendszerének, amelyet csak a liberális demokrácia keretein *kívül* lehetett megvalósítani.

Politikai értelemben a rendszer modellje az illiberális demokrácia, amely választásokon és a többségi elven alapszik, de a hatalom kizárólag vertikális szerkezetű, és egyre fokozódó mértékben autokratikus. Végül, eszmei-ideológiai értelemben a szerzők a központi hatalom tradicionalista-neokonzervatív beállítódásának fontosságát emelik ki. Ez az ideológia nagy súlyt helyez az állami rendre, a hagyományos családi értékekre, a vallásra és a nemzetre.

E tanulmány keretei között nem foglalkozom a gazdasági és ideológiai átalakulás kérdéseivel, hanem elsősorban a szerzők politikai vonatkozású megállapítását, az illiberális demokrácia tartalmát

[53] Csillag & Szelényi. 2015. op. cit.

elemzem. Montesquieu nyomán[54] a szerzők különbséget tesznek a hatalom forrása és a hatalom gyakorlása – vagyis a „jó kormányzás" demokratikus és liberális felfogása – között, és egyetértőleg idézik Zakaria meghatározását az illiberális demokrácia koncepciójáról, mint a demokrácia egy variánsáról.[55] A szerzők elsősorban arra fordítanak figyelmet, hogy a vezetőket a többség választásokkal juttassa hatalomra. Ha ez a kritérium teljesül, akkor már demokráciáról van szó, amely ideáltipikus esetben szerintük liberális vagy illiberális lehet. Ha viszont nem teljesül a többségi döntés és a választások kritériuma, akkor a szerzők szerint a rendszer autokratikus jellegűnek tekintendő, amely szintén lehet liberális és illiberális. Álláspontjuk szerint csak az illiberális autokrácia feleltethető meg a diktatúrának, mert a liberális autokrácia köztes helyet foglal el a demokráciák és a diktatúrák között.

Csillag és Szelényi szándékosan nem vázolták fel tipológiájukat egy 2 × 2-es táblán, egyrészt azzal érvelve, hogy alig található olyan empirikusan létező rendszer, amely pontosan passzolna bármelyik kategóriába; másrészt pedig céljuk nem az volt, hogy e helyeket empirikusan létező rezsimekkel kitöltsék, hanem hogy logikai vázat adjanak ideáltipikus rendszereknek, és jelezzék azok egymástól való távolságát.[56] Én viszont, a könnyebb érthetőség kedvéért, modelljüket az alábbi táblázatban szemléltetem.

1. táblázat. Csillag és Szelényi ideáltipikus rendszerfogalmai

	Demokrácia	*Autokrácia*
Liberális	liberális demokrácia	hibrid rezsim
Illiberális	illiberális demokrácia	diktatúra

A szerzők szerint tehát a liberális és illiberális demokrácia egyaránt legitim fajtája ugyanannak a rendszertípusnak: mindkettő demokrácia. Példaként említik, hogy Putyin a hatalomra kerülését követő

[54] C. L. Montesquieu. 1989 [1748], *The Spirit of Laws*. Cambridge: Cambridgre University Press.

[55] Zakaria. 1997. op. cit.

[56] Csillag & Szelényi. 2015. op. cit. 21.

években új rendszert épített ki, amelyet posztkommunista kontextusba helyezett, „irányított, illiberális, demokratikus kapitalizmusnak" neveznek.[57]

Mielőtt vitatni kezdeném e modell érvényességét, megjegyzem, hogy az orosz „irányított demokrácia" lényege Szilágyi Ákos szerint „a demokratikus uralmi rendszerből kiágyazódott, szinte minden féktől és ellensúlytól megszabadult, ténylegesen kontrollálhatatlanná vált végrehajtó hatalom zsarnoksága, vagyis rátelepedése az összes hatalmi ágra, politikai és civil szervezetre, kontrollja az élet minden területe fölött, beleértve a gazdasági és kulturális szervezeteket az elektronikus és nyomtatott sajtó szervezetrendszerét".[58] Szilágyi érzékelte az orosz rendszer önkényuralmi jellegének erősödését, ezért a „túlirányított demokrácia" fogalmát használta. Míg az ezredfordulót követő, oroszországi „irányított demokrácia" szűken talán még belefért a hibrid rezsimek körébe,[59] a 2011 utáni orosz átalakulás egyértelműen a nyílt önkényuralom visszaállítását hozta el.

Az Orbán-rezsimet Csillag és Szelényi alapvetően azért tartja demokráciának, mert a kormány 1. demokratikus választással került hatalomra, 2. többségi támogatásra támaszkodik, és 3. leváltásának elvi lehetősége fennáll. A demokrácia fogalmi meghatározásánál tehát viszonylag alacsonyra teszik a mércét. Úgy érvelnek, hogy az a demokrácia, amelyben a hatalom legitimációját a többségi akarat adja. Elfogadják Huntington minimalista érvelését, amely szerint a szabad és tiszta választások a demokrácia *sine qua non*ját jelentik, amelyhez képest – a legitimáció szempontjából – a kormányzás gyakorlata másodlagos.[60] A szerzők adottnak veszik, hogy Magyarországon 2010-ben szabad választások voltak, ami pedig a 2014-es választásokat illeti, azokat manipulált (szabad, de nem tiszta) választásoknak

[57] Ibid.

[58] Szilágyi Ákos (2011), *Túlirányított demokrácia.* Pozsony: Kalligram. 313. o.

[59] Szilágyi leírása a korai putyini „irányított demokrácia" jellegzetességeiről számos hasonlóságot mutat az Orbán-rezsimmel. Vö. Szilágyi. 2011. op. cit. 305–322. o.

[60] Samuel P. Huntington. 1991. *The Third Wave: Democratization in the late Twentieth Century*. Norman: Oklahoma University Press.

tekintik. A 2014-es választások erősen problematikus jellege azonban nem tántorítja el őket fő állításuktól.

Annyiban egyetértek Csillag és Szelényi tézisével, hogy az összehasonlító politikatudományi elemzések nyomán a társadalmi valóság sokkal változatosabb formái kerülhetnek felszínre, mint amit a szigorúan normatív politikaelmélet megenged. Ha elméletileg az „illiberális demokrácia" – mint a demokratikus rendszerek egyik típusa – oximoronnak is minősül, attól még hibrid rezsimként a valóságban létezhetnek. Voltak és vannak ilyen és ehhez hasonló berendezkedések, de azokat bajosan lehetne a legtágabb értelemben is demokráciának nevezni.[61] Mindebből következően az illiberális demokrácia nem a demokráciák, hanem a hibrid rezsimek közé tartozik. Ha ugyanis valaki elfogadja ezt a demokrácia egyik formájaként, akkor annyira túlfeszíti annak értelmezési tartományát, ami a demokrácia fogalmának leértékelődéséhez vezet. Mindez azt eredményezi, hogy nem tudjuk világosan megkülönböztetni a demokratikus rendszereket a szürke zóna berendezkedéseitől.

Érdemes közelebbről is szemügyre venni a Csillag és Szelényi által felvázolt demokráciakritériumokat. Először is, ami a *választások* követelményét illeti, megfigyelhető, hogy szabad választásokkal nemcsak demokratikus vezetők kerülhetnek hatalomra, hanem olyanok is, akik később a hatalom monopolizálására törnek, és lépésről lépésre szűkítik a demokráciát. Míg a klasszikus – például katonai – diktatúrákban[62] a diktátor nem választással kerül hatalomra, mára ez a helyzet megváltozott: a legtöbb autokrata, legalábbis első alkalommal, választások útján jut posztjára. Első ízben még Lukasenkát, Belarusz elnökét is szabad választásokon juttatták hatalomra, aki azonban a következő évtizedekben megszüntette a szabad választások lehetőségét. A kezdetben szabad ukrán választások és a manipulált orosz választások

[61] Lásd például Ukrajnát, Albániát, Észak-Macedóniát, Tunéziát, az Erdogan vezette Törökországot, a Milosevic vezette Jugoszláviát, a Tudjman vezette Horvátországot vagy a Meciar vezette Szlovákiát.

[62] Jennifer Gandhi. 2008. *Political Institutions under Dictatorship*. Cambridge: Cambridge University Press.

később nyílt csalásba torkolltak, ami Ukrajnában az elcsalt választás utáni lázadáshoz, majd hibrid rendszerhez, Oroszországban pedig nyílt önkényuralomhoz vezetett.

A választások abszolutizálásával szemben Heller Ágnes úgy vélte, hogy „az illiberális demokrácia a zsarnokság posztmodern formája". Amint az osztálytársadalmakat felváltották a tömegtársadalmak, „megváltozott a zsarnokság természetrajza. A zsarnokoknak már nincs szükségük arra, hogy erőszakkal szerezzék meg a hatalmat. Manapság választással, a »többség akaratából« kerülnek hatalomra, és maradnak, megint a többség akaratából hatalomban, esetleg évtizedekig."[63]

Másodszor, ami a többséget illeti, két választás között a *társadalmi támogatottság* mértéke gyakran hullámzik. Népszerűtlen intézkedések meghozatala drámaian csökkentheti a regnáló politikai vezető népszerűségét, aki azonban ettől még nem veszíti el demokratikus legitimációját. De ez fordítva is igaz: vannak vezetők, akik hatalomra jutásuk után az alkotmányos jogállam elveivel szembeni fellépésük miatt válnak népszerűvé, de ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy megőrizték demokratikus legitimitásukat. Következésképp, a „többségi támogatás" mint a demokrácia vízválasztó kritériuma erősen vitatható. Sokszor éppen az autokratikus vezetőknek van nagyobb szükségük a többségi támogatás látszatának minden áron való fenntartására, hogy ezzel elfedjék demokráciaellenes módszereiket. Venezuelában például Chávez elnök feloszlatta a parlamentet, megszabadult az alkotmányos korlátoktól, de közben szimpatizánsai körében hiperaktív volt, sokat szerepelt a televízióban, hogy közvetlenül szóljon az állampolgárokhoz, és megszólalásaival mindig ő maga igyekezett tematizálni a közbeszédet. Gyakran, szinte évente kezdeményezett népszavazást, hogy folyamatosan „többségi" megerősítést kapjon híveitől. Hatalmon maradása, szó szerint, élet-halál kérdés volt számára. Esetleges vereségét a forradalom bukásaként vizionálta, amely nyilvánvalóan ellentétben áll a demokratikus váltógazdálkodás logikájával.[64]

[63] Heller Ágnes. 2017. „Egy gondolat a zsarnokságról." *Élet és Irodalom*, július 14.

[64] Javier Corrales. 2015. „The authoritarian resurgence: Autocratic legalism in Venezuela" *Journal of Democracy*, 26 (2), 37–51. o.

Végül harmadszor, *a kormány leváltásának elvi lehetősége* az illiberális demokráciában is valóban fennáll, hiszen nem diktatúráról, hanem hibrid rezsimről van szó. De ez önmagában még nem teszi a rendszert demokráciává. Adam Przeworski *bonmot*-ja szerint „a demokrácia az a rendszer, amelyben a pártok választásokat veszítenek".[65] A kormányváltás bekövetkezése a demokráciákban normális esemény, a rendszer működésének szerves része. A demokrácia nem abban különbözik a hibrid rendszerektől, hogy a kormány elvileg leváltható-e vagy sem, hanem abban, hogy ez milyen valószínűséggel vagy gyakorisággal következik be. Demokráciákban ez a rendes „üzemmenet" részeként történik, hibrid rezsimekben pedig csak ritkán, kivételképpen, a csillagok szerencsés együttállása esetén.

Az „illiberális demokráciának" nevezett rendszer tehát a szürke zónába tartozik, a hibrid rezsimek egy fajtája.[66] Lehet politikai haszna egy ilyen elnevezésnek, például az Európai Unió szempontjából, hogy verbálisan csökkentse az EU demokratikus alapelvei és a deviáns politikát folytató államok gyakorlata közötti szakadékot. Ez a szóhasználat igazolhatja az EU puha fellépését e tagállamokkal szemben – hiszen az EU tagja elvileg csak demokratikus berendezkedésű ország lehet – annak ellenére, hogy e tagországok eltérnek a közösen elfogadott demokratikus normáktól. Mindaddig, amíg az EU ezeket az országokat demokráciának tekinti, elméletileg „igazolja", hogy miért nem képes szankciókra velük szemben.

[65] Adam Przeworski. 1991. *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press. 10. o.

[66] Bozóki, András 2017. „Illiberal Democracy belongs to the hybrid regimes." *Public Seminar*, August 2.

AZ ORBÁN-REZSIM NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA

E tanulmánynak nem célja a magyar politikai rendszer részletes elemzése,[67] ám röviden mégis kitérek rá, hogy e vonatkozásban is reflektáljak az illiberális demokrácia Csillag és Szelényi cikkében felvetett problémáira. A legfontosabb kérdés, hogy a hatalom önkényes gyakorlása felülírhatja-e a választásokon szerzett *input* legitimációt? Meddig hivatkozhatnak a megválasztott politikusok a választói felhatalmazásra, ha hatalmuk gyakorlása közben rendszerszintűen megsértik a demokratikus normákat?

Van az a pont, amikor a demokrácia véget ér. Ott, ahol eltűnik a határ magánérdek és közérdek között, ahol nincs különbség államosítás és magánosítás között, mert az állam az azt elfoglaló politikai és gazdasági vállalkozók magánérdekével azonossá válik, így értelemszerűen e vállalkozókat védi. „Amit korrupciónak neveznek, az gyakorlatilag a Fidesz legfőbb politikája" – nyilatkozta leplezetlen őszinteséggel az Orbán-rezsim egyik fő ideológusa.[68]

[67] Az Orbán-rendszerről lásd például Boda Zsolt & Szabó Andrea eds. 2017. *Trendek a magyar politikában 2*. Budapest: MTA TK PTI – Napvilág; Bozóki András. 2014. „Hungary's U-Turn" (Interview by John Feffer) Blog. www.johnfeffer.com; Bozóki András. 2015. „Broken democracy, predatory state, nationalist populism." In Péter Krasztev & Jon Van Til eds. *The Hungarian Patient: Social Opposition to an Illiberal Democracy*. Budapest – New York: CEU Press, 3–36, Bozóki András. 2016. „Magyarország liberális autokrácia." *Political Capital Blog – Átlátszó*, március 3.; Bozóki András & Hegedűs Dániel. 2017. „A kívülről korlátozott hibrid rendszer: Az Orbán-rezsim a rendszertipológia tükrében." *Politikatudományi Szemle*, 26 (2), 7–32. Körösényi, András ed. 2015. *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest: Osiris – MTA TK PTI.; Pap András László 2017. *Democratic Decline in Hungary: Law and Society in an Illiberal Democracy*. London: Routledge; Pataki Ferenc. 2013. *Hosszú menetelés: A Fidesz-jelenség*. Budapest: Noran Libro; Trencsényi, Balázs. 2017. „What Should I call you? The Crisis of Hungarian Democracy in a Regional Interpretative Framework." In Bálint Magyar & Júlia Vásárhelyi eds. *Twenty-Five Sides of a Post-Communist Mafia State*. Budapest – New York: CEU Press, 3–26; Ungváry Rudolf. 2014. *A láthatatlan valóság: A fasisztoid mutáció a mai Magyarországon*. Pozsony: Kalligram. etc.

[68] Lánczi András. 2015. „Viccpártok színvonalán áll az ellenzék." (Czirják Imre interjúja.) *Magyar Idők*, december 21.

Az egyik legfontosabb különbség a liberális demokráciához képest: a demokratikus elszámoltathatóság *(accountability)* szinte teljes hiánya, és a rendszer képviselőinek ezzel kapcsolatos antidemokratikus diskurzusa. A normaszegésből norma lett. Amit régebben hatalommal való visszaélésnek neveztek, az ma a hatalom rendszerszintű gyakorlása. A rendszer által gyakran ismételt szavak és mondatok gyakran a valóság elfedésére szolgálnak. A tömegmanipulációt nemzeti konzultációnak hívják. A „védelem" a védelmi pénz beszedését jelenti. A nyugdíjak „megvédése" esetében a magánnyugdíjak központi rekvirálásáról van szó. A rezsicsökkentés drágulást és a szolgáltatás romlását hozza magával. A „magyar emberek megvédése" a társadalom kettészakításával azonos. Mivel a korrupció a normalitás része, így az már látszólag kevésbé érzékelhető. A rendszer legitimációját – a társadalom alatti rétegeknek bevezetett közmunkán és a tehetősebbeknek kedvező egykulcsos adón túl – a hatalom szimbolikus erejét bizonyító beruházások és a kormány által tudatosan gerjesztett, idegengyűlöletre építő nacionalista kampányok biztosítják.

A rezsim orwelli nyelvével szemben tartalmilag az egyik legkövetkezetesebb nyelvi ellenjavaslat a „maffiaállam" koncepciója, amely nemcsak a rezsim sajátos patrónus-kliens viszonyainak kritikájára alkalmas, hanem a magyar politikai rendszer tudományos leírására is.[69] Ahogy Magyar Bálint megfogalmazta: „a maffiaállam a parazita állam privatizált formája", ahol a patrónus-kliens viszony nem a demokráciákból is ismerős patronázsrendszert jelenti, hanem lényege „az egyéni autonómia alapjainak felszámolása és az egzisztenciális helyzetek függelmi rendbe kényszerítése".[70] A maffiaállam fogalmával versengő egyéb leíró fogalmak kevésbé tűnnek elfogadottnak. A kérdés csak az, hogy a hatalmi összefonódásra miként reagál a

[69] Magyar Bálint. 2015. *A magyar maffiaállam anatómiája.* Budapest: Noran Libro; Magyar Bálint & Júlia Vásárhelyi eds. 2017. *Twenty-Five Sides of a Post-Communist Mafia State*. Budapest – New York: CEU Press.

[70] Magyar 2015. op. cit. 25. o.

társadalom: a refeudalizáció[71] további széles körű elterjedésével vagy növekvő ellenállással.

A magyar politikai rendszer attribútumai együttesen kimerítik az „egyenlőtlen játéktér" kompetitív autokráciákra jellemző fogalmát.[72] Akkor beszélünk hibrid rezsimről, ha „a hatalmon lévők egyoldalúan úgy működtetik az államot, hogy a demokrácia *legalább egy elemét* megsértik az alábbiak közül: 1. szabad választások, 2. polgári szabadságjogok, 3. egyenlő játéktér (anyagi források elosztása, médiaegyensúly, korrekt jogalkalmazás)".[73] Mivel Magyarországon a felsorolt mindhárom elem sérül, odáig jutottunk, hogy a rendszert már semmilyen jelzős szerkezettel ellátva sem lehet demokráciának nevezni.

A rendszer nem egyik napról a másikra lett ilyen, maga is sokat változott az évek során. Az Orbán-rezsim a liberális demokráciától már 2010-ben elbúcsúzott. A „fülkeforradalmat" követő években, az „alkotmányos puccs" idején[74] a rendszer gyorsan átcsúszott a hívei által hangoztatott „többségi demokráciából" a jogállamot, az alkotmányosságot, valamint a fékek és ellensúlyok rendszerét nem tisztelő vegyes berendezkedésbe. Az Orbán-rezsim nem a „jogi szupremáciától" szabadult meg a szuverenitás kedvéért – mint hívei állítják –, hanem a jogállamiságtól. Orbán Viktor 2014-es bálványosi bejelentése az illiberális állam kiépítéséről[75] már régen nem az új rendszer kezdőpontját, hanem autoriter irányba történő további átalakítását hirdette meg. Mire ez a bejelentés megtörtént, addigra az Orbán-rezsim már az „illiberális demokrácián" is túl volt, mert a miniszterelnöki bejelentést nem követték, hanem megelőzték a tettek. A rendszerrel az elmúlt években már nem az volt a fő probléma, hogy illiberális, hanem hogy antidemokratikus. Hazánk az Európai Unió történetének első nem demokratikus tagja.

[71] Szalai Erzsébet. 2016. „A refeudalizáció." *Replika*, 96. 207–222. o.

[72] Levitsky & Way. 2010. op. cit.

[73] Ibid. 13. o.

[74] Vörös Imre. 2014. „»Alkotmányos puccs« Magyarországon, 2010–2014." In Magyar Bálint & Vásárhelyi Júlia eds. *Magyar polip 2. A posztkommunista maffiaállam*. Budapest: Noran Libro, 69–96. o.

[75] Orbán Viktor. 2014. „Tusványosi beszéd." *Válasz.hu* július 26.

A rendszert versengő autoriter rendszernek lehetne nevezni, ha a „lejtős pálya" ellenére volna benne komoly versengés. Ripp Zoltán írása nyomán Szelényiék azonban maguk is megjegyzik, hogy az Orbán-rezsim sikeresen domesztikálta saját ellenzékét.[76] E sorok írásakor úgy áll a helyzet, hogy többpártrendszer van verseny nélkül, választások vannak érdemi választási lehetőség nélkül. Népszavazást gyakorlatilag csak a kormány indíthat. Ellenzéki erők győzhetnek időszaki választáson egy-egy választókerületben, sőt elvileg azt sem lehet teljesen kizárni, hogy különlegesen kedvező körülmények esetén akár általános választásokon is befuthatnak. De ha az állampolgárok alkotmányos jogainak gyakorlását még olyan ártatlannak tetsző kérdésben is büntetlenül megakadályozhatták, mint a boltok vasárnapi nyitva tartásáért indított népszavazási kezdeményezés volt, akkor vajon milyen eszközt fognak bevetni a kormányerők, ha majd hatalmon maradásuk lesz a tét?

Számos tekintetben ma már csak az Európai Unió bír korlátozott fékező erővel a rezsim további autokratikus kiteljesedésével szemben. Mint azonban egy Hegedűs Dániellel írt korábbi tanulmányunkban kimutattuk,[77] az EU-nak nincs kellő jogi lehetősége az antidemokratikus tendenciák megakadályozására, mert az EU eleve azon a feltételezésen nyugszik, hogy demokratikus tagállamok alkotják. Ezzel szemben az Európai Unió viszonylag erős kontrollt tud gyakorolni a tagállami törvényhozás fölött a klasszikus liberális alapjogok érvényesítése terén. Ennélfogva a magyar rendszer – paradox módon – inkább liberális, mint demokratikus. Mindez ugyancsak ellentmond annak, hogy Magyarország „illiberális demokrácia" lenne. A magyar esetben érdemes megfordítani az elemzés nézőpontját: ne azt nézzük, hogy miért illiberális a magyar demokrácia, hanem vizsgáljuk meg azt, hogy mitől ilyen liberális az autokrácia.[78]

[76] Ripp Zoltán. 2014. „Ellenzék a centrális erőtérben – a maffiaállam ellenzéke." In Magyar Bálint & Vásárhelyi Júlia eds. *Magyar polip 2. A posztkommunista maffiaállam*. Budapest: Noran Libro, 97–128. Csillag & Szelényi. 2015. op. cit.

[77] Bozóki & Hegedűs. 2017. op. cit.

[78] Vö. Bozóki. 2016. op. cit.

Miközben Csillag és Szelényi konstatálják, hogy Putyin rendszere visszacsúszott az autokráciák közé, úgy látják, hogy a közép-európai posztkommunista országok közül az Orbán-rezsim került legközelebb a *korai* Putyin-rendszer irányított, illiberális demokrata és neoprebendális kapitalista modelljéhez. Furcsa „dicséretben" részesíti tehát a szerzőpáros az Orbán-rendszert. Az elemzők többségével ellentétben – akik az Orbán-rendszert hibrid rezsimnek tartják, és elhatárolják Putyin önkényuralmi diktatúrájától – Szelényiék elfogadják a magyar rendszert demokratikusnak, de nem titkolják, hogy Orbán Viktort Putyin legjobb regionális „tanítványának" tekintik. Ismerve Putyin másfél évtizedes útját az „irányított demokráciától" az autoriter diktatúráig,[79] mindez nem sok jóval kecsegtet a „nemzeti együttműködés rendszerének" jövőjére nézve.

De talán nem is a Putyin-féle nyílt autoriter diktatúra felé vezet az Orbán-rezsim útja. A magyar spontán privatizáció nem orosz mintára történt: egyaránt leírható a vállalati menedzsment felülről történő privatizálási manővereivel, és a gyorsan megteremtett jogállami körülményekhez igazodó, helyben induló magánosítással. Mindez Oroszországban Jelcin elnöksége alatt felülről, központilag kijelölt tulajdonosok helyzetbe hozásával, vagyis neopatrimoniális allokációval történt. Ha tehát az orosz és magyar politikai rendszer és a privatizáció útja már a „neoprebendális" tulajdonszerzés – vagyis az erőszakos visszaállamosítás, majd központi újraelosztás – előtt is különböző volt, akkor nem zárható ki, hogy a két rendszer ezután is eltérő irányba fejlődhet. Mindenekelőtt azért, mert nem lehet figyelmen kívül hagyni az Európai Unió szerepét, amelynek Magyarország tagja, Oroszország pedig nem. Az EU szabályrendszere olyan eljárásokat követel meg, amelyek lefékezik, korlátozzák,[80] vagy akár meg is akadályozhatják az Orbán-rezsim nyílt autoriter diktatúrává alakulását, ami az orosz esetben fel sem merülhetett.

[79] Vö. Karen Dawisha 2014. *Putin's Kleptocracy. Who Owns Russia?* New York: Simon & Schuster; Laqueur. 2015. op. cit.

[80] Vö. Bozóki & Hegedűs. 2017. op. cit.

KÖVETKEZTETÉSEK

A demokrácia és diktatúra közötti szürke zóna dinamikájának feltárása a jelenkori politikatudomány egyik legérdekesebb kutatási témája. Az „illiberális demokrácia" nevű rendszer létezhet, de – félrevezető neve ellenére – nem a demokráciák, hanem a hibrid rezsimek körébe tartozik. Az illiberális demokrácia kevésbé tekinthető előre megfontolt politikai projektnek – mint azt Isaac feltételezi[81] –, hanem inkább egy viszonylag ritka kombináció, amelyet egyaránt jellemez a cseppfolyósság, flexibilitás, az állami erőszakalkalmazás viszonylagos korlátozottsága és a demokrácia mindennapi normáitól való fokozatos távolodás. Az illiberális demokrácia önellentmondó természete részben magyarázható a belső és külső erők közötti feszültséggel, különösen, ha nemzetközi szervezetek korlátozni próbálják a kibontakozó belső önkényuralmi tendenciákat. Úgy is leírható, mint egymásnak ellentmondó, ám egymást mégis átfedő politikai struktúrák kényszerű és időleges együttélése.

Az ilyen rendszerek vázlatosan az alábbi karakterjegyekkel bírnak:

A rendszert autoriter vezető irányítja, aki demokratikus választásokkal kerül hatalomra, és nemzetközi szinten hozzá hasonló autoriter vezetők támogatják. A vezető létrehoz egy saját személyéhez kötődő, központosított, informális, vertikálisan működő rendszert, amelyben a horizontális beszámoltathatóságnak nincs helye. A rendszerben a politikai lojalitás felülírja a szakértelmet. A sokszínű, horizontális szolidaritáshálózatokat és a társadalmi autonómiákat (független média, civil szervezetek) veszélyesnek, sőt rendszerellenesnek tekintik.

Az államot belülről egy politikai klikk foglalja el, amely „fogadott politikai családként" működik.[82] Ebben – szelektív módon – egyaránt helyet kaphatnak párttagok és lojális kliensek, akik a rendszert ténylegesen működtetik.[83]

[81] Isaac, 2017. op. cit.

[82] Magyar Bálint. 2015. *A magyar maffiaállam anatómiája.* Budapest: Noran Libro.

[83] Vö. Bruce Bueno de Mesquita & Alastair Smith 2014. *Diktátorok kézikönyve*. Budapest: Gabo.

A politikai vezető – aki önmagát az etnikailag definiált néppel azonosítja – fellép a nemzetközi gazdasági és politikai elitekkel, csakúgy, mint a bevándorlókkal szemben, akiket a nép ellenségének tekint. Mindazonáltal, az illiberális vezetők alapesetben az erőszakmentes hatalomgyakorlást részesítik előnyben, és ragaszkodnak a periodikus (ám nem tisztességes) választásokhoz, hogy hosszú távú uralmukat bebiztosítsák, és önmagukat „demokrataként" ismertethessék el a nemzetközi közvélemény előtt.

A rezsim vezetője a közbeszéd demokratikus újrapolitizálását ígéri, de valójában olyan rendszert honosít meg, amelyet a központi propagandagépezet és a kaotikus adminisztráció jellemez. A beígért „erős állam" valójában az elitkorrupció hálójában vergődő állam, ahol a korrupció nem deviancia, hanem internalizált, törvényesített és a hatalmi hálózatot működtető jelenség.

A rezsim folytonos átalakulásban van, amelyben konszolidáció valószínűtlen. Ha külső erők nem képesek korlátozni, az illiberális demokrácia pusztán átmeneti jelenség lehet, úton az önkényuralom felé (ahogy a putyini Oroszország példája mutatja). Az illiberális demokrácia abban különbözik a választási autokráciától, hogy előbbiben a rezsim nem képes alkotmányozó többségre szert tenni, míg az utóbbiban igen. Ezért tekinthető az alkotmányos szabályokat folytonosan megszegő, Kaczynski vezette Lengyelország illiberális demokráciának, ellentétben az Orbán-féle Magyarországgal, ahol minden intézkedés „alkotmányosan" történik, mert a parlamenti szupertöbbség folyamatosan „hozzáigazítja" az alkotmányt a vezető politikai igényeihez. A lengyelországi „illiberális demokráciával" szemben így a magyar rendszer választási autokrácia.

A rezsim sokkal inkább épít az emberek hagyományos mentalitásaira és félelmeire, mint bármilyen koherens ideológiára. Az ilyen rezsimek vezetői sokat tanulnak egymástól: hasonló autokratikus narratívák, módszerek és technikák cirkulálnak köreikben. Nemcsak a demokrácia promóciója létezik, hanem – sőt, egyre inkább – az autoriter vezetők kölcsönös segítségnyújtása, amelyre a szakirodalom az *autocracy promotion* kifejezést használja. Mégis, mivel ezek a rezsimek nem klasszikus diktatúrák, van hely a független társadalmi és ellen-

zéki akciókra, legális tüntetésekre és spontán változásokra. Habár e rendszerek vezetői sokat tanulnak egymástól, nincs egyetlen előre kalkulált receptjük vagy sorvezetőjük, amelyet követnének.

A politizálás sokkal körülményesebb az autoriter vezetők számára, ha országuk a demokratikus államok közösségének tagja. Az olyan eljárások, mint szubszidiaritás, többszintű kormányzás, horizontális intézményi együttműködés, formális elkötelezettség a közös demokratikus alapelvek vonatkozásában – melyek mind léteznek az Európai Unióban – mind megnehezítik az autoriter nemzetállami vezetők dolgát. E ponton a hibrid rezsim vezetője képmutató és cinikus játékba kezd a nemzetközi közösség képviselőivel, amelynek során felhasználja az együttműködésből származó anyagi hasznokat, de elutasítja az együttműködés demokratikus céljait.

A posztkommunista kontextusban az illiberális demokrácia magában foglalja a tulajdon újraelosztásának néha egészen durva módszereit a régi és az új elit harcában. Az új hatalmi elit képviselői a törvényhozást használják fel a korábban privatizált tulajdon átmeneti újraállamosítására, hogy később e vagyontárgyakat önmaguk számára vagy klientúrájuk részére kiszervezzék és privatizálják.

Befejezésként, egy mondatban: az illiberális demokrácia fogalma elméleti önellentmondás, ha demokráciának tekintjük; de a valóságban létezhet a szürke zónában, mint flexibilis, ki nem kristályosodott, olykor kívülről korlátozott berendezkedés a hibrid rendszerek között.

(2018)

„A magyarok istene”

Vallás és jobboldali populizmus Magyarországon

TÁRSSZERZŐ: ÁDÁM ZOLTÁN

A vallás szerepe a politikában, az egyházak részvétele a politikai döntéshozatalban és a politikai stratégiák kialakításában nemcsak a múltban volt,[1] hanem ma is fontos kutatási területe a politikatudománynak.[2] Ebben a tanulmányban amellett érvelünk, hogy Magyarországon a populista politika gyakori vallási hivatkozásai ellenére

[1] Edward Shils. 1956. *The Torment of Secrecy*. London: W. Heinemann.

[2] Herbert Kitschelt. 1992. „Formation of party systems in East Central Europe.” *Politics and Society*, 20 (1), 7–50; Enyedi Zsolt. 2000. „Clerical and religious polarization in Hungary.” In: *Religion and Mass Electoral Behaviour*. Edited by David Broughton and Hans-Martin Ten Napel. London: Routledge, 157–176; Cas Mudde, 2007. *Populist Radical Parties in Europe*. New York: Cambridge University Press. Tom W. Smith. 2008. *Beliefs about God across Time and Countries*, Chicago: NORC – University of Chicago; Tamás Szilágyi, 2011. „Quasi-religious character of the Hungarian right-wing radical ideology. An international comparison.” In András Máté-Tóth & Cosima Rughinis eds. *Spaces and Borders. Current Research on Religion in Central and Eastern Europe*. Berlin–Boston: De Gruyter, 251–264. o.; Karrie J. Koesel. 2014. *Religion and Authoritarianism: Cooperation, Conflict, and the Consequences*. Cambridge: Cambridge University Press. Anna Grzymala-Busse, 2015. *Nations under God: How Churches Use Moral Authority to Influence Policy*. Princeton: Princeton University Press. Fazekas Csaba. 2015. „The Roman Catholic Church and exterme right-wing ideologies in Hungary, 1920–1945.” In Jan Nelis, Anne Morelly and Danny Praet eds., *Catholicism and Fascism in Europe 1918–1945*. E-Book. Hildesheim: Georg Olms, 367–378. Nadia Marzouki, Duncan McDonnell & Olivier Roy eds. 2016. *Saving the People: How Populists Hijack Religion*. London: Hurst and Company. Ádám Zoltán & András Bozóki. 2016. „The God of Hungarians: Religion and right-wing populism in Hungary.” In Nadia Marzouki et al. eds. 2016. op. cit. 129–147. o.

a populizmus és a vallás kapcsolata önmagában nem erős, és csak társadalomtörténeti kontextusba ágyazva nyer jelentőséget. Populizmuson Mudde, Müller és mások írásai alapján olyan elitellenes autoriter politikai irányultságot értünk, ami önmagát a nép egyetlen hiteles képviselőjeként azonosítva, demokratikus legitimáció birtokában igyekszik korlátozni a felvilágosodás hagyománya alapján a liberális demokrácia attribútumaiként azonosított politikai jogokat, köztük mindenekelőtt a politikai kisebbségek védelmét a többségi önkénnyel szemben.[3]

A történelmi keresztény egyházak társadalmi bázist nyújtanak a jobboldali populista pártoknak, amelyek vallási utalásokkal jelzik a hagyományos értékek melletti elköteleződésüket. De mivel a magyar társadalom szekuláris jellegű, és tagjainak többsége semmilyen egyházhoz nem kötődik, a jobboldali pártok óvakodnak attól, hogy a klerikális világnézettel azonosítsák őket, vagy bármilyen egyház ellenőrzése alá kerüljenek.

A jobboldali populizmusnak a vallás nem feltétlenül lényeges alkotóeleme, amint ezt Hollandia esete is példázza.[4] A jobboldali pártoknak a vallásos identitást Magyarországon nem lenne feltétlenül szükséges releváns tényezőként beépíteniük értékrendjükbe. Ennek ellenére azt látjuk, hogy a jobboldali pártok szívesen hivatkoznak a hagyományos vallási értékekre, és ezek képviseletével további legitimitásra próbálnak szert tenni. Ilyen értelemben a jobboldal és a vallás közötti kapcsolat a rendszerváltás utáni idők terméke, aminek egyrészt a régmúltba visszanyúló tradíciója van, másrészt tagadása kíván lenni a baloldali pártok vélt vagy valós kommunista múlt-

[3] Vö. Cas Mudde. 2004. „The populist Zeitgeist." *Government and Opposition*, 39 (4), 541–563; Jan-Werner Müller. 2016. *What is Populism?* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.; Cas Mudde & Cristobal Rovira Kaltwasser. 2017. *Populism: A Very Short Introduction.* Oxford and New York: Oxford University Press; Pappas szerint a populizmus „demokratikus illiberalizmust" jelent. Vö. Takis Pappas. 2016. „The specter haunting Europe: Distinguishing liberal democracy's challengers." *Journal of Democracy*, 27 (4). 22–36. o.

[4] Stijn Van Kessel. 2016. „Using faith to exclude: The role of religion in Dutch populism." In Nadia Marzouki et al. eds. op. cit. 61–77. o.

jának, amely ideológiai értelemben szekuláris volt.[5] A baloldali és az antikommunista erők közötti magyar társadalmi megosztottság ezért lényegében megfelel a szekuláris és a hívő világkép közötti klasszikus hasadásnak.[6]

Ugyanakkor a 2014 utáni időszakban a Fidesz és a Jobbik szavazótáborát jelentő populista jobboldalon belül is lezajlott egy differenciálódási folyamat. Amíg a politikai centrumból a radikális jobboldali irányban távolodó Fidesz egyre inkább hagyományos autoriter populizmust képviselte, addig a centrum felé navigáló, a vallási és etnikai kisebbségekkel szemben egyre mérsékeltebbé váló, immár az EU-tagságot sem ellenző Jobbik egyre inkább az Északnyugat-Európából jól ismert, új jobboldali populizmus jegyeit viselte magán.

Ez a Brubaker által is leírt új jobboldali populizmus[7] elfogadó az európai zsidó-keresztény hagyomány alapértékeit osztó, a többségi európai társadalmak értékrendjéhez igazodó vallási, világnézeti, szexuális kisebbségekkel szemben. Védelmezi a női egyenjogúságot és a melegek jogait, de élesen elutasítja a szerinte ezeket veszélyeztető muszlim és más nem európai hátterű bevándorlóközösségek világnézeti közösségeit. A kereszténységet nem vallásként, hanem kulturális örökségként védelmezi, és a korábbiaknál megértőbb a szekularizáció iránt. Ez a civilizációs alapon álló új populizmus a zsidó-keresztény hagyomány világnézeti alapjain áll, de lényegesen nyitottabb az individualizmus és a modernizáció világias értékrendjével kapcsolatban, mint a régi populizmus volt. Nem követel az egyéntől a közösséggel szembeni durva alárendelődést – így a hagyományos értelemben vett nacionalizmus sem feltétlenül jellemzi –, de a régi populizmushoz hasonlóan erős benne a „mi" és „ők" szembeállítása. Az elutasított csoportot a nem európai bevándorló közösségek – mindenekelőtt

[5] Körösényi András. 1996. „Nómenklatúra és vallás – törésvonalak és pártrendszer Magyarországon." *Századvég*, Új folyam, 1(1), 67–93. o.

[6] Seymour M. Lipset & Stein Rokkan. 1967. *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. New York: Free Press.

[7] Rogers Brubaker. 2017. „Between nationalism and civilizationism: The European populist moment in comparative perspective." *Ethnic and Racial Studies*, 40 (8), 1191–1226. o.

a muszlimok – jelentik, akikkel szemben az új populizmus civilizációs-világnézeti alapon védelmezi az európai kultúrát, annak individualizmusával és emancipatorikus értékkonszenzusával együtt. Az individualizmus és az emancipáció védelme az európai civilizáció értékrendjét megkérdőjelező közösségekre azonban nem vonatkozik: az európai tolerancia védelme gyakran intoleranciával párosul, és vallási, világnézeti – sőt gyakran etnikai – alapú türelmetlenséget szül. Ebben a kontextusban a Fideszt egyre inkább a hagyományos autoriter, kollektivista populizmus kezdte jellemezni, miközben a Jobbik potenciálisan az európai civilizációs konszenzuson belüli alternatív értékrendmodellekkel szemben megértőbb, új populizmus felé tartott.

A vallásra mint ideológiai szervezőerőre mind a régi, mind az új populizmus korlátozottan épít, de saját ideológiai irányultságának jelölésére mindkettő használ vallásos referenciákat. A régi, autoriter, nacionalista populizmus esetében ez a kereszténység értékkonzervatív, individualizmusellenes, a vallási, életmód- és szexuális orientációbeli kisebbségekkel szemben tipikusan korlátozottan megengedő felfogását jelenti. A vallásos világképnek ez a konzervatív-tradicionalista változata jól illeszkedik a kelet-közép-európai történelmi egyházak domináns társadalmi értékrendjéhez és teológiai felfogásához.

Az új populizmus ezzel ellentétben a zsidó-keresztény kultúra civilizáció-központú értelmezését és a felvilágosodás értékrendjét tekinti ideológiai alapjának; azzal a megszorítással azonban, hogy annak individualista-szabadságpárti konszenzusából a nem keresztény, nem európai kultúrkörhöz tartozók – mindenekelőtt a muszlimok – bármikor kizárhatók. Ez sem jelent azonban feltétlenül vallásosságot, hanem éppen ellenkezőleg: a régi populizmusénál is közvetettebb, civilizációs alapú, politikai instrumentalista vallási hivatkozást.

Érvelésünket a továbbiakban először a jobboldali populizmus magyarországi megerősödésének[8] és a 2000-es évek végétől fennálló dominanciájának példáján szemléltetjük. Ezt követően azt vizsgáljuk,

[8] Vö. Bozóki András. 2008. „Consolidation or second revolution? The emergence of the New Right in Hungary." *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 24 (2). 191–231. o.

hogy milyen szerepet játszott a vallás a kormányzó radikális jobboldali párt, valamint radikális jobboldali ellenzéke, a Jobbik politikájában a 2010-es években. Ily módon össze tudjuk hasonlítani a két párt vallásos referenciáit a választókért folytatott küzdelemben.[9] Végezetül a vallásnak a magyar társadalomban és politikában betöltött szerepét elemezve azt állítjuk, hogy hosszú történelmi múltja ellenére ez a szerep továbbra is korlátozott.

RADIKÁLIS JOBBOLDALI POPULISTA FORDULAT

A jobboldali populista és ultranacionalista mozgalmak előretörése és konszolidációja Európa-szerte zavarba ejtette az elemzőket és kommentátorokat az elmúlt években. Ez a trend összeegyeztethetetlennek tűnik azokkal a liberális demokráciákkal, amelyekben e mozgalmak gyökeret vertek. A csaknem három évtizedben, amely a kommunista rendszerek összeomlása óta eltelt, a kelet-közép-európai országokban a demokratikus hagyományok erősítése és az uniós tagság melletti elköteleződés számított a hivatalos normának. Habár Magyarországon az 1989-es kerekasztal-tárgyalások demokratikus megoldást eredményeztek – békés átmenetet az államszocializmusból a piacgazdaságba és demokratikus államiságba[10] –, mégis, sok magyar számára az átalakulást követő szociális helyzet kiábrándító volt. Úgy érezték, hogy a demokráciát „ellopták" tőlük, és a változás új hullámának kell bekövetkeznie ahhoz, hogy az ország ténylegesen felszabaduljon abból a megaláztatásból, amelyet a több évtizednyi kommunista represszió, majd a privatizációból való kiszorulás nyomán elszenvedtek. Az amerikai Pew kutatóintézet 2009-es közvélemény-kutatása szerint például az 1991 és

[9] Mivel a történelmi Kereszténydemokrata Néppárt (KDNP) az elmúlt évtizedben a Fidesztől elkülöníthetetlenné vált, ideológiáját nem tárgyaljuk külön, hanem pusztán a Fidesz vallással és vallásos értékekkel kapcsolatos közbeszédének részeként.

[10] Bozóki, András ed. 2002. *The Roundtable Talks of 1989. The Genesis of Hungarian Democracy*. Budapest – New York: Central European University Press.

2009 közötti időszakban a magyar válaszolók 77 százalékát frusztrálta a hazai demokratikus intézmények működése, és 91 százalékuk vélte úgy, hogy az ország rossz vágányra került. A demokratikus rendszert elfogadók aránya közvetlenül a kommunista rendszer bukása után 74 százalék volt, de 2009-re ez mindössze 56 százalékra csökkent.[11]

A 2009. júniusi európai parlamenti (EP-) választásokon a jobboldali Fidesz a szavazatok 56 százalékát szerezte meg, míg a szélsőjobboldali Jobbik 15 százalékot kapott. A következő évi országgyűlési választásokon a Fidesz 53 százalékot, a Jobbik pedig 17 százalékot ért el, ami figyelemre méltó emelkedést jelzett a magyar jobboldal választási reprezentációjában a négy évvel korábbi eredményekhez képest. Az egyéni választási körzetek túlsúlya következtében a Fidesz győzelme kétharmados parlamenti szupertöbbséget eredményezett. A baloldali és a centrumpártok együttesen a parlamenti helyek kevesebb mint 20 százalékát kapták. A jobboldal politikai, ideológiai és kulturális térnyerése teljessé vált: egy nyíltan antiliberális rezsim jött létre.[12]

Kétharmados parlamenti többségével élve a Fidesz az egész alkotmányos rendszert átalakította. Nemcsak új választási rendszert vezetett be, hanem új alkotmányt – az úgynevezett Alaptörvényt – is elfogadott, amivel nemcsak az intézmények egymáshoz való viszonyát, hanem a kormány és az állampolgárok közötti viszonyt is újraszabályozta.[13] Az új rezsim Orbán Viktor miniszterelnök vezetésével több vonatkozásban igen rugalmasnak bizonyult, de egyre inkább autoriter

[11] Pew Research Center. 2009.

[12] Simon Zoltán. 2014. „Orbán says he seeks to end liberal democracy in Hungary." *Bloomberg*, július 28.

[13] Umut Korkut. 2014. „A Conservative putsch at EU's periphery: Crisis of democracy in Hungary." A paper presented at the annual convention of Europeanists of the British Political Science Association, Gothenburg, november 6.; Kornai János. 2011. „Számvetés." *Népszabadság*, január 6.; Kornai, János. 2015. „Hungary's U-turn." *Capitalism and Society*, 10 (1), Article 2. (http://capitalism.columbia.edu/journal/10/2.); Csillag, Tamás & Szelényi, Iván 2015. „Drifting from Liberal Democracy: Traditionalist / Neoconservative Ideology of Managed, Illiberal, Democratic Capitalism in Post-Communist Europe." *Intersections: East European Journal of Society and Politics*. 1 (1), 18–48. o.

jegyeket öltött magára. Többségi elvű demokráciaként indult, majd a demokrácia útjáról letérve, illiberális populista irányt vett,[14] amelyet az államszervezés teljes átalakítása kísért.[15] A 2014-es általános választások után pedig mindinkább a hibrid rendszerek kompetitív autoriter típusaként jellemezhető.[16]

1. ábra. A pártlistákra adott szavazatok megoszlása (a teljes szavazatok százalékában)

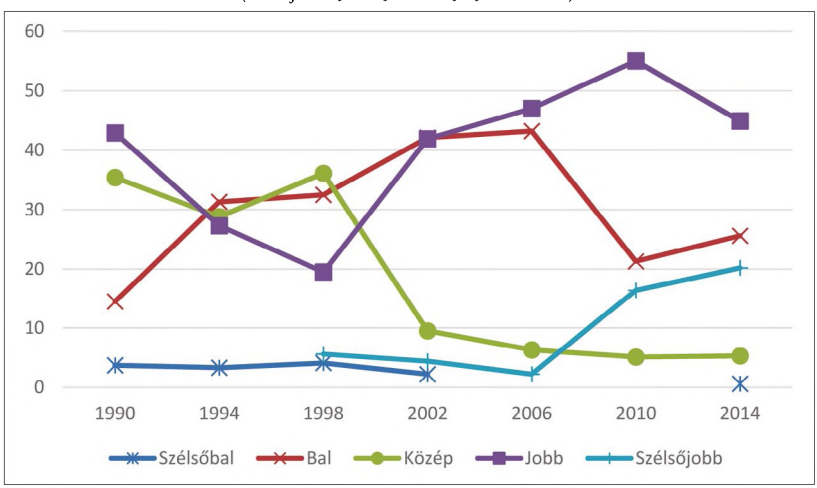

Forrás: Nemzeti Választási Iroda

Jegyzetek: Szélsőbal: Magyar Szocialista Munkáspárt / Munkáspárt (1990–2002; 2014: 0,6%). Bal: Magyarországi Szociáldemokrata Párt (1990), Magyar Szo-

[14] Bozóki András. 2015b. „Broken Democracy, Predatory State, and Nationalist Populism.” In *The Hungarian Patient: Social Opposition to an Illiberal Democracy*. Edited by Krasztev Péter & Jon Van Til. Budapest – New York: CEU Press, 3–36. o.

[15] Magyar Bálint. 2016. *Post-Communist Mafia State: The Case of Hungary*. Budapest – New York: CEU Press.

[16] Bozóki András & Hegedűs Dániel. 2017. „A kívülről irányított hibrid rendszer: az Orbán-rezsim a rendszertipológia tükrében.” *Politikatudományi Szemle*, 26 (2). 7–32. o. ; Bozóki András & Hegedűs Dániel. 2018. „An externally constrained hybrid regime: Hungary in the European Union.” *Democratization*,.

cialista Párt (1990–2014). Közép: Nemzeti Agrár Párt (1990–1994), Centrum Párt (2002), Fidesz (1990–1998), LMP (2010–2014), Szabad Demokraták Szövetsége (1990–2006), Vállalkozók Pártja (1990). Jobb: Fidesz (2002–2014); Független Kisgazdapárt (1990–2002), Kereszténydemokrata Néppárt (1990–1998); Magyar Demokrata Fórum (1990–1998, 2006–2010). Szélsőjobb: Magyar Igazság és Élet Pártja (1998–2006), Jobbik (2010–2014).

A fordulatot a kétharmados parlamenti többség hajtotta végre az 1989-es alkotmány helyébe lépő új alaptörvény 2011-es elfogadásával és 2012-es életbe léptetésével.[17] Tette ezt anélkül, hogy az ellenzéknek számottevő engedményt adott volna, és népszavazáshoz vagy bármilyen egyéb intézményes népi jóváhagyáshoz folyamodott volna. Van olyan álláspont, amely szerint az Alaptörvény nélkülözi az ilyen esetekben megkívánt legitimitást, ezért egy későbbi demokratikus többségnek viszonylag könnyű lesz megváltoztatnia.[18] Liberális demokrata szempontból a Fidesz-hatalomátvétel egyik legmeglepőbb aspektusa azonban mégis az volt, hogy a rezsim – intézményes megalapozásának vitatható legitimitása ellenére – több tekintetben legalább olyan erős és kiterjedt társadalmi elfogadottságot élvezett, mint a 2010 előtti demokratikus rendszer.[19]

Fidesz

A pártot radikális, liberális fiatalok alapították 1988-ban, ám a kezdeti évek után a Fidesz mélyreható ideológiai és stratégiai váltáson ment keresztül. Friss, fiatal, alternatív liberális pártként lépett a politika színterére, amelyet az egyetemi évek alatt összeszokott egyetemista

[17] Vörös, Imre. 2015. „Hungary's constitutional evolution in the last 25 Years." *Südosteuropa*, 63 (2). 73–100. o.

[18] Kis, János. 2012. „From the 1989 Constitution to the 2011 Fundamental Law." In Tóth Gábor Attila ed. *Constitution for a Disunited Nation. On Hungary's 2011 Fundamental Law*. Budapest – New York: CEU Press.

[19] Erre utalnak a 2012–14 között megrendezett békemenetek hatása, a kormánypropaganda kampányainak rutinizálódása a közösségi terekben, valamint a magán- és az állami médiában, továbbá a Fidesz 2014-es újraválasztása.

csoport tagjai vezettek.[20] A párt sokáig antiklerikális politikai álláspontot képviselt, majd az 1990-es évek közepén jobboldali fordulatot vett, és fokozatosan a vezető jobbközép párttá nőtte ki magát. Lényegében a hagyományos jobboldali pozíciót betöltő pártok örökébe lépett, kezdetben kisebb, majd egyre nagyobb fenntartásokat táplálva a liberális demokráciával és a Magyarország belügyeit érintő nyugati befolyással szemben. Jóllehet a Fidesz profilváltása árnyalt és összetett folyamat volt, hatalomra kerülésével a párt egyre következetesebb nacionalista álláspontra helyezkedett.[21]

Orbán már első miniszterelnöksége idején (1998–2002) ideológiai indíttatású programokat kezdeményezett a „polgári Magyarország" gondolatának jegyében. Emellett a Fidesz igyekezett az egyházat és a konzervatív kulturális elitet megnyerni szövetségeseként, hogy ezáltal a hagyományos „keresztény-nemzeti középosztály" folytatójaként és megújítójaként pozicionálhassa magát.[22] Ez alkalmasnak tűnt arra, hogy a párt egyszerre határolódjon el a kommunista múlt örökségétől, valamint a nyugati, multikulturális szellemiség és a multinacionális tőke befolyásától. Annak érdekében, hogy a párt a jobboldal vezető erejévé válhasson, Orbánnak történelmi és kulturális szimbólumokra volt szüksége. Ezenkívül meg kellett szabadulnia a régi jobboldalt képviselő riválisaitól: a hagyományosan agrárius Független Kisgazdapárttól (FKGP) és a nem kevésbé „korszerűtlen" antiszemita szélsőjobboldali párttól, a Magyar Igazság és Élet Pártjától (MIÉP). E pártok a 2006-os választások után eltűntek a politikai színtérről.

[20] Bozóki András & Karácsony Gergely. 2000. „Életút és politika: a kerekasztal-tárgyalások résztvevői." In Bozóki András (szerk.), *Alkotmányos forradalom. A rendszerváltás forgatókönyve*. 7. kötet. Budapest: Új Mandátum, 344–419. o.

[21] Alena Chudziková, Alena, Dominika Kasprowicz & Michal Vit. 2013. „National identities in Central-Eastern Europe" (http://ceeidentity.eu/news/national-0).

[22] Horthy Miklós rendszeréről és a keresztény-nemzeti ideológiáról lásd Kovács M. Mária. 2012. *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon 1920–1945*. Budapest: Napvilág; Ungváry Krisztián. 2012. *A Horthy-rendszer mérlege*. Pécs–Budapest: Jelenkor & OSZK.

Habár a Fidesz vallásos fordulata nem játszott döntő szerepet a párt történetében, Orbán ettől fogva rendszeresen találkozott egyházi vezetőkkel, és rendszeres résztvevője lett az államalapítás augusztus 20-i ünnepén rendezett katolikus Szent Jobb-körmeneteknek. Saját politikai táborát nyíltan a nemzettel kezdte azonosítani, politikai ellenfeleit pedig a haza érdekének ellenfeleiként ábrázolta: „Mi, akik itt vagyunk a téren, nem leszünk ellenzékben, mert a haza nem lehet ellenzékben, mert a haza akkor is van, ha idegen befolyás alá kerül, török és tatár dúlja, vagy ha nem a miénk a kormányzás lehetősége."[23]

Orbán egy későbbi, 2007-es kijelentése szerint „csak egyszer kell nyernünk, de akkor nagyon".[24] Ez a mondat a Fidesz két, egymást követő választási veresége (2002, 2006) után hangzott el, mintegy reményt adva a párt átmenetileg megcsappant számú követőinek. A pártvezetés természetesen tudta, hogy kétharmados parlamenti többséggel a teljes alkotmányos rendszert át tudja formálni, s így megvalósíthatja a hagyományos jobboldal régóta érlelt, antiliberális programját. A kormánytöbbség 2010-től kezdve átalakította a választási törvényeket, és jelentős állami pénzügyi források bevetésével sikerült megnehezítenie az ellenzéki pártok hozzáférését a médiához. Az így kialakított „lejtős pálya" döntő szerepet játszott abban, hogy a Fidesz azóta minden országos és európai parlamenti választásból fölényes győztesként került ki. Orbán olyan központosított és perszonifikált politikai rendszert épített ki, amelyben – részben személyes karizmájának is köszönhetően – vezérszerepet tölthet be, és sem a pártján belül, sem azon kívül nem kell komoly kihívástól tartania. A Fidesz „keresztény-nemzeti" identitása instrumentális szerepet játszott ebben, de lényeges vallásos tartalmat ez az identitás nem hordozott.

A Fidesz egészen 2000-ig a Liberális Internacionálé tagja volt, majd átlépett a jobbközép-konzervatív európai pártcsaládba, az Európai Néppártba. Magyarország 2004-es uniós csatlakozása óta a Fidesz képviselői a Néppárt európai parlamenti frakciójában fog-

[23] Orbán Viktor. 2002. „Ha mozdulnunk kell, együtt mozdulhassunk." *Index.hu*, május 7.

[24] Index. 2007. „Orbán nemzeti katarzist akar." *Index.hu*, július 21.

lalnak helyet. Ennek ellenére a vallás nem vált a Fidesz identitásának és politikai programjának jelentős elemévé, még akkor sem, amikor a legtöbb gyakorlati politikai kérdésben nacionalista-populista álláspontra helyezkedett. Ennek egyik közvetett bizonyítéka, hogy például a Fidesz történetét átfogóan feldolgozó monográfia – amely 2012-ben a párthoz közel álló Századvég Kiadónál jelent meg – nem is érinti a vallás szerepét a párt ideológiájának kialakításában.[25] Mindez jól kapcsolódik ahhoz a megfigyeléshez, mely szerint az Orbán vezette Fidesznek nem koherens ideológiára, hanem a politikai diskurzusban rugalmasan változtatható, „alkalmazott ideológiákra" van szüksége,[26] amelyeket legitimációs célból, az adott politikai helyzetnek megfelelően használhat fel.

Jobbik

A Fidesz 2010 utáni politikai sikerének egyik oka az a képessége volt, hogy saját fogalmi keretében tudta leírni a társadalmi valóságot anélkül, hogy a baloldal ezt ideológiailag kikezdhette volna. A Jobbik előretörésével a Fidesznek előbb megerősödött a szélsőjobboldali ellenzéke, majd a két párt helyet cserélt egymással a politikai palettán.

A konzervatív egyetemi mozgalomból 2003-ban alakult Jobbik hét évvel később így jellemezte önmagát: A Jobbik „elvhű, konzervatív és radikális hazaszeretetre épülő keresztény párt. Alapvető szándéka a magyar értékek és érdekek védelme. Szembeszegül mindazokkal az egyre leplezetlenebb erőfeszítésekkel, amelyek a nemzetet mint az emberi közösség talapzatát kívánják elsöpörni."[27]

[25] Oltay, Edith. 2012. *Fidesz and the Reinvention of the Hungarian Center Right*. Budapest: Századvég.

[26] Magyar, Bálint 2016. *Post-Communist Mafia State: The Case of Hungary*. Budapest – New York: CEU Press. 240. o.

[27] „Short Summary about Jobbik." 2010. május 3. (http://jobbik.com/short_summary_about_jobbik).

A Jobbik hagyományos ideológiája olyan jobboldali radikalizmus volt, amelynek magva a homogén nemzet mítosza. Olyan romantikus, populista etnikai nacionalizmus, amely a liberális és pluralista demokráciát és az annak alapját képező elveket – az individualizmust és az univerzalizmust – veszi célba.[28] Szemben a 19. századi nacionalizmusfelfogással, a hagyományos Jobbik-álláspont nem befogadó, hanem kirekesztő volt a nemzeti kisebbségekkel szemben. Az etnicista retorika mellett a Jobbik vonzerejében gazdasági érvelésének is fontos szerepe volt: a globalizációt tették felelőssé Magyarország problémáiért. Ehhez képest az utóbbi években jól érzékelhető a Jobbik elmozdulása a politikai centrum felé: a párt egyre inkább elfogadóvá vált a kapitalizmus, a liberális demokrácia és az Európai Unió alapértékei irányába, miközben egy, a Fideszhez képest mérsékelt jobboldali alternatívát igyekszik képviselni.

Ez jelentős újdonság, mivel a Jobbik egészen a közelmúltig radikális jobboldali pártként azonosította magát. Viszonylagos ismeretlenségéből akkor tört ki, amikor mélyről jövő cigányellenes érzelmeket mozgósított Szögi Lajos tiszavasvári tanár olaszliszkai meglincselése kapcsán. A párt ideológusai az általuk cigánybűnözésnek nevezett jelenséget tűzték napirendre, amelyet a magyar társadalom sarkalatos problémájaként definiáltak. A Jobbik a keményebb büntetőjogi beavatkozáson kívül a munkahelyteremtésben, az oktatásban és a szakmunkásképzés fejlesztésében látta a megoldást. Radikális, nemzetféltő és leplezetlenül cigányellenes pártként alapozta meg magát, amely rendfenntartás útján, rendőri és félkatonai eszközökkel kívánta orvosolni a „cigánybűnözést".[29]

Nemcsak a „cigánybűnözéssel" való riogatással vált gyorsan ismertté – hírhedtté vagy népszerűvé – a Jobbik: egy paramilitáris szervezet létrehozása is segítette ebben. A Magyar Gárda 2007. augusztusi megalakulásának budapesti szertartása aggodalmat keltett mindazok körében, akiket eleve riasztott a szélsőjobb országos előretörése. Báto-

[28] Ibid.

[29] Róna Dániel. 2016. *A Jobbik-jelenség. A Jobbik Magyarországért Mozgalom térnyerésének okai*. Budapest: KUK Könyv és Kávé.

rította viszont azokat, akik a társadalmi konfliktusokért kollektíve a romákat – mint etnikai alapon definiált kisebbséget – tették felelőssé, de nem mertek erről nyilvánosan beszélni. A Magyar Gárda fekete uniformisát a hagyományos Árpád-sávos zászlóval díszített viselet inspirálta. A szimbolizmus nyilvánvaló volt: a fekete ingek viselete egyszerre volt tiszteletadás Mussolini mozgalmának, valamint az állam és az etnikailag homogén nemzet eszméjének. Az Árpád-sávok – habár a mai magyar címeren is szerepelnek – az ősi gyökerek mellett leginkább a 20. századi szélsőjobb vizuális szimbólumait asszociálják, hiszen az 1944-ben néhány hónapig hatalmon lévő nyilas rezsim tette őket zászlaja részévé.

Vona Gábor, a Jobbik elnöke és a Gárda egyik alapítója kijelentette, hogy „a Magyar Gárdát azért hoztuk létre, hogy végrehajtsa az igazi rendszerváltást a kommunizmusból, és hogy megvédje a magyarságot".[30] A párt hivatalos honlapján szereplő kiáltványuk egyik leghangsúlyosabb programpontja „a politikai rendszerváltás teljes végrehajtását" és „a jelenleginél igazságosabb társadalom létrehozását" tűzte napirendre.[31] A magyarság megvédésének gondolata jól rímelt a Jobbik azon meggyőződésére, amely szerint ők maguk hivatottak a félresiklott rendszerváltást helyrehozni és a hazát megmenteni.

Noha bizonyára sokan vallják a Jobbik nacionalista eszmeiségét, a párt elsősorban olyan környezetben növelte népszerűségét, ahol a lakosságot főként a gazdasági és politikai helyzet miatt érzett harag, nem pedig a nacionalizmus vagy a rasszizmus tette radikálissá. A magyar szélsőjobb nem tévesztendő össze a Nyugat-Európában honos radikális pártokkal, mert a kelet-közép-európai szélsőjobb pártok ellenségképe más. „Nyugaton [ezek a pártok] a bevándorlók iránti utálatból táplálkoznak. Keleten atavisztikusabb sérelmekben gyökereznek, amelyeknek célpontjai az etnikai kisebbségek, múltbeli területi viták (…) és természetesen a zsidók. Megkülönböztető jegyük a romák gyűlölete. A gazdasággal kapcsolatos aggodalmakból táplálkoznak. Egy teljes évtized gazdasági növekedése ellenére is rengeteg

[30] „Short Summary", op. cit.
[31] „Manifesto of Jobbik." 2003. október 24. (http://jobbik.com/manifesto_0).

a szegény és elkeseredett ember. Sokan közülük még emlékeznek azokra az időkre, amikor az állam megvédte őket a nyers piaci erőktől. Mindez olyan szélsőjobbot termelt ki, amely hisz az államosításban és ellenzi a piacot."[32]

Mindez nagy különbséget mutat a holland, francia, német, osztrák, norvég radikális jobboldali erőkhöz képest, amelyek a populizmust a piacgazdaság támogatásának keretei között érvényesítik. A nyugati jobboldali populisták a bevándorlók állami megsegítése és az őket érintő állami szociális programok kiterjesztése ellen lépnek fel. A magyar populista jobboldal jövőjének egyik fontos kérdése, hogy mennyire bizonyul tartósnak és politikailag sikeresnek a Jobbik mérsékelt-jobboldali fordulata: hogy sikerül-e a pártnak felzárkóznia a Brubaker által leírt – szavakban legalábbis – felvilágosodáspárti jobboldali-populista hagyományhoz.[33] Abban mindenesetre a Jobbik hasonlít nyugati társaihoz, hogy a párt elitje vallásos, szavazói viszont nem.[34] Ugyanakkor miként a Fidesznél, úgy a Jobbik esetében is szembetűnő, hogy a pártot legbehatóbban vizsgáló szerző, meglepő módon, nem foglalkozik a párt valláshoz való viszonyával. Így okkal feltételezzük, hogy a vallás önmagában nem volt releváns tényező a Jobbik történetében sem. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a radikális jobboldali pártok ne használnának olyan narratívákat, amelyek valláspótlékként működnek a politikai diskurzusban.

A VALLÁS POLITIKAI FELÉRTÉKELŐDÉSE A POPULISTA PÁRTOKBAN

A 2011-ben elfogadott Alaptörvény egyoldalú döntés eredménye volt, nem állt mögötte nemzeti konszenzus, csupán a Fidesz parlamenti képviselői hagyták jóvá. Jóllehet az Alaptörvény az 1989-es

[32] „Right on Down: The Far Right in Eastern Europe." *The Economist*. Issue 8657, 2009. november 14.

[33] Rogers Brubaker. 2017. op. cit.

[34] Róna Dániel. 2016. op. cit. 73–74. o.

alkotmány számos alkotórészét megtartotta, annak szellemével egyértelműen szakított.[35] Az egyéni szabadságjogokat a közösségi érdekekkel összekapcsolva tárgyalja, vagyis az előbbieket nem tekinti önmagában való értéknek. A jogokat nem választja el a kötelezettségektől, az utóbbiakat viszont a keresztény világképből vezeti le, azt állítva, hogy Magyarország keresztény értékeken nyugvó ország. Habár névlegesen, egyetlen mondatnyi utalással, fenntartja a köztársaságot mint államformát, az ország hivatalos nevét *Magyar Köztársaság*ról egyszerűen *Magyarország*ra változtatja. A szövegezés a vallásnak, a hagyományoknak és az ún. „nemzeti értékeknek" a korábbinál hangsúlyosabb szerepet ad. Egységes nemzetről beszél, a társadalmi kisebbségek jelentőségét alábecsüli. A törvény előtti egyenlőség meghatározásában például említi a nemet, az etnikumot és a vallást, de a jogvédelmet nem terjeszti ki a szexuális orientációval kapcsolatos különbségekre.

Az 1989–90-es alkotmánnyal ellentétben a 2011-es Alaptörvény szekularizált nemzeti vallásos hitrendszert hivatott kifejezni: a kereszténység partikuláris értelmezését. A szöveg alkotóinak intenciója az volt, hogy számba vegyék a magyarság büszkeségének és reményének minden forrását, és ígéretet tegyenek a jobb jövő felépítéséhez szükséges összefogásra. Ennek alapja volt az ún. Nemzeti Hitvallás szövege, ami az orbáni Nemzeti Együttműködés Rendszerét volt hivatott megalapozni, s amelyet az új országgyűlés közvetlenül a 2010-es általános szavazások után jelentett be. Nacionalizmus és kereszténység politikai fúzióját egyértelműen fogalmazta meg az Alaptörvény preambuluma: „Elismerjük a kereszténység nemzetmegtartó szerepét."[36]

Az Alaptörvényt a köztársasági elnök a Fidesz választási győzelmének első évfordulóján írta alá, ami történetesen húsvéthétfőre esett (2011. április 25.), így a magyar kereszténység és államiság megszületése szimbolikus jelentőséget kapott – miközben az időzítés

[35] Majtényi László & Szabó Máté Dániel eds. 2011. *Az elveszett alkotmány*. Budapest: L'Harmattan – Eötvös Károly Intézet.

[36] Magyarország Alaptörvénye, 2011. április 25.

bizarr párhuzamot sugallt Jézus feltámadása és az új Fidesz-alkotmány között.[37]

A Fidesz eklektikusan használja a vallási szimbólumokat, így a kereszténységre való hivatkozás gyakran szerepel együtt az azt megelőző pogány tradíciókkal. A „két Magyarország" gondolata szerint az egyik a nyugati keresztény, a másik a keleti pogány törzsi Magyarország. Ebben az értelmezésben a német segítséggel hatalomra kerülő és a Szent Koronát Rómából elfogadó Szent István a nyugati, európai Magyarországot jelképezi, míg a lázadó törzsi vezetők Koppány keleti tradíciókból táplálkozó, pogány Magyarországát.

Amikor Orbán a magyar nemzet újraegyesítéséről beszélt, a két tábor között építendő hídra is utalt. Az összeegyeztethetetlennek látszó vallási szimbolika használatával „kereszténysíteni" szeretné a pogány hagyományt – avagy pogányosítani a kereszténységet – a magyar jobboldal igényeinek megfelelően. Beszédeiben a nyugati Szent Korona problémamentesen szerepel együtt a turulmadárral, az ősmagyarok szimbólumával. A politikai nemzet gondolata tehát átadja helyét a nemzettudat etnikai eredetű fogalmának. A Nemzeti Összetartozás emlékművének felavatásakor, Orbán Viktor Ópusztaszeren elmondott beszédében azon meggyőződésének adott hangot, hogy a turul olyan őskép, amelybe a magyarok beleszületnek. Szavai szerint: „onnantól, hogy a világra jövünk, a mi hét törzsünk köt szövetséget, a mi Szent Istvánunk alapít államot, a mi seregeink vesztenek csatát Mohácsnál, a turulmadár pedig a most élő, a már meghalt és majd megszülető magyarok nemzeti azonosságának jelképe."[38]

Orbán szerint a nemzetnek, akárcsak a családnak, természetes otthona van – Magyarország esetében ez a Kárpát-medence –, ahol a munka államilag szervezett világa rendet és biztonságot teremt, és amelyben az emberek tekintélyét a társadalmi hierarchiában

[37] Bozóki András. 2015. „A Párttól a Családig: hatalmi rendszerek és befolyási modellek." In Magyar Bálint & Vásárhelyi Júlia eds., *Magyar polip: A posztkommunista maffiaállam 3*. Budapest: Noran Libro, 223–259. o.

[38] Orbán Viktor. 2012. „Minden magyar a turulba születik." *Népszabadság*, szeptember 29.

elfoglalt státuszuk alapozza meg. A kormány és az Alaptörvény legitimációja nemcsak a demokratikus elfogadásban rejlik, hanem Isten elfogadásában is; ők a magyar lelkület megtestesítői, amely lelkületet a turul jelképezi. A 2010 előtti közbeszéd kulcskategóriái még a liberális demokrácia, piacgazdaság, pluralizmus, elidegeníthetetlen emberi jogok, köztársaság, választott politikai közösség és kulturális sokféleség voltak, de ezek háttérbe szorultak vagy teljesen eltűntek a kormány kommunikációjából. Nemcsak a rendszer változott meg, hanem – radikálisabban – a rendszer diskurzusa is.

Balogh Éva politikai elemző összegzése szerint beszédeiben Orbán rengeteg utalást tesz a nemzetre, a nacionalizmusra és a kereszténységre. Például a miniszterelnök kinyilvánította, hogy a keresztény kultúra „a nemzet egyesítő ereje”; ettől nyeri „az állam belső lényegét és jelentését (…), ezért állíthatjuk, hogy Magyarország vagy keresztény lesz vagy nem lesz”. A magyarok nem azért európaiak, mondotta, mert Magyarország földrajzilag Európa része, hanem „mert keresztények vagyunk”.[39] Mind a Fidesz, mind a Jobbik politikusai homogén, etnicizált kultúrafogalomban hisznek, a vallást a nemzeti ideológia kiegészítő elemének látják, és az erős vezér uralmát a liberális demokrácia fölé helyezik. A Fidesz és a Jobbik egyaránt diszkriminatív politikát alkalmaz (vagy támogat) a roma kisebbséggel szemben, és bezárkózó a külföldiekkel szemben.

A két párt véleménye az „iszlamofóbia–antiszemitizmus” tengely mentén különbözik. A Fidesz nyíltan összekapcsolja a bevándorlóellenességet a terrorizmus veszélyével, és ennek kapcsán iszlamofób propagandát folytat, de az antiszemitizmust hivatalosan elítéli. Mindezt azonban ambivalens, sőt egymásnak ellentmondó megnyilatkozásokkal kíséri. Orbán például Horthy Miklós kormányzót egy beszédében „kivételes államférfinak” nevezte,[40] majd egy hónapra rá,

[39] Orbán Viktor. 2015. „Magyarország keresztény lesz vagy nem lesz.” *Index.hu*, május 18. Balogh, Éva S. 2015. „Viktor Orbán and the »Christian-National« idea.” *Hungarian spectrum.org*, szeptember 22.

[40] Balogh, Éva S. 2017. „Viktor Orbán admits »a mistake, nay, a sin« against Hungary's Jewish citizens in 1944.” *Hungarian Spectrum*, július 18.

az izraeli miniszterelnökkel folytatott tárgyalása idején „hibásnak, sőt bűnösnek" ítélte a Horthy-féle magyar vezetés 1944-es politikáját, amely több százezer, zsidó származású magyar állampolgár halálához vezetett a holokauszt idején.[41]

A Jobbik ezzel szemben sokáig antiszemita[42] és romaellenes[43] alapállású volt, bár később erőteljesen tompított e retorikáján, és a szociális kérdéseket állította előtérbe. Az évtized közepétől a Fidesz–Jobbik viszony egyre inkább megváltozni látszott. A helyzet képlékenységét jelzi, hogy miután a kormány kivételes eljárással, az érintettekkel való konzultáció nélkül törvényt fogadtatott el a Soros György[44] által alapított magyar–amerikai egyetem, a Közép-európai Egyetem (CEU) működésének korlátozásáról, a Jobbik kiállt a veszélyeztetett egyetem mellett.

A Jobbik érthető módon nem kevés kritikában részesült, miután tagjai – valamint egykori paramilitáris szárnyuk, a Magyar Gárda – fenyegetően léptek fel a párt ideológiájában első számú társadalmi

[41] Raphael Ahren. 2017. „In meeting with Netanyahu Hungary's PM acknowledges »sin« of WWII." *The Times of Israel*, július 18.

[42] Például Gyöngyösi Márton, a Jobbik külügyi szóvivője és helyettes frakcióvezetője 2012-ben felszólította a kormányt, hogy írják össze a befolyásos zsidókat, különösen a parlamentben és a kormányban lévőket, mert ők „nemzetbiztonsági kockázatot" jelentenek a közel-keleti konfliktus miatt. Később azzal indokolta javaslatát, hogy Izrael támogatása a hazai zsidók számának függvényében alakul, és ő csupán a kettős állampolgárságú zsidók regisztrációjára gondolt. Vö. EJC Team (2012). A Medián intézet egy 2015-ös felmérése szerint a Jobbik szavazóinak kétharmada antiszemita volt. A 2009–2014 közötti időszakban mindazon állampolgárok aránya, akik érzelmi alapon elutasítják a zsidókat, 10 százalékról 28 százalékra nőtt. Medián (2015).

[43] Róna Dániel. 2017. op. cit.

[44] Soros György magyar–amerikai üzletember, az emberi jogok, valamint a nyílt társadalom eszméjének filantróp támogatója, szerte a világon nagy összegeket fordított a civil szervezetek finanszírozására. Mivel eszméi éppen az ellentétét képviselik az Orbán-rezsim nacionalista politikájának, a kormány 2017-ben agresszív propagandakampányba kezdett ellene. Mindez könnyen értelmezhető volt antiszemita kampányként, Soros zsidó származása miatt.

out-groupként azonosított romákkal szemben.[45] A Jobbik kampányt indított, hogy visszaállítsa Magyarország egykori dicsőségét: régmúlt nemzeti szimbólumokat és genealógiai mítoszokat ásott elő, amelyek segítségével egy egységes, homogén, keresztény nemzetképet sikerült kreálnia. A Jobbik azt ígérte, hogy vezetésével a nemzet majd visszaszerzi mindazt, amit a több évszázados idegen uralom, a kommunista elnyomás és a korrupt posztkommunista állam a magyarságtól elvett. A közép-európai radikális jobboldal kutatója, Andrea Pirro szerint a Jobbik ideológiailag meghatározó jegyei a következők: klerikalizmus, irredentizmus, szociális-nemzeti gazdasági program, romaellenesség, korrupcióellenesség és az Európai Unióval való szembenállás.[46] Már a párt korai dokumentumai is arra utalnak, hogy a Jobbik „csak a krisztusi tanítások hangsúlyozásával” tudja elképzelni „a nemzeti erkölcs megalapozását” és a magyarság spirituális megújulását. Ennek megvalósítása érdekében javasolta a hagyományos közösségekhez – a családhoz, az egyházhoz és a nemzethez – való visszatérést.[47]

A kereszténységét hangoztató Jobbik sokáig következetesen arabbarát pozíciót képviselt a zsidóság és Izrael állam kérdésében, párhuzamba állítva a palesztinok Izraellel és a magyarok Európával szembeni sérelmeit. A párt antiszemitizmusa felülírta az iszlamofóbiát. 2012-ben például egy befolyásos Jobbik-politikus és volt európai parlamenti képviselő (Szegedi Csanád) arra kényszerült, hogy zsidó származásának felfedését követően kilépjen a pártból.[48] A Jobbikhoz szorosan kötődő Magyar Gárda korábbi vezetője viszont 2015-ben aktívan segített a szíriai menekülteknek a magyar határon való átjuttatásában. A Jobbik attitűdje azonban az elmúlt években megváltozott: érzékelve a Fidesz-

[45] Feischmidt, Margit & Szombati Kristóf. 2016. „Understanding the rise of the far right from a local perspective: Structural and cultural conditions of ethno-traditionalist inclusion and racial exclusion in rural Hungary.” *Identities: Global Studies in Culture and Power*, 24 (3). 313–331. o.

[46] Andrea L. P. Pirro. 2015. *The Populist Radical Right in Central and Eastern Europe*. London: Routledge, 67–86. o.

[47] Andrea L. P. Pirro. 2015. op. cit. 71. o.

[48] Nick Thorpe. 2015. „What happened when an anti-Semite found he was Jewish?” *BBC.com News Magazine*, május 4.

kormány által épített határvédő kerítés sikerét, egyes exponensei – a nemzeti önvédelem jegyében – maguk is támogatták a menekültek megállítását, sőt aktívan segédkeztek a kirekesztésükben. S hogy a pálfordulás teljes legyen: a néhány évvel korábban még uniós zászlót égető Jobbik, 2017-es retorikája szerint, már inkább Európa-barát párt lett, amely egységes bérrendszert sürgetett az Unióban.[49]

Mindazonáltal a Jobbik és a nyugat-európai szélsőjobboldali pártok még mindig nem sorolhatók egy csoportba. Utóbbiak élesen bevándorlásellenesek, és szimpatizálnak az izraeli jobboldal politikájával; hozzájuk képest a Jobbik az iszlám világ iránt viszonylag nyitott magatartást tanúsít. A pártvezér, Vona Gábor például egyértelmű támogatója volt egy új, a neoturánizmus ideológiájára épülő keleti szövetségnek[50] – az észak-atlanti orientáció helyett. Míg a Fidesz „keleti nyitása" nagyrészt pragmatikus alapokon áll, a Jobbik számára mindez sokáig eszmei kérdés volt. A neoturánizmus ugyanis olyan történelmi ideológia, amely az ural-altáji „faj" egyesítésére törekszik, beleértve a törökországi törököket, Közép-Ázsia török népességét, a tatárokat, a magyarokat, Szibéria őslakos törzseit, valamint a távoli Mongóliát, a mandzsukat, a koreaiakat és a japánokat is.[51] Néhány Jobbik-vezető kezdetben szintén aláhúzta az Európa radikális mozgalmaitól való különbséget, éppen az iszlám világgal érzett szolidaritás miatt. Mindez megerősítette azokat a feltevéseket, amelyek szerint az antiszemitizmus volt a párt iszlám- és kereszténybarát platformjának a „kötőanyaga". Indulásakor a Jobbik harsányan keresztény párt volt: ennek jegyében, megalakulását követően, jó néhány keresztet állított fel Budapest terein. Mégis, miközben mind a katolikus, mind a református egyházban – Magyarország két legnagyobb felekezetében

[49] Dull Szabolcs. 2017. „Zászlóégetőből az EU rajongója lett a Jobbik." *Index*, május 31.

[50] Vona Gábor. 2017. „Turanism instead of Euro-Atlantic Alliance" január 23. http://www.jobbik.com/jobbik_news/europe/3198.html

[51] Emel Akcali & Umut Korkut. 2012. „Geographical Metanarratives in East-Central Europe:
Neo-Turanism in Hungary." *Eurasian Geography and Economics*, 53 (5). 596–614. 600. o.

– voltak támogatói, egyik egyház sem állt ki teljesen a Jobbik mellett. Ennek az az egyik legfontosabb oka, hogy az egyházi vezetők jelentős része a párt keresztény homlokzata mögött egy lényegében pogány, kereszténységellenes tradíciót vélt felismerni.

VALLÁS ÉS JOBBOLDALI POPULIZMUS VISZONYA

A fent tárgyalt különbségek ellenére a kormányzó Fidesz és az ellenzéki Jobbik – egészen 2015-ig – ténylegesen nem voltak politikai ellenfelek. Ellenkezőleg: ideológiai és politikai irányultságuk átfedései helyet adtak a szélsőjobbnak a politikai főáramban. Amint azonban a Jobbik egyre erősödött, és kiszélesítette bázisszavazói körét, úgy a Fidesz is egyre több gesztust tett a szélsőjobboldali szavazók felé. Mindez tudatos döntés eredménye is lehetett, annak érdekében, hogy megtartsa radikális jobboldali szavazóit, és az általa kontrollált médiában felhangosított erős, nemzeti populista propagandával megszilárdítsa hatalmát.[52] Ez a politikai dinamika adott alkalmat a Fidesznek arra, hogy mindinkább autokratikus politikát képviseljen, egyidejűleg megőrizve politikai dominanciáját.[53] Bizonyos értelemben a Jobbik konszolidálódott, és a Fideszhez képest mérsékeltebbé vált, de azt is mondhatjuk, hogy a politikai centrum tolódott jobbra, továbbá a jobb és a bal polarizálódott, és így a mérsékelteknek nehezebbé vált a választók tömegeit megszólítani. Ez az elmozdulás – párhuzamosan a kormányzást jellemző önkényuralmi tendenciák felerősödésével – azt eredményezte, hogy Magyarországon immár nem értelmezhető a szélsőjobboldal és a mérsékelt centrum kettőssége. Valójában egy olyan „extrém centrum" van hatalmon, amely konszolidált liberális demokráciákban csupán a politikai paletta szélén kaphatna helyet.

[52] Zolnay János. 2015. „A Hit Gyülekezetének Dzsihádja." *Beszelo.hu*, október 19.

[53] A Fidesz 2014-ben megtartotta kétharmados parlamentáris többségét a „szabad, de nem tiszta" jelzőkkel leírt általános választásokon, de elvesztette 2015 februárjában egy helyi időközi választás eredményeként.

Számunkra azonban, e tanulmány keretei között legalábbis, az a lényeges kérdés, hogy vajon a vallás átpolitizálódása döntő szerepet játszott-e az újabb jobbratolódásban. A rövid válaszunk az, hogy nem. Az 1989 utáni korszak jobboldali populizmusa – amelyet a Fidesz és a Jobbik egyre hasonlóbb formában valósított meg – csak korlátozott mértékben fordult vallásos referenciákhoz. Ennek legfőbb oka véleményünk szerint az egyházak és a vallás viszonylag szerény szerepe a magyar társadalomban.

2. ábra. Azon válaszadók aránya, akik legalább egy héten egyszer – az esküvőket és a temetéseket nem számítva – templomba járnak. (Százalékban kifejezve.)

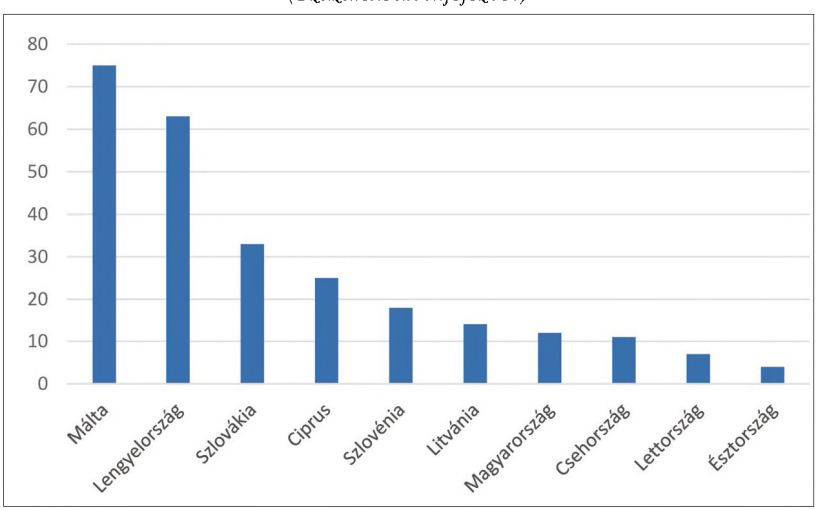

Forrás: Eurobarometer 2014 tavasz.

Jóllehet Magyarország nem szélsőségesen ateista társadalom, a lakosság egyértelmű többsége nem tagja semmilyen egyházi közösségnek, és nem vesz részt intézményes vallásos tevékenységben sem. Időben nem túl messzire, a II. világháborút követő mintegy három évtizedig visszanyúló fejleményről van szó: Magyarország nagyarányú urbanizációs és iparosodási folyamaton ment keresztül, miközben a

kommunista hatalom keményen elnyomta az egyházakat. Habár 1989 óta a templomba járók köre bővült, a társadalom jelentős része elhatárolódik az egyházaktól és a hitélettől. Ezért ha egy párt túlságosan vallásosnak és egyházakhoz közel állónak tűnik fel, könnyen elidegenítheti választói jelentős hányadát. Amikor például az 1990-es években Torgyán József Független Kisgazdapártja felújította a párt tradicionális „Isten, haza, család" szlogenjét, a kereszténység még ebben a viszonylag régi vágású jobboldali populista politikában is mérsékelt szerepet játszott.[54] Ugyanígy, a modern jobboldali populizmus képviselői – a Fidesz és a Jobbik – sem rendelkeznek vallásos identitással, annak ellenére, hogy mindkét párt kereszténynek vallja magát. Ebben a kontextusban azonban a kereszténység a vallásos tartalom helyett inkább társadalmi konzervativizmust és hagyományos nacionalizmust jelent. A Jobbik keresztény álláspontja sokszor egyszerűen „nem zsidónak" értelmezendő (Bartlett et al. 2012). Paradox módon pártjuk keresztény öndefiníciója ellenére a Jobbik szavazói történetesen a *legkevésbé* vallásos állampolgárok a mai Magyarországon.

1. táblázat. „Mennyire vallásos Ön?" A parlamenti pártok szavazóinak válaszai (az adott párt összes szavazójának százalékában)

	Vallásos vagyok és követem az egyházi útmutatást	*A magam módján vagyok vallásos*	*Nem vagyok vallásos*	*Nem tudom, hogy vallásos vagyok-e vagy nem*	*Nem kíván válaszolni*	*Összes*
Fidesz-KDNP	22	51	22	5	1	100
Jobbik	6	43	41	9	1	100
MSZP	15	57	21	7	1	100
LMP	4	51	35	9	1	100

Forrás: Political Capital kutatás, Budapest, 2012.

[54] Torgyán József, az FKGP egykori elnöke, populista politikus, 1998–2002 között mezőgazdasági és vidékfejlesztési miniszterként tagja volt az első Orbán-kormánynak. A politikából kikerülve azonban könyvet írt a kereszténység fontosságáról. Vö. Torgyán József. 2006. *Kereszténység.* Budapest: Etalon Film Kft.

Noha az egyházat pártolók legnagyobb arányban a Fidesz szavazói között találhatók, mindössze 22 százalékról beszélhetünk, amelyet a szocialista szavazók 15 százaléka követ. A Jobbik hívei közül feltűnően kevesen, mindössze 6 százaléknyian tartoznak ebbe a kategóriába. Ugyanakkor a kifejezetten vallástalanok képviselik a legnagyobb csoportot (41 százalék) a Jobbik szavazói között, akiknek aránya a szocialista szavazók között alacsonyabb, mint a Fideszt támogatók körében (21, illetve 22 százalék).

A 2000-es évek elejétől a Fidesz számít a keresztény egyházak legkedveltebb pártjának. Orbán miniszterelnök számos alkalommal hangoztatta, hogy maga is hívő keresztény. Továbbá a Fidesz 2002 óta stratégiai szövetségben áll a KDNP-vel, amely lényegében egy történelmi katolikus pártnak tekinthető. Egyezségük értelmében a KDNP a saját frakció alakításához elégséges parlamenti helyet és tisztes számú kormánypozíciót kap, ha a két párt hatalomra kerül. Ennek fejében a KDNP lényegében feladta önálló politikai arculatát, és a Fidesz szatellitpártja lett.

Habár a Fidesznek a katolikus egyházzal sincs konfliktusa, erősebb szálak fűzik a református egyházhoz, a második legnagyobb magyar felekezetéhez. Orbán maga is református, és egyik politikai tanácsadója, Balog Zoltán (aki 2012-től az Emberi Erőforrások Minisztériumának vezetője lett) református lelkész volt, mielőtt hivatásos politikussá vált volna. Orbán szívesen látogat egyházi szertartásokat, és tart félig nyilvános templomi beszédeket. Ennek megfelelően a Fidesznek az egyházakkal való kapcsolata baráti jellegű, de nem annyira intézményesült, mint inkább informális.

Általában véve a Fidesz számára a kereszténység tág értelmű ideológiai referenciaként szolgál, amely csak sajátos, politikailag jelentős helyzetekben konkretizálódik. Például azon az új emlékművön, melyet az 1944–45-ös német megszállás áldozatainak emlékére állítottak fel, Magyarországot a német birodalmi sas által megtámadott Gábriel arkangyal jeleníti meg. Ez az igen vitatott emlékmű a nyilvános közbeszédet igyekezett a II. világháborúban betöltött magyar szerepet illetően, agresszor helyett áldozatként mutatva föl Magyarországot.

Egyfelől nyilvánvalóan vallásos utalás ebben a nemzeti identitáspolitikáról folyó diskurzusban a Magyarországot szimbolizáló Gábriel arkangyal. Másfelől a Fidesz többnyire elhatárolódik az erősen vallásos nézetektől, amelyek elidegeníthetik pártolóit. A Fidesz ugyanis egy politikai pozíciókhoz kötődő, kiterjedt ernyőszervezet, „a hatalom pártja”, és szavazói túlnyomó része számára a vallás nem rendelkezik jelentős identitásképző erővel. Jóllehet a vallásos beszédmód a kormány konfrontatív, populista politikájában kapóra jöhet, a párt figyelmet fordít a kényes egyensúly fenntartására.

3. ábra. A lakosság felekezeti megoszlása Magyarországon (a teljes lakosság százalékában)

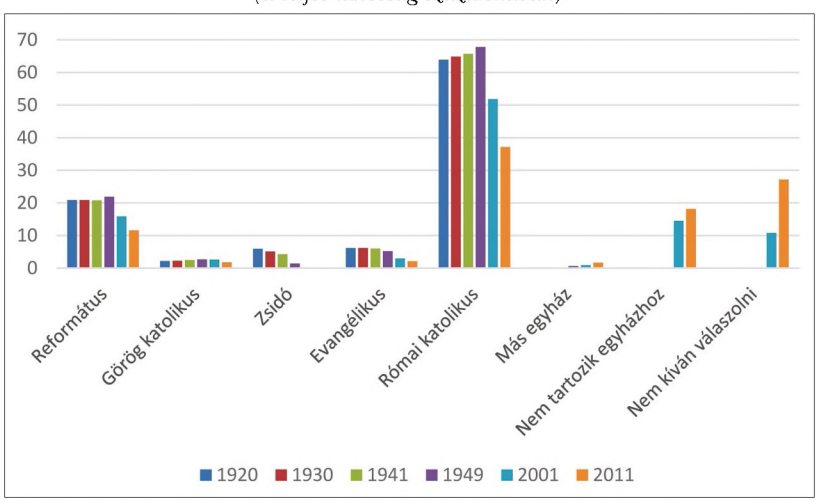

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal, népszámlálási adatok, 2012.

A térség több más jobboldali populista pártjával ellentétben – mint például a Jaroslaw Kaczynski által irányított lengyel Jog és Igazságosság (PiS) – a Jobbik nem tekinti magát a vallásos értékek élharcosának. A keresztény diskurzus mögött sokszor a pogány mitológiához való vonzódás érzékelhető, felelevenítve a szélsőjobboldali és náci politikai

kultúra e történelmi hagyományát.[55] De a Jobbik is közvetlen szálakkal kötődik a református egyházhoz Hegedűs Lóránt ismert budapesti lelkész és felesége személyén keresztül. Hegedűs annak az egyházhivatalnak a vezetője, amely a budapesti Német Megszállási Emlékmű közelében található. A templom lépcsősoránál – amely ugyan magántulajdon, de amelyről a tér egésze belátható – a szélsőjobb egyik ikonikus alakjának, Horthy Miklós kormányzónak mellszobra áll.[56] Így érintkeznek a vallásos eszmék és a (félig) nyilvános vallásos terek a radikális jobboldali politikával a mai Magyarországon: a vallás nem identitásteremtő politikai tényező önmagában, de mind a Fidesz, mind a Jobbik hivatkozik rá, politikai programjának legitimitásának erősítése végett.

A jobboldali populizmus és a vallás kapcsolata azonban másképp is értelmezhető.

Akárcsak a többi túlnyomóan szekuláris európai országban, mint például Hollandiában, ahol az állam és az egyházak intézményesen erősen elkülönülnek egymástól, maga a nemzeti populizmus játszik félig-meddig vallásos szerepet. A magyar kontextusban egy markánsan nacionalista színezetű valláspótlékról van szó, amelyben a nemzet szent entitás, és a nemzeti azonosulás vallási attribútumokat hordoz. Valláspótlékként, e világi pogány ideológiaként kevés köze van a tényleges vallásossághoz, még akkor is, ha a vallás, különösen a kereszténység, a politikai legitimáció eszközeként jelenik meg benne.

Érdekes módon a judaizmus is politikai eszközzé vált a populista jobboldal politikájában. A Fidesz jó kapcsolatot igyekszik fenntartani a Köves Slomó által vezetett EMIH-hel, miközben a többségi zsidó társadalom képviselőjének tekinthető Mazsihisszel váltakozó a viszonya. A Jobbik, mint a (korábban antiszemita) radikális jobboldal képviselője hagyományosan nem alakított ki baráti szálakat a judaizmus egyik ágával sem. Ennek ellenére Vona Gábor Jobbik-elnök is nyilvánosan

[55] Kolnai, Aurél. 1938. *The War Against the West*. London: Victor Gollancz.

[56] A Horthy-rendszer történelmi értékeléséhez lásd Ungváry Krisztián. 2012. *A Horthy-rendszer mérlege*. Pécs–Budapest: Jelenkor & OSZK; Kovács M. Mária. 2012. *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon 1920–1945*. Budapest: Napvilág.

találkozott ortodox rabbikkal, és az utóbbi években más gesztusokat is tett a magyar zsidó közösség felé. Ennek okait nem nehéz megfejteni: az ortodox zsidó vallás társadalmi értelemben konzervatív, befelé forduló, és politikailag eléggé közömbös ahhoz, hogy még a radikális jobboldalon is néhányan elfogadják. Másfelől a zsidó közösség felől érkező esetleges pozitív gesztusok segítenek tompítani a Jobbikkal mint szélsőséges politikai erővel szemben kialakult fenntartásokat, és azt a benyomást erősítik, hogy a párt széles körű társadalmi elfogadottsággal rendelkezik. Ugyanakkor a Jobbik számára nem okoz gondot a zsidósággal való együttélés, ha az kollektív identitását a valláson keresztül ápolja, és politikai értelemben nem lép ki ebből a kulturális „gettóból”.

A nagy történelmi egyházak egyre több közpénzből finanszírozott oktatási és egészségügyi szolgáltatásért felelősek. Az egyházak és a világi hatóságok közötti intézményes kapcsolatokat e tény egyre fontosabbá teszi mindkét fél számára: az egyházi vezetésű iskolákat, kórházakat és egyetemeket az állam egyre bőkezűbben támogatja. Ennek fejében azonban kormányzati elvárásokat támaszt velük szemben. Az intézményesülési folyamat része, hogy a kormány 2013-ban bevezette a vallást az általános iskolák nemzeti tananyagába.[57]

Az Orbán-rezsim ragaszkodik az egyházi státusz politikai alapon történő meghatározásához. A kormány az egyházak regisztrációját oly módon korlátozta, hogy a parlament jogkörébe utalta a vallásos közösségek egyházi státuszának elfogadását. Ám mind az Alkotmánybíróság (2013-ban), mind az Emberi Jogok Európai Bírósága (2014-ben) elfogadhatatlannak minősítette az új rendelkezéseket, ami a parlamentet a kérdés újabb felülvizsgálatára kényszerítette. A korlátozásokkal, amelyekkel a kormány megkülönböztette a „bevett” és „nem bevett” felekezeteket, saját kontrollját igyekezett kiterjeszteni az egyházak fölött, ily módon beavatkozva az egyház és állam viszonyába. Ugyanakkor a Fidesz megerősítette a kormány stratégiai szövetségét a politikailag preferált nagy, történelmi múlttal rendelkező keresztény egyházakkal.[58]

[57] A nem vallásos diákok választhatják az etikát tantárgyként a vallás helyett.

[58] „2013-ban az Alkotmánybíróság és 2014-ben az Európai Emberi Jogi Bíróság az egyházi státusz megvonását és az egyházak parlament általi elismeré-

AZ ETNIKAI MÁSSÁG MINT ELLENSÉGKÉP A MENEKÜLTVÁLSÁG IDEJÉN

A 2015. évi menekültválság mély ellenérzéseket hozott felszínre a populista jobboldalon az idegen kultúrákkal és a velük szemben toleráns multikulturalizmussal szemben. Orbán jó alkalmat látott a válságban arra, hogy a különböző korrupciós botrányok – köztük a Fidesz régi kincstárnokával, Simicska Lajossal való szakítása nyomán kirobbant botrány – hatására lecsökkent népszerűségi mutatóin javítson.[59] A kezdeményezést magához véve a miniszterelnök bevándorlóellenes propagandakampányba kezdett, óriásplakátokon, valamint az írott és az elektronikus médiában, amelyek hivatalosan a „Nemzeti konzultáció a bevándorlásról és a terrorizmusról” programjának részét képezték.

A Fidesz ezúttal is praktikusan és instrumentálisan kezelte a népszerűségvesztést: új irányt jelölt ki, hogy visszaszerezze választói tömegeinek támogatását, akik időközben passzívvá váltak, vagy átpártoltak a Jobbikhoz. A közvetlen politikai hasznon túlmutató stratégia az etnikai nacionalizmus gondolatának megerősítése volt a menekültválság kínálta helyzetben.[60] Az etnikailag konstruált magyar nemzet lett az *in-group* (melyet a kormány politikai szinten képviselt és védelmezett), szemben a menekültekkel és bevándorlókkal (a kormányszótárban: „migránsokkal”) és az EU-val definiált *out-group*pal.

sét jogsértésnek, a vallási csoportok kétféle osztályozását pedig diszkriminatívnak nyilvánította.” In Eötvös Károly Policy Institute, Hungarian Helsinki Committee, Hungarian Civil Liberties Union, and Mérték Médiaelemző Műhely (2014), „Disrespect for European Values in Hungary 2010–2014. Rule of Law – Democracy – Pluralism – Fundamental Rights.” Budapest, november (http://helsinki.hu/en/disrespect-for-european-values-in-hungary-2010-2014)

[59] Benjamin Novak. 2015. „Lajos Simicska: »Orban is a f*cker«”. *The Budapest Beacon*, február 6.

[60] Idővel a nacionalizmus szinte már az alkotmányos identitás részévé vált. Vö. Halmai Gábor. 2017. „Nationalist constitutional identity? Hungary's road to abuse constitutional pluralism.” EUI Department of Law, Research Paper 8. május.

Egy 2015. szeptemberi uniós döntés értelmében ugyanis Magyarországnak mintegy 1300 menekült kérelmének elbírálását kellett volna vállalnia, olyan módon, hogy a kérelmezők az elbírálás ideje alatt legálisan tartózkodhassanak az országban. A „mi” és „ők” közötti különbségtétel nem vallási, hanem etnikai alapú volt, annak ellenére is, hogy a kormány propagandájában Európa keresztény entitásként – a jórészt nem keresztény bevándorlók ellenpontjaként – jelent meg.

A nagyobb egyházak többnyire nem voltak hajlandók részt venni az önkéntesek és civil szervezetek menekülteket segítő tevékenységében.[61] Erdő Péter bíboros, a katolikus egyház feje azt nyilatkozta, hogy a menekülteknek szállást adni törvénytelen, nem más, mint embercsempészet. Ezzel egyidejűleg a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia kinyilvánította, hogy „a jelenlegi történelmi helyzet súlyosságának ismeretében aggodalmunkat fejezzük ki közel-keleti keresztény testvéreink sorsa miatt. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy az államnak joga és felelőssége megvédenie állampolgárait.”[62] E nyilatkozat azt üzente, hogy a magyar állampolgárok védelme állami felelősség, és az egyháznak tisztelnie kell az állami törvényeket, függetlenül a humanitárius szempontoktól. E nézetek hangoztatásával a magyar katolikus egyház szembehelyezkedett Ferenc pápa útmutatásával, és nemzeti szervezetként lojálisabb volt a saját kormánya, mint a pápa iránt.

A kereszténység kulturális identitásként és történelmi narratívaként része a Fidesz identitáspolitikájának. Mint Orbán kifejtette, a keresztény-nemzeti gondolat valójában politikai krédó, amelyet egész Európára célszerű lenne kiterjeszteni. A menekültválság lehetőséget kínált ehhez. Ebben az időszakban Orbán több mozgósító erejű beszéddel próbált európai figyelmet kelteni. 2015-ben az Európai Parlamentben például a következőket mondta: „Mi, magyarok őszinte

[61] Ugyanakkor szinte minden egyház hívei között voltak olyanok is, akik szolidaritást vállaltak a menekültekkel. A katolikus és az evangélikus egyházban plébánosok, lelkészek és püspökök is részt vettek menekültek segítésében.

[62] Benjamin Novak. 2015. „Archbishop claims laws prevent Catholic Church from helping asylum seekers.” *The Budapest Beacon*, szeptember 4.

és nyílt emberek vagyunk, és hangosan ki merjük mondani, amit gondolunk: mi, magyarok, szeretnénk Európát megőrizni az európaiak számára, továbbá Magyarországot megőrizni mint magyar országot. Mindkét célunk legitim, és meg vagyok győződve arról, hogy mindkettő tökéletes összhangban van Európa alapértékeivel és az Európai Unió alapítóinak szándékaival."[63]

A bevándorlás a kiemelten fontos témák között szerepelt Orbánnak a 2015-ös bálványosi nyári szabadegyetemen és diáktáborban elhangzott beszédében is, ahol rendszerint ideológiai elképzeléseit vázolja a térség vonatkozásában.[64] Egy évvel korábban a miniszterelnök ugyanott nyilvánította ki az „illiberális állam" létrehozásának szándékát. Ez alkalommal az európai értékek és érdekek védelmezőjeként pozicionálta magát a korlátlanul beáramló nem európai bevándorlókkal szemben. Cas Mudde szerint Orbán „az elmúlt évtizedek Európájának legfontosabb radikális jobboldali beszédét" tartotta, a radikális jobb programját hivatalos kormánypozícióra emelve, és javasolva, hogy Európa is ezt a programot tegye magáévá.[65] Orbán szerint „a kérdés ma nem az, hogy mi, magyarok miféle Európában akarunk élni, hanem hogy amit ma Európának ismerünk, megmarad-e egyáltalán. A mi válaszunk egyértelmű: szeretnénk, ha Európa az európaiak földrésze maradna. (…) Mi azért mondhatjuk, hogy ezt akarjuk, mert csak mirajtunk múlik: Magyarországot magyar országnak szeretnénk megőrizni."[66]

Habár a Fidesznek hosszú ideig volt saját szélsőjobboldali ellenzéke, a Jobbik, valójában maga is radikális jobboldali párttá alakult

[63] „Prime Minister Viktor's Speech in the European Parliament." Website of the Hungarian Government http://www.kormany.hu/en/the-prime-minister/the-prime-minister-s-speeches/prime-minister-viktor-orban-s-speech-in-the-european-parliament last accessed 2015. május 20.

[64] A bálványosi nyári tábort minden évben megrendezik Erdélyben, és ez fontos esemény a romániai magyar fiatalok számára.

[65] Cas Mudde. 2015. „Is Hungary run by the radical right?" *The Washington Post*, augusztus 10.

[66] Orbán Viktor. 2015. „Magyarország keresztény lesz vagy nem lesz." *Index.hu*, május 18.

az elmúlt évtizedben. A végeredmény szempontjából aligha számít, hogy a Fidesz vajon elhiszi-e, amit hirdet, vagy csak a Jobbikkal akar versenyezni. A Fidesz politikai lépései radikális jobboldali programot valósítanak meg, beleértve az illiberális demokrácia fogalmát, a baloldali irányultságú médiák és NGO-k kiszorítását, valamint azt a törekvését, hogy Magyarország ne engedjen be bevándorlókat.[67] Minthogy a Fidesz erősen többségelvű és illiberális nézetet vall a politikai rendről, úgy véli, hogy a társadalmi és politikai kisebbségek tiszteljék a többség felfogását, és ahhoz igazítsák a viselkedésüket.

Mindkét jobboldali radikális-autoriter populista párt ellenzi a bevándorlók asszimilációját, vezetőik a kulturális vagy etnikai homogenitást hirdetik, és tagadják az integráció politikáját. Szemléletüket legjobban Boross Péter egykori miniszterelnök és Orbán volt tanácsadója fejezte ki, aki sokáig egyaránt közel állt a Fideszhez és a Jobbikhoz. Egy 2015-ös interjúban Boross az Egyesült Államokat okolta a menekültek Európába özönlése és a közel-keleti válság miatt. Bírálta az amerikaiakat, amiért azok egyetemes fogalmakban gondolkodnak – mint „demokrácia", vagy „Isten" –, ahelyett hogy elfogadnák a helyi értelmezésű demokráciákat és a helyi isteneket. Szerinte „Róma bölcs volt annak idején. Békén hagyták az elfoglalt provinciákat, és hivatalosan elfogadták azok isteneit. Washington éppen az ellenkezőjét teszi. Saját istenét és demokráciáját erőlteti rá az elfoglalt országokra."[68]

Boross, aki a magyar jobboldal eszmei irányításában sokáig nem elhanyagolható hatású politikus volt, úgy vélte, hogy minden nemzetnek joga van a saját államiságát és politikai rendjét meghatározni – ehhez képest másodlagos, hogy az demokrácia vagy önkényuralom –, valamint saját isteneit megválasztani. Miközben Boross kiállt a keresztény Európa védelme mellett – amelyet kulturális hagyományként értelmezett –, erős EU-ellenes érzéseket táplált. Számára minden szupranacionális entitás, amely a nemzetállamon túlmenő egyetemes

[67] Mudde, 2015. op. cit.

[68] Boross Péter. 2015. „Americans are intellectually unsuitable to lead the world." *Budapest Sentinel*, augusztus 20.

elveken alapul (demokrácia, emberi jogok, kereszténység), károsnak tekintendő. A tömeges népvándorlást viszont nem kulturális, hanem biológiai és genetikai problémaként értelmezte, amely szerinte mára a klasszikus nemzeti asszimilációs eszközökkel megoldhatatlanná vált. Az etnikai nacionalizmus radikális, kirekesztő változatával azonosulva kijelentette: „Manapság senki sem meri azt mondani, hogy a bevándorlás nem kulturális vagy civilizációs, hanem etnikai probléma. (…) A kulturális integráció semmi jóhoz nem vezetett. Sajnos, ha a velünk élő cigányokkal nem volt sikeres ez a folyamat, aligha van nagy esélye annak, hogy sikerülne a muzulmán tömegekkel, akik szabadon tódulnak be a határon. (…) Az Európai Uniónak nem saját menekült kvótarendszerében kellene gondolkoznia, hanem ki kellene építenie saját fegyveres erejét."[69]

E militáns felfogásban a „nemzeti kereszténység" elsősorban a főáramú, univerzális keresztény vallással – a szeretet vallásával – találja szembe magát, de ezen túlmenően konfliktusban áll a menekültek isteneivel is, akiknek nem biztosítana helyet Európában. Úgy tűnik, az etnikai nacionalizmus Magyarországon elégséges politikai alapot nyújt ahhoz, hogy sokan afféle valláspótlékként azonosulhassanak vele. Miközben a Fidesz a kereszténységet nacionalizmusba és iszlámellenességbe ágyazta, a Jobbik a nacionalizmus mellett hagyományosan antiszemitizmussal keretezte. (A Jobbik az utóbbi években azonban elmozdult a politikai centrum felé, és lényegében felhagyott a korábbi antiszemita retorikával.) Isten fogalma egyik radikális jobboldali párt politikájában sem az univerzális vallási identitás szimbólumaként jelenik meg – miként az Újtestamentumban vagy Ferenc pápa beszédeiben –, hanem a „magyarok isteneként", azaz partikuláris, törzsi, pogányosított, átpolitizált képzetként. Ilyen értelemben a magyar jobboldali populizmusnak nincs szüksége az egyházi kapcsolatokra, és nem is fektet különösebb hangsúlyt a mozgósításukra, minthogy ezek az identitáselemek a keresztény egyházaktól függetlenül is létező, nacionalista és tekintélyelvű világnézet részét képezik, lényegi vallásos tartalom nélkül.

[69] Boross Péter. 2015. op. cit.

ÖSSZEGZÉS

A magyar radikális jobboldali populizmus képviselői mind a Fideszben, mind a Jobbikban korlátozott szerepet tulajdonítanak a vallási identitásnak a „Kik vagyunk mi?" kérdés megválaszolásában.[70] Habár a vallás általában – és ezen belül a kereszténység – gyakori hivatkozási alap, ezt a jobboldali populisták politikai eszközként használják, politikai irányultságuknak megfelelően instrumentalizálva a vallásos és a vallási alapú világnézethez kapcsolódó értékeket. Ez racionális stratégia a részükről: sem a választók igénye, sem szervezeti önérdekük nem kínál szubsztantív szerepet a kereszténységnek és az egyházaknak politikai gyakorlataik kialakításában.[71] A klérus és a hagyományos jobboldali populista párt – a Fidesz – közötti kapcsolat baráti és kölcsönös stratégiai együttműködésen alapszik. Az egyházak – különösen a katolikus egyház – ugyanakkor mélységes gyanakvással viseltetnek a régi szélsőjobb (a régi Jobbik) félig pogány hitgyakorlatai iránt. Az új jobboldali populizmushoz (az új Jobbikhoz) viszont még nem alakították ki a viszonyukat.

Ez a kapcsolat egyelőre nyilvánvalóan korlátozottan fejleszthető: amint az egyházak szerepe egyre erőteljesebben intézményesül az autoriter Fidesz-rezsim keretei közt, a kölcsönös függés az egyházak és a jobboldali populista kormány között is növekedőben van. Az egyházak feltűnő hallgatása Magyarország számos égető társadalmi

[70] Krekó Péter & Gregor Mayer. 2015. „Transforming Hungary – Together? An analysis of the Fidesz-Jobbik relationship." In *Transforming the Transformation? The East European Radical Right in the Political Process*. Ed. by Michael Minkenberg. London: Routledge, 183–205. o.

[71] A magyar populizmusról részletesebben lásd Enyedi Zsolt. 2015. „Plebeians, citoyens and aristocrats or where is the bottom of bottom-up? The case of Hungary." In: *European Populism in the Shadow of the Great Recession*. Ed. by Hanspeter Kriesi and Takis Pappas. Colchester: ECPR Press, 242–257; Bozóki, András. 2015. „The illusion of inclusion: Configurations of populism in Hungary." In *Thinking through Transition: Liberal Democracy, Authoritarian Pasts, and Intellectual History in East Central Europe after 1989*. Ed. by Michal Kopecek & Piotr Wcislik. Budapest – New York: CEU Press, 275–311. o.

és politikai problémájáról éppen növekvő intézményes hatalmukkal magyarázható, amelyet a Fidesz jogalkotói tevékenységének (és az azt korábban esetenként látványosan támogató Jobbiknak) köszönhetnek. Közben az Orbán-kormány új helyzetet teremtett azáltal, hogy kendőzetlen politikai befolyást gyakorol a vallási közösségek egyházi státuszának elismerésére. A közösségeknek és az egyházi vezetőknek ezt figyelembe kell venniük, mert rákényszerülhetnek arra, hogy stratégiáikat ehhez igazítsák.

A tanulmányban amellett érveltünk, hogy a vallás önmagában mérsékelt jelentőségű volt a jelenkori magyar jobboldali populizmus számára, viszont a rezsim uralkodó ideológiájaként értelmezhető keresztény nacionalizmus valláspótlékként funkcionál. Az emberek világnézetét szervező princípiumról van szó, amely kvázi-vallásos státuszt ad a nemzetnek mint kollektív identitásnak, és maga alá rendeli az egyént. A populista vezérek a világ számos pontján megtestesítik ezt az identitást, aminek alapján, formális-intézményes korlátok nélkül kormányoznak. A jelenlegi Európai Unióban talán Orbán Viktor közelíti meg leginkább ezt a vezetőtípust. Az EU-n belül olyan rendszert működtet, amelyben a látszólag demokratikus intézmények az antidemokratikus politikai gyakorlat homlokzatául szolgálnak, és amelyben két jobboldali autoriter-populista párt verseng a hatalomért, vonzáskörükben tartva az aktív választók többségét.

(2018)

Vallás és autoriter legitimáció

A Hit Gyülekezete és az Orbán-rezsim

TÁRSSZERZŐK: ARMIN LANGER ÉS ÁDÁM ZOLTÁN

Az elmúlt években a magyar politika jelentős, korábban ritkán tapasztalt nemzetközi figyelemben részesült. 2010 óta, amikor Orbán Viktor pártja minősített parlamenti többséget szerzett, Magyarország jelentős politikai átalakuláson ment keresztül. A megszilárduló Orbán-rezsim fokozatosan korlátozta a szólás- és sajtószabadságot, a tudományos kutatás és egyetemi oktatás szabadságát, erodálta az igazságszolgáltatás függetlenségét, aláásta a többpárti demokratikus rendszert, leépítette az egyenlő emberi méltóság feltételeit biztosító intézményrendszert, és megsértette az emberi jogokat. Ebbe a folyamatba illeszkedi a vallás és az egyházak életébe való állami beavatkozás. A kutatók ezt a folyamatot autokratizálódásnak,[1] illiberalizmusnak,[2] demokratikus visszacsúszásnak vagy de-demokratizálódásnak[3] nevezték. E folyamat eredményeként Magyarország a

[1] Kis János. 2019. „Demokráciából autokráciába: A rendszertipológia és az átmenet dinamikája." *Politikatudományi Szemle*, 28 (1) 45–74. o.; Vanessa A. Boese et al. 2022. „State of the world 2021: Autocratization changing its nature?" *Democratization* 29 (6), 983–1013. o.; Seraphine Mäerz et al. 2020. „State of the world 2019: Autocratization surges–resistance grows." *Democratization* 27(6), 909–927. o.

[2] Csillag Tamás & Iván Szelényi (2015). „Drifting from liberal democracy: traditional/neo-conservative ideology of managed illiberal democratic capitalism in post-communist Europe." *Intersections*, 1(1), 1–31. o.

[3] Matthijs Bogaards. 2018. „De-democratization in Hungary: Diffusely defective democracy." *Democratization*, 25 (8), 1481–1499. o.; Benedek István. 2019. „De-demokratizáció Magyarországon a demokráciaindexek fényében." Politikatudományi Szemle, 28 (2) 101–129. o.

kutatók szerint az Európai Unió első illiberális rezsimjévé,[4] kívülről korlátozott hibrid rendszerévé,[5] illetve autokratikus berendezkedésű tagállamává[6] vált. Ez a rezsim politológiai szempontból választási autokrácia, de szociológiai megközelítésben társadalmilag beágyazott demokráciának tekinthető,[7] amelyben a populizmus sikere nemcsak a vezető stratégiáján múlik, hanem a vezető és társadalom közötti, kulturálisan kódolt interakció tartja fenn.[8] Számos európai és Európán kívüli populista megtapsolta Orbánt ezért az átalakításért. A holland és francia populista vezetők, Geert Wilders és Marine Le Pen „dicsérték a magyarok erős emberét, amiért volt bátorsága szembenézni az Európai Unióval".[9] A floridai republikánusok elismerték, hogy a magyarországi LMBTQ-ellenes jogszabályok inspirálták saját „Ne mondd, hogy meleg" törvénytervezetüket, amely megtiltja az LMBTQ-témákat tartalmazó szexuális felvilágosítást az állami iskolákban.[10] Orbán Viktor élvezi Donald Trump támo-

[4] R. Daniel Kelemen. 2017. „Europe's other democratic deficit: National authoritarianism in Europe's democratic union." *Government and Opposition*, 52 (2), 211–238. o.

[5] Bozóki András & Dániel Hegedűs 2018. „An externally constrained hybrid regime: Hungary in the European Union." *Democratization*, 25 (7), 1173–1189. o.

[6] Maerz et al. 2020. op. cit.

[7] Bozóki András & Fleck Zoltán 2023. „Beágyazódó autokrácia: Fogalmi közelítések az új önkényuralomhoz." *Mozgó Világ* 40 (10), 17–40. o.

[8] Vö. Pierre Ostiguy. 2017. „Populism: A socio-cultural approach." In Cristóbal Rovira Kaltwasser et al. *The Oxford Handbook of Populism*. Oxford: Oxford University Press.

[9] G. Szakacs & K. Than. 2018. „From liberal hero to right-wing icon, Orban's appeal trumps rivals." Reuters. https://www.reuters.com/article/hungary-election-orban/from-liberal-hero-to-right-wing-icon-orbans-appeal-trumps-rivals-idINKBN1HG0AA. Hasonlóan vélekedett Orbánról a szerb Vucic és a lengyel Kaczynski is.

[10] Andrew Marantz. 2022. „Does Hungary offer a glimpse into our authoritarian future?" *The New Yorker*. https://www.newyorker.com/magazine/2022/07/04/does-hungary-offer-a-glimpse-of-our-authoritarian-future

gatását, és ő volt a 2022-es befolyásos texasi *Conservatíve Political Action* (CPA) konferencia nyitóelőadója.[11]

A kormány e változásokat politikailag keresztény-nacionalista narratívával mutatja be, és Magyarországot a keresztény Európa utolsó bástyájaként ábrázolja, mind a muszlim bevándorlókkal, mind pedig a nyugati liberális kozmopolitizmussal szemben. Habár a lakosság közel fele nem tartja magát vallásosnak, az egyházak kulcsszerepet játszanak az Orbán-rezsim legitimálásában és fenntartásában. Erdő Péter bíboros, a magyarországi római katolikus egyház vezetője például részt vett a zártkörű kötcsei pikniken, Orbán Viktor és szűkebb politikai köre évi találkozóján. Orbán Viktor különösen szívélyes kapcsolatokat ápol a református egyházzal, amelynek püspöke, Balog Zoltán korábban két Orbán-kormány minisztere is volt. Hasonlóképp az Orbán-rezsim támogatójává vált Köves Slomó ortodox rabbi, az EMIH Magyar Zsidók Szövetsége vezetője. Ezek az egyházak és hitközségek évente rendszeresen milliárdos állami támogatásokat kapnak, vezetőik pedig magas állami kitüntetésekben részesültek az Orbán-rezsimben.

Tanulmányunk a viszonylag új pünkösdista felekezet, a Hit Gyülekezete történetét dolgozza fel, amely a 2010-es években vált igazán ismertté, és szerzett jelentős politikai befolyást. A Hit Gyülekezete szerepének vizsgálata kulcsfontosságú a magyarországi új keresztény-nacionalista intézményes összefonódások és lényegében az Orbán-rendszer természetének megértéséhez. A 2020-as évekre olyan helyzet alakult ki, amelyben a rezsim mind a történelmi keresztény egyházakat, mind pedig a kisebb, karizmatikus gyülekezeteket felhasználja vallás- és kultúrpolitikai üzeneteinek közvetítésére.[12]

[11] D. Smith. 2022 „Viktor Orbán turns Texas conference into transatlantic far-right love-in." *The Guardian*. August 6.; Flora Garamvölgyi & David Smith. 2023. „Republicans to meet allies of Hungary's Viktor Orbán on ending Ukraine aid." *The Guardian*, December 10.

[12] Stefano Bottoni. 2023. *A hatalom megszállottja: Orbán Viktor Magyarországa*. Budapest: Magyar Hang

A Hit Gyülekezete evangélikus karizmatikus pünkösdi keresztény felekezet Magyarországon. A közösség 1979-ben illegálisan alakult az államszocializmus idején, és a rendszerváltás után indult növekedésnek. Az utóbbi évtizedben a Hit Gyülekezete a negyedik-nyolcadik legtámogatottabb egyházak közé tartozik az egyházi adóbefizetések alapján. 2010 előtt a Hit Gyülekezetét széles körben a liberális politikai szervezetekkel, főleg az SZDSZ-szel hozták kapcsolatba. Ez nem volt véletlen, hiszen a rendszerváltás idején a demokratikus ellenzékből kinőtt liberális part tagjai számítottak vezető antikommunista erőnek, és ez a marginalizált helyzetű Hit Gyülekezete számára fontos szempont volt. A marginalizált helyzetű Hit Gyülekezete társadalmi elismerésre törekedett, és néhány prominens tagja már a Szabad Demokraták Szövetsége megalakulásában is aktívan részt vett. Az 1988 novemberében tartott pártalapító ülésen jelen lévő képviselőik szavazata döntő volt abban, hogy az alapítók a Szabad Demokraták Szövetsége elnevezést választották az ugyancsak sokak által javasolt Radikális Demokraták helyett. A gyülekezet néhány képviselője, például Hack Péter és Mészáros István 1990-től tagja volt az SZDSZ parlamenti frakciójának, és fontos szerepet játszott a párt politikájában.

A Hit Gyülekezete a 2000-es évekre közel százezer követőt gyűjtött, és tovább növelte befolyását. A gyülekezet alapítója és vezető lelkésze, Németh Sándor fokozatosan megkerülhetetlen tényezővé vált azzal is, hogy tulajdonosa lett a *Hetek* című hetilapnak, valamint részesedést vásárolt az ATV televízióban, amely a gyülekezet vasárnap reggeli miséit közvetítette. Közben, nem függetlenül az SZDSZ hanyatlásától, a gyülekezet tagjai nemcsak a liberális párt parlamenti frakciójából, hanem a pártból is kiléptek. A liberálisok kezdeti támogatására szükségük volt egyházuk társadalmi elismertségének megszerzéséhez, de később az abortusz, a válás, a melegházasság és az LMBTQ emberekkel való bánásmód kérdéseiben elhatárolódtak a párttól.

A Gyülekezet azonban nem hagyta el a politika terepét. Orbán 2010-es földcsuszamlásszerű győzelmét követően a gyülekezet átállt Orbánhoz és a Fideszhez. A következő választásokon Németh mint vezető lelkész nyíltan támogatta Orbánt. Egyetértettek a hagyomá-

nyos férfi és női szerepekre épülő konzervatív családpolitikában, a felvilágosodásellenes ideológiában, csakúgy, mint a Netanjahu vezette jobboldali izraeli kormány feltétel nélküli támogatásában és az amerikai Republikánus Párttal való szorosabb kapcsolatukban. Mindezeken túlmenően a gyülekezet kész volt arra is, hogy visszhangozza Orbán iszlamofób és bevándorlásellenes retorikáját. Mára a Hit Gyülekezete az Orbán-rezsim egyik leghűségesebb vallási támogatójává vált.

Habár a Hit Gyülekezete jelentős befolyással bír Magyarországon, és az illiberális politikai erők és az egyházak hazai kapcsolatáról egyre több szakcikk jelent meg,[13] mégis alig készült a gyülekezetről tudományos munka. E tanulmányunk ezt a hiányt kívánja pótolni, a Hit Gyülekezete tevékenységét az Orbán-rezsim kontextusába helyezi, és az egyház politikai szerepét elemzi a 2010 óta eltelt időben. Cikkünk Németh Sándornak az Orbán-rendszerre vonatkozó nyilvános kijelentéseit tekinti kiindulópontnak. Nyilvános politikai kommunikációjában a lelkész az iszlámhitű bevándorlókra és egyéb bevett populista témákra összpontosít. A Hit Gyülekezete precedensként szolgál a keresztény jobboldal és a nacionalista-populista mozgalmak európai összefonódásának demonstrálására, különösen olyan időszakban, amikor a nagy, történelmi hagyományokkal rendelkező keresztény egyházak pénzügyi és politikai függőségben vannak a kormánytól.

Először, a Hit Gyülekezete és társadalmi és kulturális kontextusának jobb megértése érdekében összefoglaljuk Magyarország politikai és vallási térképét, majd röviden ismertetjük a nagyobb keresztény felekezetek politikai szerepét és státuszát Orbán Magyarországán. Ezt

[13] Vö. Ádám Zoltán & Bozóki András. 2016. „State and faith: Right-wing populism and nationalized religion in Hungary." *Intersections* 2(1), 98–122. o.; Ádám Zoltán & Bozóki András. 2016. „The God of Hungarians: Religion and right-wing populism in Hungary." In N. Marzouki, D. McDonnell, and O. Roy Eds., *Saving the People: How Populists Hijack Religion*. London: Hurst & Company, 129–147. o.; Gábor György. 2017. „The land of an appropriated God: Sacred political symbols and symbolic political sacrality." In B. Magyar and J. Vásárhelyi eds. *Twenty-Five Sides of a Post-Communist Mafia State*. Budapest and New York: CEU Press, 421–458. o.

követően, rátérve a Hit Gyülekezetére, bemutatjuk annak történetét, felemelkedését, és elemezzük a rendszer egyre hangosabb támogatójaként betöltött politikai szerepét.

A MAGYARORSZÁGI VALLÁSGYAKORLÁS

A 2011-es népszámlálás szerint a magyarok többsége keresztény vallású. A legtöbben római katolikusnak (az összlakosság 39 százaléka), reformátusnak (11,6 százalék) vagy lutheránusnak (2,2 százalék) vallották magukat. A lakosság 45,4 százaléka azonban nem sorolta magát egyetlen valláshoz tartozónak sem, illetve kifejezetten vallástalannak vagy ateistának vallotta magát.[14] Történelmileg, Szent István király 1000-es trónra lépése óta a katolikus kereszténység dominálja a vallást Magyarországon. A 16. századtól a protestáns áramlatok nagy befolyásra tettek szert, különösen az ország keleti részén.[15] A kommunista diktatúra évtizedei alatt egyes vallási szervezeteket betiltottak. A rendszer által megtűrt egyházaknak együtt kellett működniük a rendszerrel.[16]

Több mint tíz évvel később, a 2022-es népszámláláskor az emberek 60 százaléka válaszolt a vallási hovatartozásra vonatkozó kérdésre. A nem válaszolók aránya jóval magasabb lett (40 százalék), mint 2011-ben volt (27 százalék). A 2022-es népszámláláskor a válaszadók 50,2 százaléka (2,9 millió fő) katolikusnak vallotta magát, míg 27 szá-

[14] Vékony Dániel. 2021. „Hungary: Religion as the government's political tool." In A. Triandafyllidou and T. Magazzini eds. *Routledge Handbook on the Governance of Religious Diversity*. Oxon and New York: Routledge, 101–110. o.; Vékony Dániel & Egdünas Racius. 2023. „Governance of religious diversity in Central Europe: A religious nationalism inspired illiberal turn in Hungary and Slovakia?" *Ethnicities*, December 1. https://doi.org/10.1177/14687968231209517

[15] Nandor Dreisziger. 2016. *Church and Society in Hungary and in the Hungarian Diaspora*. Toronto: University of Toronto Press.

[16] Terray László & H. David Baer. 2006. *The Struggle of Hungarian Lutherans under Communism*. College Station: Texas A&M University Press; Dreisziger 2016. op. cit.

zaléka vallástalannak vagy ateistának. Ez 2011 óta, amikor több mint 3,8 millióan tartották magukat katolikusnak, erőteljes csökkenést mutat. A magyar protestánsok aránya 16 százalék, míg a lutheránus evangélikusoké 3,1 százalék.[17]

A kommunista rendszer 1989-es bukásával Magyarország nyitottá vált a vallásgyakorlás szabadsága előtt. 1990 és 2012 között a Magyar Köztársaság alkotmányának 60. cikke garantálta a szabad (nyilvános és magán-) vallásgyakorlást. Ugyanez a cikk megerősítette a vallás és az állam szétválasztását. Az alkotmány a vallási intézményeket egyházaknak nevezte, függetlenül attól, hogy keresztény vagy nem keresztény felekezetről volt-e szó. Az ország legnagyobb muszlim közössége például a Magyarországi Muszlimok Egyháza nevet viseli. A bejegyzett egyházaknak joguk volt fakultatív vallásoktatást tartani az állami iskolákban, és államilag finanszírozott felekezeti iskolákat alapítani. A magyar jogszabályok lehetővé teszik az adófizetők számára, hogy jövedelemadójuk 1 százalékát egy általuk választott, bejegyzett egyháznak adják. E jogi keret megváltoztatásához kétharmados parlamenti többségre volt szükség.[18]

A demokratikus Magyarországon a vallásgyakorlás liberális mércével mérve is teljesen szabad volt, mivel az állam és az egyház nemcsak alkotmányosan elkülönült egymástól, de az állam semlegességet hirdetett az egyházakkal és vallásokkal kapcsolatban. A liberális

[17] R. Kiss Kornélia. 2023. „Népszámlálás: Ötven százalék alá csökkent a vallásosok száma." *Magyar Hang*, September 26.

[18] W. C. Durham & S. Ferrari. 2004. *Laws on Religion and the State in Post-Communist Europe*. Leuven: Peeters. 153–162; A. Črnič. 2007. „New religions in »New Europe«." *Journal of Church and State* 49 (3), 517–551. o. G. Rosta. 2016. „Church and religion in Hungary: Between religious individualization and secularization." In D. Pollack, O. Müller, and G. Pickel eds. *The Social Significance of Religion in the Enlarged Europe: Secularization, Individualization and Pluralization*. London and New York: Routledge, 187–206; Schanda Balázs. 2003. „Religion and state in the candidate countries to the European Union: Issues concerning religion and state in Hungary." *Sociology of Religion* 64 (3), 333–348. o.

demokrácia 20 éve után azonban a magyar politika más irányt vett.[19] Orbán Viktor pártja nemcsak a mandátumok kétharmadát szerezte meg, hanem győzelmét követően egy sor új törvényt fogadott el, amelyek alapvetően újraszabályozták az életviszonyokat. Hamarosan világossá vált, hogy ami történt, az nem egyszerűen kormányváltás volt, hanem autokratikus fordulat. A korábbi demokratizálódási folyamatokat tudatosan visszafordították.[20] A politikai tájkép e változásai nagymértékben befolyásolták az állam és az egyház viszonyát.

2012. január 1-jén hatályba léptették Magyarország új alkotmányát, az Alaptörvényt. Bár az új alkotmány továbbra is garantálja a vallásszabadságot, több szinten is problematikus. Egyrészt diszkriminatív nyelvezetet használ, mert a preambuluma azt sugallja, hogy a magyar nemzetiség keresztény, holott Magyarországon jelentős zsidó kisebbség él, sőt, Európában az egyik legnagyobb.[21] Ráadásul a magyarok nagy része nem nevezhető nyíltan vallásosnak, nemzeti identitása feltehetően nem vallási alapú. Az Alaptörvény megfogalmazása csökkenti a magyar tisztviselők felelősségét, amikor – a második világháború utolsó évében – magyar zsidók százezreit gyilkolták meg.[22]

A diszkurzív megkülönböztetés mellett az új alaptörvény a vallási közösségek jogállására vonatkozó rendelkezéseket is tartalmazott.[23] Az Alaptörvény több száz gyülekezetet fosztott meg jogi státuszától, beleértve az állami forrásokat, amelyekre korábban jogosultak voltak, pél-

[19] Lendvai Paul. 2012. *Hungary between Democracy and Authoritarianism*. New York: Columbia University Press; Kornai János. 2015. „Hungary's U-turn." *Journal of Democracy* 26 (3), 34–48. o.

[20] Lendvai Paul. 2018. *Orbán: Hungary's Strongman*. Oxford: Oxford University Press; Csanádi Mária et al. 2022. *The Dynamics of an Authoritarian System*. Budapest – New York: CEU Press.

[21] Kovács András & Barna Imre. 2017. *Zsidók és zsidóság Magyarországon 2017-ben: Egy kutatás eredményei*. Budapest: Szombat.

[22] Patrick Kingsley. 2018. „How Viktor Orbán bends Hungarian society to his will." *The New York Times*. March 27). https://www.nytimes.com/2018/03/27/world/europe/viktor-orban-hungary.html.

[23] Uitz Renáta 2012. „Hungary's new constitution and its new law on freedom of religion and churches: The return of the sovereign." *Brigham Young University Law Review* 3, 931–966. 931. o.

dául az adófizetők 1 százalékos felajánlásaiból származó jövedelmüket. Ez az 1 százalékos adó jelentős bevételt jelent az egyházak, különösen a kisebb gyülekezetek számára. Az Orbán-kormány álláspontja szerint ez egy korábbi, visszaélésszerű támogatási rendszer törvényes reformja volt, míg a kritikusok úgy vélték, hogy ezzel a Fideszt bíráló vallási szervezeteket és vezetőiket büntették meg. A szabályozás ugyanakkor biztosította annak a 32 vallási szervezetnek a lojalitását, amelyek megtarthatták jogi státuszukat.[24]

A Velencei Bizottság, amely az Európa Tanács független alkotmányjogi szakértőkből álló tanácsadó testülete, komoly fenntartásait fejezte ki ezzel a szabályozással kapcsolatban. A bizottság megállapította, hogy a vallási szervezetek visszamenőleges hatályú törlése sérti az emberi jogi normákat.[25] Amint azt Uitz Renáta megjegyezte, „Magyarország az új alkotmánnyal és a vallás- és egyházszabadságról szóló új sarkalatos törvénnyel azon az úton halad, amellyel messze eltávolodik az európai normáktól, és egy sajátos, merőben szokatlan rendszert épít ki."[26] A jogszabály azonban hatályba lépett, és bizonyos módosításokkal a mai napig érvényben van.

A BEVETT TÖRTÉNELMI EGYHÁZAK KORLÁTOZOTT POLITIKAI VONZEREJE

A kommunista rendszer bukása óta az államtól névlegesen elválasztott és teljes vallásszabadságot élvező, nagyobb vallási felekezetek továbbra is az állam pénzügyeitől függtek. Ez arra kényszerítette az egyházakat, hogy együttműködjenek a kormányokkal. A történelmileg kialakult egyházak – főként a katolikus és a református egyház – politikailag mindig is a jobboldalhoz álltak közelebb, és aktív szerepet játszottak a jobboldali politikai csoportok vallási hátországának

[24] Kingsley. 2018. op. cit.

[25] Donald W. Hendon & Jason Hines, 2012. „Notes on church–state affairs." *Journal of Church and State* 54 (3), 480–491. 483–484. o.

[26] Uitz. 2012 op. cit. 965. o.

és szellemi támogatásának biztosításában.[27] A református egyház egyes részei például támogatták a Jobbikot annak szélsőjobboldali, antiszemita időszakában, a 2010-es évek elején. Hegedűs Lóránt lelkész, egy budapesti belvárosi református felekezet vallási vezetője 2013-ban mellszobrot állíttatott Horthy Miklósnak, a két világháború közötti Magyarország kormányzójának, akinek nevéhez nemcsak a zsidóság jogait korlátozó törvények fűződnek, de akinek vezetésével az ország a második világháborúban a náci Németország szövetségeseként vett részt. Eközben Hegedűs lelkész felesége 2010–2019 között a Jobbik országgyűlési képviselője volt.[28] A katolikus és a református egyház a 2015-ös menekültválság óta – amikor több százezer, többnyire muszlim vallású menekült utazott át Magyarországon – szimpatizált a kormány menekültellenes politikai kampányával. A válság csúcspontján Erdő Péter bíboros azt mondta, hogy a menekültek befogadása egyenlő lenne az emberkereskedelemmel, míg Kiss-Rigó László püspök, a legtöbb menekültet befogadó Délkelet-Magyarország katolikus püspöke nyíltan támogatta a kormány menekültellenes politikáját.[29]

Orbán Viktor kormányaiban több keresztény vezető is helyet kapott, például a már említett Balog Zoltán református lelkész, aki 2012 és 2018 között az emberi erőforrások minisztere volt, 2021-ben pedig a Magyarországi Református Egyház elnöke lett. Novák Katalin korábbi családügyi miniszter, aki 2022 óta Magyarország köztársasági elnöke, azt mondta, hogy a keresztény hite vezérelte. Novák konzervatív családi világnézetet propagált, és támogatta a gendertanulmányok megszüntetését az egyetemeken.[30] Novák egyúttal részt vett

[27] Enyedi Zsolt. 2000. „Religious and clerical polarisation in Hungary." In D. Broughton and H.-M. ten Napel eds., *Religion and Mass Electoral Behaviour in Europe*. London: Routledge, 157–176. o.

[28] Ádám Zoltán & Bozóki András. 2016. op. cit.

[29] L. Frayer. 2015. „Hungary's Catholics largely absent from refugee drama." NPR. September 20. https://www.iowapublicradio.org/2015-09-30/hungarys-catholics-largely-absent-from-refugee-drama

[30] J.-I. Brugge. 2022. „Conservative Christian Novák takes office as president of Hungary." Christian Network Europe. https://cne.news/artikel/1110-conservative-christian-novak-takes-office-as-president-of-hungary.; Lázár György.

a *World Congress of Families*, amerikai székhelyű keresztény-nacionalista csoport munkájában.[31] A Fidesznek a polgári köri mozgalom hálózatán keresztül a civil társadalmat meghódító, domináns jobboldali politikai erővé válása részben szintén a vallási hovatartozáson, a keresztény felekezetek támogatásán és a „keresztény-nemzeti középosztály" maradékainak mozgósításán alapult a kétezres években.[32]

Amikor a Fidesz 2010-ben hatalomra került, a történelmileg bevett keresztény egyházak közjogi megítélése megváltozott. Nőttek a kormány által juttatott költségvetési transzferek, és bővült a kvázi állami iskolák, kórházak és más intézmények működtetésében betöltött szerepük is. A katolikus és a református egyház egyre szorosabban együttműködtek az állammal az Orbán-rezsim megszilárdulása idején.[33] Mindazonáltal a történelmi egyházak soha nem voltak elég erősek ahhoz, hogy döntő politikai befolyást gyakoroljanak az 1990 utáni Magyarországon. Az 1990 előtti államszocialista rendszer évtizedei alatt Magyarország jelentős részben szekuláris országgá vált, a nagy keresztény egyházak szellemi autonómiája gyengült.[34] Bár a demokratikus rendszerváltás biztosította a vallásszabadságot, és felszabadította az egyházakat a közvetlen állami ellenőrzés alól, a rendszerváltás utáni Magyarországon, a korlátozott anyagi lehetőségek és viszonylag kis méreteik miatt a felekezetek mindig is a kormányzati támogatástól függtek. Habár az egyházak társadalmi és politikai státusza 2010 után emelkedett – amelynek révén kvázi hivatalos entitásokká váltak –, a történelmileg kialakult keresztény egyházak nem nyerték vissza

2018. „Katalin Novák, homophobe state secretary for family will speak in California." *Hungarian Free Press*. September 21.

[31] José Casanova. 2020. „Transnationalism and religion: The European Union, from Christian-Democratic project, to secular cosmopolitanism, to populist »Christian« neo-nationalisms." In F. Höhne and T. Meireis eds. *Religion and Neo-Nationalism in Europe*. Baden-Baden: Nomos Verlag, 29–48. 43. o.

[32] Greskovits Béla. 2020. „Rebuilding the Hungarian right through conquering civil society: The Civic Circles Movement." *East European Politics* 36(2), 247–266. o.

[33] Gábor György. 2017. op. cit.

[34] Ádám Zoltán & Bozóki András. 2016. op. cit.

önálló szellemi vonzerejüket, különösen a fiatalabb generációk és a magasabb iskolázottságúak körében. Amikor például az Orbán-rezsim egyre radikálisabb politikai intézkedéseket hozott, amelyeket a normalitás keretei között próbált értelmezni,[35] a nagy keresztény felekezetek mozgósítási kapacitását korlátozottnak találta.

Az Orbán-rezsim ideológiai radikalizálódása tehát nem a radikális keresztény csoportok nyomására történt. Lengyelországgal ellentétben[36] a nagy történelmi egyházak nem voltak abban a helyzetben, hogy a politikai kereszténység számára kiemelt pozíciót követeljenek.

Ahelyett, hogy ezek az egyházak döntő befolyást gyakoroltak volna a magyarországi jobboldali politikára – ahogyan Lengyelországban a lengyel katolikus egyház konzervatív szárnya tette –, az Orbán-rezsim vezetői anyagilag ellenőrizték és politikailag felhasználták őket. A lengyel és a magyar egyházak autonóm szervezeti kapacitásukban és politikai vonzerejükben gyökeresen eltérő pozícióit jelzi az a tény, hogy Lengyelországgal ellentétben az abortuszhoz való jog korlátozása nem szerepelt a magyar jobboldali mainstream politika napirendjén. Ez volt az a szélesebb kontextus, amelyben a Hit Gyülekezete, mint viszonylag új, karizmatikus vallási mozgalom politikai jelentőségre tett szert, az Orbán-rezsim ideológiai radikalizálódása és a demokrácia eróziója idején.

A HIT GYÜLEKEZETE RÖVID TÖRTÉNETE

A vallásszabadság 2010 utáni korlátozása leginkább az úgynevezett új vallási szervezeteket, vagyis az államszocializmus bukása után létrejött vagy népszerűvé vált vallási mozgalmakat érintette. A rendszerváltást követő években ugyanis jelentősen megnőtt az új vallási mozgalmak

[35] Sata Róbert & Ireneusz Pawel Karolewski. 2020. „Caesarean politics in Hungary and Poland." *East European Politics*, 36 (2), 206–225. o.

[36] Dorota Szelewa. 2021. „Populism, religion and Catholic civil society in Poland: The case of primary education." *Social Policy and Society* 20 (2), 310–325. o.

száma Magyarországon. E mozgalmak egy része Magyarország kereszténység előtti történelméből merített ihletet, és az ősi magyar sámánizmus egy formáját ölelte fel.[37] A népszerű új vallási szervezetek közé tartozik a Krisna-tudatúak Nemzetközi Társasága és különböző buddhista csoportok. A Nyugat felé való új nyitottság az amerikai típusú protestáns egyházakat is elhozta az országba, például a Jehova Tanúit, a baptistákat és a pünkösdistákat.[38] E csoportok közül a legnagyobb befolyással kétségkívül a Hit Gyülekezete bírt. Jelzésértékű, hogy ezt az egyházat nem érintette a 2012-es korlátozó jogalkotási reform, és meg tudta tartani kiváltságos státuszát.[39]

A Hit Gyülekezetének eredete a Kádár-korszakra nyúlik vissza. Alapítója és vezető lelkipásztora, Németh Sándor gyakorló katolikus családban született. Németh elbeszélése szerint megtérése a kommunista rendszer elnyomásával függött össze: Németh 19 éves korában megpróbált megszökni Magyarországról, de a jugoszláv rendőrség elfogta. Miután hat napot töltött a börtönben, szorgalmasan olvasta a Bibliát, és elmondása szerint 1976-ban személyes találkozása volt Jézussal.[40] Feleségével, Judittal együtt 1979-ben megalapította a Hit Gyülekezetét. A házaspár kezdetben egy budapesti magánházban tartott istentiszteleteket.

Teológiai támogatást és felszentelést – egyes források szerint felkenést[41] – a floridai Fort Lauderdale-ben működő Good News Church révén kaptak. Ezt a gyülekezetet Derek Prince, az amerikai pünkösdizmus egyik meghatározó alakja vezette. Az első tíz évben a házaspár

[37] Tamás Szilágyi. 2015. „Emerging identity markets of contemporary pagan ideologies in Hungary." In Kathryn Rountree ed. *Contemporary Pagan and Native Faith Movements in Europe*. New York: Berghahn Books, 154–174. o.

[38] A. Črnič, A. 2007. „New religions in »New Europe«." *Journal of Church and State* 49(3), 517–551. 538. o.

[39] H. Folk. 2017. „Field note: Hit Gyülekezete: A sectarian state megachurch in Hungary." *Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions* 20(3), 101–116. o.

[40] Eva S. Balogh. 2020. „Demons at work: The Assembly of Faith from the inside." *Hungarian Spectrum*

[41] Balogh. 2020. op. cit.

és imakörük underground gyülekezetként végezték tevékenységüket. A Hit Gyülekezete azonban hamarosan sikeres lett, különösen a kommunista rendszer bukása és a nyilvános vallásgyakorlatok liberalizálása után. Némethék a pünkösdisták jóléti teológiáját adaptálták, ami valószínűleg egyik oka volt az egyház népszerűségének, miután a magyar gazdaság áttért a liberális piacgazdaság modelljére.[42] A jóléti teológia, más néven a jólét evangéliuma azt tanítja, hogy a híveknek aktívan részt kell venniük a fogyasztásban, és törekedniük kell az anyagi jólét elérésére.[43] Ez a teológia különösen a gazdaságilag felemelkedő közép- és felsőbb rétegeket szólította meg a liberális piacgazdaság magyarországi kialakulását követően.[44]

Alig négy évtized alatt a Hit Gyülekezete egy magánlakáson működő, kis underground gyülekezetből az ország negyedik legnagyobb vallási közösségévé nőtte ki magát.[45] Az 1990-es években a Hit Gyülekezete a Budapest Sportcsarnokban tartott rendszeres istentiszteleteket, köztük tömeges keresztelési szertartásokat, és megközelítőleg 10 000 hívőt számlált.[46] 2002 és 2008 között a Hit Gyülekezete több mint 70 százalékkal növelte 1 százalékos adófelajánlásait.[47] A szervezet vezetői 2016-ban azt állították, hogy 70 000 tagjuk és 300 fiókgyülekezetük van Magyarországon (Balogh 2020b). Az egyház további közösségeket is alapított a nyugat-európai és az amerikai magyar bevándorlóközösségek számára. A Hit Gyülekezete budapesti központját Európa legnagyobb gyülekezeti helyének tar-

[42] Folk. 2017. op. cit. 102. o.

[43] Keith A. Roberts. & David Yamane. 2012. *Religion in Sociological Perspective*. London: Sage. 227. o.

[44] Folk. 2017. op. cit. 102. o.

[45] Folk. 2017. op. cit. 105. o.

[46] Tenkely, Cs. 2011. „The development of Pentecostalism in Central European countries: Hungary." In W. Kay and A. Dyer. eds. *European Pentecostalism*. Leiden: Brill, 244–248. o.

[47] G. Rosta. 2016. „Church and religion in Hungary: Between religious individualization and secularization." In D. Pollack, O. Müller, and G. Pickel eds. *The Social Significance of Religion in the Enlarged Europe: Secularization, Individualization and Pluralization*. London and New York: Routledge, 187–206. 193. o.

tották, heti 8000 fős látogatottságával.[48] A 2022-es népszámlálási eredmények azonban világossá tették, hogy a Hit Gyülekezete osztozik a többi egyház sorsában, hiszen veszített követőiből. Németh Sándor gyakran emlegetett 70 ezer tagot, akik rendszeresen gyakorolják a hitéletet a gyülekezetben, és 100 ezer fős társadalmi bázist. 2022-re kiderült, hogy a Hit Gyülekezetnek már csak feleannyi tagja van. Időközben Németh politikai kapcsolatainak köszönhetően a Hit Gyülekezete bejegyzett egyházként jelentős összegű állami támogatásban részesült.[49] Míg 2020-ban még több mint 40 ezren fizettek nekik adót, addig 2022-re ez a szám 36 ezerre csökkent.[50] Nemcsak a tagság csökkent, de az egyháznak való adófizetési hajlandóság is. A Hit Gyülekezete egyre közelebb került az autokratizálódó Orbán-rezsimhez, és csökkenő társadalmi és vallási jelentősége ellenére is több milliárd forintot kap a rezsimtől.

ISZLAMOFÓBIA PRÉDIKÁLÁSA

Mint már említettük, a Hit Gyülekezete korábban az SZDSZ-hez kapcsolódott, és tagjai még a párt parlamenti képviselői között is megjelentek. Feltételezzük, hogy a Hit Gyülekezetének ehhez a liberális párthoz való ilyen közelségét leginkább a két csoport korábbi számkivetettsége indokolta, valamint közös elkötelezettsége a gazdasági liberalizmus és a polgári szabadságjogok, mindenekelőtt a vallásszabadság mellett. 2010-től az egyház új szövetségesre talált Orbán Viktorban és a Fideszben, amely már abban az időben is ultranacionalista és a legtöbb ideológiai kérdésben szociálisan konzervatív párt volt.[51]

[48] Folk 2017. op. cit. 103. o.

[49] Amerikai Magyar Népszava. 2023. „Leomlottak a hazugságok, fogy a Hit Gyülekezete." *Amerikai Magyar Népszava*, szeptember 28.

[50] R. Kiss. 2023. op. cit.

[51] Dorit Geva. 2021. „Orbán's ordonationalism as post-neoliberal hegemony." *Theory, Culture & Society* 38 (6), 71–93. o.

Németh fokozatosan a muszlim migránsokat korlátozó, a gyülekezethez tartozó lakosokat védő orbáni bevándorlásellenes politika elkötelezett híve lett. Küldetésének tekintette a „keresztény Európa" védelmét és a magyar értékek megőrzését.[52] Alig három héttel a 2018-as parlamenti választások előtt Németh a szószékről arra buzdította híveit, hogy támogassák Orbánt és a Fideszt. Németh a vasárnapi istentiszteleteken arra figyelmeztette a gyülekezet tagjait, hogy az Orbán ellenzékére leadott szavazat nem más, mint „szavazat arra, hogy évente 10 000 muszlimot engedjünk be Magyarországra". A lelkész kijelentette, hogy a muszlimok „először terroristák, másodszor emberek." Németh egyértelművé tette homofób nézeteit is, és arra figyelmeztetett, hogy az ellenzék be akarja vezetni a melegházasságot.[53]

De Németh a prédikációin túl iszlamofób összeesküvés-mítoszokat is hangoztatott. A *Mandiner.hu* rendszerhű internetes portálnak adott interjújában Németh azt állította, hogy „no-go zónák" léteznek az Egyesült Királyságban, Franciaországban, Belgiumban, Németországban és Svédországban, továbbá szerinte Európát meghódítja az iszlám:

> „Nyugat-Európában vannak a modern kalifátus szigetei. Az újságok ezeket no-go zónákként emlegetik. Sikerült olyan etnikai olvasztótégelyeket létrehozniuk, amelyekben az iszlám tanításait követő marokkói, afgán, iraki és szíriai bevándorlók már nem tartják fontosnak etnikai hovatartozásukat, helyette vallási hovatartozásuk lesz az elsődleges."[54]

Németh a nyugat-európai városok úgynevezett iszlám térhódítását a globalizációval és a nemzeti szuverenitás aláásására irányuló baloldali-liberális összeesküvéssel hozta összefüggésbe. Ezt az érvet

[52] N. Jones-Gailani & G. Gőbl. 2019. „Islamophobia in Hungary: National Report 2019." In E. Bayrakli and F. Hafez eds. *European Islamophobia Report 2019*. Ankara: SETA, 388–407. p. 399.

[53] Christopher Adam. 2018. „Hungary's Pentecostal Faith Church endorses Viktor Orbán." *Hungarian Free Press*

[54] Idézi Novak. 2016. op. cit.

Orbán Viktor is többször hangoztatta.[55] Németh felvetette, hogy „van egy pont, ahol a globalizáció és a kalifátus találkozik, mert a globalizáció a nemzeti identitás felszámolását is követeli".[56] Még a baloldali liberálisok és a muszlimok szövetségét is elképzelte, és arra figyelmeztetett, hogy egy ilyen szövetség Magyarországon a demokrácia végét jelentené.[57] Mindezt annak tudatában mondta, hogy a magyarországi muszlim lakosság létszáma marginális, és néhány ezer emberről van szó, azaz a teljes lakosság mintegy 0,3 százalékát teszik ki. A 2015-ös menekültválság előtt a muszlimok és az iszlám nem volt téma a magyar közbeszédben.[58] Az iszlamofób agitáció 2015 után vált dominánssá, amit egy sor célzott muszlim- és bevándorlásellenes kormányzati kampány erősített meg.[59]

Németh az iszlámellenes érzelmek egyik leghangosabb képviselője volt az országban.[60] A muszlim bevándorlók elleni agitációjában Németh saját, szubjektív tapasztalataira is épített, amelyeket a kommunista Magyarországon tapasztalt: „Meg kell védenünk a kereszténységet, mert a marxizmus is nagy kárt okozott a kereszténységnek, a kommunizmus is nagy kárt okozott a kereszténységnek. Nos, a kulturális

[55] Visnovitz Péter & Erin K. Jenne. 2021. „Populist argumentation in foreign policy: The case of Hungary under Viktor Orbán, 2010–2020." *Comparative European Politics* 19 (6), 683–702.

[56] Idézi Novak 2016. op. cit.

[57] Uo.

[58] Csiszár, E. 2016. „Hungary." In O. Scharbrodt et al. eds. *Yearbook of Muslims in Europe*. Leiden: Brill, 302–313. 303. o.

[59] Vö. Krekó Péter, Hunyadi Bulcsu & Szicherle Patrik. 2019. *Anti-Muslim populism in Hungary: From the margins to the mainstream*. Brookings. https://www.brookings.edu/research/anti-muslim-populism-in-hungary-from-the-margins-to-the-mainstream/.; Armin Langer. 2021. „The eternal George Soros: Rise of an antisemitic and Islamophobic conspiracy theory." In A. Krouwel and A. Önnerfors eds. *Europe: A Continent of Conspiracies: Conspiracy Theories in and about Europe*. London and New York: Routledge, 163–184. o. 74–175. o. Sereghy, Zs. 2018. „Islamophobia in Hungary: National Report 2017." In E. Bayraklı and F. Hafez eds. *European Islamophobia Report*. Istanbul: SETA, 305–324. o.

[60] Zolnay János. 2015. „A Hit Gyülekezetének dzsihádja." *Beszélő*, október 19.

marxizmusra gondolok, ami nem azonos a szocializmussal. Mi éltünk a szocializmus alatt, tudjuk, milyen károkat okozott a kereszténységnek. Azt gondolom, hogy ha megengedik Magyarország iszlamizálását, akkor a magyar kereszténység soha nem fog tudni talpra állni ebből."[61]

Mint láthatjuk, Németh is használta az iszlamizáció kifejezést, amely az európai szélsőjobboldal körében gyakori kifejezésnek számít.[62] Az olyan összeesküvés-mítoszok, mint az iszlamizáció, a nagy lakosságcsere és a Nyugat alkonya egy titkos terv létezésére utalnak, amely a fehér európaiakat muszlim, illetve nem fehér bevándorlókra cserélné. Az összeesküvés-elméletek szerint az ilyen tervek mögött gyakran a liberális elit vagy a zsidók állnak.[63] E mítoszokat nemcsak a jobboldali populisták terjesztik, hanem szélsőjobboldali terroristák is.[64] Németh esetében az európai migráció szálait mozgató titokzatos ellenség a magyar származású amerikai zsidó filantróp üzletember volt, Soros György.

ÖSSZEESKÜVÉS-MÍTOSZOK HIRDETÉSE

Más pünkösdista mozgalmakhoz hasonlóan a Hit Gyülekezete is feltétel nélkül Izrael-párti, és együttműködik a hasonlóan gondolkodó amerikai prédikátorokkal és szervezetekkel. Németh Sándor a keresztény cionizmust „szolgálatának központi pillérévé" tette.[65]

[61] Idézi Novak 2018. op. cit.

[62] H. Vorländer, M. Herold, & S. Schäller. 2018. *Pegida and Right-Wing Populism in Germany*. London: Palgrave.

[63] A. Önnerfors, A. 2021. „Der große Austausch: Conspiratorial frames of terrorist violence in Germany." In A. Krouwel and A. Önnerfors (eds.), *Europe: Continent of Conspiracies: Conspiracy Theories in and about Europe*. Oxon and New York: Routledge, 76–96. o.

[64] J. Ware. 2020. *Testament to Murder: The Violent Far-Right's Increasing Use of Terrorist Manifestos*. Den Haag: International Centre for Counter-Terrorism. 5. o.

[65] D. Hummel. 2017. „The new Christian Zionism." *First Things: A Monthly Journal of Religion and Public Life* 274, 9–12. o.

A keresztény cionizmus különböző neoprotestáns csoportok hitvallása, amely azt vallja, hogy a zsidók visszatérése a Szentföldre és Izrael állam 1948-as megalapítása a bibliai próféciáknak megfelelően történt. Egyes keresztény cionisták úgy vélik, hogy a zsidók izraeli egymásra találása egyaránt jelzése és előfeltétele Jézus úgynevezett második eljövetelének. Emiatt a különböző neoprotestáns egyházak, köztük a pünkösdisták, világszerte Izrael feltétel nélküli támogatói közé tartoznak.[66]

A Hit Gyülekezete is részt vesz a keresztény cionista együttműködésben. Az egyház kapcsolatban áll a Nemzetközi Keresztény Nagykövetséggel, egy jeruzsálemi székhelyű keresztény cionista szervezettel, amely Jeruzsálemet Izrael fővárosának tekinti. Németh szövetséget kötött az izraeli Knesszet keresztény szövetségesek frakciójával és az Izrael Szövetségesei Alapítvánnyal, amely az izraeli érdekeket támogatja az Egyesült Államok kongresszusában. Németh továbbá rendszeres kapcsolatban áll Pat Robertsonnal, a *Christian Broadcasting Network* alapítójával és elnökével, aki Némethhez hasonlóan átfogja a vallás, a politika és a média területét.[67]

Balogh Éva történész felvetette, hogy a Hit Gyülekezete erős Izrael-párti álláspontja is erősíthette a Fideszhez fűződő kapcsolatát.[68] Amikor a Fidesz-kormány 2015-ben megkezdte menekültellenes kampányát, az iszlamofób hangok olyan mértékben uralták a közbeszédet, amilyenre Magyarországon még nem volt példa. A kormánynak a muszlim menekültekkel szembeni ellenszenve szövetséget kovácsolt Netanjahu izraeli jobboldali miniszterelnökkel. Ez szövetség az izraeli és a magyar jobboldali vezetés között elősegíthette Németh és a Hit Gyülekezete közeledését Orbánhoz.

[66] Y. Ariel. 2006. „Unexpected alliance: Christian Zionism and ist historical significance." *Modern Judaism*, 26(1), 74–100. o.; Armin Langer. 2017. „Wessen Idee setzt Donald Trump in Jerusalem um?" Deutsche Welle. https://www.dw.com/de/gastkommentar-wessen-idee-setzt-donald-trump-in-jerusalem-um/a-41719303.

[67] Folk 2017. op. cit. p. 103. o.

[68] Balogh. 2020. op. cit.

„Szeretné, ha Magyarországon növekedne az antiszemitizmus, a cionizmusellenesség és a kereszténygyűlölet?" – kérdezte Németh egy bevándorlásellenes beszédében, utalva arra, hogy a muszlim lakosság számának emelkedésével ezek a negatív érzelmek óhatatlanul növekedni fognak.[69] Az antiszemitizmusnak a muszlim bevándorló közösségek által Európába importált új problémaként való ábrázolása az európai politikusok körében népszerű eszköz az iszlamofóbia és a bevándorlásellenes korlátozások népszerűsítésére.[70] A Fidesz politikusai is úgy tesznek, mintha a muszlim bevándorlás korlátozásával, továbbá Netanjahuval és pártjával, a Likuddal való kapcsolatuk szorosra fűzésével védenék a helyi zsidó közösséget.[71]

Az izraeli jobboldallal való szoros kapcsolat azonban még nem garancia az antiszemita megnyilvánulások ellen. Németh állítólagos antiszemitizmuskritikája ellenére ő és egyháza többször használt antiszemita jelszavakat, például Soros György alakjával kapcsolatban. Az ilyen összeesküvés-mítoszok szerint Soros manipulálja a politikai folyamatokat Európában és világszerte. Ezeket az összeesküvés-mítoszokat erősítette fel a magyar kormány, amely azt állította, mintha egyenesen Soros állt volna a 2015-ös menekültválság mögött. Ebben a narratívában Soros terve az volt, hogy a muszlim bevándorlók támogatásával csökkentse a kereszténység hatását Európában. Egy sor országos kormányzati kampányt követően – amelyek plakátokon és különböző médiacsatornákon egyaránt zajlottak – a Fidesz-kormány benyújtotta a „Stop Soros" elnevezésű törvénycsomagot. Jogszabály korlátozta az NGO-k mozgásterét, és fenyegetőleg még börtönbünte-

[69] Benjamin Novak. 2018 „Faith Church leader denies being in cahoots with Fidesz." *The Budapest Beacon*. Novak, Benjamin. 2018. „Faith Church founder Rev. Sándor Németh uses sermon to endorse Viktor Orbán and Fidesz." *The Budapest Beacon*.

[70] E. Özyürek. 2016. „Export–import theory and the racialization of antisemitism: Turkish- and Arab-only prevention programs in Germany." *Comparative Studies in Society and History* 58(1), 40–65. o.

[71] Langer 2021. op. cit. 177–178. o.

tést is beígért azon alkalmazottaiknak és aktivistáinak, akik a menekülteknek segítettek.[72]

Németh aktívan részt vett Soros démonizálásában. Rodney Howard-Browne amerikai lelkész a budapesti Hit Gyülekezetében tett látogatása után azt állította, hogy a magyar pünkösdisták „egymaguk rúgták ki Soros Györgyöt Magyarországról". A lelkész felidézte, hogy Németh azért kérte előzetes segítségét, „mert Soros azon próbál dolgozni, hogy az én [Németh] pénzemet elzárja, és támadja a tizedet és mindent".[73] Németh Sorosról és állítólagos nemzetközi elitjéről szóló antiszemita toposzt is felhasznált egy „nemzetközi evangélikus-karizmatikus vezetőknek" címzett levelélben, amelyben kijelentette, hogy „Soros és más, titkos tevékenységet folytató befolyásos személyek mindent megtesznek azért, hogy megakadályozzák az antiglobalista, bevándorlásellenes, nacionalista és keresztény politikai erők megerősödését Európában."[74]

Természetesen önmagában nem antiszemitizmus Sorost kritizálni. Az a felvetés azonban, hogy Soros és egy titkos nemzetközi elit a migráció előmozdításával próbálná aláásni a kereszténységet Európában, a hagyományos antiszemita kódokkal operál.[75] Ez a hiedelem azon a mítoszon alapul, mely szerint a zsidók kollektíven összeesküvést szőnének a keresztények ellen, és manipulálnák a világpolitika történéseit.[76] Ez az összeesküvés-elmélet jól illeszkedik az „ötödik hadoszlop" politikájába, amely szerint a társadalom bizonyos csoportjai ellenséges

[72] Langer 2021. op. cit. p. 167; Armin Langer. 2022. „Dog-whistle politics as a strategy of American nationalists and populists: George Soros, the Rothschilds, and other conspiracy theories." In C. Schapkow and F. Jacob eds. *Nationalism and Populism: Expressions of Fear or Political Strategies?* Berlin and Boston: De Gruyter, 157–187. 160–161. o.

[73] Stephen E. Strang. 2019. „Power of God falls on church that »singlehandedly kicked George Soros out of Hungary«." CharismaNews. https://www.charismanews.com/opinion/76065-power-of-god-falls-on-church-that-singlehandedly-kicked-george-soros-out-of-hungary

[74] Németh 2018. op. cit.

[75] Berend, Nóra 2022. „Renationalized history and antisemitism in Hungary" *Israel Journal of Foreign Affairs*. https://doi.org/10.1080/23739770.2022.2092983.

[76] Armin Langer. 2021. op. cit.; Armin Langer. 2022. op. cit. 162. o.

külső szereplőkkel együttműködve, összeesküvést szőnek a nemzeti erők pozícióinak felforgatása érdekében. Ugyancsak ennek része az a meggyőződés, hogy létezik egy erős külföldi szereplő, akinek ellenséges szándékai vannak a nemzettel szemben. A mítosz következő eleme, ez az ellenséges külföldi szereplő arra motiválja hazai híveit, hogy a nemzet megosztására és gyengítésére irányuló tervét végrehajtsák. Az „ötödik hadoszlopos" összeesküvés-mítosz azt a széles körben elterjedt meggyőződést is tartalmazza, mely szerint maga a kapcsolat és a megvalósításra váró terv el vannak rejtve a nyilvánosság elől. Végül idetartozik az abban való hit, mely szerint a külföldi hatalom fenyegetésével szembeni fellépés megköveteli e hazai ügynökök leleplezését, korlátozását és esetleg kiűzését a nemzeti politikából.[77] Ahogy az egyik ismert kutató megjegyezte, ha valaki „a nemzetközi gazdaságot alattomosan fojtogató zsidók elképzeléseit akarná démonizálni, akkor erre a célra nincs alkalmasabb célszemély, mint Soros György, a világ legvirágzóbb befektetési alapjának, a bolygó legpotensebb befektetési csoportjának létrehozója és működtetője". E sztereotip beállításban Soros mindenkinél jobban stigmatizálható, és egyúttal felelősnek tehető a nemzetközi zsidóság baljós gazdasági hatalmáért.[78]

A magyarországi kereszténység állítólagos veszélyeztetettsége alapján a Hit Gyülekezetének vezetője arra figyelmeztetett, hogy „erkölcsi kötelességünk mindent megtenni annak érdekében, hogy megakadályozzuk egy olyan kormány létrejöttét az EU-ban, amely a homoszexuális házasságok, az áltudományos genderideológiák, az abortusz és a kábítószer liberalizálása, a kötelező migránskvóták és minden más, a zsidó-keresztény világnézetünkkel ellentétes dolog elfogadására akarja kényszeríteni tagállamait".[79] A lelkész szerint mindezekre a „problémákra" Orbán a megoldás: „Magyarország

[77] Erin K. Jenne, András Bozóki, and Péter Visnovitz. 2022. „Antisemitic tropes, fifth columnism, and 'Soros-bashing': The curious case of Central European University." In Harris Mylonas & Scott Radnitz eds. *Enemies Within: The Global Politics of Fifth Columns*. Oxford: Oxford University Press, 45–72. 48. o.

[78] Stephen J. Whitfield. 2018. „The persistence of the protocols." *Society* 55, 417–421. o.

[79] Németh. 2018. op. cit.

miniszterelnöke, Orbán Viktor az ilyen politikák ellen foglalt állást. Remélhetőleg folytatja a nehéz és keskeny utat, amely Magyarországot az eljövendő új korszakba vezetheti." A lelkész és egyháza bevándorláselleneségének és Orbán-párti érzelmeinek hirdetése azonban nem korlátozódik a templomok falaira. Az elmúlt években Németh komoly médiabirodalmat épített ki, és a Hit Gyülekezetén kívül is sikerült tömegeket elérnie.

Az iszlámellenességen túl a Hit Gyülekezete általában a társadalmi konzervativizmus értékeit terjeszti, és támogatja az Orbán-kormány kulturális programját. Nemcsak a családi értékeket hirdeti, és az abortuszellenes elkötelezettséget támogatja, hanem úgy tűnik, határozottan ellenzi a nemek társadalmi konstrukcióként való felfogását is. A kormány és az egyházak szilárdan hisznek abban, hogy az embereket születésüktől fogva bináris biológiai különbözőségük (a két nem) választja el egymástól. Ezek a biológiai jellemzők állítólag egész életük során kizárólagos módon meghatározzák az emberek identitását. Az Alaptörvény tizedik módosítása kimondta, hogy „az apa férfi, az anya pedig nő", és ennek alapján a kormány további intézkedéseket vezetett be az azonos nemű párok gyermekvállalásának és gyermeknevelésének diszkriminációjára. Ezek a párok nem kaphatják meg automatikusan a gyermekvállalás jogát, hanem arra a kormánytól kell engedélyt kérniük. Eközben a kormány ismételten azt állítja, hogy a melegeket és leszbikusokat egyenlően kezeli a heteroszexuálisokkal, sőt a kormánypárti tisztviselők még azt is hozzáteszik, hogy épp az ő muszlimellenes migrációs politikájuk a legjobb garancia arra, hogy a melegek és leszbikusok elkerüljenek mindenféle zaklatást.

2010 óta az Orbán-kormány két alkalommal kezdeményezett népszavazást. 2016-ban a migráció kezelését szolgáló európai kvótarendszer ellen indított népszavazást, amit elvesztett. Bár a kampányt intenzív iszlamofób propaganda kísérte, amelyben összekapcsolták az iszlámot a terrorizmussal, a népszavazási részvétel a törvényben előírt küszöb alatt maradt, és ezért eredménytelennek bizonyult. Ennek következtében a kormány nem tudta jogilag érvényesen elmozdítani a kvótarendszert, noha az Orbán-rezsim továbbra is elutasította a Közel-Keletről érkező menekültek befogadását.

Öt évvel később a kormány újabb népszavazást kezdeményezett, ezúttal az úgynevezett genderideológia ellen. A népszavazás célja az volt, hogy a választók támogatását megnyerje egy korábbi „gyermekvédő" jogszabályhoz, amellyel Orbán Viktor – a Putyin nevéhez kötődő orosz jogalkotást követve – tudatosan összekeverte a homoszexualitást a pedofíliával. A részvétel növelése érdekében a népszavazást a 2022-es országos választások napjára időzítették. A népszavazás négy, a korábbi homofób törvényhozás fogalmazásánál kicsit enyhébb kérdése a következő volt: 1. Támogatja-e, hogy a szexuális orientációról szülői beleegyezés nélkül tanítsanak kiskorúakat a közoktatási intézményekben? 2. Támogatja-e a nemi átalakító terápiát kiskorú gyermekek számára? 3. Támogatja-e, hogy kiskorú gyermekek korlátlanul ki legyenek téve olyan szexuális tartalmú médiatartalmaknak, amelyek hatással lehetnek a fejlődésükre? 4. Támogatja-e a nemváltoztató médiatartalmak kiskorúaknak történő bemutatását?

A népszavazás újra eredménytelennek bizonyult, mert a szavazók többsége nem tudta értelmezni a kérdéseket a mindennapi életében. A kormánypárti szavazók számára a téma túl bonyolultnak bizonyult. A Fidesz megnyerte az országgyűlési választásokat, de a népszavazás – a viszonylag magas, de nem elégséges arányú részvétel ellenére – eredménytelen maradt.

Általában véve az autokráciák nem kedvelik a kétértelműséget, a fluiditást, a bizonyossság hiányát és a kontextualizálást, ezért ellenzik a választott identitás és a társadalmi konstruktivizmus liberális elképzeléseit. Az egyszerűsített bináris oppozíciókat és az előre meghatározott, megkérdőjelezhetetlen, rögzített identitásokat részesítik előnyben. Az autoriter kormányok szabadság helyett biztonságot ígérnek az embereknek, ezért úgy gondolják, hogy a rögzített identitások propagálása megkönnyíti uralkodásukat. Végső soron, Orbán muszlim migránsokkal és a genderideológiával kapcsolatos politikáját a hatalmi érdekek határozzák meg. Céljait elérendő, a rezsim vezetője elhatározta, hogy a pünkösdi hitvallású egyház segítségét is igénybe veszi a hagyományos társadalmi szerepek és identitások megerősítésének politikájában.

NÉMETH SZEREPE A MÉDIATÉRBEN

A magyarországi médiakínálatot a kormány által ellenőrzött média elsöprő dominanciája jellemzi. Ennek eredményeként a migráns- és muszlimellenes narratívák „a mai politikai és médiakörnyezetben nagyrészt megkérdőjelezhetetlenek".[80] Ahogy azt Vidra Zsuzsanna megfigyelte,[81] szinte az összes magyarországi médium terjeszt iszlamofób eszméket, habár eltérő mértékben. Tudósításaik az iszlámot és a muszlimokat többnyire az iszlamista terrorizmusra és a bevándorlásellenes üzenetekre redukálják. Ez egyaránt igaz az állami rádió- és tévécsatornákra és a legtöbb magánmédiára. A muszlim menekülteket és migránsokat „Európa inváziójának" részeként ábrázolják, és ez 2015, a „menekültválság" éve óta folyamatosan így van.[82]

A Hit Gyülekezetéhez kapcsolódik néhány olyan csatorna, amely rendszeresen iszlamofób, bevándorlóellenes üzeneteket közvetít. Az *Átlátszó* internetes portál és a *Magyar Hang* hetilap oknyomozó riporterei kiderítették, hogy Németh egy Liechtensteinben bejegyzett offshore cég segítségével többségi tulajdonrészt szerzett az ATV tévécsatornában.[83] Az ATV évtizedeken át fontos információforrás volt a baloldali-liberális szavazók számára, még az SZDSZ megszűnése után is. Míg az első Orbán-kormány idején Németh Sándor és a Hit Gyülekezete páriák voltak a magyar politikában, addig 2010 után Németh közeledni kezdett az Orbán-rezsimhez. Nem csoda, hogy a Hit Gyülekezete 2012-re jogilag megkapta az általa remélt „bevett" egyházi státuszt.

[80] Sereghy Zsolt. 2018. „Islamophobia in Hungary: National Report 2017." In E. Bayraklı and F. Hafez eds. *European Islamophobia Report*. Istanbul: SETA, 305–324. o.

[81] Vidra Zsuzsanna. 2019. „Countering Isl o.amophobia in Hungary." In I. Law, A. Easat-Daas, A. Merali, and S. Sayyid. eds. *Countering Islamophobia in Europe*. Cham: Palgrave Macmillan, 123–152. o.

[82] Jones-Gailani & Gőbl 2019. op. cit. 399. o.

[83] Bodoky Tamás. 2020. „Wealthy pro-Orbán pastor secretly took over ownership in opposition-leaning TV channel, ATV." *Atlatszo.hu*.

A korábban Magyarország utolsó ellenzéki tévéadójaként ismert ATV Németh 2010-es évekbeli kormánypárti manőverei után szelektíven kormánypárti üzeneteket kezdett sugározni, miközben átmenetileg megtartotta általános ellenzéki profilját. A Hit Gyülekezete 2014 óta jelentős támogatásban részesül, az ATV pedig megrendeléseket és reklámokat kap a kormánytól. Eközben Németh elkezdett kormánypárti üzeneteket propagálni. Fontos ideológiai kérdésekben, különösen az iszlamofóbiában, a családi értékekben és a rendvédelem kérdésében a tévécsatorna a kormány mellé állt. Ahogy Németh erősítette kormánypárti politikai pozícióját, úgy tudta növelni részesedését az ATV-nél is.

Az ATV-nél dolgozó munkatársak panaszkodtak a televízió erősödő szerkesztői elfogultságára, és arra, hogy szerintük a kereskedelmi televízió korábbi ellenzéki szerkesztői hozzáállásától való határozott eltérés tapasztalható.[84] Egyes kutatók rámutattak az egyház szerepére „Orbán Viktor propagandaállamának" kiépítésében.[85] Bár Németh tagadta azokat a vádakat, hogy az ATV irányvonalát a Fidesz érdekei szerint alakítaná, elismerte, hogy a „állami hirdetések nagyon fontosak az [ATV] pénzügyei szempontjából".[86] Miközben az Orbán-kormány megnehezítette – egyes esetekben lehetetlenné tette – a független médiacsatornák munkáját,[87] soha nem fenyegette a Hit Gyülekezetéhez kötődő állomásokat.

[84] Eva S. Balogh. 2020. „Hungary's very own Elmer Gantry?" *Hungarian Spectrum*. Bódis András. 2021. „Hungary's government in reality controls more than half of leading media." *Balkan Insight*. január 14. https://balkaninsight.com/2021/01/14/hungarys-government-in-reality-controls-more-than-half-of-leading-media/

[85] Haraszti Miklós. 2020. „Viktor Orbán's propaganda state." In János M. Kovács and Balázs Trencsényi. eds. *Brave New Hungary: Mapping the „System of National Cooperation."* Lanham: Lexington Books, 211–224. 219. o.; Benjamin Novak. 2018a. „Faith Church leader denies being in cahoots with Fidesz." *The Budapest Beacon*. Benjamin Novak. 2018b. „Faith Church founder Rev. Sándor Németh uses sermon to endorse Viktor Orbán and Fidesz." *The Budapest Beacon*.

[86] Novak 2018a. op. cit.

[87] Haraszti 2020. op. cit.

Ezek a fejlemények megkérdőjelezik Holly Folk tézisét, mely szerint a Hit Gyülekezete nem az amerikai pünkösdi egyházak másolata, mivel ez a közösség „határozottan kiáll a vallásszabadság és más polgári jogok, például a sajtó- és egyesülési szabadság mellett, és határozottan ellenzi a fasizmust".[88] Habár ez 2010 előtt valóban így volt, Orbán autoriter populista rendszerváltása óta a Hit Gyülekezete aktív szerepet játszik a sajtószabadság veszélyeztetésében és a rendszer legitimálásában. E sorok írói Orbánt és a Fideszt önmagában nem tartják fasisztának, de ezen a téren vita van az elemzők között. Számos megfigyelő a Fidesz retorikáját és politikai érvelését lényegében fasisztának vagy fasisztoidnak minősítette.[89] A Hit Gyülekezete ellenzi a fasizmust önmagában, de mégsem zavarja sem az agresszív nacionalista és az ellenfeleket szisztematikusan megbélyegző, dehumanizáló retorika, sem az Orbán és a Fidesz által folytatott, autokratizálódó politika. Éppen ellenkezőleg, a Hit Gyülekezete hozzájárult a bevándorlók, a muszlimok és az abortusz kérdésében *pro choice* álláspontot képviselő állampolgárok megbélyegzéséhez, ahogyan fenntartja az antiszemita összeesküvés-mítoszokat is. Ez hasonló az amerikai Republikánus Párton belüli szélsőjobboldali tömörülésekhez, amelyek szintén hajlamosak megbélyegezni a fenti társadalmi csoportok tagjait.[90]

A Hit Gyülekezete, illetve Németh Sándor személyesen nemcsak az ATV tulajdonosa, ahol fia, Németh Szilárd vezérigazgatóként dolgozik, hanem jelentős befolyása van a Spirit FM rádióra is, amely a fia egyesületének tulajdonában van. A Spirit FM összes műsorvezetője az ATV székhelyén van bejegyezve, és a két médium műsorvezetői között jelentős az átfedés. A Spirit FM rendszeresen megismétli az ATV egyes műsorait. Az Orbán-rezsim médiahatósága 2022-ben,

[88] Folk 2017. op. cit. 108. o.

[89] Jason Stanley. 2020. *How Fascism Works: The Politics of Us and Them*. New York: Random House. Bartus László 2015. *Az Unió első fasiszta állama*. Budapest: Wesley; Ungváry Rudolf. 2014. *A láthatatlan valóság: A fasisztoid mutáció a mai Magyarországon*. Bratislava: Kalligram.

[90] Armin Langer. 2022. op. cit.; Nancy MacLean, Nancy. 2017. *Democracy in Chains: The Deep History of the Radical Right's Stealth Plan for America*. New York: Penguin.

annak lejárta után elvette a frekvenciaskálát a liberális Klubrádiótól, és a Spirit FM-nek ítélte oda. Ez a frekvenciaosztási eljárásba való törvénytelen, közvetlen kormányzati beavatkozás lehetővé tette, hogy a Hit Gyülekezete 10 évre megkapja a frekvenciát.[91] Mindez világossá tette a kormányzat azon szándékát, hogy a megmaradt félautonóm intézményeket szorosabban ellenőrizze, illetve a közvetlen propaganda és a közvetett manipuláció közötti mozgásteret kiszélesítse.

Németh tagadta, hogy „összejátszana a Fidesszel",[92] ennek ellenére, ahogy fentebb is láttuk, a tiszteletes több alkalommal is kifejezte támogatását Orbán mellett. Úgy tűnik, Némethnek és egyházának Orbánhoz való hűsége kifizetődött. Amellett, hogy a 2012-es vallásjogi reform után nem törölték a bevett egyházak nyilvántartásából – ahogy az összes többi pünkösdi egyházat –, 2018-ban a Fidesz-kormány 758 millió forintot juttatott a Hit Gyülekezetének. Ebből 394 millió forintot egy konferenciaközpont építésére szánták a Hit Park bővítéseként, az egyház budapesti központjában. A másik 364 millió forintot a Németh által alapított pünkösdi teológiai iskola, a Szent Pál Akadémia kapta.[93]

2020-ban a kormány megállapodást írt alá a Hit Gyülekezetével. A pünkösdi közösség sajtóközleménye szerint „[a] kormány a legnagyobb magyar evangélikus egyház tevékenységét a társadalom számára értékesnek ismerte el. Európában egyedülálló, hogy egy kormány nemcsak teljes vallásszabadságot biztosít egy karizmatikus evangélikus egyháznak, hanem ugyanolyan jogi és pénzügyi támogatást nyújt számukra, mint a többi főáramú felekezetnek."[94] Nincs akadálya annak, hogy Németh, egyháza és a Fidesz közötti jó kapcsolat a következő években is folytatódjék.

[91] Rényi Pál Dániel. 2022. „A saját médiatörvényét is kijátszotta a hatalom, hogy bebetonozhassa a Németh-család rádióját." *444.hu*.

[92] Novak 2018 op. cit.

[93] Német Tamás. 2017. „758 milliót ad a kormány a Hit Gyülekezetének." *Index*.

[94] Hit Gyülekezete 2020. A kormánnyal kötött megállapodás.

KÖVETKEZTETÉSEK

A Hit Gyülekezete rendszerváltás utáni története egy korábban elnyomott, antikommunista gyülekezet története, amelynek vezetője, Németh Sándor lelkész mindent megtett azért, hogy a pünkösdi keresztény közösség elfogadott egyházzá váljon Magyarországon. Ennek érdekében Németh igyekezett szövetséget kötni befolyásos politikai erőkkel, először a rendszerváltás legradikálisabb képviselőjével, a liberális SZDSZ-szel. Ahogy a Hit Gyülekezete tagsága dinamikusan növekedett az 1990-es és 2000-es években, a politikai pártok egyre inkább felkarolták az alulról szerveződő közösséget, az általuk remélt, közel 100 000 szavazó megnyerése érdekében. Bár a Hit Gyülekezete közel sem volt olyan befolyásos, mint a magyar katolikus egyház vagy a református és zsidó közösségek, tagjainak elkötelezett és fegyelmezett politikai aktivitása vonzónak bizonyult a pártok számára.

Kimutattuk, hogy Németh erőfeszítései összességében sikeresek voltak, mert a 2010-es hatalomváltás után Orbán Viktor kétharmados parlamenti többséggel a Hit Gyülekezetét bevett egyházi státuszba emelte. Ezzel egyidejűleg azonban nemcsak a Hit Gyülekezete társadalmi befolyása nőtt, hanem az ország politikai rendszere is alapvetően megváltozott.[95] A liberális demokráciát előbb egy illiberális-populista hibrid rendszer, majd egy személyre szabott autokratikus rendszer váltotta fel. Ebben a centralizált politikai rendszerben a Hit Gyülekezete jelentős politikai befolyásra tett szert, nagyrészt a növekvő médiabirodalma révén.

A Hit Gyülekezete felemelkedése az autokratikus rezsim politikai kísérletének tekinthető. Bár névlegesen függetlenek az államtól, a nagy bevett egyházak Magyarországon továbbra is az állami finanszírozástól függnek, és gyakorlatilag kénytelenek együttműködni a

[95] András Bozóki 2015. „Broken democracy, predatory state, and nationalist populism." In Krasztev Péter & Jon Van Til. eds. *The Hungarian Patient: Social Opposition to an Illiberal Democracy*. Budapest and New York: CEU Press, 3–36; Kovács János M. & Balázs Trencsényi eds. 2020. *Brave New Hungary: Mapping the „System of National Cooperation"*. Lanham: Lexington Books.

hivatalban lévő kormánnyal. Mivel a politikai jobboldal, beleértve az Orbán-féle Fideszt is, hagyományosan a nagyobb keresztény felekezetek támogatásával igyekezett növelni legitimitását, az állam és egyház közötti kapcsolat különösen szoros volt a jobboldali kormányok idején. Ennek következtében a nagy bevett egyházak ellenőrzése stratégiai jelentőséggel bírt az Orbán-rezsim számára, főképpen két legnagyobb felekezet, a katolikusok és a reformátusok tekintetében. Az egyházak politikai alárendeltsége azonban csökkentette autonómiájukat, hitelességüket, és aláásta szellemi függetlenségüket.

Jelentős médiabirodalmat irányító pünkösdi karizmatikus egyházként a Hit Gyülekezete további spirituális erőforrásokat és politikai mozgósító kapacitást kínált a radikalizálódó rezsim számára, amelyet a nagyobb, történelmileg bevett egyházak nem tudtak vagy részben nem is akartak létrehozni. Ellentétben néhány olyan demokratikus országgal, ahol erős hagyománya van az egyház és az állam szétválasztásának, Magyarországon nem fordult elő, hogy egy karizmatikus keresztény közösség önmagától vált volna politikailag befolyásossá. Sokkal inkább arról van szó, hogy az autoriter állam saját politikai céljaira használta fel a bevett egyházi státuszért küzdő gyülekezetet.

Paradox módon a Hit Gyülekezetének felemelkedése politikai autonómiájának elvesztésével járt együtt. Ma a Hit Gyülekezete nemcsak vallási közösség, hanem a gyülekezetet vezető lelkész családjának sikeres üzleti vállalkozása is. A karizmatikus gyülekezetet a kormány korrumpálta és kooptálta, így a korábban autonóm közösség az Orbán-rezsim egyik politikailag legelkötelezettebb legitimációs intézményévé vált. A Hit Gyülekezete körüli fejlemények jól illusztrálják a magyarországi keresztény-nemzeti politika útját, amelyben a kereszténység ideológiailag radikalizált változatát az egyre autokratikusabb politikai rezsim eszközként használja fel.

(2023)

Osztály, állam és függőség az európai félperiférián

Scheiring Gábor könyve[1] rendkívül gondolatgazdag, számos új nézőpontot felvető, provokatív írás a magyar demokrácia elhalálozásáról. Ritkán olvasni magyarul ennyire átgondolt, igényes, jól strukturált munkát, amelyben az elméleti és empirikus részek egymásra épülve erősítik az írás fő állításait. A szerző az Orbán-rezsimet – egyezően a hazai és nemzetközi politikatudomány domináns álláspontjával – versengő vagy választásos önkényuralmi rendszernek tekinti, és ebből következően a hibrid rezsimek körében helyezi el.[2] De ez a könyv kevésbé szól a már előrehaladott állapotban lévő Orbán-rezsim természetéről,[3] mint inkább kialakulásának okairól.

A szerző a rendszerváltással létrejött törékeny magyar demokrácia történelmi kudarcának elsődleges okát a Kelet-Európában 1989 után dominánssá vált piaci fundamentalizmusban látja. Ennek elveit – dióhéjban a privatizáció, a dereguláció, a sokkterápia, a pénzügyi és kereskedelmi liberalizáció, a makrogazdasági stabilizáció és a piaci

[1] Scheiring Gábor 2019. *Egy demokrácia halála: Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. Budapest: Napvilág.

[2] Vö. Steven Levitsky & Lucan A. Way, 2010. *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War*. Cambridge, Cambridge University Press. Andreas Schedler ed. 2005. *Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition*. Boulder, Lynne Rienner; Andreas Schedler. 2015. *The Politics of Uncertainty: Sustaining and Subverting Electoral Authoritarianism*. Oxford, Oxford University Press.

[3] Vö. Scheiring Gábor & Szombati Kristóf. 2019. „Ezért nem rengették meg a rabszolgatörvény-ellenes tüntetések az Orbán-rezsimet: A baloldali politika strukturális csapdája." *Mérce*, december 26.

társadalom fogalmait – a magyar pártok elfogadták, így a középosztály alatti választói csoportok az 1990-es években nem találtak maguknak olyan politikai alternatívát, amely a szabadság mellett az egyenlőség elvét is hitelesen képviselte volna. Végül ezek a választók, türelmüket vesztve, a „nemzet" kirekesztően értelmezett fogalmával operáló jobboldal és a szélsőjobboldali erők mellé sorakoztak fel. Scheiring kimutatja, hogy jelentős választói csoportoknál a változás lényegében abban állt, hogy az „osztály" fogalmát behelyettesítették a „nemzet" fogalmával, anélkül hogy kezdetben tartalmilag változtattak volna alapvető beállítódásukon. A munkások, akik a kétezres évek elején még nem voltak fogékonyak az etnicista ideológiára,[4] az évtized végére már többnyire abból indultak ki. A 2010-es politikai fordulat véget vetett a liberális demokrácia korszakának, és a választók szabad utat engedtek egy (kezdetben majoritárius demokratának nevezett) illiberális, versengő önkényuralmi rendszer kibontakozásának.

Mivel Scheiring az 1990–2010 közötti korszakot hol demokráciának, hol pedig „szimulált demokráciának" nevezi, nem mindig világos, hogy pontosan mire gondol. Az én értelmezésemben a szerző elitvezérelt, intézményközpontú demokráciát ír le, amely az évek során is féloldalas maradt, mert nem erősödött meg az aktív társadalmi részvétel. Ennélfogva a demokrácia fogalmát sokan csak a többpártrendszerrel azonosították. E demokratikus deficithez képest azonban a szimuláció fogalma szándékosságot tételez fel a politikai cselekvők részéről, amit túlzás lenne a fenti húsz év egészére kiterjeszteni. Benyomásom szerint itt inkább arról lehet szó, hogy a kapitalizmus és a demokrácia együttes megjelenése súlyos ellentmondásokkal terhelt folyamat volt. Abból a tényből, hogy a demokráciák csak a kapitalista rendszerekben maradtak életben, még nem következik, hogy az újonnan létrejött kapitalizmus automatikusan demokráciához vezet. Az sem biztos, hogy a születőben lévő piacgazdaság automatikusan konszolidálja a történeti előzmények nélkül, nemzetközi dominóhatásra létrejött, félperiférias demokráciát.

[4] Vö. Szalai Erzsébet, 2004. „Tulajdonviszonyok, társadalomszerkezet és munkásság." *Kritika*, 33 (9), 2–6.

A szerző által „szimulált demokráciának" nevezett korszak inkább a 2010-től kezdődő periódusra illik, amikor a rezsim – a kormányfő által „pávatáncként" leírt formában – a hivatalos politika rangjára emelte a kettős beszédet.[5] Az időszak meghatározó pillanatai közé tartozott az egyoldalú alkotmányozás (2011), az Alaptörvény negyedik kiegészítése, amely szétzilálta a jogállamiságot (2013), a szabad, de nem tiszta választások lebonyolítása és az „illiberális demokrácia" meghirdetése (2014). Ebbe a sorba illeszkedett a menekülthullám által jelentett veszélyek felnagyítása és propagandisztikus átértelmezése (2015), valamint a hatalmon lévő párt céljainak szolgálatába állított népszavazás (2016). Mivel az illiberális demokrácia fogalma – félrevezető elnevezése ellenére – nem demokrácia, hanem hibrid rezsim, a kormányfő végül így deklarálta szakítását a rendszerváltás után fennállt nyugatias, demokratikus rendszerrel. A hibrid rezsim tipikus kommunikációs stratégiája a kettős beszéd, amely a hatalmon lévő politikai vezetők hazai és nemzetközi politikájában egyaránt megjelent. A Fidesz 2018-as, „félig szabad" választásokon aratott győzelme után a pávatáncra egyre kevésbé volt szükség, habár a választásos autokrácia egészen a 2020-as felhatalmazási törvény elfogadásáig fennmaradt.[6] Az Orbán-rezsim létrejöttének fő társadalmi oka Scheiring szerint a munkásosztály és a nemzeti tőkésosztály párhuzamos lázadása volt a neoliberális versenyállam teremtette növekvő egyenlőtlenséggel és bizonytalansággal szemben. Úgy vélem, a szerzőnek abban igaza van, hogy a munkásság jelentős részénél valóban lázadásról volt szó: épp erre utal, hogy nemcsak a Fidesz, de a Jobbik is látványosan megerősödött. Nem a leendő hatalomhoz való „dörgölőzés" kezdődött, hanem új, radikális megoldásokat hirdető politikai ágensek kereséséről, amelyek a baloldali-liberális koalíciós kormány politikájával szemben határozták meg magukat.

[5] Vö. Magyar, Bálint & Vásárhelyi, Júlia. eds. 2017. *Twenty-Five Sides of a Post-Communist Mafia State*. Budapest–New York, CEU Press. Kovács, János Mátyás–Trencsényi, Balázs. 2020. *Brave New Hungary: Mapping the System of National Cooperation*. Lanham–Boulder, Lexington Books.

[6] Kim Lane Scheppele. 2020. „Orbán's emergency." *Hungarian Spectrum*, március 22.

Ám a hazai tőkések esetében ez a szembenállás korántsem volt ilyen éles, így a váltás sem. Az ő esetükben nem annyira lázadásról vagy ideológiai azonosulásról, hanem sokkal inkább a 2010-re felemelkedő Fidesz által teremtett új politikai környezethez való rugalmas alkalmazkodásról volt szó. Azok a magyar tőkések, akik nem tudtak versenyezni a magasabb bért fizető, jobb munkakörülményeket teremtő és még a szakszervezetek működését is toleráló multinacionális cégekkel, politikai lojalitásukért cserébe a protekcionista nemzetállamnál kerestek menedéket. Ezt bizonyítja, hogy a Scheiring által „jobboldali tőkéseknek" nevezett csoport tagjai a számukra rendelkezésre álló két jobboldali párt közül szinte kivétel nélkül a Fideszt választották, nem pedig a Jobbikot. A felemelkedő jobboldali erők közül csak a hatalomra kerülésre esélyes (majd hatalomra kerülő) párt felé fordultak, mert attól remélhettek szabályozási előnyöket és állami juttatásokat.

Habár az *Egy demokrácia halála* elsősorban kritikai politikai gazdaságtani elemzés, Scheiring Gábor bebizonyítja, hogy otthonosan mozog a politikai szociológia és a szűkebben vett politikatudomány nemzetközi szakirodalmában is. Végigelemzi a liberális demokrácia bukására vonatkozó domináns magyarázatokat, amelyek között a politikai elitek normaszegésére, a kulturális determinizmusra, a modernizáció kifulladására és a világrendszer hatásaira hivatkozó értelmezéseket emeli ki. A politikai voluntarizmusra összpontosító elitista magyarázatokat joggal érheti kritika mind a modernizációelmélet, mind pedig a világrendszer-elmélet képviselői részéről. Ám az egy országra vonatkozó, esettanulmányt igénylő kérdésekre a túl általános világrendszer-elméletnél az intézményelmélet vagy a politikai ágensek szerepét vizsgáló elitelmélet jobb válaszokat ad.

AZ OSZTÁLY FOGALMA

A könyv kulcskategóriái az osztály, az állam és a függőség fogalmai. Scheiring Gábor könyvének egyik újítása, hogy bátran rehabilitálja az osztályelemzést, és hangsúlyozza, hogy az osztály fogalma a 21. század buboréktársadalmaiban, az instabillá vált politikai környezetben és az

individualizált tömegtársadalomban sem veszítette el létjogosultságát. Ragaszkodik hozzá, hogy a Marx által bevezetett fogalom – amelyet a 20. század második felében többször elparentáltak – továbbra is aktuális, még ha nem is pontosan úgy, ahogy azt Marx elképzelte. A szerző a munkásosztályhoz tartozók körébe sorolja mindazokat, akik tudásukat vagy munkaerejüket adják el, ám egyúttal azt is leszögezi, hogy a mai társadalmakat már nem lehet pusztán két osztályra, a munkásokra és a tőkésekre tagolni.

A munkásosztályon belül Scheiring különbséget tesz képzett és képzetlen munkások között, a tőkésosztályon belül pedig a transznacionális és a nemzeti tőke képviselői között. „Szűkebb értelemben" a munkásosztály fogalmán azokat érti, „akik megélhetésük biztosítása érdekében kénytelenek saját munkaerejüket áruba bocsátani, és nem rendelkeznek jelentős mértékben sem gazdasági, sem kapcsolati, sem tudástőkével".[7] Azzal azonban, hogy mit tekint *tágabb értelemben* vett munkásosztálynak, a szerző adós marad. Egy pillanatra úgy tűnik, mintha a technokráciát is idesorolná, ám később leszögezi, hogy a menedzsereket és a szakértelmiséget a munkásságtól elkülönülő, új, kozmopolita technokrata osztálynak tekinti, amely végső soron közelebb áll a tőkésekhez, mint a munkásosztályhoz. Ezt követően a szerző az állam relatív autonómiájának tézisét is elfogadja, amiből azt a következtetést vonja le, hogy az államhatalom működtetői önálló szereplőként alkotják a politikai osztályt.

Scheiring Gábor szerint a jelenkori globális kapitalizmusban tehát *négy osztály* létezik: a munkásosztály, a tőkésosztály, a technokrata tudásosztály és a politikai osztály. A munkaerő és a profittulajdon mellett osztályképző erővé válik a konvertálható tudás és az állami hatalom. A szerző által követett osztályelmélet tehát „nem feltételez szükségszerűen adott társadalmi osztályokat, a megélt osztályhelyzetekben a kulturális mező szimbólumainak és a politikai intézményeknek ugyanúgy szerepük van, mint az adott történelmi és földrajzi kontextusban létező gazdasági munkamegosztásnak, termelési mód-

[7] Scheiring Gábor. 2019. op. cit. p. 82.

nak."[8] Ráadásul nem kell, hogy az osztályok a mindennapok világában megnyilvánuljanak, elegendő, ha az eltérő érdekrendszerükből fakadó politikai cselekvéseik „bizonyos kritikai csomópontként működő" válsághelyzetekben felszínre törnek.

Mindebből az rajzolódik ki, hogy a szerző meglehetősen laza osztályfogalommal dolgozik, amelyben a gazdasági struktúrák csupán az egyik lehetséges változót jelentik az osztállyá szerveződésben. Az osztályok alapvetően „magánvaló" osztályként (Marx) vagy „osztályhelyzetként" (Weber) léteznek, amelyek csak éles társadalmi konfliktusok idején dinamizálódnak és szerveződnek „magáért való" osztállyá (Marx) vagy társadalmi osztállyá (Weber). A szerző azonban még tovább bővíti az osztályelmélet érvényességi körét, amellyel már Marx sem értene egyet – Bakunyin, Gyilasz, Szelényi és Gouldner viszont annál inkább.[9] A szerző ugyanis azáltal, hogy a hagyományos antagonisztikus osztályok mellett az új, transznacionális, kozmopolita, szakértelmiségi technokrata osztályt is osztályként említi, elfogadja az „új osztály" elméletét. Végül a tudásosztály mellett Scheiring a politikai osztály fogalmát is bevonja az elemzésbe, amivel saját osztályelemzését olyan elméleti tradíciókkal tágítja ki, amelyek nemcsak a Gramsci és Poulantzas által képviselt marxi hagyományt, hanem mellettük Foucault és Bourdieu hatását is tükrözik.

A szerző tehát úgy igyekszik hű maradni az osztályelemzést rehabilitáló kutatási programjához, hogy az osztály fogalmát rendkívül tágan, a posztstrukturalista megközelítésekre is nyitottan értelmezi. A struktúra és a cselekvő ágensek hatását együtt elemzi, továbbá osztályképző erőt tulajdonít olyan felépítményi tényezőknek, mint a politikai intézmény és a kulturális mező. Itt azonban a szerző már csú-

[8] Ibid. p. 85.

[9] Mihail Bakunin. 1980. „The International and Karl Marx." In *On Anarchy*. Ed. by Sam Dolgoff. Montréal: Black Rose, 286–320. Milovan Djilas. 1966. *The New Class*. London: Unwin Books. Szelényi Iván. 1986–1987. „The prospects and limits of the East European New Class project: An auto-critical reflection on *The Intellectuals on the Road to Class Power*." *Politics and Society*, 15 (2), 103–144. Alvin Gouldner. 1979. *The Future of Intellectuals and the Rise of New Class*. New York: The Seabury Press.

szós talajra érkezik, mert a „mező" és a „habitus" fogalmát Bourdieu éppen a struktúrákra és aktorokra tagolt osztályelemzés alternatívájaként dolgozta ki.

Scheiring osztályelemzése az immanens rendszerkritika keretei között mozog: kritikai pozíciója nem antikapitalista, hanem rendszeren belüli baloldali álláspontként fogalmazódik meg. Marx továbbra is fontos forrás marad számára, de nem annyira tartalmi, mint inkább módszertani szempontból. Elveti a proletariátus ideologikus, forradalmi ágensként való értelmezését, és a munkásság szociológiai megközelítésére koncentrál. Amikor például a kapitalizmus és a demokrácia összeegyeztethetőségével foglalkozik, Adam Przeworskinak az 1980-as években írt munkáit gondolja tovább. Przeworski tézise szerint a tőkések és munkások között nincs mindig antagonisztikus ellentét, ellenkezőleg, képesek arra, hogy szemben álló érdekeik dacára tartós kompromisszumot kössenek egymással.[10] A tőkés uralom, a jogállam, a beágyazott pártrendszer és a kollektív érdekvédelem fogalmaival pedig a szociáldemokrata stratégia bontakozik ki a szemünk előtt.

Przeworski a szociáldemokrácia történetével foglalkozó kutatásaiban arra a következtetésre jutott, hogy a munkások számára a jóléti demokratikus kapitalizmus vonzóbb opció, mint a bizonytalan kimenetelű szocialista forradalom.[11] Amennyiben a kapitalista állam garantálni tudja számukra az anyagi jólét és a demokrácia lehetőségét, a munkások a kapitalizmust fogják választani a forradalommal szemben. A demokrácia osztálykompromisszum eredménye, amelyet gazdaságilag és politikailag jól szervezett osztályok képviselői kötnek meg. A második világháború utáni szociáldemokrata, keresztény-demokrata és szociálliberális rendszerek a jóléti államok által fenntartott demokratikus kapitalizmus modelljére épültek. Talán azért is alakulhatott ez így, mert a nyugati kapitalista demokráciákkal

[10] Vö. Adam Przeworski. 1985. *Capitalism and Social Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press. Adam Przeworski & John Sprague. 1986. *Paper Stones: A History of Electoral Socialism*. Chicago, University of Chicago Press.

[11] Przeworski, 1985. op. cit.; Przeworski & Sprague, 1986. op. cit.

szemben egészen 1989–91-ig fennállt a Marxra hivatkozó, szovjet típusú rendszer-alternatíva. Ez a rendszer ugyan nem volt se kulturálisan vonzó, se gazdaságilag sikeres, de katonailag sokáig komoly veszélyt jelentett az emberiség számára.

Scheiring Gábor könyvéből is kitűnik, hogy a klasszikus, osztálykompromisszumra épülő szociáldemokrata politika nem volt elérhető alternatíva a posztkommunista átalakulás sokkján átesett kelet-közép-európai országok számára. Az 1990-es években hatalomra kerülő új, demokratikus, posztkommunista elit a piaci koordináció elsődlegességében hitt, sőt voltak köztük olyanok, akik abszolutizálták a piaci logika társadalmi szerepét. A szerző őket nevezi piaci fundamentalistáknak. Ezekben az országokban a létező baloldal a modernizációs paradigma keretei között liberalizáló, piacosító és kulturálisan kozmopolita politikát folytatott, a létező jobboldal pedig a társadalmi alrendszerek nemzetállami ellenőrzését pártfogolta. A baloldal egyszerre volt gazdasági és kulturális értelemben liberális, míg a jobboldal egyszerre volt mindkét értelemben antiliberális. Mindez megelőlegezte a demokratikus törésvonalakon túlmutató társadalmi polarizáció kialakulását. Scheiring elemzése meggyőzően mutat rá a magyar munkások és a gazdasági elit között egyre inkább elmélyülő materiális és kulturális szakadékra.

Az átalakuló kelet-európai társadalmak ezzel nem voltak teljesen egyedül, mert a 2008-as válság időszakára a nyugati országokban is megindult a demokráciát sokáig fenntartó osztálykompromisszum szétforgácsolódása. Ráadásul a vetélytárs nélkül maradó kapitalizmus maga is paradigmaváltáson esett át a hidegháborút követő évtizedekben. Az osztályelemzést megnehezítette, hogy a helyi jóléti kapitalizmusokat felváltó globális kapitalizmusban a jóléti állam helyébe a „piaci társadalom", a demokrácia helyébe a „posztdemokrácia", a szervezett munkásosztály helyébe pedig a fragmentált, bizonytalan helyzetű prekariátus lépett.[12] A globális elit és a munkavállalói csoportok közötti megélhetési olló látványosan szétnyílt, és az egyenlőtlenség kultúrája normalizálódott.

[12] Colin Crouch. 2004. *Post-Democracy*. Cambridge: Polity Press.

Scheiring az államszocialista osztálypolitika széthullását követő, kelet-európai vadkapitalista tapasztalatok ellenére – vagy tán épp azért – fontosnak tartja, hogy visszahozza a hazai társadalomtudományi diskurzusba az osztályelemzést. Ebben talán az a konstruktivista megközelítés is inspirálta, hogy azok a társadalmi jelenségek, amelyekre fogalmakat alkotunk, léteznek. A szerző „békeidőben" is munkásosztályról és tőkésosztályról beszél, amikor az osztállyá szerveződés politikailag láthatatlan. Érdemes lett volna arra is kitérni, hogy mi a szerepe a rendszer fenntartásában a további két említett osztálynak: a technokrata és a politikai osztálynak. Ha elfogadjuk azt a plauzibilis állítást, mely szerint minden demokrácia osztálykompromisszum eredménye, akkor egy újabb kutatásban érdemes lesz megvizsgálni azt is, hogy e kompromisszumokat osztálytudatos szereplők, vagy hasonló osztályhelyzetben lévő, véletlenszerűen a hatalom közelébe sodródó cselekvők kötik-e meg. Hipotézisként megfogalmazható, hogy a felek osztálykompromisszumot kritikus történelmi pillanatokban – jellemzően válsághelyzetben – szoktak kötni, tehát akkor, amikor a hasonló osztályhelyzetbe tartozó szereplők osztálytudatát a válság átmenetileg dinamizálja.

AZ ÁLLAM FOGALMA

A kötet másik jelentős újítása az állam átalakulásának leírása. A rendszerváltás alatti és az azt követő időszakot egybevéve a szerző három szakaszt különít el egymástól, és mindegyikhez az állam eltérő típusát rendeli. Az első az államszocializmusból megörökölt csökevényes jóléti állam, a második a húsz éven át tartó demokratikus időszakban kialakult versenyállam, a harmadik pedig az orbáni posztdemokratikus korszakban gyökeret eresztett felhalmozó állam. Scheiring szerint az államszocializmus korszaka nem a Kornai János által leírt „koraszülött jóléti államot" teremtette meg,[13] hanem az ennél általa pozitívabban

[13] Kornai János. 1989. *Indulatos röpirat*. Budapest, HVG. Kornai János. 1993. *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest: HVG.

értékelt „csökevényes jóléti államot". Tehát a szocializmus idején nem az volt a baj az állam jóléti szolgáltatásaival, hogy azok túl korán jöttek volna, hanem hogy túl kevés területre terjedtek ki. Itt vonzó intellektuális kihívás kínálkozott volna arra, hogy Scheiring részletesebben is kritikai elemzés alá vegye Kornai koncepcióját, de ezzel a lehetőséggel nem élt – nyilván azért, mert a könyvének elsődleges tárgya nem az 1989 előtti szocialista állam elemzése volt.

A rendszerváltás utáni korszakban a csökevényes jóléti államot fokozatosan a piacpárti (és helyenként neoliberális) „versenyállam" váltotta fel. A versenyállam[14] fő feladatának a piacosítást, a makroökonómiai stabilizációt, a vonzó befektetési környezet megteremtését, tehát a kapitalizmus sikeres adaptálását tekintette, és a versenyből kiesőket korai nyugdíjazással és munkanélküli-segéllyel pacifikálta. Mindezzel lényegesen csökkent a foglalkoztatottak aránya a népességen belül, tehát a versenyállam, paradox módon, az eltartottak egyre nagyobb hányadát cipelte a hátán. Ez az ellentmondás megengedi azt a következtetést, hogy a versenyállam nem is volt igazán neoliberális, hiszen a verseny vesztesei számára a szociális béke fenntartása érdekében tovább működtette az államszocializmus egyes vívmányait. Itt talán érdemes lett volna jobban kiemelni a rendszerváltást közvetlenül követő évek gazdasági és politikai elitjének felelősségét a privatizáció – nemcsak antiszociális, hanem kriminális – „menedzselése" miatt. A kialakuló versenyállam domináns volt, de nem kizárólagos, mert a korszak egészében fennmaradtak a csökevényes jóléti állam egyes struktúrái, amelyek a kapitalizmusba való átalakulás társadalmi feszültségeit csökkentették. Például ezekre a struktúrákra és elvárásokra kívánt építeni a Medgyessy-kormány, amikor 2002-ben meghirdette a „jóléti rendszerváltás" szociáldemokrata programját.

A rendszerváltást követő második évtized végére azonban kiderült, hogy a versenyállam nem tudta tovább erősíteni az ország verseny-

[14] Vö. Jan Drahokoupil 2008. „The rise of the competition state in the Visegrád Four: Internationalization of the state as a local project." In Bastiaan Van Apeldoorn et al. eds. *From Lisbon to Lisbon: Contradictions and Limits of Neoliberal European Governments*. London: Palgrave, 187–208.

képességét. Ami az 1995–2005 közötti évtizedben még sikeres volt, az az ezt követő években fokozatosan csődött mondott. A 2008-as világgazdasági válság kézzelfoghatóvá tette a gazdaságpolitika megváltoztatásának szükségességét. A versenyállam elitje azonban a válságra a régi módon reagált: továbbra is pénzügyi és gazdasági megszorításokban gondolkodott. Mindez gyors politikai hitelvesztéshez és a politikai kereslet radikális megváltozásához vezetett.

A 2010 után kialakult államot Scheiring a Magyarországon kevésbé használt, de a nemzetközi szakirodalomban ismert „felhalmozó állam" fogalmával írja le.[15] Ebben a paradigmában az állam feladata egyes hazai tőkéscsoportok erőteljes és túlzott jutalmazása révén belső erőből, hazai erőforrásokra támaszkodva felpörgetni a gazdasági fejlődést. Ám kérdés, hogy a felhalmozó állam fogalma mennyiben alkalmazható arra a helyzetre, amikor az államot belülről elfoglaló politikai vállalkozók a jogállami kondíciókat lerombolva a közpénzeket az általuk felépített strómanokhoz és a politikai lojalitás alapján hozzájuk kötődő tőkésekhez csoportosítják át. Ez az állam keveseket elhalmoz, de sokakat kifoszt: egy viszonylag szűk kört szisztematikusan megjutalmaz – ha ugyan az államnak egyáltalán „relatív autonómiája" van, tehát egyáltalán leválasztható erről a körről –, míg a leszakadó rétegekkel szemben „munka alapú", szociáldarwinista politikát követ. Fennmaradását nem csupán a 2010-es évek világgazdasági konjunktúrája tette lehetővé, hanem a közmédia állami kontrollja, a társadalom megosztása, az idegenellenes, etnicista politika, a permanens háborús retorika, a kormányfő személyes karizmája, valamint az Európai Unió bizonytalan – strukturálisan korlátozó, de esetileg támogató – politikája is.[16] Scheiring korrekt módon megemlíti a saját álláspontjával ellentétes megközelítéseket is – Kornai János és

[15] Vö. Alan Wolfe. 1977. *The Limits of Legitimacy: Political Contradictions of Contemporary Capitalism*. New York: The Free Press.

[16] Bozóki, András & Hegedűs, Dániel. 2018. „An externally constrained hybrid regime: Hungary in the European Union." *Democratization*, 25 (7), 1173–1189. old. Tamás Gáspár Miklós. 2020. „Szabadság és járvány." *Mérce*, április 12.

Magyar Bálint koncepcióit[17] –, de érdemben nem száll velük vitába. Utóbbit neoutilitárius megközelítésnek nevezi. Egy ponton félreérti a maffiaállam tézisét, amikor azt a „haveri kapitalizmus" körében tárgyalja. A haveri kapitalizmusban ugyanis az egymásnak kölcsönösen osztogató „haverok" többé-kevésbé egyenlők. A maffiaállam lényege viszont a központosított, vertikális, személyes hatalom. Gyakorlóinak köre nem annyira a reciprocitással és horizontális kapcsolatokkal írható le, mint inkább a „fogadott politikai család" viszonyrendszerével, amelyet egyetlen személy, a gazdasági és politikai hatalmat, befolyást és presztízst felülről osztogató „családfő" mint politikai *boss* irányít, akit követői kritikátlanul elfogadnak. Ellentétben a haveri kapitalizmussal, a maffiaállamban minden pozícióban lévő személy a „családfő" által lekenyerezett szereplő.

A posztkommunista maffiaállam perszonifikált rendszer, amely nem a fennálló formális intézményekre, hanem a vezető informális hatalmára és ebből fakadó önkényes döntéseire épül. Ebből fakadóan mindegy, hogy az államfő, a legfőbb ügyész, az alapvető jogok biztosa, az alkotmánybíróság vagy a médiatanács tagja papíron „független" szereplő, mert őket a gyakorlatban a rezsim névadója irányítja. Ebben a struktúrában a központi döntések a tulajdonviszonyok átrendezésére is irányulhatnak, például tranzitállamosítás módszere szerint. Az állam „ragadozó" természete a vezér azon törekvésére épül, hogy klienseinek igényei ki legyenek elégítve, mert támogatásuk nélkül a rendszer nem tartható fenn. Mindazonáltal a maffiaállam tézise részleges elmélet, mert az állam működésére koncentrál, nem ad választ az állam és a társadalom viszonyára, és nem elemzi a rendszer legitimációját vagy a társadalom belső mozgásait sem. Ez utóbbira inkább az útfüggőségre építő elméletek – a refeudalizációra, a kultúrára és az értékrendszerre vonatkozó kutatások – hívhatók segítségül.

[17] Kornai János. 2017. *Látlelet. Tanulmányok a magyar állapotokról.* Budapest: HVG könyvek; Magyar Bálint. 2018. „Towards a terminology for post-communist regimes." In Magyar, B. ed. *Stubborn Structures: Reconceptualizing Post-Communist Regimes.* Budapest–New York, CEU Press, 97–176.

Az Orbán-rezsimben államosítás és újraprivatizálás egyaránt megfigyelhető, de mindez végső soron nem is lényeges, mert elmosódnak a határok a magántulajdon és a köztulajdon, valamint az állam, a párt és a vezető köre között. Utóbbiak közös halmazát nevezhetjük „politikai családnak". A felhalmozó állam fogalma azért lehet problematikus, mert a kormányfő az ország vagyonát lényegében a sajátjaként kezeli, amitől a rendszer szultanisztikus (más megközelítésben: neopatrimoniális, neoprebendális) vonásokat ölt.[18] Az állami felhalmozás kizsákmányoló jellegű, mert elszívja az erőforrásokat a kisebb keresetűek elől, és a közcélokat is aszerint állapítja meg, hogy e források átcsoportosíthatók-e a felhalmozó klikk számára.

A szerző a felhalmozó állam két korszakát különbözteti meg. Az első szakasz a 18. század végére, a 19. század elejére esik, amikor a nemesség és a burzsoázia közötti kiegyezés alapján a régi rend megtarthatta befolyását, cserében az általa irányított állam a burzsoázia tőkefelhalmozását szolgálta. Ez a „demokrácia előtti" állam nem volt érdekelt a munkásosztály rendszerbe integrálásában – sőt, kifejezetten annak kirekesztésére törekedett –, mert elsődleges céljának azt tekintette, hogy állami beavatkozással hazai és nemzetközi piacokat szerezzen a burzsoázia számára. Scheiring e ponton az amerikai vadnyugati vasútépítő nagyvállalatokat *(Central Pacific Railroad, Union Pacific Railroad)*, valamint a brit parlamenthez kötődő Kelet-indiai Társaság nevét említi a felhalmozó állam kedvezményezettjeinek klasszikus amerikai és angol példáiként. A szerző szerint – legalábbis az angol esetben – volt két, egymástól független szereplő: a felemelkedőben lévő burzsoázia és a régi, arisztokratikus rend, amelyek kompromisszumot kötöttek egymással, és közös, nagy projektekbe vágtak bele.

A felhalmozó állam másik korszaka (egyúttal típusa) a szerző szerint a félperifériás magyar gazdaságban figyelhető meg, ahol a posztkommunista felhalmozó állam nem csupán közvetít a hazai és a nemzetközi tőke között, hanem mindkettejük érdekét kiszolgálja.

[18] Csillag, Tamás & Szelényi, Iván 2015. „Drifting from liberal democracy: Traditionalist / neoconservative ideology of managed illiberal democratic capitalism in post-communist Europe." *Intersections*, 1 (1). 18–48.

Scheiring szerint a versenyállam csak a kapitalizmus bevezetésére és működtetésére törekedett, és ezáltal a transznacionális tőke befolyása alá került. Vele szemben a felhalmozó állam – szintén a munkásosztály marginalizálása révén – szövetségest talált a nemzeti tőkében a transznacionális tőkével szemben, és előbbi érdekeit próbálja ellensúlyként képviselni az utóbbi ellenében. Erre azért nyílik lehetősége, mert az állam mint politikai osztály egyúttal saját osztályérdekeit képviseli, és egyaránt törekszik a politikai ellenzék és az alávetettek kirekesztésére. Míg tehát a versenyállam a demokrácia keretei között is tudott érvényesülni, a felhalmozó állam rákényszerül a demokráciával való szakításra, mert különben nem maradhatna fenn.

A felhalmozó állam tehát nem fér össze a demokráciával. Míg azonban a centrumországok korai felhalmozó állama két osztály kompromisszuma volt, a félperifériás posztkommunista régió magyar felhalmozó állama hármas szövetségként (politikai osztály, transznacionális tőke, nemzeti tőke) van leírva. Ez azonban már jobban hasonlít a délamerikai új függőségi elméletek által leírt modellre, mint a régi angliai vagy észak-amerikai fejlesztési stratégiákra. A mai félperifériás autoriter rendszerben a politikai osztály azáltal hozza helyzetbe a nemzeti tőkéseket, hogy maga alá rendeli őket, és feltétlen politikai lojalitást vár el tőlük. Ahogy a szerző írja: „a hatalmi tömb az intézményi autoritarizmust és az autoriter populizmust kombináló tekintélyelvű hatalomgyakorlást folytat az új felhalmozási rezsim stabilizálása érdekében."[19] Cégek és vezetőik kerülhetnek rövid időn belül a csúcsra, majd tűnhetnek el a süllyesztőben az állam akaratából. Az Orbán-rendszerben nem a nemzeti tőkésosztály és a politikai osztály egymástól független szereplőként megkötött kompromisszumáról van szó, hanem a tőkésosztály politikai behódolásáról. Olyan kapitalizmus ez, amelyben a tőkések sorsa rendszerszintűen a politikai lojalitásuktól függ.

Ennélfogva e két, időben távol eső „felhalmozó állam" közös nevezőre hozása túlságosan is kalandos vállalkozásnak tűnik. Abból, hogy az elmúlt évszázadok történetéből releváns példákat tudunk mondani arra, hogy a felhalmozó állam erőteljesen hozzájárult egyes kapitalista

[19] Scheiring Gábor. 2019. op. cit. 257. o.

vállalatok felvirágzásához, nem következik, hogy ezekben az országokban az állami beavatkozás rendszerszintű volt. Nagy képzelőerőre van szükség ahhoz, hogy a James Lancaster által létrehozott és a londoni politikai körök által támogatott Kelet-indiai Társaságot, illetve Mészáros Lőrinc magyar vállalatbirodalmát ugyanabban a paradigmában, egymással analóg példaként szemléljük. Míg az előbbi az Indiai-óceánon és a Bengáli-öbölben, globális nemzetközi versenyben állt helyt évszázadokon át, addig az utóbbi alig tízéves vállalatvezetői múltra visszatekintő hazai szereplő legfeljebb a Balkán néhány kisállama felé nyújtózkodik. A két vállalatbirodalom – minden, itt nem részletezendő különbsége ellenére – abban kétségkívül hasonlít, hogy egyaránt ellátott politikai és gazdasági funkciókat. Míg azonban a Kelet-indiai Társaság csak politikai kérdésekben tartozott a brit korona fennhatósága alá, de gazdasági tevékenységében szabad volt, addig Mészáros Lőrinc vállalatcsoportjánál a politikai és a gazdasági lojalitás szálai elválaszthatatlanok egymástól.

Rendkívül izgalmas lenne, ha Scheiring a felhalmozó államra nemcsak ennyire extrém módon eltérő példákat hozna – amelyek viszonylag könnyen megkérdőjelezhetők –, hanem a magyar állam közelebbi szomszédait is elemezné. Kíváncsi lennék, hogy a szerző a szlovák Meciar korrupt rendszerének titkosszolgálati és rendőrállamát, a szerb Milosevic paramilitáris, gengszterkapitalista államát, vagy akár a Kaczynski-féle lengyel autoriter állam működését is a „felhalmozó állam" fogalmi körében tárgyalná-e. A könyv elemzéséből nem teljesen világos, hogy a szerző mennyiben tartja egyedinek a magyar felhalmozó államot régiós összehasonlításban, ahol az egyes országok 1990-ben hasonló „starthelyzetből" vágtak bele a piacgazdaság kiépítésébe.

A felhalmozó állam fogalmának magyarországi alkalmazásával tehát nem az a probléma, hogy az „túl barátságos" lenne az Orbán-rendszerrel, hanem inkább a *conceptual stretching*, a fogalom érvényességi körének túlzott kiterjesztése az elemzés során. Kétszáz éves összehasonlításban az osztályok jellege, száma és tevékenységük valódi tartalma már nem feleltethető meg egymásnak olyan kézenfekvő módon, ahogy a szerző feltételezi, így a probléma módszertani jellegű.

A FÜGGŐSÉGI ELMÉLETEK

A könyv harmadik sarokpontja a függőségi elmélet. A szerző ezt az elméletet a modernizációs elmélettel szemben határozza meg, helyesen, hiszen a függőségi elmélet épp annak egyoldalúságaira adott válaszként született meg. Az a megközelítés viszont túlfeszítettnek tűnik, hogy a modernizáció gondolatát liberálisnak nevezi. Annyiban volt liberális, amennyiben a második világháború utáni korszakot liberálisnak tekintjük. A modernizációs teória a 20. század ötvenes-hatvanas-hetvenes éveiben, a két világrendszer versengése és békés egymás mellett élése idején nem egyszerűen liberális elmélet volt, hanem olyan fejlődéselméleti paradigma, amelyet Hruscsovtól Huntingtonig számos eltérő eszmei irányultságú politikai szereplő és politikatudós elfogadott. A modernizációs elmélet fő tanait sokáig egyaránt osztották liberálisok, konzervatívok, szocialisták, sőt a feltörekvő országok nacionalistái is. A hetvenes évek éles kritikái nyomán rákényszerült a megújulásra, és a nyolcvanas évektől újabb hullámokban jelentkezett. A régi modernizációs elméletekkel szembeni jogos kritika (túl absztrakt megközelítés, alternatív utak elvetése, egyenes vonalú fejlődés feltételezése, a nyugati fejlődési pálya abszolutizálása, a nemzetállami kerethez mint elemzési egységhez való ragaszkodás stb.) már nem volt érvényes az új modernizációs elméletekre.

Mindez a megújulás éppúgy jellemző volt a függőségi elméletekre. Az André Gunder Frank nevéhez kötődő régi függőségi elmélet a dependenciát hagyományos gazdaságpolitikával megváltoztathatatlan történelmi adottságnak tekintette, és olyan fejlődési stratégiát próbált kidolgozni, amely gyökeresen szakít a függőséggel.[20] Az 1970-es évek közepétől jelentkező új függőségi elméletek képviselői ezzel szemben ráébredtek arra, hogy a világgazdasági függőség olyan adottság, amelyen a forradalmi út nem javít, hanem inkább csak ront. Viszont a függő fejlődés nemcsak hátrányokat hozhat, hanem,

[20] André Grunder Frank 1966. *The Development of Underdevelopment*. New York: Monthly Review Press.

jó fejlesztési stratégiával, előnyöket is felcsillanthat. Scheiring Gábor e könyvében néhol hajlik arra, hogy az *új* függőségi elméleteket a *régi* modernizációs elméletekkel állítsa szembe. Az új függőségi elméletek a régi modernizációs elméleteknél jóval szofisztikáltabbak, de az újakkal összehasonlítva ez már nem mondható el róluk. A szerző pozíciója tehát rendszerkritikus, de nem rendszerellenes: nem a függést eleve csapdának tartó, Frank-féle forradalmi, régi függőségi elméletekre támaszkodik, hanem – Cardoso, Faletto és Peter Evans nyomán – a függőséget a fejlődés új modelljének esélyeként értelmező elemzésekre.[21] Utóbbiakból pedig már nem a szocialista forradalom igénye következik, hanem baloldali szociáldemokrata program kidolgozása a kapitalizmus keretei között.

A latin-amerikai példák sokszor megvilágító erejűek a 2010 utáni magyar rendszerrel kapcsolatban is, különösen nemzetközi beágyazottságának megértésében. Ilyen példa lehet a bürokratikus autoriter (BA) állam Guillermo O'Donnell által kidolgozott fogalma, amelyet az 1970-es évek argentin diktatúrája gazdaságpolitikájának leírásához használt.[22] A BA-állam jellegzetessége ugyanis abban állt, hogy a gazdaság versenyképessé tétele érdekében tudatosan korlátozta a demokráciát és a munkások jogait, és arra törekedett, hogy politikailag kiszorítsa a bérből és fizetésből élőket. Ezt a megközelítést a szerző nem elemzi, pedig nagyon hasonló ahhoz, amit a magyar felhalmozó állam működéséről leír: „Ha nem a felhalmozás lenne a hatalmi kompromisszum lényege, akkor nem lenne szükség a felhalmozás veszteseinek politikai semlegesítésére, azaz ellenvéleményük megszervezésének politikai megakadályozására."[23] A semlegesen csengő „felhalmozás" kifejezés valójában nagyon is agresszív beavatkozás,

[21] Peter Evans. 1979. *Dependent Development: The Alliance of Multinational, State and Local Capital in Brazil*. Princeton, Princeton University Press. Fernando H. Cardoso & Enzo Faletto. 1979. *Dependency and Development in Latin America*. Berkeley: University of California Press.

[22] Guillermo O'Donnell. 1988. *Bureaucratic Authoritarianism: Argentina 1966–1973 in Comparative Perspective*. Berkeley, University of California Press.

[23] Scheiring Gábor. 2019. op. cit. 255. o.

ami a javak átcsoportosítását jelenti, beleértve a tulajdonviszonyok önkényes átrendezését.

Az új függőségi elméletek a gazdasági fejlődést a multinacionális tőke, a nemzeti burzsoázia és az állami bürokrácia háromszögében vizsgálják, és a három szereplő között létrejövő koalíciók lehetséges konfigurációinak hatásait elemzik. A Peter Evans által leírt hatalmi háromszög a transznacionális tőke, a helyi tőke és az „állami burzsoázia" (vagyis az államapparátus „vállalkozó frakciója") összjátékára, változó viszonyaira épül.[24] Ennek következtében, a hatalmi ciklusok váltakozása szerint, a domináns politika lehet populista vagy neoliberális, de a rendszernek nem feltétele, hogy egyetlen személyhez kötődjön. Az Orbán-rezsim a latin-amerikai országok közül a perszonifikált uralmi rendszerekre hasonlít, de a többiektől különbözik.

Olykor úgy tűnik, mintha a szerzőnek a magyar eset elemzésén túlmutató célja a liberális világrend átfogó kritikája lenne. Ezt jelzi, hogy jóval kritikusabb a modernizációs elmélet híveivel szemben, mint annak tagadásaként létrejött függőségi vagy világrendszer-elméletek képviselőivel. Holott a világrendszer-elmélet módszertanilag nehezen (vagy egyáltalán nem) alkalmazható az egyetlen országban végbement rapid változások magyarázatára, mert képviselői azt is a világrendszer mozgásával magyarázzák. Ezáltal ok és okozat felcserélhetővé válik – a világrendszerben bekövetkezett elmozdulás egyszerre lehet oka és következménye a jelenség magyarázatának – így az elméleti következtetések rendre tautologikusak maradnak.[25] Amint azt a szerző is látja, arra a kérdésre, hogy miért éppen Magyarországon omlott össze a demokrácia – és miért nem Szlovéniában, Romániában vagy Szlovákiában –, a világrendszer-elmélet nem tud jó magyarázatot adni, hiszen nagy elemzési egységekben és hosszabb történelmi távlatokban mozog.

A nemzetközi gazdasági és politikai függőségek elemzésénél ez a veszély nem áll fenn, ellenkezőleg, rendkívül szerteágazó és esetről

[24] Evans. 1979 op. cit. Peter Evans 1989. „Predatory, developmental and other apparatuses." *Sociological Forum*, 4 (4), 561–587. o.

[25] Vö. Peter Wilkin. 2016. *Hungary's Crisis of Democracy: The Road to Serfdom*. Lanham: Lexington Books.

esetre változó kapcsolati hálókat lehet felfejteni a kutatások során. Például azt, hogyan próbálja tágítani nemzetközi mozgásterét az európai félperiférán elhelyezkedő posztdemokratikus ország vezetője, és miként használja fel az ország EU-tagságát – alkudozva és haszonelvűen – mind a hazai, mind a balkáni, mind pedig a „keleti nyitással" összefüggő politikájában. A függőségi elmélet hatalmas utat tett meg az elmúlt ötven évben, mialatt periferikus, a Harmadik Világra koncentráló, forradalmi marxista elméletből a globalizáció, a többpólusú világrend és a kölcsönös függés hálózatainak kialakulása révén domináns fejlődéselméleti paradigmává vált.

AZ EMPIRIKUS ELEMZÉS

Scheiring Gábor könyvének kiemelkedő erénye a problémaérzékenység, az interdiszciplináris közelítés és a módszertani pluralizmus, amelyek eredményeként a szerző nemcsak elméleti, hanem empirikus következtetésekre jut. Munkájában nemcsak teoretikus politikai gazdaságtani, hanem a rendszer működését leíró empirikus szociológiai kutatásokat is végez. Habár e recenzióban elsősorban a könyv elméleti alapjaival foglalkoztam, nem hagyhatom említés nélkül azt az eleganciát, ahogyan a szerző az elméleti kérdésfeltevéseit az empirikus kutatásban alkalmazza. Ez azért fontos, mert egyértelművé teszi, hogy a tudományos megismerésben az elméletalkotást és a valóság feltárását egyaránt fontosnak tartja. Tudja, hogy a valóság nem tűnhet el az elmélet szivárványos világában, mert – ahogyan Vörösmarty *A merengőhöz* című versében írja – „a látni vágyó napba nem tekint". Ennek szellemében Scheiring nagy figyelmet fordít az empirikus fejezetekre is, amelyek egyaránt foglalkoznak a gazdasági elittel, a munkásosztállyal, illetve a felhalmozó állam gyakorlati működésével és a kötet fő mondanivalójához kapcsolódó egyéb résztémákkal.

A forgóajtó-metaforát használva a szerző bemutatja a gazdasági elit képviselőinek életpályáját. Ezek közös jellegzetessége, hogy a rendszerváltást követő évtizedekben az elitbe tartozók rendre megfordultak az államigazgatás vezérlőpultjai mögött is. A szerző arra

keres választ, hogy honnan jöttek, hol végeztek, merre dolgoztak, és hogyan váltogatták munkahelyeiket ezek a szereplők az állami és a magánszektor között, illetve mennyiben mozogtak a nemzeti és a nemzetközi tőke világában. A kutatás feltárta, hogy míg a „baloldali" pénzügyminiszterek inkább a bankszektorból érkeztek, addig a „jobboldaliak" kevésbé a gyakorlati életből, mint inkább az egyetemi szférából. Mindkét irányzatban megtalálhatók a piacosítás radikális hívei és a mérsékeltebb „modernizátorok", ezért a gazdaságpolitikában az absztrakt ideológiai irányultságnak kevesebb értelme van. Ezeket a történeteket e könyvben inkább vázlatosan – főként az ismert nevekre koncentrálva –, nem szisztematikusan tekinti át, de a feltárt összefüggések így is revelációként hatnak. Ebben a formában a kutatás első eredményei azt a Gramsci szellemében fogant további kutatási hipotézist sugallják, hogy a gazdasági vezetők beállítódásai és döntései az életútjukból megmagyarázhatók. Ez a fejezet önálló esettanulmányként is olvasható, de épp ezért érdemes lenne később önálló könyvben részletesen is kidolgozni.

Scheiring azonban nemcsak az elittel foglalkozik. A tőkések különböző csoportjainak pozicionális – a politikai főhatalomhoz való közelségét is bemutató – elemzése mellett kiterjedt figyelmet fordít a munkásság képviselőinek megszólaltatására. Az egykori bányászvárosok munkásaival készített interjúk bepillantást engednek a munkásosztály szegényebb csoportjainak drámaian megváltozott helyzetébe. A helyenként megrázó vallomásokból vett idézetek azt húzzák alá, hogy a munkások – érthető módon – visszasírják a Kádár-rendszert, amelyben fiatalon, erejük teljében, olyan közösségekben dolgozhattak, amelyekben erős volt a kollektív szellem és az egyenlőség ethosza. Az erős családi és szomszédi kapcsolatok és a szocialista brigádok belső szolidaritása akkor is pozitív példa maradt számukra, ha életük tágabb, távolabbi kereteit a politikai elnyomás határozta meg. A munkások közötti durkheimi „mechanikus szolidaritás"[26]

[26] Émile Durkheim. 1984. *The Division of Labor in Society*. New York: The Free Press.

azonban azért is lehetett ennyire erős, mert védekező jellegű volt.[27] A társadalmi önvédelem mikroszintű szolidaritásközösségei voltak hivatva kivédeni a makroszintű bizalmatlanságot, vagyis a demokráciákból ismert „organikus szolidaritás" teljes hiányát. Senkiben se bízhattak, csak egymásban.

Az empirikus fejezetek igazi érdeme, hogy közel hozzák az olvasóhoz a könyv fő állításait, amelyet a szerző kvantitatív módszerekkel, statisztikailag is alátámaszt. Erre annál is inkább szükség van, mert az interjúk maguk is szükségképpen példálózó jellegűek, s egyszerre szolgálnak a történet bizonyítására és illusztrálására. Az olvasóban némi hiányérzet támadhat az interjúk olvastán, mert belőlük csak az 1989 utáni új rendszer egyértelmű elutasítása hallatszik ki, disszidens hangok nem jelennek meg. A megkérdezettek a vesztesek nézőpontjából értékelik a rendszerváltás után kialakult új gazdasági helyzetet. A szerző által bemutatott kutatás hajlik arra, hogy a Kádár-rendszer – elképzelt fennmaradása esetén – jobb lett volna a bérből és fizetésből élőknek, jobb perspektívát ígért volna gyermekeik számára, mint a rendszer bukása után megszületett új demokrácia. A szerző személyes életútja – amelyet az előszóban röviden megoszt olvasóival – azonban azt mutatja, hogy a rendszerváltás hihetetlen kitörési lehetőségeket is nyújtott a tehetséges, nem értelmiségi családból származó fiatalok számára. A Kádár-korszakról ambivalens képet őriz az utókor, amelyben a rendszer szinte egyszerre jelenik meg „munkásparadicsomként" és a „munkásáruló" káderbürokrácia uralmaként. Az interjúkból azonban az első interpretáció domborodik ki.

A 2010 után megszilárdult rendszer retorikája azt sugallja, hogy a „neoliberális uralom" korszaka után a kormány megvédi a magyar embereket: a nemzeti burzsoázia szövetséget kötött az állami bürokráciával a multik ellen, hogy megvédje a hazai munkavállalókat a kizsákmányolástól. A populizmus azonban csupán elfedni hivatott azt, ami az Orbán-rendszert a demokratikus korszakkal összeköti. Valójában az orbáni felhalmozó állam – ezúttal „stratégiai meg-

[27] Ágh Attila. 1987. „A védekező társadalom." *Magyar Tudomány*, 7–8. 1–14. o.

állapodások" és egyes kulcsfontosságú szektorok favorizálása révén – továbbra is a külföldi tőkebevonást támogatja. Talán nem véletlenül, hiszen a magyar munkások a multiknál jobb munkakörülmények között dolgoznak, magasabb bért vihetnek haza, továbbá a multikkal sport- és infrastrukturális támogatásokban is meg lehet egyezni, ami hozzájárul a rendszer legitimitásához. „Ne figyeljenek oda arra, amit mondok, egyetlen dologra figyeljenek, amit csinálok" – adta meg a kulcsot leendő rendszere értelmezéséhez még hatalomra kerülése előtt a névadó.[28] Míg az Orbán-rendszer a saját klientúráját, a felső-középosztályt, az egyházakat és a látványsportokat támogatja, az ehhez szükséges állami bevételek jelentős részét az itt megtelepedett autógyárak és multinacionális cégek termelik meg. További részét a rezsim az európai adófizetőktől kapja EU-támogatások formájában, egy kisebb porcióját pedig a külföldön dolgozó magyarok utalják haza. A magyar munkásosztály jelentős része kékgalléros vállalkozóként, bébiszitterként vagy szociális gondozóként, nyugat-európai országokban dolgozik. A munkásosztály – ha e vitatott kifejezést érvényesnek fogadjuk el – 2010 óta a lábával is szavaz: az *„exit"* és a *„loyalty"* között választhat, mert hatékony tiltakozásra nincs lehetősége.[29] Végül, mielőtt az olvasó a munkásságot kezdené hibáztatni a magyar demokrácia haláláért, a szerző hangsúlyozza, hogy a munkásosztály lázadása nem adott felhatalmazást a Fidesznek a demokrácia lebontására. A munkások nem valami ellen, hanem valamiért lázadtak: nem a demokrácia ellen, hanem a beígért nagyobb biztonságért. A szerző szerint lehet, hogy a munkások antiliberálisak voltak, de nem voltak antidemokraták. Ennek az állításnak az érvényességét azonban épp a szerző által készített munkásinterjúk kérdőjelezik meg, mert a megkérdezettek rendre jobbnak tartották a kádári diktatúrát, mint az utána következő demokráciát. Miért ne adhattak volna a

[28] Orbán Viktor. 2011. „Orbán a Wikileaksen: Ne arra figyeljenek, amit mondok, hanem arra, amit teszek." *Paraméter*, szeptember 6.

[29] Vö. Albert O. Hirschman. 1970. *Exit, Voice, Loyalty*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Fidesznek felhatalmazást a demokrácia lebontására az egzisztenciális biztonságot jelentő új munkalehetőségek reményében?

Talán azért, mert mást értettek a demokrácia fogalmán. Demokrácián a saját szűkebb családi-szakmai, kollegiális szolidaritásközösségeiket értették és nem érdekelték őket a nagy struktúrák, a tágabb horizont, a rendszer maga. Úgy látták, hogy 1989 után széthullottak ezek a közösségek. Az optimista várakozásokkal szemben a munkások a kapitalista demokrácia kialakulását nem pozitív civilizációs,[30] hanem dehumanizációs fordulatként élték meg. A demokrácia fogalmát egyrészt visszavetítették a múltba, az egykor létezett helyi szolidaritásközösségekre, másrészt egyre nagyobb várakozással fordultak az etnikai identitás elsődlegességét sulykoló politikai erők felé. A demokráciát nem állampolgárként, hanem kisemmizett munkavállalóként keresve, joggal vélhették úgy, hogy a politika felhőrégióiban történő események az ő mikrovilágukat tovább már nem ronthatják; a demokratikus rendszer országos szintű megőrzése nem az ő dolguk, így a lázadásukban nincs vesztenivalójuk.

Scheiring könyvét a szakirodalom átfogó ismerete, igényes elemzés és módszertani pluralizmus jellemzi. Munkájában egyaránt alkalmazza a kvantitatív és kvalitatív megközelítéseket, és sikerrel törekszik az elmélet és az empíria egyensúlyban tartására. Szokatlan könyv Scheiring Gáboré: olvasás közben szinte minden lényeges állításával vitára ingerel, de a végén mégiscsak oda jutunk, hogy az összképet tekintve igaza van.

(2020)

[30] Vö. Piotr Sztompka. 1995. „Cultural and civilizational change: The core of post-communist transition." In Bruno Grancelli ed. *Social Change and Modernization: Lessons from Eastern Europe*. Berlin–New York: De Gruyter, 235–248.

Sorosozás és az „ötödik hadoszlop”

A CEU különös esete

TÁRSSZERZŐK: ERIN K. JENNE ÉS VISNOVITZ PÉTER

A kelet-közép-európai rendszerváltások főszereplői a piacgazdaság és a liberális demokrácia ideológiai alapjait fektették le 1989-ben és az utána következő évtizedben. A Claus Offe által „hármas átmenet-nek”[1] nevezett átalakulás idején – amikor Közép-Európában számos országban egyszerre változott meg a politikai és a gazdasági rendszer, valamint a politikai közösség – Magyarországon szinte a teljes politikai spektrum tárt karokkal fogadta a demokratikus politikai változás iránt érdeklődő nyugati szervezeteket, kormányokat és szakértőket. A hazai demokrata politikai szereplők Kádár János összeomló rendszerét egy nyugatias – a NATO és az Európai Unió felé tájékozódó – liberális rendszerré kívánták átalakítani.

A demokratikus fordulat és a civil aktivizmus felvirágzása idején, Soros György amerikai magyar milliárdos befektető és filantróp visszatért szülőhazájába – ahol az 1944-es budapesti holokauszt során majdnem életét veszítette –, hogy Budapesten létrehozza és finanszírozza a Nyílt Társadalom Intézetet (OSI) és a Közép-európai Egyetemet (CEU).[2] Az egyetem 1991-es megalapításával célja az volt, hogy a demokrácia, a piacgazdaság és a nyílt társadalom elméleteire tanítsák az egykori kommunista országokból érkező diákokat. Abban

[1] Claus Offe. 1991. „Capitalism by democratic design? Democratic theory facing the triple transition in East Central Europe.” *Social Research*, 58 (4), 865–892

[2] A Soros Alapítvány már az 1980-as évek közepén jelen volt Magyarországon, pénztámogatásokat biztosított iskoláknak, kórházaknak, könyvtáraknak, civil kezdeményezéseknek, fiataloknak, művészeknek és disszidens értelmiségieknek.

a reményben tervezték ezt, hogy tanulmányaik végén a hallgatók országukba visszatérve jogászok, egyetemi tanárok, közgazdászok, politikusok és civil aktivisták új generációját fogják alkotni, hozzásegítve a hajdani kommunista blokk zárt társadalmait a nyugati nyitáshoz.

Ám már az 1990-es években is akadtak olyanok, akik elutasították Magyarország nyugati orientációját. A legismertebb közülük a drámaíró és harmadikutas, populista politikus Csurka István volt. Az 1990-be hatalomra jutott legnagyobb kormánypárt, a Magyar Demokrata Fórum (MDF) alelnökeként Csurka kezdetben rendkívül nagy befolyással bírt, de miután Antall József miniszterelnök mérsékeltebb irányvonalát is támadó radikális nézetei miatt 1993 elején kitették a pártból, megalapította a szélsőjobboldali Magyar Igazság és Élet Pártját (MIÉP). Politikai írásaiban és nyilatkozataiban Csurka gyakran támadta Soros Györgyöt, akinek gondolatait nemzetellenes, globalista fenyegetésként mutatta be, őt magát pedig olyan zsidó finánctőkésként ábrázolta, aki egész kormányok manipulációjára képes.[3] A későbbi miniszterelnök, Orbán Viktor ekkoriban fiatal liberális politikusként azok közé tartozott, akik Csurka retorikáját antiszemitának minősítették, amely ellentétes a demokratikus civil társadalom értékeivel. Az Oxfordi Egyetemen folytatott tanulmányait finanszírozó Soros-ösztöndíj korábbi nyerteseként[4] Orbán ekkoriban még teljes mellszélességgel védte a CEU-t, kiemelve annak fontosságát a magyar nép és a közép-európai régió számára. Válaszul a Sorost ért támadásokra a Fidesz 1992-ben sajtóközleményt adott ki, amely így fogalmazott: „Megdöbbenéssel figyeljük mind a Soros Alapítványt, mind pedig Soros György személyét az utóbbi időben ért nemtelen támadásokat", mert Soros

[3] Lásd Csurka István. 1993. *Keserű Hátország*. Budapest: Magyar Fórum Kiadó.

[4] Orbán 1989-ben egy kilenc hónapos ösztöndíjat nyert el a Soros Alapítványtól, hogy az 1990 nyaráig tartó akadémiai évben Oxfordban tanulhasson. Négy hónap után azonban hazatért. Vö. Paul Lendvai. 2017. Orbán: *Europe's New Strongman*. London: Hurst & Company, p. 23.

„aktívan járult hozzá egy szabad és nyitottabb szellemi légkör kialakulásához Magyarországon".[5]

Huszonöt évvel később, 2017 tavaszán Orbán hajdani jótevője ellen fordult. Harmadik miniszterelnöki ciklusában azzal vádolta meg Sorost, hogy egy titkos „Soros-tervvel" szíriai menekülteket kíván az országba telepíteni, annak érdekében, hogy a magyar nemzetet gyökerestől kiforgassa saját kultúrájából. A kormánymédia éjjel-nappal ezt a propagandát sulykolta. Ezzel egy időben, a Fidesz által irányított parlament elfogadott egy törvénymódosítást, amely szinte teljesíthetetlen követelményeket támasztott a CEU felé, hogy az fenntarthassa az USA-ban is akkreditált képzéseit Magyarországon. Habár az egyetem nem volt nevesítve a végső törvényszövegben, nem férhetett kétség hozzá, hogy az új törvény célpontja a CEU volt – nem csoda, hogy az elemzők és a kritikusok egyaránt „Lex CEU"-ként hivatkoztak rá. Magyar nyelvű interjúiban Orbán tovább erősítette ezt a képet, amikor úgy érvelt, hogy az egyetem eddig „tisztességtelen előnyöket" élvezett a többi magyar egyetemmel szemben.

Amit *sorosozás*nak nevezünk, magyar neologizmus, a 2010-es években megjelent kifejezés: annak a jelenségnek a leírására szolgál, amely reflexszerűen minden negatívan értékelhető helyi és nemzetközi fejleményt Sorossal köt össze elutasító, lenéző és nevetségessé tevő hangnemben. A fiktív Soros-ellenes történetek – amelyeket egykor marginalizálódott szélsőjobboldali politikai szereplők hangoztattak – 2017-ben korábban soha nem tapasztalt erővel jelentek meg a kormánymédiában. Olyan érvek jelentek meg Orbán kampányának részeként, amelyeket eredetileg Csurka jegyzett huszonöt évvel korábban. A kormánysajtóban egy nagyobb, leleplezőnek szánt cikket is publikáltak, amelyben CEU-s oktatók egyesével, névvel és fényképpel szerepeltek, azt sugallva, hogy Soros „nemzetellenes", „családellenes" liberális „globalista" agendáját szolgálják.[6] A 2018-as választások előtt Orbán kiterjesztette vádjait Sorossal szemben, azzal

[5] „Közleményt adott ki a Fidesz Soros György védelmében." https://444.hu/2016/05/26/kozlemenytadott-ki-a-fidesz-soros-gyorgy-vedelmeben.

[6] „A spekuláns emberei." *Figyelő*, 2018. április 11.

gyanúsítva, hogy egy „Soros-katonákból" álló sereget állított fel a magyarok ellen.

Mi vezette Orbánt erre a fordulatra Sorossal kapcsolatban? Miért vetemedett az Orbán-kormány e politikailag megosztó és diplomáciailag káros kampányra Soros ellen, amely végül a CEU távozásához és a Nyílt Társadalom Alapítvány (*Open Society Foundation*, röviden: OSF) magyarországi bezárásához vezetett? Még nagyobb fejtörést okozhat a magyar politika elemzőinek, hogy vajon a Sorosra összpontosuló „ötödik hadoszlopos", globalizációellenes és antiszemita toposzok miért lehettek hatással Orbán követőire a 2010-es években, és miért nem váltottak ki nagyobb visszhangot ezek az összeesküvés-elméletek az 1990-es években, amikor először megjelentek a politika színterén. E kérdésekre többféle válasz lehetséges. Az első szerint a CEU és az OSF kiebrudalása Orbán hosszú távú tervének része volt, amellyel közvetlen politikai hatalmát akarta megerősíteni a társadalom fölött. A magyar felsőoktatási rendszer általános újjászervezésének egyik első eleme volt a CEU jogállásának diszkriminatív szabályozása. Egy másik lehetséges magyarázat szerint Orbán csupán választási eszközként használta Soros „kísértetét", ijesztgetéssel ösztönözve a választókat a Fidesz 2018-as támogatására – annak tudatában, hogy a kampány valószínűsíthető következménye a CEU és az OSF más országba történő távozása lesz. A kormánypárt a migránsellenes és „Stop Soros" kampányok erejével magabiztos győzelmet aratott a 2018-as (nem tisztességes körülmények között lebonyolított) választásokon A harmadik lehetőség szerint a CEU és az OSF kiszorításával Orbán valójában Putyin orosz elnök kegyeibe szeretett volna férkőzni, aki már régóta ellenségének tartotta Sorost. Végül a negyedik eshetőség szerint Orbán élt azzal a Trump amerikai elnökké megválasztásával előállt lehetőséggel, hogy revánsot vegyen egykori hazai liberális szövetségesein. Ezt látszik alátámasztani az a tény, hogy a „Lex CEU-t" mindössze két hónappal azután fogadták el, hogy Trumpot beiktatták hivatalába.[7]

[7] Lásd erről Bozóki András 2017. „Hozzájárult a CEU, hogy Budapest cool hely lett." (Jászberényi Sándor interjúja.) *24.hu*, április 26.; Enyedi Zsolt. 2018.

Van igazság e megközelítésekben, de az elitcsoportokra összpontosító értelmezések nem adnak magyarázatot arra, hogy miért tudott a sorosozás olyan hatásos lenni a rendszer támogatóinak mozgósításában. A sorosozás ugyanis kétségkívül hozzájárult a Fidesz 2018-as választási győzelméhez. E bűnbakképző gyakorlat vonzerejének megértéséhez érdemes megvizsgálnunk az azt alátámasztó antiszemita és globalizációellenes kulturális kódokat. A bűnbakképzés hatékonysága e látens kód ismételt, tudat alatti aktiválásában rejlik, a kormány által is támogatott, fokozódó szélsőjobboldali diskurzus kontextusában. Amikor az Orbán-kormány Sorost és „hálózatait" a magyar szuverenitásra leselkedő ontológiai fenyegetésként állította be – amely ellen kemény védelmi lépések szükségesek – akkor a kormány látens antiszemita kódot idézett fel. A CEU különös története felfogható a Fidesz-kormány diszkurzív toposzainak előadásaként, amelynek célja a politikai hatalom megtartásának bebiztosítása volt a választások előtt.

A következőkben először az „ötödik hadoszlop" fogalmát elemezzük, amelyet az Orbán-rezsim saját hatalmának megerősítésére használt. Másodszor úgy érvelünk, hogy a kormány „ötödik hadoszlopos" vádjai a CEU ellen antiszemita toposzokkal voltak megerősítve, amelyek jelentésükben maguk is mélyebb kulturális kódra támaszkodtak. Harmadszor, érveink demonstrálására antiszemita toposzokat dekódolunk a korábbi magyar szélsőjobboldali szereplők írásaiban és nyilatkozataiban, valamint elemezzük a kormány által támogatott online hírportálokat a 2015 és 2020 közötti időszakra vonatkozóan. Megmutatjuk, hogy e toposzok rendszeres használata összefügg Soros sajtóbeli említésével. Arra a következésre jutunk, hogy a *sorosozás*nak meghatározó szerepe volt abban, hogy előkészítse és propagandisztikusan megindokolja az egyetem kiszorítását az országból. Mindez több lépésben történt meg. Orbán kampányának hatékonysága egyaránt függött a kulturális beidegződésektől és a kormány által válsághelyzetnek minősített folyamatok – elsősorban a migráció – politikai környezetétől.

„Democratic backsliding and academic freedom in Hungary." *Perspectives on Politics*, 16(4), 1067–1074. o.

AZ „ÖTÖDIK HADOSZLOP" ÉS AZ ANTISZEMITIZMUS

Mylonas és Radnitz az „ötödik hadoszlop" fogalmát úgy határozzák meg, amely szerint az idetartozó szereplők olyan „belföldi aktorok, akik az állam külső ellenségeivel együttműködve a nemzeti érdek aláásásán munkálkodnak".[8] Ma már az ötödik hadoszloposság fogalma messze túlterjed a katonai fenyegetéseken, magában foglalja a belső kulturális és gazdasági fenyegetéseket is. A politikai vezetők már régóta használják ezt a háborús metaforát, hogy mobilizálják bázisukat az általuk irányított, de veszélybe került rendszer védelmére. Mivel ez az értelmezés a szuverént egyetlen homogén közösségként keretezi újra, amelyet kívülről veszedelmesen támadnak, a vezető megerősítheti követőivel való kapcsolatát a külső erőkkel szembeni harcában. E zárt szociálpszichológiai körből nehéz kilépni.

Mylonas és Radnitz úgy definiálják az ötödik hadoszlopos politikát, mint „nyilvános kijelentések, kollektív cselekvések vagy állampolitikák együttesét, amelyek a belföldi aktorokat azzal támadják meg, hogy azok rosszhiszeműen együttműködnek az állam külső vetélytársaival a nemzeti érdekek ellen".[9] Diszkurzív értelemben, az ötödik hadoszloposság lényege személyek vagy csoportok nemzetellenes összeesküvéssel való nyilvános meggyanúsítása.

Az ötödik hadoszlopos diskurzusnak legalább négy eleme van. Az első annak feltételezése, hogy létezik egy fenyegető külföldi aktor, aki ellenséges szándékokkal viseltetik a nemzettel szemben. A diskurzus második eleme szerint e külső szereplő belföldi ügynököket alkalmaz a nemzet megosztására és legyengítésére. A harmadik elem szerint a megbízó és megbízottak közötti kapcsolat természete és a közös tervük megvalósítására szolgáló agenda rejtve marad a nyilvánosság előtt.

[8] Harris Mylonas & Scott Radnitz eds. 2022. *Enemies Within: The Global Politics of Fifth Columns*. Oxford: Oxford University Press, 2021. Az ötödik hadoszlop katonai értelmezéséhez lásd Norman Naimark. 1999. *The Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in the Twentieth Century*. Cambridge, MA: Harvard University Press,

[9] Mylonas–Radnitz, op. cit. „Introduction"

Végül a diskurzus negyedik eleme annak tudatosítása, hogy az idegen hatalom fenyegetésének felszámolásához, a belföldi ügynökök leleplezésére, megszégyenítésére és kiutasítására van szükség, amely csak határozott politikai fellépéssel érhető el.

De mi teszi ezeket az állításokat ilyen hatásossá? A legtöbb esetben ezek az állítások süket fülekre találnak. De adott körülmények között egyének és szervezetek „ötödik hadoszlopként" való azonosítása a politikai polarizációt elősegítő kommunikáció révén olyan robbanékony társadalmi helyzetet idézhet elő, amelyben a hideg polgárháború légköre akár valódi erőszakos konfliktus kitöréséig is eljuthat.[10] Ötödik hadoszlopos vádak jellemzően olyan csoportokat érnek, amelyekről a lakossággal azt hitetik el, hogy tisztességtelen előnyöket élveznek a társadalomban. A keresztény és iszlám társadalmakban egyaránt előszeretettel illesztik be a zsidóságot ebbe a képbe. Valójában számos hasonlóság mutatkozik az ötödik hadoszloposság és az antiszemitizmus között. Utóbbi kifejezést a radikális német író és politikus Wilhelm Marr említette először a 19. században, hogy nevet adjon az általa képviselt rasszista politikának.[11] Az antiszemitizmus azon az áltudományos elméleten alapul, hogy az emberek alapvetően elszigetelt fajokra oszlanak, és az egyén viselkedését leginkább „faji háttere" határozza meg. A „szemita fajról" úgy hitték, hogy kevésbé fejlett, mint az „árja faj", így az előbbi csoport tagjai közelebb állnak

[10] Az ötödik hadoszlop szerepet játszik az etnopopulista állításokban, amelyek szerint az ellenséges elit a nemzetidegen erőkkel összefog, hogy lerombolja a „nép nemzetét". Erin K. Jenne. 2018. „Is nationalism or ethno-populism on the rise today?" *Ethnopolitics*, Vol. 5, 2018, 546–552. o. A populista nacionalizmusról lásd még: Bart Bonikowski et al. 2018. „Populism and nationalism in a comparative perspective: A scholarly exchange," *Nations and Nationalism*, 25(1), 58–81. Benjamin De Cleen. 2017. „Populism and nationalism." *Handbook of Populism*, 342–362. o. Rogers Brubaker. 2020. „Populism and nationalism." *Nations and Nationalism*, 26 (1), 44–66. o.

[11] Gavin I. Langmuir. 1990. *Toward a Definition of Antisemitism*. Berkeley: University of Califormia Press, p. 311; Yehuda Bauer. 1994. „In search of a definition of antisemitism." In Michael Brown ed. *Approaches to Antisemitism: Context and Curriculum*, New York: American Jewish Committee, 11. o.

az állatokhoz.[12] Látszólagos tudományos megalapozottságával az antiszemitizmust sokan modernebbnek is elfogadhatóbbnak találták, mint a klasszikus antijudaizmust, amely általános antipátiát jelölt a „szemita" népcsoport tagjaival szemben.

A legfőbb különbség a „régi" zsidógyűlölet és az „új" antiszemitizmus között abban áll, hogy a korábbi verzióknak erősebb kapcsolatuk volt a keresztény dogmákkal, és a zsidók iránti antipátia mélyebben gyökerezett a vallásos hitben. Ennélfogva a hagyományos katolicizmus – tehát a II. vatikáni zsinat tanításait elvetők – tanításában is, amely azt hangsúlyozza, hogy Jézus Krisztust a zsidók ölték meg. E hagyományos antijudaizmussal köthetők össze az évszázadokra visszamenő vérvádak is, amelyek szerint a zsidók keresztény gyermekeket rabolnak el és áldoznak fel vallásos szertartásaik részeként. A hagyományos értelmezési keretben a zsidók ellenséges, vallásos, külső csoportnak vannak beállítva, ezáltal „igazolva" az időszakos etnikai tisztogatásokat egyes kisvárosok zsidó közösségeivel szemben.[13] Az „új" antiszemitizmus ezzel szemben a zsidókat hatalmasnak és rejtőzködőnek ábrázolja, akik helyi bábjaikat a háttérből alattomosan mozgatják a többség ellen. E narratíva szerint a rejtőzködő zsidók arra használják fel befolyásukat, hogy a többségi társadalmat belülről elpusztítsák. Az új antiszemita koncepció szerint a zsidók nem azért veszélyesek a társadalomra, mert könnyen azonosítható szokásaikkal és különös öltözködésükkel csoportként elkülönülnek, hanem épp ellenkezőleg: azért, mert „beolvadnak" a többségbe, és ezáltal láthatatlanok maradnak.

Ez a megközelítés elfogadta a jól azonosítható ortodox zsidóságot, de továbbra is fenntartotta a modern társadalmakba integrálódott és ott állítólag befolyásos pozíciókat elfoglaló, „láthatatlan" zsidóság elleni averziókat. Amióta Izrael állam létrejött, a zsidókra széles körben szuverén népként tekintenek, akik állami segédlettel hozzáférnek a gazdaság, a kultúra és a politikai hatalom mozgatórugóihoz. Ez egyrészt tovább táplálta a velük szembeni előítéleteket, például

[12] Langmuir, 1990. op. cit.

[13] A régi antijudaizmus kritikájához lásd Szabó Dezső. 1938. *Az antijudaizmus bírálata.* Budapest: Ludas Mátyás.

az izraeli titkosszolgálatok láthatatlan, ám hatékony működésével kapcsolatban. Másfelől azonban az állam polgáraiként láthatóvá, azonosíthatóvá váltak, saját útlevéllel, nyelvvel, szokásokkal, kibontakozó új kultúrával rendelkeznek. Többé nem „rejtőzködnek", hanem ők maguk a többségi társadalom. Ebből a szempontból a radikális populisták számára nem ők tűnnek veszélyesnek, hanem a zsidó államon kívül, más országokban élő, különböző állampolgársággal rendelkező, „hazátlan" zsidók, akik láthatatlan „hálózatot" alkotnak. E világnézet szerint a zsidóság egyes nagy hatalmú képviselői (mint a Rothschildok) „globális" vagy „idegen" veszélyforrást jelentenek. Az absztrakt fenyegetés immár nem konkrét személyekről szól, hanem – ahogy azt az 1940-es nemzetiszocialista propagandafilm példázza – „az örök zsidót" jeleníti meg.[14]

Ám a gyakorlatban sokszor elhanyagolható a különbség a hagyományos zsidógyűlölet és a modern antiszemitizmus között. Gavin Langumir elemzése szerint az antiszemita támadások, pogromok és diszkriminációs politikák nagyon hasonló vonásokat mutatnak fel a középkori Európától napjainkig.[15] Bauer szerint „a zsidók támadására használt antiszemita nyelvezet és képek a korai keresztény zsidógyűlöletből erednek. A különböző antiszemita megnyilvánulások csupán e nyugati kulturális kódnak fennmaradó, egyedi manifesztumai."[16] Ez a kód a család és a közösségek életében a népmesék és vallási hagyományok révén generációról generációra terjedt, csakúgy, mint az állam által szponzorált a nemzeti irodalomban és történetírásban. Mindez hasonlóvá vált James Scott „rejtett társadalmi másolataihoz", Ant-

[14] Fritz Hippler által rendezett *Az örök zsidó* (Der ewige Jude) című antiszemita propagandafilmet az NSDAP birodalmi propagandaigazgatósága készíttette Németországban, 1940-ben.

[15] Langumir. 1990. op. cit.

[16] Bauer. 1994. op. cit. 7. James C. Scott. 1990. *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*. New Haven: Yale University Press, 1990; Anthony D. Smith. 2009. *Ethno-Symbolism and Nationalism: A Cultural Approach*. London: Routledge; Stuart J. Kaufman. 2001. *Modern Hatreds: The Symbolic Politics of Ethnic War*. Ithaca: Cornell University Press.

hony Smith „etnoszimbolizmusához" vagy Stuart Kaufman „mítosz-szimbólum komplexéhez".

Hogyan működnek a kulturális kódok a politikai beszédben? Nigel Rapport szerint a kulturális kódok olyan „eszközök, amelyekkel az egyének megpróbálják konkrétabbá, megfoghatóbbá és ezáltal feldolgozhatóvá tenni mindazt, ami másképpen szinte felfoghatatlan lenne a tapasztalásuk és a világgal való kapcsolatuk alapján".[17] Egy kód aktiválásához a beszélők „metaforákhoz és más nyelvi szóképekhez (metonímia, hasonlat, szinekdoché)" nyúlnak, amelyeket narratívákká állítanak össze, ezáltal „felelevéníthetőek mások társaságában, így az ezzel kapcsolatos tapasztalatok összevethetőkké válnak".[18] Mivel tudat alatti, érzelmi, atavisztikus szinten működnek, ezek a toposzok olyan kódokat aktiválnak, amelyek mélyen beágyazódtak a befogadó kultúrájába, így egy látszólag felszínes üzenetnek is mélyebb, ismerősebb jelentést kölcsönöznek. Hatalmuk abban rejlik, hogy tartalmukat a befogadó sohasem kritikusan dolgozza fel. Mindezt hasonlóan írja le Stuart Kaufman a szimbolikus politikai stratégia terén, ahol „a politikusok manipulálják a szimbólumokat annak érdekében, hogy az emberek döntéseiket az általuk népszerűsített értékrend alapján hozzák meg, vagy azokkal az értékekkel azonosítsák önmagukat".[19] Az egyes állampolgárokat a politikusok által megadott szimbólumok motiválják, cselekvésre ösztönözve őket.

Az antiszemita kódokban olyan erőteljes toposzok is vannak, amelyek tudat alatti szinten fejtik ki hatásukat, hihetővé téve az ötödik hadoszlopos narratívát. Noha az e narratívákban feltűnő szereplők csoportja társadalmakon és történelmi korokon át változik, az általuk elmondott összeesküvések meséi állandóak, így könnyen felismerhetők. E történetek az alábbi állítások egy részét vagy egészét tartalmazzák. Először is, e történet szerint, a globális hatalmi struktúrákba beágyazott, nagy hatalmú zsidó pénzembereknek titkos tervük

[17] Nigel Rapport. 1996. *Social and Cultural Anthropology: The Key Concepts*. London: Routledge, 67. o.

[18] Ibid.

[19] Stuart J. Kaufman, 2001. op. cit. 29. o.

van a nemzet „felhígítására" és megosztására, ami így megkönnyíti számukra annak kirablását.[20] Másodszor, mérhetetlen kulturális és gazdasági erőforrásaikat felhasználva, e pénzemberek arra vezetik nemzeti többségi társadalmak hiszékeny vagy áruló tagjait, hogy az ő ideológiájukat terjesszék, és a szerint változtassák meg törvényeiket. Harmadszor, a zsidó hálózatok célja a nemzet demográfiai összetételének meggyengítése, s ilymódon a nemzet hanyatlásának elősegítése. Végül negyedszer, az összeesküvés hatékony elrejtése megköveteli, hogy a külföldi érdekeket képviselő hazai ügynökök felkerüljenek a hazai politika térképre, ahol pártként politikai erővel semlegesíthetik a „nemzeti erők" fenyegetését. Az elmúlt évtizedben Orbán és szövetségesei hihető ötödik hadoszlopos vádakat konstruáltak meg a magyar sajtóban, amelyekkel a már létező antiszemita kódhoz kapcsolódtak, és megfelelő metaforák használatával az események általuk propagált értelmezését segítették elő. A CEU és az OSF ötödik hadoszlopos beállítása fenyegetően hatott, és a társadalmi normalitás határain túlra helyezte ezeket a szervezeteket. Mindezzel a hivatalos propaganda nemcsak a velük szembeni diszkriminatív jogalkotást indokolta, de megteremtette eltávolításuk igazolásának feltételeit is. Mielőtt azonban magával a konkrét esettel foglalkoznánk, áttekintjük a magyarországi antiszemitizmus történetének főbb momentumait.

A „LEX CEU" KULTURÁLIS ELŐZMÉNYEI

Magyarországon, a vallási csoportok közötti békés együttélésnek hosszú története van, de a 19. századi oroszországi pogromok elől menekülő zsidók bevándorlása az Osztrák–Magyar Monarchiába megbontotta a korábbi vallási arányokat, és hozzájárult az antiszemitizmus megerősödéséhez. Mindezzel párhuzamosan a nagyobb, polgári

[20] Kevin MacDonald. 1998. *The Culture of Critique: An Evolutionary Analysis of Jewish Involvement in Twentieth-Century Intellectual and Political Movements*, New York: Prager.

városokban a német, cseh és zsidó lakosság meghatározó szerepet játszott a kapitalizmus, az iparosodás és a modernitás kialakulásában.

Az első világháború befejeződése annyiban mindenképp új kor kezdetét jelentette, hogy az asszimilációs nacionalizmust felváltotta az etnikai alapú antiszemitizmus.[21] Az 1920-as trianoni békeszerződés – számos polgári város (Pozsony, Kassa, Nagyvárad, Szabadka) elcsatolásával – Magyarország városi lakosságát nagyrészt Budapestre redukálta, ami oda vezetett, hogy csakhamar erős társadalmi-politikai törésvonal jött létre a kozmopolita Budapest és a hagyományos vidéki települések lakossága között. A jobboldali, revansista, tekintélyelvű Horthy-rendszer a liberálisokat és a kommunistákat rendszeresen „a nép ellenségeiként"[22] támadta. A rendszerhű sajtó hasábjain Budapest „bűnös városként" jelent meg, a fővárost okolták a túlzott szabadosságért, a háborús vereségért, a kommunista kísérletért, és a háború előtti Magyarország területe kétharmadának elveszítéséért. Az elkövetkezendő években a vidék félfeudális társadalmi struktúrája hatékonyan lassította, és részben meg is akadályozta, a kapitalizmus további térnyerését, míg a városokban virágzott a piacgazdaság. Erdei Ferenc egy tanulmányában kettős struktúrájú – egy „nemzeti-történeti társadalommal" és egy „modern-polgári társadalommal"[23] rendelkező – országként írta le az országot, hozzátéve, hogy a magyar társadalom csupán 10 százaléka lehetett a kettős struktúra része, 90 százalékuk szegény vagy nincstelen paraszt és vidéki munkás volt. Számukra a feudalizmus, az egyenlőtlenség, a hierarchia és az urambátyám világ kategóriái nem elvont fogalmak voltak, hanem a mindennapi életük meghatározó jellemzői.

A trianoni szerződést negyedszázaddal követő holokauszt drámai mértékben élezte tovább a Budapest–vidék megosztottságot, azok

[21] Ungváry Krisztián. 2012. *A Horthy-rendszer mérlege: Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*. Pécs–Budapest: Jelenkor.

[22] Vö. Csunderlik Péter. 2019. *A 'vörös farsangtól' a 'vörös tatárjárásig': a Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezésirodalmában*. Budapest: Napvilág; Csunderlik Péter. 2020. „A judeobolsevizmus vörös tengere." *Mozgó Világ*, 46 (6). 96–104. o.

[23] Erdei Ferenc. 1944. *A magyar társadalom*. Budapest.

után, hogy az állami szervek aktív közreműködésével közel félmillió vidéki magyar zsidót deportáltak náci koncentrációs táborokba.[24] A falvakban és kisvárosokban a korábbi szomszédok gyorsan elfoglalták az üresen álló zsidó otthonokat, lehetetlenné téve a visszatérést a holokauszt túlélői számára, ezzel gyakorlatilag homogenizálva a vidék társadalmát.[25] Budapest lakóit gyakran ábrázolták kozmopolitákként, liberálisokként vagy „zsidókként", akik szemben álltak a vidéken élő, „igazi", tősgyökeres magyarokkal. A háború utáni kommunista vezetés, úgy tűnt, szakítani akart a két háború közötti Horthy-kor, majd a rövid életű Szálasi-korszak virulens antiszemitizmusával. Az új rezsim az alsóbb osztályokból toborzott kádereket, így több munkásfiatalt magas politikai és gazdasági pozíciókba röpített. Egyúttal a holokausztot túlélt zsidóság számos tagja a kommunista rendszer támogatásában vélte megtalálni a garanciát a náci eszmék és rémtettek visszatérésével szemben. Mindazonáltal a város-vidék törésvonal elmélyülése – amely nemcsak Trianonnal, hanem a vidéki zsidó származású lakosság tömeges elhurcolásával, majd megsemmisítésével állt elő – hozzájárult a látens antiszemitizmus fennmaradásához.

A Rákosi-rendszer három fő vezetőjét széles körben zsidó származásúnak tekintették, amely megerősítette azt a népi vélekedést, hogy a kommunista rendszer, úgy ahogy van, „zsidó dolog". Az 1956-os forradalom utáni megtorlást követően az elnyomó rendszerrel szembeni társadalmi ellenállás megszűnt. Az emberek megtanulták értékelni a rendszer a puhább, élhetőbb magyar változatát, amit a forradalom emlékétől megrettent Kádár János biztosított számukra. Habár a Kádár-rendszer a munkásságot sikerrel pacifikálta, a forradalom után két rendszerkritikus értelmiségi csoport jött létre. Az egyik

[24] Molnár Judit. 2005. *A Holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest: Balassi.

[25] A lengyelországi, litvániai, romániai és ukrán zsidók ellen elkövetett hasonló pusztítások történetéhez lásd Jeffrey S. Kopstein & Jason Wittenberg. 2018. *Intimate Violence: Anti-Jewish Pogroms on the Eve of the Holocaust*. Ithaca: Cornell University Press.

egy jórészt budapesti szociológusokból és filozófusokból álló csoport volt, néhány tagjuk a kései Lukács György „Budapesti iskolájából" érkezett, amely az értelmiségi disszidensek magját formálta. Közülük többen a „marxizmus reneszánszát" hirdették, vagy pályájukat empirikus szociológusként kezdték, de különbségeik ellenére, szellemileg valamennyien az 1968-hoz köthető, nyugati kulturális felszabadulás gyermekei voltak. Később összefogtak cseh és lengyel disszidensekkel, a disszidens nyilvánosság új tereit hozták létre, majd eltanulták a radikális reform stratégiáit a lengyel Szolidaritás mozgalomtól.[26] A nyolcvanas évekre e csoport egyre nyitottabbá vált a piacpárti reformokra és a nyugati liberális demokráciára – pozíciójuk a baloldali radikalizmustól a liberalizmus felé tolódott[27] –, és 1988 végén megalapították a liberális Szabad Demokraták Szövetségét.

A második disszidens csoport a budapesti irodalmi körökből és a kisebb városok oktatási intézményeiből, könyvtáraiból kikerülő írókból, irodalmárokból állt. Ők a „népi írók" hagyományával azonosították magukat, akiket a nemzet túlélése és a határon túli magyarság sorsa foglalkoztatott.[28] Noha elvi antikommunisták voltak, kompromisszumra hajlottak a fennálló hatalommal. Ez a csoport egyformán ellenezte a szovjet típusú kommunizmust és a nyugati kapitalista demokráciát. Véleményük szerint ezek külső hatalmak által a magyarságra kényszerített idegen struktúrák, amelyekkel szemben „harmadik utat", a „Kert-Magyarország" víziója felé való fejlődést javasoltak.[29] Legaktívabb képviselőik 1987-ben megalakították Magyar Demokrata Fórumot, amely először harmadikutas értelmiségi mozgalom volt, később azonban nagy támogatottsággal bíró, jobboldali néppárttá vált.

[26] Vö. Mitrovits Miklós. 2020. *Tiltott kapcsolat: A magyar lengyel ellenzéki együttműködés, 1976–1989*. Budapest: Jaffa.

[27] Kis János. 2014. „Hogyan lettünk liberálisok?" In Kis János: *Mi a liberalizmus?* Pozsony: Kalligram, 337–341. o.

[28] Vö. Csurka István. 1988. *Közép-Európa hó alatt*. New York: Püski

[29] Csurka István. 1991. *Új magyar önépítés*. Budapest: Püski–Magyar Fórum, 159–167. o.

Az 1990-es választások megnyerése után az MDF kormányra került. A párt három különböző hangot és politikai irányt képviselt, a nyugatos konzervativizmust, a Horthy-korszakra hajazó társadalomszervezési elveket és a radikális jobboldaliságot. Az elsőt Antall József, a másodikat Boross Péter, a harmadikat Csurka István testesítette meg. Antall József, aki 1990 és 1993 között a Magyar Köztársaság miniszterelnöke volt, budapesti középosztálybeli családból származott, 1956 után rendőri megfigyelés alatt állt. Az ő liberális konzervativizmusa meglehetősen szokatlan volt a magyar jobboldalon: nagyra értékelte az alkotmányos demokráciát, a pártversenyt és a jogállamiságot.[30] Boross Péter viszont – aki Antall utódjaként hat hónapig, 1993–94-ben irányította a jobbközép koalíciós kormányt – a Horthy-korszak antikommunista katonai vezetőit magasztalta, és erős, fegyelmezett, hierarchikus társadalmat vizionált.

Témánk szempontjából Csurka István a legfontosabb, aki az MDF populista radikális szárnyát képviselte. Ő már az 1970-es évektől ismert drámaíró volt, budapesti kulturális körökben mozgott, íróbarátaival kávézókban töltötte napjait, ahol gyakran politizált, és olykor antiszemita vicceket mondott. Őt azonban afféle bohém íróként ismerték a Kádár-rendszer idején, s nézeteit nem vették komolyan. A helyzet 1988-ban megváltozott, amikor Csurka a *Magyar Fórum* című, az MDF-hez kötődő újság főszerkesztője lett, majd ezt követően a párt egyik alelnökeként a liberálisok fáradhatatlan bírálója, sőt az általa liberálisnak tartott Antall egyik kritikusa lett. 1990 elején Csurka egy rövid esszét publikált, amelyben úgy vélte, hogy egy marxista, lukácsista eszmeiségű, zsidó gyökerű kisebbség erőlteti rá akaratát a többségre, s így a magyarság már nem érezheti otthon magát a szülőföldjén. E szövegben Csurka így fogalmazott néhány héttel az 1990-es, első szabad választások előtt: „Ébredjetek magyarok! Megint megvezetnek titeket! […] már elérkezett Kun Béla kora, még ha az új Lenin-fiúk elvetik magát Lenint is. Mi jön most? Terror. Katonák.

[30] Osskó Judit. 2013. *Antall József – kései memoár*. Budapest: Corvina.

Vér, végső összeesés."[31] Csurka esszéje élénk tiltakozást váltott ki a demokratikus közvéleményből.

Csurka világnézete szerint a kommunizmus, kapitalizmus és a liberalizmus mind ugyanannak a globalista, zsidó összeesküvés részének tekintendő, amelynek végső célja a magyarok idegen érdekek alá vetése és megsemmisítése. Rasszizmusával odáig jutott, hogy a választásokon második helyen végzett nagy liberális pártot, az SZDSZ-t „zsidó pártnak" tekintette, amely szerinte nem a magyarság érdekeit képviseli. Az 1990-es választásokat követően Antall megállapodást kötött az SZDSZ-szel a kétharmados törvények számának csökkentéséről az ország kormányozhatósága érdekében. Noha ebben szó sem volt az SZDSZ-szel közös kormányzásról – hiszen az MDF a Független Kisgazdapárttal és a Kereszténydemokrata Néppárttal alkotott koalíciós kormányt –, Csurka élesen bírálta a megállapodást, azt állítva, hogy a titkos paktum aláássa a magyarok bizalmát a kormány iránt.[32] Egyik íróbarátja, Csoóri Sándor néhány hónapra rá azt hirdette, hogy a zsidók arra használták fel a demokratikus választásokat, hogy „politikai dobbantót ácsoljanak maguknak", vagyis az erős liberális párt létrehozásával bebiztosítsák számarányukon túlmutató hatalmukat az új rendszerben.[33]

Soros Györgyre az MDF radikális jobboldali szárnya már az 1990-es évek elején felfigyelt. Zacsek Gyula, a párt országgyűlési képviselője egy 1992-es cikkében, a „Soros birodalomhoz" tartozókat a „termeszekhez" hasonlította, amik „nemzetünket rágják".[34] Csurka is ellenszenvvel figyelte Sorost, akit egyszerre tartott szabadkőművesnek, kozmopolitának provokátornak, tőzsdei brókernek és bróker-filozó-

[31] Csurka István. 1991. *Vasárnapi jegyzetek*. Budapest: Püski – Magyar Fórum. 37. o.

[32] Csurka István. 1992. „Néhány gondolat…" *Magyar Fórum*. augusztus 20. Lásd még: Csurka István. 1996. „Some Thoughts." In Gale Stokes ed. *From Stalinism to Pluralism: A Documentary History of Eastern Europe Since 1945*. New York – Oxford: Oxford University Press, 265–269. o.

[33] Csoóri Sándor. 1990. *Nappali hold*. Budapest: Püski.

[34] Zacsek Gyula. 1992. „Termeszek rágják a nemzetet, avagy gondolatok a Soros-kurzusról és a Soros birodalomról." *Magyar Fórum*, 4. (36), 9–16. o.

fusnak. Csurka világnézetében – amelyet legélesebben már idézett, 1992-es cikkében fejtett ki – a „Soros-ügynökök" a kommunista nómenklatúrát liberálisra cserélték, de valójában semmi sem változott, mert mindegyikük a „Soros-galaxis" hálózatain belül működik tovább. Csurka szemében Soros a titkos egyezkedések embere – olyan idegen, aki médiahatalmát a nép gondolkodásának átformálására és a régi kommunista vezetők politikai életben tartására használja föl. Csurka szerint a demokratikus átmenet során Soros megvezette a magyarokat, miközben valójában nem őket segíti, hanem a globális, liberális hátország és a láthatatlan idegen hatalmak érdekeit szolgálja.[35]

Ez volt az egyetlen alkalom, amikor Soros György közvetlenül reagált az őt ért személyes támadásokra, amelyek a szélsőjobbról érkeztek. 1992 őszén nyílt levelet írt Antall József miniszterelnöknek, amelyben négy kérdést tett föl. 1. Egyetért-e azzal, hogy a zsidók idegenek Magyarországon? 2. Elfogadja-e Csurka kijelentését, miszerint a világ és Magyarország zsidósága magyarellenes összeesküvésben vesz részt? 3. Elhiszi-e, hogy a Soros Alapítvány a kommunisták és a zsidók hatalmának növeléséért dolgozik? – és végül 4. Elfogadhatónak tartja-e, hogy az MDF egyik képviselője felkérte Sorost, hogy önként távozzon Magyarországról?[36] Válaszában Antall kormánya nevében elhatárolódott Csurkától és Zacsektől, kijelentette, hogy Művelődési és Közoktatási Minisztérium már megegyezett a Soros Alapítvánnyal, annak jövőbeli magyarországi működésének biztosításáról, így nem lenne helyes egyes véleményeket kiemelni a kormányzat együttműködési szándékát kifejező tényekkel szemben.[37]

Miközben Antall megpróbálta pártján belül visszaszorítani az antiszemitizmust, Csurka arra mozgósította követőit, hogy vegyék rá a kormányt: politizáljon határozottabban és lépjen ki a „kompromisszumkeresés homokozójából".[38] Az MDF-en belüli két irányzat

[35] Csurka István 1992. op. cit.

[36] Soros György. 1992. „Nyílt levél Antall József miniszterelnökhöz." *Népszabadság*, szeptember 15.

[37] Antall József. 1992. „Válasz Soros Györgynek." *Új Magyarország*, október 1.

[38] Csurka István. 1992. op. cit.

közötti feszültség átmenetileg kiéleződött, majd az összecsapás Antall győzelmével végződött: Csurka 1993 elején távozni kényszerült az MDF-ből. Ezt követően létrehozta saját, jobboldali radikális szervezetét, a Magyar Igazság és Élet Pártja (MIÉP) néven. Az 1994-es választásokon a jobboldali kormánykoalíció súlyos vereséget szenvedett, és a szocialista-liberális kormánykoalícióval szemben parlamenti ellenzékben maradt az MDF, az FKGP és az Orbán által vezetett Fidesz, és parlamenten kívül rekedt Csurka pártja, a MIÉP.

Orbán Viktor 1998-ban négy év szocialista-liberális koalíciós kormányzás után került hatalomra, amelyet az antalli polgári-konzervatív szellemiség visszatéréseként mutatott be. Önmagát az antalli örökség letéteményesének tekintve meghirdette a „polgári Magyarország" programját, majd kilépett a Liberális Internacionáléból, és csatlakozott a kereszténydemokratákat és konzervatív liberálisokat tömörítő Európai Néppárthoz (EPP). Csurka pártja az 1998-as választásokon a szavazatok több mint 5 százalékát megszerezve bejutott a parlamentbe. Habár a „polgári" és a szélsőjobboldali politika szavazótábora elvileg távol áll egymástól, mindez nem zavarta sem Orbánt, sem Csurkát az együttműködésben. Az első Orbán-kormány négy éve alatt az „ellenzéki" Csurka folyamatosan támogatta a Fidesz vezette kormányt, amelynek viszonzásaként emberei érdemi részt kaptak a közrádió és köztelevízió működését felügyelő kuratórium munkájában. Ezzel együtt az éles politikai polarizálódás nem kedvezett Csurkának, a MIÉP befolyása a ciklus végére meggyengült, és a 2002-es választásokon kiesett az országgyűlésből.

A kétezres években Csurka továbbra is a magyar politika leginkább antiszemita hangja maradt, habár ő maga elutasította ezt a megnevezést. Pártja újságjában a nemzet ellenségeit a nemzetközi tőke érdekeivel és a „zsidó uralkodó réteggel" azonosította.[39] Számára a liberális

[39] Csurka István. 2005. „Egy nemzet- és népgyilkos kormány." 2005, http://www.eredetimiep.hu/fuggetlenseg/2015/januar/23/20.htm, utoljára elérve 2020. július 1.

politikusok „a zsidó világliberalizmus helyi bölcsei"[40] voltak, a zsidók pedig „a jelen bankárai", akik „világhatalmi pozícióból"[41] működnek. Csurka úgy érvelt, hogy az antiszemitizmus történelmileg jól indokolható, mert a zsidók – akik magukat nemzetek fölött állónak tekintik – megvetették és kegyetlenül kifosztották a nem zsidó embereket a pénzügyi profitért vívott piaci harcukban.[42] Csurka írásai továbbra is olyan antiszemita toposzokat tartalmaztak, mint a „világhatalom", a „háttérhatalom", a „gyarmatosítók", a „bankárok", valamint a „globális pénzügyi elit" és intézményeik fogalmait.

Bár Csurka és a MIÉP a kétezres évek közepére elveszítette politikai befolyását, az általuk megfogalmazott nézetek finomabb formában fennmaradtak. A továbbiakban bemutatjuk, hogyan keltek új életre Csurka toposzai és a kétezres évek második felében felemelkedő, fiatalokból álló, szélsőjobboldali Jobbik és a 2010 utáni Fidesz-kormány retorikájában. Ezek az újabb inkarnációk már egyre kifinomultabbak lettek: szakítottak a nyílt antiszemita beszédmóddal, és csupán kódolt utalásokat tettek a „zsidó fenyegetésre".

A CEU SZÁMŰZETÉSE HÁROM FELVONÁSBAN

Első felvonás: A Jobbik felemelkedése (2006–2010)

A Fidesz váratlan vereséget szenvedett a 2002-es választásokon, részben azért, mert az első Orbán-kormány nacionalista politikája nem volt szinkronban sem Magyarország NATO-csatlakozásával, sem pedig az akkor küszöbönálló EU-csatlakozással. A párt 2000-ben elhagyta a Liberális Internacionálét, és a nagy konzervatív európai pártcsaládhoz, az Európai Néppárthoz (EPP) csatlakozott. A két-

[40] István Csurka. 2010. Ma mindenki Demokrata. http://www.eredetimiep.hu/fuggetlenseg/2015/aprilis/17/20.htm, utoljára elérve 2020. július 1.

[41] István Csurka. 2007. Dr. Fejér Lajos és a zsidóság. http://www.eredetimiep.hu/fuggetlenseg/2013/junius/07/19.htm, utoljára elérve 2020. július 1.

[42] Ibid.

ezres évek közepére az Antall-korszak nemzeti liberalizmusa teljesen kikopott a konzervatív körökből, Boross Péter nosztalgikus, „férfias" horthyzmusa pedig alkalmatlannak bizonyult az EU-hoz frissen csatlakozott ország számára. Csurka ötödik hadoszlopos fantáziáit különösen elavultnak tekintették. A szocialista-liberális koalíció 2006 tavaszán újabb vereséget mért a Fideszre, ahol rövid ideig Orbán Viktor vezető szerepét is megkérdőjelezték. Néhány hónapra úgy tűnt, a magyarországi szélsőjobb sorsa megpecsételődött.

Ezt a percepciót azonban egy pillanat alatt elsöpörte a Gyurcsány Ferenc szocialista miniszterelnök őszödi beszédének nyilvánosságra kerülésével kirobbant politikai válság. Radikális jobboldali aktivisták megrohamozták, majd elfoglalták a köztelevízió épületét, ezt követően pedig – a Fidesz támogatásával – heteken át a Parlament körül táboroztak. Habár a miniszterelnököt egy bizalmi szavazáson a kormánytöbbség megerősítette pozíciójában, az utca elszabadult, és több ízben heves összecsapásokra került sor a tüntetők és a (korábbi önkorlátozó magatartásukkal szakító) rendőri erők között.

A 2000-es évek második felének többféle – politikai, gazdasági és szociális – válságai a radikális jobboldal magyarországi újjáéledéséhez vezettek. Mindez nemcsak a Fidesz jobbratolódásában volt tetten érhető, hanem egy új szélsőjobboldali párt, a Jobbik Magyarországért Mozgalom látványos megerősödésében. A belső botrányaiban bukdácsoló szocialista párt által bevezetett erős megszorító intézkedések közepette a szélsőjobboldali mozgalmat főként a széles körű romaellenes érzelmek keltették életre. Különösképpen az a hiedelem, hogy az országon masszív „cigánybűnözés" söpör végig. A romaellenes retorika és a „cigánybűnözés" központba állítás a médiában fontos katalizátorként működött, amely megerősítette a szélsőjobb identitását. Vona Gábor, a Jobbik elnöke még egy félkatonai szervezetet is alapított 2007-ben, a Magyar Gárdát, a honvédelem megerősítésének és a közrend fenntartásának érdekében, a roma „bűnözők"[43]

[43] Vö. Róna Dániel 2016. *A Jobbik-jelenség.* Budapest: Könyv & Kávé; Andrea L. P. Pirro & Róna Dániel. 2019. „Far right activism in Hungary: Youth participation in Jobbik and its network." *European Societies*, 21 (4), 603–626. o.

által jelentett fenyegetés ellen. A csoport tagjai, akik túlnyomórészt a Jobbik támogatói voltak, csizmákat és piros-fehér árpádsávval díszített kabátokat hordtak, amelyet a fasiszta Nyilaskeresztes Párt használt az 1940-es években. Noha a magyar bíróságok elrendelték a Magyar Gárda feloszlatását 2008-ban, a csoport jogi kiskapukat használt, hogy három kisebb hozzájuk kapcsolható csoportba szerveződjenek.[44] A Jobbik hivatalosan tagadta, hogy az erőszakot és a rasszizmust elfogadhatónak tartja, és kijelentette, hogy nem valaki ellen, hanem csakis „Magyarországért" cselekedtek.[45] A félkatonai csoport tagjai hasonló, a nyilas korszakból származó ruhákat hordtak, és félelemkeltő taktikákat alkalmaztak, melyek néha nyílt erőszakhoz vezettek. 2011 márciusában a félkatonai egységek a Budapesttől északkeletre található faluba, Gyöngyöspatára mentek, hogy „hadgyakorlatokat" végezzenek, és „biztonsági őrjáratokat" állítsanak föl egy nagy arányban roma lakosságú településen, ezzel ösztönözték a nők és a gyerekek evakuálását.

Akárcsak a MIÉP-szavazókat korábban, a Jobbik szimpatizánsait is inkább a párt romaellenes állásfoglalásai vonzották be, mint annak antiszemita szimbolizmusa.[46] 2006 és 2011 közötti felmérések azt mutatták, hogy az antiszemita attitűd inkább *következménye*, mintsem megteremtője voltpéldául a Jobbik támogatottságának. Ez azt jelenti, hogy az antiszemitizmus térnyerése Magyarországon 2006

[44] Vö. Bozóki András & Sarah Cueva. 2021. „Xenophobia and power politics: The Hungarian far right." In Sonja A. Strube et al. eds. *Anti-Genderismus: Allianzen von Rechtspopulismus und religiösen Fundamentalismus*. Bielefeld: Transcript. 108–120. o.

[45] Jobbik. 2008. „Manifesto" jobbik.com

[46] Az egyik különbség a MIÉP és a Jobbik között az volt, hogy amíg a MIÉP támogatói jellemzően a falusi, főleg katolikus vidéken élő idősek közül kerültek ki, addig a Jobbiknak kiegyensúlyozottabb támogatása volt a vidék-város tengelyen főleg a fiatalabb szavazóknál. Ezzel a mintával összehangban a társadalmi felmérések azt mutatták, hogy az antiszemita attitűdök a 2010-es választást megelőző időszakban inkább kötődtek e választói réteg vallásosságához és hagyománykövetéséhez, mint a későbbi időszakokban. Kovács, András. 2012. „Antisemitic prejudice and political antisemitism in present day Hungary." *Journal for the Study of Antisemitism*, Vol. 4, 443–467. o.

és 2011 között abból eredt, hogy a Jobbik támogatottsága a 2006 és 2010 közötti válságidőszakban robbanásszerűen megnövekedett.[47] Valójában az antiszemitizmus a magyar társadalom csak kis részével rezonál; az antiszemita attitűdökkel nem rendelkező magyarok aránya a két felmérés során változatlan maradt. Az antiszemita meggyőződések jelentkezésének legjobb előjelei a nagyarányú nacionalizmus, xenofóbia, tekintélyelvűség és törvénytelenség – ezek mind megugranak a válságidőszakok alatt, amikor a társadalom szövete gyengül.[48] Ezek a körülmények álltak elő például 2006 őszén, amikor a szocialista miniszterelnök Gyurcsány Ferenc pártja képviselőihez intézett belső beszéde kiszivárgott, amelyben azt állította, hogy hazudtak a gazdaság helyzetéről „reggel, éjjel meg este". Mindez tüntetésekhez és zavargásokhoz, majd két évre rá a koalíciós kormány összeomlásához és kisebbségi, válságkezelő kormányzat létrejöttéhez vezetett. A gazdasági világválság és a szuverén adósságválság majdnem államcsődbe vitte az országot, így Orbán Viktor és a Fidesz nyerte a 2010-es választást, méghozzá egy kétharmados minősített többséggel rendelkező koalícióval az egykamarás parlamentben. Orbán meggyőző üzenettel nyert: az IMF, a Világbank, Brüsszel és a külföldi spekulánsok összejátszottak az áruló szocialista kormánnyal, hogy leigázzák a magyar nemzetet. E narratívának a felépítése során, a modern antiszemita kód nyelvezetet biztosított a csatarendbe állt magyar nemzet képének kivetítéséhez, amelyet állítólag az áruló liberális elit belülről megfúrt, amelynek tagjai a *külföldi pénzügyi spekulánsok* nevében licitálgattak. E kifejezés Csurka írásaiból származik, melyekben Soros ismerős célpont volt.

[47] Kovács, András. 2012. op. cit.
[48] Ibid. 55–60. o.

Második felvonás: Orbán Viktor és a „sorosozás" 2010 után

A Fidesz figyelemmel követte a Jobbik kirekesztő nacionalizmusának visszhangját, és kisajátította azt, hogy megelőzze az etnikai túllicitálását a jobboldalon.[49] Az ellenséges „másokkal" szembeni retorika már a kezdetektől állandó jellemvonása volt a kormány kommunikációjának. 2010 és 2014 között a kormányzat fő témái a gazdasági világválság, a nemzetközi gazdasági és pénzügyi válság, a költségvetéshiány és az államadósság voltak. Ebben a harcban, az Orbán szemében antagonisztikus „mások" elkezdtek átalakulni Csurka internacionalista, kapitalista, pénzügyi elitjébe. Orbán most először gyanúsított meg „külföldi befektetőket", akik magyar földeket akartak felvásárolni, „pénzügyi spekulánsokat", akik vérszagot kaptak, és nagy szponzorokat, akik „összehangolt akciót" indítottak Magyarország ellen.[50] Azt állította, hogy a külföldi kézben lévő bankok, pénzügyi spekulánsok és külföldi nagyvállalatok arra használják monopol pozíciójukat, hogy „igazságtalan és tisztességtelen profitot facsarjanak ki" Magyarországból „pénzpumpákat" használva.[51] 2012-ben az Orbán-kormány támogató tömegdemonstrációk a „Nem leszünk gyarmat!" szlogennel rukkoltak elő, ez a téma visszaköszönt Orbán beszédeiben is.[52] Orbán sikeresen beépítette Csurka antiszemita toposzait saját populista politikai kommunikációjába.

Valójában 2014-ig a Jobbik megbízható pufferként szolgált Orbánt antiszemitizmussal vádolók ellen. A Jobbik vezetőinek több antiszemita kijelentéséhez képest a Fidesz mindig állíthatta, hogy mérsékelt

[49] Krekó Péter & Gregor Mayer. 2015. „Transforming Hungary–together? An analysis of the Fidesz-Jobbik relationship." In Michael Minkenberg ed. *Transforming the Transformation? The East European Radical Right in the Political Process*. London: Routledge. Lásd még: Cas Mudde. 2015. „Is Hungary run by the radical right?" *Washington Post*, augusztus 10.

[50] Orbán Viktor. 2011. Beszéd a magyar nagykövetek éves találkozóján.

[51] Orbán Viktor. 2013. Beszéd a bálványosi nyári szabadegyetemen.

[52] Orbán Viktor megemlékező beszéde az 1848-as forradalomra. 2012.

jobboldali párt.[53] Ahogy a Fidesz támogatottsága elkezdett apadni, Orbán újra feltalálta az ellenségét, egy eltérő és (eleinte) láthatóbb fenyegetésként – migránsok és menekültek a Közel-Keletről, akik 2015 közepén jelentek meg Magyarország déli határainál. Orbán újratematizálta politikai kommunikációját a munkahelyek megvédéséről Európa megvédésére, és a közel-keleti migránsok ellen az európai határok őrzésére váltott. Néhány hónappal a 2015. januári, párizsi *Charlie Hebdo*-gyilkosságok után ez az új narratíva jól rezonált az olyan kulturális kódokkal, mint az „Európa pajzsa" és a „kereszténység pajzsa", amelyek a török megszállás óta beágyazódtak a magyar történelmi emlékezetbe. Beszédeiben Orbán összekötötte a migránsok fenyegetését a nemzetközi elitekkel, felépítve a kétfrontos háború narratíváját, mind a bevándorlás, mind pedig a „rövidlátó európai politika" ellen, amely szerinte szándékosan figyelmen kívül hagyta a migrációs fenyegetést.[54] A kormány olyan sajtónarratívát dolgozott ki, amelyben, a tömegektől elszakadt nemzetközi, liberális, európai bürokratáknak volt egy tervük a migránsok végleges európai betelepítésére. Az „Állítsuk meg Brüsszelt!" kampány 2016 végén egy olyan népszavazással tetőzött, amelyben a magyarokat arra kérték, hogy szavazzanak a központilag betartatott EU-szintű migrációs kvótarendszerről.

Brüsszelnek azonban nem volt arca, és úgy tűnt, emiatt kevésbé alkalmas diszkurzívan megalkotott ellenségnek, mint arra számítottak. Ezt mutatta a Brüsszel-ellenes népszavazáson tapasztalt gyenge érdeklődés. Emiatt 2017 végén, nagyjából fél évvel a következő országgyűlési választások előtt, a kormány újrakeretezte a fenyegetést, és egy arcot csatolt hozzá. A névtelen brüsszeli bürokraták bevándorláspárti beterjesztései helyett a tömeges bevándorlás veszélyét

[53] Justin Spike. 2020. „When the Prime Minister said »They really love interest« everyone in Hungary knew who he meant." *Inside Hungary*, június 16. https://insighthungary.444.hu/2020/06/16/when-the-prime-minister-said-they-really-loveinterest-everyone-in-hungary-knew-who-he-meant

[54] Orbán Viktor. 2015. Nyitóbeszéde a magyar parlament őszi ülésszakának kezdetén.

most úgy mutatták be, mint a spekuláns, globalista pénzember, Soros György összeesküvése, aki bábmesterként manipulálta a névtelen „brüsszelitákat", hogy végrehajtsák a „Soros-tervet". Soros személyének fő ellenségként való kiemelésével az Orbán-kormány újraélesztette a Csurka által meghirdetett ötödik hadoszlopos antiszemita vádakat, anélkül hogy közvetlenül hivatkozott volna zsidó származású emberekre. A 2018-as választások előtt a kormány elindította a „Stop Soros" kampányát – végigplakátolták az autópályákat, metró-, busz- és villamosmegállókat, Soros György óriási fekete-fehér,ráncos, grimaszoló portréjával, olyan mondatok kíséretében, mint „*Ne hagyjuk, hogy Soros nevessen a végén!*".

Sorost bábmesterként is ábrázolták, miként zsinóron rángatja az ellenzéki politikusokat. Más plakátokon Soros az ellenzéki politikusok mellett állva, sodronyvágóval a kezében szerepel, az átvágott kerítés mellett. Mindeközben társadalmi célú reklámokban részletezték a Soros-terv veszélyeit: Soros György a magyar nemzet ellen összeesküvést sző, azáltal hogy manipulálja az Európai Bizottság és a belföldi politikai élet szereplőit, hogy évente egymillió migránst telepítsenek be Afrikából és a Közel-Keletről Magyarországra. A „Stop Soros" kampány jelentős újítás volt, mivel teljes mértékben azt mutatja be, amit Mylonas és Radnitz ötödik hadoszlopos diskurzusként ír le,[55] és azt illusztrálja, miért volt Soros ennyire hatékony alanya az efféle narratíváknak. Először is, magyar származású amerikai milliárdosként és pénzügyi spekulánsként Soros könnyen beazonosítható, nagy hatalmú külföldi szereplőként. Másodszor, Sorosról úgy hiszik, túlzott politikai befolyást gyakorol Magyarország felett, olyan megbízatásos belföldi kapcsolatok révén, akik pénzt kapnak az ő Nyílt Társadalom Alapítványától. Mindeközben a kiterjedt „Soros-ügynökökből" álló „Soros-hálózata" végrehajtja a titokzatos „Soros-tervet". Harmadszor ezekről az állítólagos kapcsolatokról azt feltételezik, hogy rejtettek a nyilvánosság szeme elől. Negyedszer, tartalmazza az ötletet, miszerint a Fidesz az utolsó védőbástya Soros György és megbízottjai ellen, a „Stop Soros" csomagjával. Ez a négy példa azt mutatja, hogy az Orbán-

[55] Harris Mylonas & Scott Radnitz. 2022. op. cit.

rendszer Soros-ellenes politikai diskurzusa Magyarországon az „ötödik hadoszlop" tankönyvi példája. Ezt a narratívát a kormánypárti média szisztematikusan megerősítette. Hogy bemutassuk a kampány valódi erejét, áttekintjük a belföldi kormánypárti sajtóorgánumok újságcikkeit 2015 szeptembere és 2020 májusa között.[56] Internetes adatbányászatot használva létrehoztunk egy jegyzéket az összes belföldi hírszekcióban található újságcikkről, amelyek a *Magyar Idők*/*Magyar Nemzet* és az *Origo.hu* hasábjain jelent meg. A *Magyar Idők* volt a fő kormánypárti nyomtatott napilap 2015 szeptemberétől; cikkei elérhetőek voltak a weboldalukon, magyaridok.hu. 2019 februárjában *Magyar Nemzet*re változtatták a nevet. Az *Origo.hu* a vezető magyar online hírportál volt a 2010-es évek elején, majd drámai változások álltak be a szerkesztőségben és a tulajdonosi körben, így a portál 2015 végére a kormány szócsövévé vált. Csak ebben a két kiadványban több tízezer cikk, hír és egyéb bejegyzés említette Soros György nevét a vizsgált, kicsivel több mint öt év alatt. E publikációk bizonyos kulcsszavaira keresve kvantitatív elemzést folytattunk a Soroshoz köthető, „ötödik hadoszlopos" diskurzus térhódításáról.[57]

[56] Az időszak kezdetének dátuma egybeesik az egyik elemzett újság elindulásával, a *Magyar Idők*kel, amely 2019-től *Magyar Nemzet* címmel jelent meg.

[57] Az R statisztikai szoftver *quanteda* csomagát használva, először a kulcsszó gyökerére kerestünk rá, „Soros", majd az ötödik hadoszlopos diskurzushoz köthető kifejezésekre kerestünk. Kifejezés kulcsszavak között voltak a „Soros", „Soros-terv", „Soros-hálózat", „Soros-szervezet", „Soros ügynök/Soros embere", „Soros-egyetem". Magyarul „Soros" nevének a szó szerinti jelentése „következő a sorban" vagy „közelgő/következő"; de jelenthet „valamit bizonyos számú vonallal" is. A találatok, amelyek jelentésükben nem utalnak Soros Györgyre, úgy lettek kiszűrve az adathalmazból, hogy a nagybetűvel kezdődő (Soros) és a kisbetűvel kezdődő (soros) kulcsszó között különbséget tettünk. A tesztek azt mutatták, hogy az adathalmazban szereplő kulcsszó kisbetűs változata többnyire az EU „soros elnökségére" utalt; a kisbetűvel előforduló változatnak kutatásunk számára csak két releváns előfordulása volt „sorosozás" és „sorosista". Ezeket releváns elemekként vezettük be az adatok közé. A felhasznált kulcsszavakról azt derült ki, hogy ezek a leggyakoribb kifejezések társíthatóak a „Soros" szógyökhöz. Annak érdekében, hogy biztosan megtaláljuk e fogalmak összes megjelenését, nemcsak a kötőjellel szóalakra kerestünk (mint a „Soros-szervezet"), de a tágabb formájukban („egy Soros Györgyhöz szorosan kapcsolható szervezet") is. Vala-

Az eredményekből egy-egy feltáró erejű hisztogram rajzolódik ki a Soroshoz köthető újságcikkekről a két kormány által támogatott médium felületein az elmúlt öt évben (lásd 1. és 2. táblázat). A két újság, a *Magyar Idők/Magyar Nemzet* és az *Origo.hu* figyelemre méltó hasonlóságot mutat abban, hogyan és mikor kezdtek el Sorosról írni és ötödik hadoszlopos fogalmakat hozzátársítani. Soros Györgyre való utalások csak szórványosan jelentkeztek 2015 végéig és 2016-ban; a „Sorost" megemlítő cikkek hónaponkénti átlagos középértéke 3,9 volt az *Origo.hu*-n és 16,7 a *Magyar Idők*nél. Azonban 2017 elején, amikor a kormány bemutatta a „Lex CEU-t" mindkét kiadványban ugrásszerűen megnőtt a Sorossal kapcsolatos cikkek száma: 2017 áprilisában az *Origo.hu* 94, míg a *Magyar Idők* 191 cikket jelentetett meg a belföldi hírszekcióban Sorosra való utalással. Az *Origo.hu* cikkek megközelítőleg fele (44), a *Magyar Idők* cikkeinek több mint egyharmada (65) „Soros-egyetemként" hivatkozott a CEU-ra.

Az adatok azt mutatják, hogy míg a CEU-val („Soros-egyetem") való elfoglaltság megszűnt 2017 tavaszának végére, addig a Lex CEU elfogadását követően, a Soros-központú „ötödik hadoszlopos" kommunikáció továbbra is kiemelkedő volt a kormány lakájmédiájában. A „Soros-egyetem" helyett azonban a narratívák tágabban a „Soros-tervről", „Soros-szervezetekről" és „Soros-ügynökökről" szóltak. A Soros-cikkek száma újra csúcson volt a 2018-as választást megelőző és követő időszakban, amikor a kormányközeli médiumok lényegében százasával öntötték magukból a Sorossal kapcsolatos cikkeket: a *Magyar Idők* 201 Soros-cikkel márciusban, míg az *Origo* 134 Sorost érintő cikkel döntött rekordot áprilisban. Ez azt jelenti, hogy átlagban, a hétvégéket is beleértve, naponta 6,5 és 4,5 cikk jelent meg, mely Soros Györgyről, veszélyes tervéről, hálózatairól, ügynö-

---

mint úgyis lefuttattuk a keresést az adatokkal, hogy a *quentanda kwic („keywords in context")* funkcióját használtuk, bejelölve ezeknek a kulcselemeknek (terv, hálózat, szervezet és egyebek) olyan előfordulásait is, amelyek a „Soros" kulcsszót megelőz és követő 10 szónyi távolságon belül esik a cikkek szövegében. Az adatok kézi ellenőrzése nagyon kevés hamis találatot mutatott; ezért úgy gondoljuk, hogy ez a módszerrel a két kiadványban megjelent Sorosról szóló cikkek megbízható állományát tudtuk létrehozni.

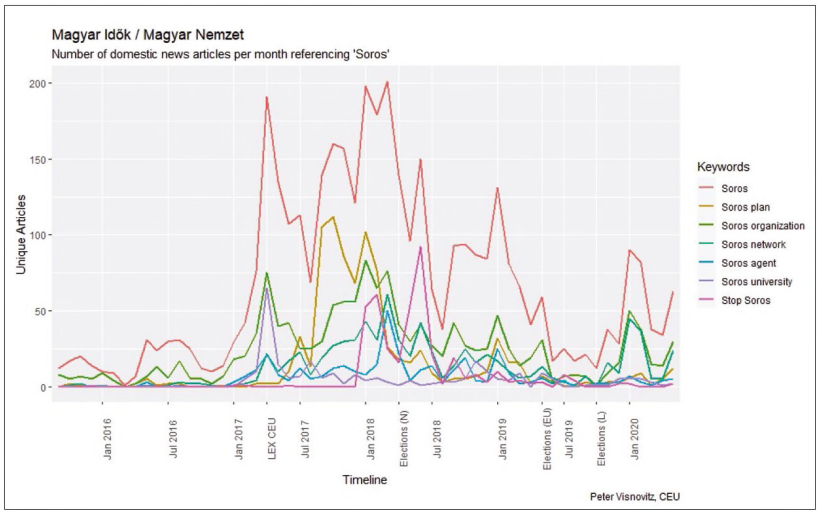

1. táblázat. A Soroshoz kötődő kulcsszavak a Magyar Időkben és jogutódjában, a Magyar Nemzetben 2015–2020 között.

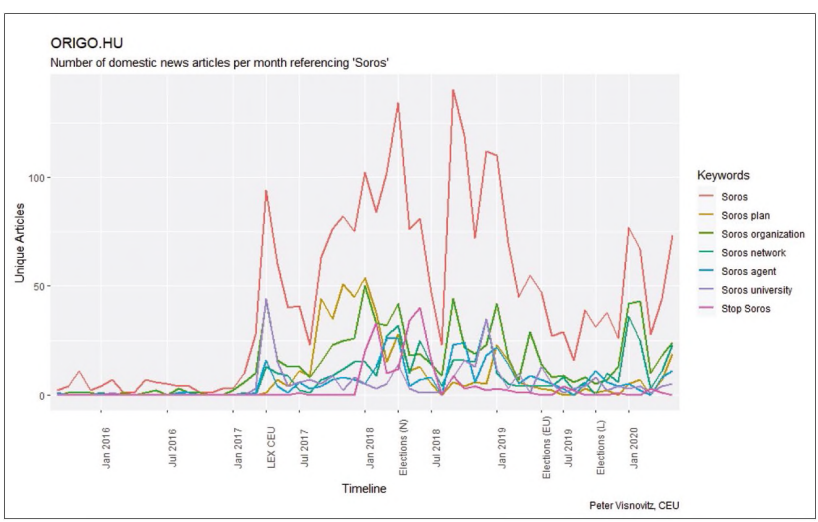

2. táblázat. A Soroshoz kötődő kulcsszavak az Origo.hu internetes portálon 2015–2020 között

keiről és szervezeteiről értekezett. 2018-ban a hangsúly az ötödik hadoszlop fenyegetésére adott kormányzati válaszra helyeződött, megnövekedett az olyan cikkek száma, amelyek a hivatkoztak „Stop Soros" törvénycsomagra, amely több mint fél éven át volt reflektorfényben, havonta átlagosan 23,6 cikkel az *Origo.hu*-nál és 46,1 cikkel a *Magyar Idők*nél (júniusi 40, illetve 92 cikkes csúccsal).

Csak a 2019-es európai parlamenti választások környékén és a Covid 19-világjárvány első hullámakor esett vissza Soros nevének említési gyakorisága. A 2019-es visszaesés a Fidesz és az Európai Néppárt (EPP) közötti konfliktussal magyarázható, amely 2019 februárjában eszkalálódott, válaszul éppen a magyar kormány Soros-ellenes óriásplakátjaira, amelyeken Soros György együtt szerepelt, az Európai Bizottság elnökével, Jean-Claude Junckerrel, akit e posztra az EPP delegált. A magyar kormányfő Soros elleni támadása e ponton már egybeesett saját pártcsaládja, az EPP elleni támadással. Miután az EPP azzal fenyegetőzött, hogy kizárja a Fideszt a pártcsaládból a Soros–Juncker-plakátok hirtelen eltűntek az utcákról. Adataink azt mutatják, hogy ezzel párhuzamosan a kormánypárti sajtó is visszafogta a Soroshoz köthető cikkek megjelentetését. Ugyanakkor, még ebben a „gyérebb" időszakban is havonta átlagosan 35,3 és 32,4 cikket adtak ki Sorosról, vagyis naponta átlagosan egy cikk szólt Sorosról.

Az adatok egy rendkívüli pontossággal megalkotott narratíváról adnak képet, amelyet a kormánymédia Soros György személyére hegyezett ki. A CEU-t érintő jelentős nemzetközi érdeklődést a kormánymédia a „Soros-egyetemre" irányuló figyelemként keretezte. Mindezt Soros mint szinte korlátlan hatalommal rendelkező külföldi szereplő fenyegető tervének kialakítása követte a „Soros-terv" formájában. Ezt követően az általa „megbízott" belföldi „Soros-ügynökökre" helyeződött a hangsúly, majd elfogadták a „Stop Soros" törvényt.

Az is megfigyelhető, hogyan tartja életben a kormányzat az ötödik hadoszlopos narratívát: úgy, hogy időnként az ellenség új alakjait hozza létre és illeszti bele a „Soros-hálózatba". Például, amikor Judith Sargentini, az Európai Parlament képviselője, megírta a magyar rendszert kritizáló jelentését, őt magát is Soros-ügynöknek bélyegezték, és hivatalos vizsgálatának eredményét „Soros–Sargentini-jelentés-

ként" szerepeltették a kormánymédiában. Orbán tehát az „ötödik hadoszlopos" Soros-narratívát sokoldalúan, ám mégis egyhangúan használta, mint bármilyen belföldről vagy külföldről érkező kormánykritika elhárításának eszközét.

Harmadik felvonás: Harcban az ötödik hadoszloppal (2017–2019)

Az alábbiakban a kormány CEU elleni ötödik hadoszlopos narratívájának gyakorlati következményeire térünk rá. A sorosozás sok éven keresztül elvontabb szinten volt jelen a médiában, amelynek keretében a szerzők Soros befolyására koncentráltak, de magyarországi „hálózatait" nem nevezték meg explicit módon. Mindez megváltozott 2017-ben, amikor az Orbán-rezsim figyelme az egyetem felé fordult. A Fidesz parlamenti képviselői 2017 márciusában nyílt vita nélkül, gyorsított eljárásban módosították a felsőoktatási törvényt, amely sokkal szigorúbb elvárásokat támasztott a Magyarországon működő vagy működni kívánó külföldi egyetemekkel szemben.

A törvénymódosítás két feltétele különösen a CEU magyarországi működésének lehetetlenné tételére irányult. Az első szerint külföldi egyetemek csakis az anyaország és a befogadó ország közötti szerződés alapján működhetnek, a másodszor pedig, a külföldi egyetemeknek oktatási tevékenységet kell folytatniuk anyaországukban is. Az 1991-ben Magyarországon alapított CEU-nak, ellentétben a több más külföldi egyetemmel, nem volt kampusza az Egyesült Államokban. E feltételeknek eredetileg 2018 januárjáig kellett eleget tenni, ennek elmulasztása esetén az egyetem nem vehetett volna fel új diákokat. A törvénymódosítás célpontja a CEU volt (innen a törvény beceneve, a „Lex CEU"), mivel az új követelmények jelentős része csak egy intézményt érintett.[58] A törvényhozó valódi szándéka abból is

[58] Enyedi Zsolt. 2020. „The Central European University in the Trenches." In Kovács János M. & Trencsényi Balázs eds. *Brave New Hungary: Mapping the System of National Cooperation*. Lanham: Lexington Books, 243–266. o.

kiviláglott, hogy a módosítás elfogadása után kormánytisztviselők a nyilvánosság előtt úgy állították be a CEU-t, mintha az „hamis" vagy „virtuális" egyetem lenne, amely csak Soros társadalmi befolyásának növeléséért munkálkodna.

A CEU vezetése válaszképp kétirányú stratégiát követett. Először is felvették a kapcsolatot külföldi kormányokkal, az Európai Néppárttal, egyetemekkel és egyéb kulturális szervezetekkel az egész világon, hogy egy nemzetközi kampány keretében a magyar kormányt kompromisszumra késztessék. Ezzel klasszikus petíciós és mozgalmi választ kívántak adni.[59] A kampányt egyaránt támogatták befolyásos nyugati kormányok, mint az USA vagy Németország, egyetemek százai, továbbá Nobel-díjas tudósok egész sora. A Fidesz európai pártcsaládja, a kereszténydemokrata-konzervatív EPP is megpróbálta meggyőzni a kormányt, hogy lépjen vissza.[60] A magyar egyetemek szintén megmozdultak, és hétköznapi állampolgárok tízezrei vonultak az utcákra több egymást követő hétvégén tüntetni a CEU mellett. A legtöbben 2017. április 9-én voltak, amikor mintegy 80 ezren tiltakoztak. Rendre „*A CEU-val vagyok*" (*I stand with CEU*) plakátok tűntek fel a budapesti boltok kirakataiban. Minden jel szerint az Orbán-rezsim nem számított ilyen robosztus nemzetközi és hazai válaszreakcióra, amikor a „Soros-egyetem" elleni harcukat elindították.[61]

Annak ellenére, hogy az Európai Néppárt kizárással és európai parlamenti szavazatuk 7. cikkely szerinti megvonásával fenyegette a Fideszt, a kormány fenntartotta a Lex CEU melletti álláspontját. Úgy érvelt, hogy a CEU-t támogató kampány a Soros György által koordinált támadási kísérlet volt az Európai Bizottságon keresztül a magyarok szuverenitása ellen. Németh Szilárd, a Fidesz alelnöke azt

[59] Margaret E. Keck & Kathryn Sikkink. 1998. *Activists Beyond Borders*. Ithaca: Cornell University Press.

[60] Jan-Werner Müller. 2017. „Hungary: The War on Education." *New York Review of Books*, május 20.

[61] Nick Thorpe. 2017. „Hungary CEU: Protesters rally to save university", április 3. https://www.bbc.com/news/world-europe-39479398

mondta: „ezeket a szervezeteket minden eszközzel vissza kell szorítani, sőt azt hiszem, hogy el kell innen takarítani."[62]

Másik stratégiaként a CEU vezetői mindent megtettek azért is, hogy megfeleljenek az új törvény által előírt feltételeknek, a kormány által kitűzött határidőre. Erre bátorították őket kormány tagjai is. A Palkovics László miniszterrel folytatott tárgyalások során a CEU vezetőivel bizalmasan megosztották, hogy a törvénymódosítás csak egy választási fogás, és kilátásba helyezték, hogy a CEU-ra nehezedő nyomást a 2018-as választások megnyerése után megszüntetik.[63] A CEU vezetői gyorsan cselekedtek, és az egyetem amerikai programot akkreditáltatott a Bard College kampuszán, New York államban. Minden készen állt arra, hogy tető alá hozzák a megállapodást a magyar kormány és New York állam között, s ezáltal megfeleljenek a törvény által szabott legmegterhelőbb feltételnek.

A 2018-as választáson a Fidesz győzött, de a megállapodás Orbán íróasztalán maradt, aláíratlanul. Ahelyett, hogy igazolta volna, hogy a CEU megfelelt az új jogszabályban előírtaknak, egyéves haladékot adott a törvénynek való „megfelelésre". Ezzel világossá vált, hogy az Orbán-kormány macska-egér játékot játszik az intézménnyel. Már az új határidő is lejárt, anélkül hogy a kormány hajlandó lett volna elfogadni a CEU teljesítését, így az egyetemnek nem maradt más választása, mint a távozás. Mivel nem engedték, hogy Magyarországon oktatási tevékenységet folytasson, az ország elhagyására kényszerült.[64] A kormány még e sorok írásakor sem foglalt állást a CEU ügyében, de az örökös halogatással lehetővé tette önmaga szá-

[62] „Szilard Nemeth said exactly who should be cleaned up: The HCLU, Helsinki, Transparency", https://444.hu/2017/01/11/nemeth-szilard-elmondta-konkretan-kiket-kell-eltakaritani-tasz-helsinki-transparency?fbclid=IwAR24YfSyYG0K1ag1GBTi_UlG2-go3kxH_Xy-CT3nXnGaL11KNcioahc4bTs.

[63] E tanulmány egyik szerzője magánbeszélgetés útján jutott ehhez az információhoz.

[64] Enyedi Zsolt. 2018. op. cit.

mára, hogy azzal érveljen, az egyetem önszántából döntött a távozás mellett.[65]

Visszatérve a médiaelemzésünkhöz, az adatok nem hagynak kétséget afelől, hogy a kormány a CEU-t saját, ötödik hadoszlopos Soros-narratívája felépítéséhez használta, amelyet az elkövetkező években is – habár változó céliránnyal – használt. A 3. táblázat azt mutatja, hogy a hírcikkek következetesen összekapcsolták Sorost a CEU-val. A teljes ötéves periódusban a CEU-t megemlítő, összesen 984 újságcikk 74 százaléka (729 cikk) Sorost is megemlítette, 33 százalékuk (327 cikk) pedig a CEU-t egyszerűen csak „Soros-egyetemnek" nevezte.[66] Ötödik hadoszlopos keretezések összesen 482 cikkben fordultak elő, ami azt jelenti, hogy 155 cikk nem is használta az egyetem hivatalos megnevezését (CEU vagy Közép-európai Egyetem). Amikor a „Lex CEU" 2017 márciusában a parlament elé került, robbanásszerűen jelentek meg azok a szalagcímek, mindkét vizsgált kormánypárti kiadványnál, amelyek hivatalos neve helyett „Soros-egyetemként" hivatkoztak. Mindezzel figyelemre méltó következetességet mutattak a CEU és Soros összekapcsolásában. A csúcsponton, 2017 áprilisában, a *Magyar Idők* és az *Origo.hu* együtt összesen 217 olyan cikket jelentetett meg, melyek említést tesznek a CEU-ról – ezek közül 156 cikk Sorossal is foglalkozott. Az ezt követő három évben a CEU továbbra is jól látható maradt a lakájmédiában: az egyetem havi átlagban 18,9 cikkben volt saját nevén megemlítve (ebből a cikkek 75 százaléka egyúttal továbbra is kitartóan hivatkozott Sorosra). Végül „Soros-egyetemként" havonta átlagosan 10,4 cikkben szerepelt a két médiumban.

[65] Nemcsak a kormány, hanem a Sulyok Tamás által vezetett alkotmánybíróság sem volt hajlandó dönteni ebben a kérdésben, utóbbi az európai bírósághoz előtt megindult eljárásra hivatkozva.

[66] A tipológiai variációkra való tekintettel, a „Soros-egyetem" előfordulásainak végső értéke úgy lett kiszámítva, hogy a „Soros-egyetem" és a „Soros György-egyetem" kifejezések is hozzá lettek számolva.

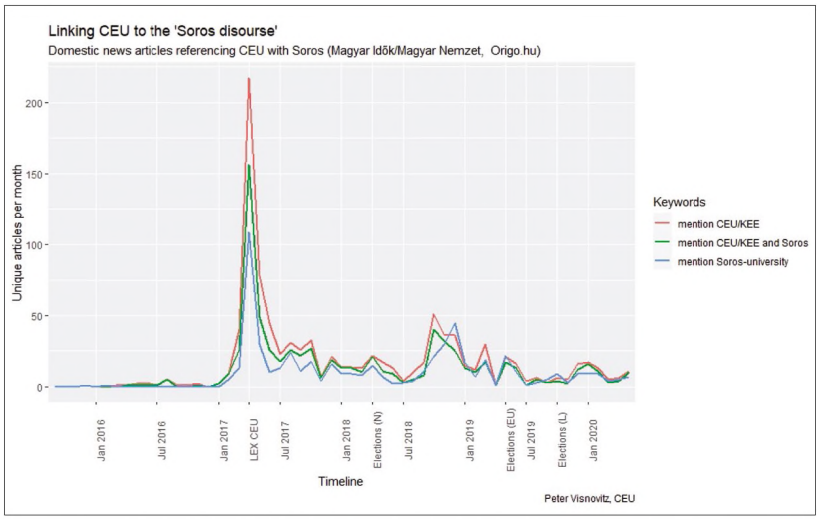

3. táblázat. A CEU és a „Soros-diskurzus” kapcsolata

A CEU ellenkampánya során Soros soha nem vetette bele magát a harcba: tisztában volt vele, hogy ha így tenne, azzal csak igazolná a kormány vádjait, mely szerint politikai szereplő, aki illegitim módon beleavatkozik a magyar belügyekbe. George Birnbaum, akiről széles körben úgy tartják, hogy egyike volt a Fideszt segítő amerikai politikai tanácsadóknak, 2010-ben azt javasolta Orbánnak, szálljon be a Soros-ellen össztűzbe. Birnbaum egy interjújában így fogalmazott: „Az a tökéletes ellenség, akit újra és újra megüthetsz, de nem fog visszaütni. Soros volt a tökéletes ellenség. Teljesen nyilvánvaló volt. Ez volt az összes közül a legegyszerűbb termék, csak be kellett csomagolni és lehetett is eladni.”[67] Ez utóbbi állításon azt értette, hogy az ötödik hadoszlopos narratívájuk megalkotásához használt antiszemita kód a magyar jobboldali politikai diskurzusban már elér-

[67] Hannes Grassengger. 2019. „The Unbelievable Story of the Plot against George Soros.” *Buzzfeed*, január 20.

hető volt – ahogy azt Csurka írásai egyértelműen jelezték –, így azt csak aktiválni kellett.

Végül a CEU kiutasítását Magyarországról kicsit túlbiztosították – részben a választásokra való, a végletekig kitartó hivatkozással, másrészt a civil szervezetek korábbi autoriter megtámadásával, amit annak érdekében határoztak el, hogy ideológiai kontrollt gyakoroljanak a civil társadalom fölött. Végül pedig az egyetem elűzése Vlagyimir Putyin orosz elnöknek szánt gesztus is volt, aki már a kétezres években kiszorította Soros Nyílt Társadalom Alapítványát Oroszországból. Ami a CEU magyarországi történetéből *post mortem* kiderül az nem más, mint hogy a kormány fölismerte az ötödik hadoszlopos narratíva hatékonyságát. Ennek tudatában könynyedén átcsomagolta ugyanazt a tartalmat új politikai csatájához, mert okkal remélhette, hogy az élénken rezonál a hazai jobboldali szavazók körében. Ennek tükrében Orbánnak nem állt szándékában meghátrálni éppen akkor, amikor kihasználhatta a Soros nevéhez köthető, jelentős súlyú autonóm intézmény kiűzésének lehetőségét.

KÖVETKEZTETÉSEK

Ez a tanulmány azt vizsgálta, hogy az Orbán-rendszer miként használta föl az „ötödik hadoszlop” narratíváját politikai hatalmának megtartására, azon az áron, hogy megsemmisítse a CEU magyarországi jelenlétét. E kommunikációs stratégia bemutatásához, Csurka korábbi írásainak elemzését kombináltuk a Fidesz által támogatott hírportálok sorosozásának médiaelemzésével, utóbbit a 2015 és 2020 közötti időszakra vonatkozóan. 2010-től Orbán és szövetségesei rendszeresen „finánctőkéseknek” és „világhatalmaknak” neveztek egyéneket és államokat, s ezeket a médiában az egységes, globális „Soros-hálózat” fogaskerekeiként jelenítették meg. Itt a már arra a jól bevált narratívára támaszkodtak, amelyeket Csurka és társai már a Kádár-korszak alatt létrehoztak, és az 1990-es években tökélete-

sítettek. Míg Orbán és hívei korábban hevesen ellenezték az efféle diskurzust, ma ők lettek annak fő terjesztői.[68]

Két következtetés vonható le ebből az elemzésből. Először, a modern antiszemita toposzok létfontosságú eszközként szolgáltak a magyar kormány számára, annak a kampánynak a legitimálásában, amelynek célja az ötödik hadoszlop (CEU, OSF) „leleplezése" majd elűzése volt, s amely mindössze két év leforgása alatt megvalósult. Amint a CEU nem autonóm egyetemként, hanem a „Soros-hálózat" részeként lett beállítva, kevés politikai tere maradt, hogy az országban működhessen. A CEU azonban csupán az egyik volt a sorosozás megannyi áldozata közül. Ez a megoldás annyira hatékonynak bizonyult, hogy a kormány bármikor újból felhasználta ezeket az állításokat, amikor új politikai kihívásokkal állt szemben, és népi legitimációra volt szüksége.

Másodsorban elemzésünk rávilágít arra, miért lehet az antiszemitizmus növekvő erő a jobboldalon. Úgy véljük, azáltal, hogy bemutatja, a jelenlegi autoriter környezetben az antiszemita „ötödik hadoszlopos" állítások sokkal inkább rezonálnak a konzervatív szavazók gondolkodásával, mint az 1990-es években. A rendszerváltozás utáni korai időszakban a választók többsége – még mindig a liberális demokratikus fordulat hatása alatt – kész volt csatlakozni az európai és transzatlanti szervezetekhez (EU, NATO), és a politikai *Zeitgeist* akkor még barátságtalan volt az antiszemita diskurzussal szemben. A kétezres évek végén bekövetkezett politikai és gazdasági válságok kellettek ahhoz, hogy egy szélesebb társadalmi bázison álló jobboldali populista-radikális mozgalom létrejöttét és felemelkedését katalizálják. A korai Jobbik számára nagyon hasznosnak bizonyultak az antiszemita toposzok az általa vizionált, világszintű fenyegetések megfogalmazásában. A politikai körülmények Orbánt e toposzok kisajátítására ösztönözték a Jobbikkal folytatott versenyfutás megnyerésében, az etnikai túllicitálás megelőzésének eszközeként és a

[68] Zoltán Haszán. 2020. „Orbán útja az összeesküvés-elméletektől a valódi összeesküvésekig" [Orbán's road from conspiracy theories to real conspiracies]. *444.hu*, május 15.

politikai hatalom megszilárdításának érdekében. Az a tény, hogy Orbán saját irányítása alá vonta a médiát, végtelen potenciált ad az ötödik hadoszlopos narratívája elterjesztésében, amelyet a rezsimre leselkedő veszélyek elhárításának eszközeként mutat be.

A sorosozás legszokatlanabb megnyilvánulása a kultúra irányításával megbízott kormánybiztos, Demeter Szilárd 2020-ban megjelent írása volt, aki paradox módon egyszerre fordította meg az ötödik hadoszlopos toposzt, és relativizálta a holokausztot. Sorost immár nem távoli, háttérhatalmi irányítóként, hanem transzparens, totalitárius vezérként ábrázolta, afféle új Führerként, aki éppúgy leszámol a magyarsággal, ahogy Hitler tette a zsidókkal. Demeter megfogalmazásában „Európa Soros György gázkamrája" lett. A magyarság sorsának a zsidókéval való otromba azonosítása a zsidóságnak tett kormányzati gesztus próbált lenni, egyszersmind a holokauszt áldozataival való azonosulás megjelenítését szolgálta. E kontextusban a magyarok maguk is a náci antiszemiták által elnyomott „jó oldalra" kerülnek a Hitlerhez hasonlított Soros ördögi figurájával szemben.[69] Ezt azonban már Orbán sem tartotta politikailag vállalhatónak, Demeternek nyilvánosan bocsánatot kellett kérnie, a cikket „visszavonta", és azt megpróbálták úgy eltüntetni, mintha az sohasem létezett volna.

Esettanulmányunk implikációi messze túlmutatnak Magyarország, sőt Kelet-Európa határain. Az ötödik hadoszlopos narratívák anti-

[69] Demeter Szilárd így fogalmazott: „A liberárják most a lengyeleket és magyarokat akarják kizáratni abból a politikai közösségből, amelynek tagjaiként még vannak jogaink. Mi vagyunk az új zsidók. Mindegy, hogy nyitott társadalomnak, jogállamiságnak vagy szolidaritásnak hívják-e a verbális furkósbotokat – mind a jogfosztás eszközeként szolgálnak. Amikor kétségbe vonják a magyar választópolgárok akaratát, képességét arra vonatkozóan, hogy megválasszák, hogyan akarnak élni, kit akarnak hatalmon látni, akkor tulajdonképpen azt mondják rólunk, hogy nagy az orrunk, büdösek vagyunk és tetvesek. (…) Európa Soros György gázkamrája: a multikulturális nyitott társadalom kapszulájából árad a mérgező gáz, ami az európai életformára halálos, mi, európai nemzetek pedig arra vagyunk ítélve, hogy egymást eltaposva, egymásra mászva próbáljunk az utolsó korty levegőért küzdeni. Soros György a liberális Führer. A liberárja hadserege pedig szolgaibb módon isteníti, mint anno Hitlert a sajátjai." Demeter Szilárd: „Európa Soros György gázkamrája." *Origo*, 2020. november 28.

liberális, reakciós mozgalmakat hívtak életre az egész világon. Lenka Bustikova úgy érvel, hogy e narratívákkal a nemzeti *in-group*ok azon tagjai mutatnak affinitást, akik tartanak az etnikai kisebbségek általuk észlelt térnyerésétől, és úgy vélik, hogy a társadalmi átrendeződés a nemzetek „megtörését" célul tűző liberális, globalista erők hozzájárulásával zajlik.[70] A reakciós vagy identitárius mozgalmakban az ötödik hadoszloposság narratívája a liberális pártok, civil társadalmi szervezetek, külföldi kormányok, nemzetközi szervezetek és etnikai *out-group*ok egységes és ellenséges konglomerátummá alakítására szolgáló politikai technika, amely azt sugallja, hogy a fenti szereplők ellen mindenáron védekezni kell. Ez a narratíva nyilvánvalóan fenyegetést jelent a társadalmi *out-group*ok (menekültek, bevándorlók, kisebbségiek) számára is.

Noha a sorosozás mértéke Magyarországon bizonyos értelemben egyedülálló – amennyiben különösen sokat merít a helyi kulturális kódokból és a magyar történelmi traumákból –, a jelenség komoly hasonlóságokat mutat Szlovákia, Lengyelország, Oroszország, Észak-Macedónia, vagy akár az Egyesült Királyság és a Trump által vezetett USA Soros-ellenes kampányaival.[71] A narratíva körvonalai minden esetben ismerősek: azt bizonygatják, hogy a nemzeti *in-group* végzetesen át van szőve az ellenséges szándékú, befolyásos idegenekkel, akik pusztító tevékenységüket a többséghez hűtlen, belső társadalmi erők segítségével végzik el.

Az ötödik hadoszlop tematikája teszi lehetővé, hogy a „támadás alatt" álló vezetők összeboronálják a rendszerüket érő legkülönfélébb fenyegetéseket, mondván, hogy ellenségeik összehangolva munkálkodnak a nemzeti szuverenitás aláaknázásán. A modern antiszemitizmus könnyen alkalmazható e narratíva kidolgozására, mert ismerős helyi szókinccsel szolgál, rugalmasan értelmezhető kulturális kódokkal

[70] Lenka Bustikova. 2020. *Extreme Reactions: Radical Right Mobilization in Eastern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

[71] Peter Plenta. 2020. „Conspiracy Theories as a Political Instrument: Utilization of Anti-Soros Narratives in Central Europe." *Contemporary Politics*, június 17.

rendelkezik, amelyekkel a politikai üzenet újracsomagolható és továbbadható a folyamatos politikai használat céljára. A magyar kormány politikai stílusa – olyan finoman megjelenített, de alig leplezett antiszemita toposzok használatával, mint a „nevető zsidó”[72] – egyértelműen támogatják az ideológiai tisztogatás olyan formáit, amelyek pusztító hatással vannak a civil társadalomra. A CEU kiűzetésének története, társadalmi és kulturális kontextusának feltárása nemcsak a demokráciaelmélet és társadalomtudomány kutatóit és az emberi jogok híveit érdekelheti, hanem a szélesebb értelemben vett társadalomkutatás és jelenkori történelmünk iránt érdeklődőket is.

(2022)

[72] A vizsgált időszakban sok óriásplakát és kormányhirdetés jelent meg az egész országban azzal a szöveggel, hogy „ne hagyjuk, hogy Soros nevessen a végén”.

Két kritikus töréspont

Az Orbán-rezsim előzményei és megszilárdulása

TÁRSSZERZŐ: BENEDEK ISTVÁN

Széles körben elterjedt vélekedés szerint Magyarország az Orbán-rezsim révén politikai kísérleti laboratóriummá vált. Jelentős különbség van azonban annak megítélésében, hogy a „laborban" mivel és hogyan kísérleteznek. Orbán Viktor szerint a nemzeti szuverenitás megvédése szabadságharc: célja a nyugatitól eltérő, illiberális állam kiépítése és a nemzetközi „progresszív liberális vírusra" adott válasz.[1] Ezzel szemben Orbán hazai és külföldi kritikusai a mindinkább kiteljesedő önkényuralom elleni küzdelem kísérleteként értelmezik a helyzetet.

A társadalomkutatók a 2010 után kialakult Orbán-rezsimet jellemzően a formálisan demokratikus paravánok mögé bújtatott, jelentős társadalmi támogatottságot élvező autoriter uralom látványos és meglehetősen sikeres kísérleteként interpretálják. A legtöbben ennek megfelelően a demokratikus és autokratikus komponensek keveredését, azaz valamiféle hibrid jelleget emelnek ki az Orbán-rezsim egyik kitüntetett sajátosságaként. Kornai már 2011-ben úgy érvelt, hogy Magyarország már nem demokrácia, de még nem is diktatúra, hanem autokrácia, amelyen valamiféle erőszakmentes diktatúrát értett.[2] Hasonlóképpen vélekedett Ágh Attila, aki szerint a magyarországi „Patyomkin-demokrácia" 2014-re választási autokráciává

[1] Orbán Viktor. 2023. *CPAC – A progresszív vírus ellenszere, hogy nemet kell mondani a migrációra, a genderre és a háborúra.* Miniszterelnök.hu. https://miniszterelnok.hu/cpac-a-progresszio-virus-ellenszere-hogy-nemet-kell-mondani-a-migraciora-a-genderre-es-a-haborura/

[2] Kornai János. 2015. „Hungary's U-turn: Retreating from democracy." *Journal of Democracy*, 26 (3), 34–48.

változott, ahol a formális demokratikus intézmények csak az autoriter uralom homlokzatát képezik.[3]

Habár Sajó András elfogadta az „illiberális demokrácia" csökkentett értelmű fogalmát abban az értelemben, hogy a többségi uralom fennmaradt a jogállam megszűnése ellenére is, de a rendszer meghatározó elemévé szerinte a szisztematikus csalás vált.[4] Ugyan Körösényi szerint a magyar politikai rendszer 2014-ben még átment Robert A. Dahl poliarchiatesztjén,[5] nem sokkal később már ő is amellett érvelt, hogy az autoriter hatalomgyakorlás 2016-ra kikezdte a procedurális demokrácia kifinomult intézményrendszerét, igaz, a versengő választások megmaradtak.[6] Kilépve a mainstream megközelítésekből, Körösényi és szerzőtársai a „plebiszciter vezérdemokrácia" fogalmát javasolták. Miközben elutasították a hibrid rezsim fogalmát, végső soron ők is egy sajátos, „formáját tekintve demokratikus, de tartalmilag tekintélyelvű" vegyes rendszerként interpretálták az Orbán-rezsimet.[7]

Más kutatók a politikai és gazdasági függőségi viszonyok különböző formáit tárták fel. Magyar és Madlovics az Orbán-rezsimet „patronális autokráciaként" jellemezte,[8] amely a liberális demokrácia és a kommunista diktatúra közötti háromdimenziós térben elhelyezkedő rezsimtípusok egyike. Ebben a rendszerben az állam gyakorlatilag egy

[3] Ágh Attila. 2015. „De-Europeanization and de-democratization trends in ECE: From the Potemkin democracy to the elected autocracy in Hungary." *Journal of Comparative Politics*, 8 (2), 4–26. p. 18.

[4] Sajó András. 2021. *Ruling by Cheating*. Cambridge: Cambridge University Press.

[5] Körösényi András. 2015. „A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim." In Körösényi ed. *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Osiris–MTA TK PTI. 401–422.

[6] Körösényi András. 2017. „Weber és az Orbán-rezsim: Plebiszciter vezérdemokrácia Magyarországon." *Politikatudományi Szemle*, 26 (4), 7–28.

[7] Körösényi András, Illés Gábor & Gyulai Attila. 2020. *The Orbán regime: Plebiscitary leader democracy in the making*. London: Routledge. p. 26.

[8] Magyar Bálint & Madlovics Bálint 2020. „The Anatomy of Post-Communist Regimes: A Conceptual Framework." In: *The Anatomy of Post-Communist Regimes*. Budapest – New York: CEU Press.

politikai-gazdasági klán által irányított vállalkozásként működik, amely a legfőbb patrónus és a fogadott „politikai családja" közös politikai vállalkozásának érdekeit szolgálja. Míg Magyar ezt az államot „maffiaállamnak" nevezte,[9] addig Scheiring számára ez „felhalmozó állam", szemben a korai posztkommunista és neoliberális korszakra jellemző „versenyállammal".[10] Mások „menedzselt illiberális demokratikus kapitalizmusként" határozták meg a fennálló politikai gazdasági rendszert.[11] Csanádi és munkatársai az autoriter Orbán-rezsim kialakulásának dinamikáját a politikai térfoglalás *(political capture)* szisztematikus gazdasági-társadalmi kiterjesztéseként írták le.[12]

Több elemzés kifejezetten azzal foglalkozott, hogy vajon a hibrid rezsimek fogalmi készletével miképpen lehet a legpontosabban megragadni a magyar esetet.[13] Bozóki és Hegedűs a rendszer nemzetközi beágyazottságának ellentmondásos jellegére mutatott rá, és „kívülről korlátozott hibrid rezsimként" jellemezték, mivel az Európai Unió nemcsak támogatást és legitimitást nyújtott az Orbán-rezsimnek, hanem korlátozta is mozgásterét.[14] A konkrét meghatározások egyre inkább tendáltak a korai „többségi demokrácia", majd „illiberális

[9] Magyar Bálint. 2015. *A magyar maffiaállam anatómiája.* Budapest: Noran Libro.

[10] Scheiring Gábor. 2020. *Retreat of Liberal Democracy: Authoritarian Capitalism and Accumulative State in Hungary.* Cham: Palgrave Macmillan.

[11] Csillag Tamás & Szelényi Iván. 2015. „Drifting from liberal democracy. Neo-conservative ideology of managed illiberal democratic capitalism in post-communist Europe." *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 1 (1), Article 1.

[12] Csanádi, Mária, Gerő, Márton, Hajdu, Miklós, Kovách, Imre, Tóth, I. János, & Laki, Mihály. 2022. *Dynamics of an Authoritarian System. Hungary, 2010–2021.* Budapest – New York: CEU Press.

[13] Böcskei Balázs & Szabó Andrea eds. 2019. *Hibrid rezsimek* Budapest: Napvilág–MTA TK; Gyulai Attila. 2017. „Magyarország a szürke zónában? A magyar politikai rendszer hosszú hibridizációja." In Boda Zsolt & Szabó Andrea eds. *Trendek a magyar politikában 2. A Fidesz és a többiek: Pártok, mozgalmak, politikák.* Budapest: Napvilág–MTA TK. 15-42.

[14] Bozóki, András & Hegedűs, Dániel. 2018. „An externally constrained hybrid regime: Hungary in the European Union." *Democratization*, 25 (7), 1173–1189. o.

demokrácia" gondolatától a kiterjesztett értelmű autokráciafogalomig. Kis János, Kornaival egyetértve, arról írt, hogy már 2011-re megtörtént a demokrácia garanciális intézményeit jelentő jogállami pillérek és a médiapluralizmus elleni „autokratikus áttörés".[15] Egy újabb, Fleck Zoltánnal közös tanulmányában e sorok egyik írója már azt állapította meg, hogy az Orbán-rezsim létrejötte után tizenhárom évvel már „beágyazódó autokráciáról" lehet beszélni.[16] E szerint túl kell lépni a rendszer elitszempontú megközelítésén, és nagyobb figyelmet érdemes fordítani az autoriter gyakorlatok társadalmasítására.

A rendszer ideológiai képlete felől közelítve mások rámutattak az Orbán-rezsim „illiberális",[17] „populista"[18], sőt „fasisztoid" [19] jellegére, sőt volt, aki a paternalista populizmus és illiberális elitizmus keverékét emelte ki.[20] A populizmus más esetben alárendelt szerepet játszott egy komplexebb megközelítésben. Egyes kutatók az autoriter kapitalizmus szerepét emelték ki az Orbán-rezsim létrehozásában és működésében, amelyben a harcias populista és etnonacionalista ideológia és retorika a neoliberális gazdaságpolitikát hivatott elfedni.[21] A plebiszciter vezérdemokrácia megközelítésében a politikai stílusként és a weberi demagógiafogalom kortárs megfelelőjeként értelmezett populizmus fogalma betagozódik a plebiszciter rezsim legfőbb karaktervonásai

[15] Kis János. 2019. „Demokráciából autokráciába. A rendszertipológia és az átmenet dinamikája." *Politikatudományi Szemle*, 28 (1), 45–74. o.

[16] Bozóki András & Fleck Zoltán. 2023. „Beágyazódó autokrácia. Fogalmi közelítések az új önkényuralomhoz." *Mozgó Világ*, 49 (10), 17–39. o.

[17] Bánkuti Miklós, Halmai Gábor & Kim Lane Scheppele. 2012. „Hungary's illiberal turn: Disabling the constitution." *Journal of Democracy*, 23 (3), 138–146.

[18] Bátory, Ágnes. 2016. „Populists in government? Hungary's „system of national cooperation" *Democratization*, 23 (2), 283–303. o.

[19] Ungváry Rudolf. 2014. *A láthatatlan valóság. A fasisztoid mutáció a mai Magyarországon*. Pozsony: Kalligram.

[20] Enyedi, Zsolt. 2016. „Paternalist populism and illiberal elitism in Central Europe." *Journal of Political Ideologies*, 21 (1), 9–25. o.

[21] Antal Attila. 2019. *The Rise of Hungarian Populism: State Autocracy and the Orbán Regime*. Emerald Publishing Ltd.; Scheiring 2020. op. cit.

közé, mint a vezér és állampolgár közti kapcsolat legfontosabb jellemzője.[22]

Amint e rövid példatárból is látható: az alapfogalmak lényegileg vitatott jellege, az empirikus vizsgálódások korlátai, valamint az időtényezővel kapcsolatos dilemmák, valamint a kutatók nagyon eltérő fogalmi keretei, sőt, episztemológiai pozíciói ellenére is jellemzően a demokratikus és autokratikus elemek együttélését emelték ki az Orbán-rezsim értelmezésében. Ungváry Rudolf a „láthatatlan valóság" jelentőségének hangsúlyozásával éppen erre, azaz a létező demokratikus intézmények homlokzati jellegére utal, amely a rezsim tipikus gyakorlatainak elrejtésére szolgál.[23] Mellettük az illiberalizmus vagy a populizmus fogalmára építő megközelítések is jellemzőek, amelyekben viszont a populizmus jellemzően vagy kizárólagos vagy kifejezetten alárendelt magyarázóerőként jelenik meg.

FORDULÓPONTOK

E tanulmányban a populizmuskutatás és a hibrid rezsimekkel foglalkozó szakirodalom tanulságait szintetizálva igyekezzük megragadni az Orbán-rezsim és a kísérlet komplex természetét. Meggyőződésünk ugyanis, hogy a populizmus (amely a politikai rezsimek *politics* dimenzióját hangsúlyozza) és a hibrid autokratikus rezsimek kutatása (amely a politikai verseny strukturális, *polity* szintjén jelentkező tartalmi kiüresedés folyamataira összpontosít) irodalmának kombinációjával közelebb juthatunk a politikai rezsimek statikus és dinamikus működését egyszerre megragadó értelmezéséhez. Ebben az értelemben a populizmus és a hibrid rezsim megközelítések a politikai rendszerek „szoftver" és „hardver" dimenzióinak tekinthetők, s összekapcsolásuk során a Benedek által kidolgozott populista autokratizáció fogalmát

[22] Bánkuti et al. 2012. op. cit.
[23] Ungváry Rudolf. 2014. op. cit.

használjuk.[24] Amellett érvelünk, hogy Magyarországon a populizmus – amelyen a demokrácia és a politikai képviselet inherens módon antipluralista értelmezését értjük[25] – már 2010 előtt is fontos szerepet játszott az autokratikus tendenciák kibontakozásában.

A következőkben az Orbán-rezsimet e komplex megközelítés segítségével, történeti beágyazottságában fogjuk megvizsgálni. Utóbbiban a demokráciakutatás történeti fordulata jelent számunkra segítséget. Konkrétabban, a rendszerváltást követő magyar politikai folyamatok elemzésére a történelmi korszakokat átívelő hosszú távú makro-, illetve az egyes konkrét eseményekre és döntési helyzetekre fókuszáló mikroszintű megközelítések helyett a Capoccia és Kelemen által javasolt mezoszintű kritikus fordulópontok *(critical junctures)* vizsgálatára támaszkodunk.[26] A szerzők szerint egy kritikus fordulópont „viszonylag rövid időszak, amely során jelentősen megnövekedik annak az esélye, hogy a kulcsszereplők az általuk kívánatosnak tartott kimenetelek megvalósulásának irányába befolyásolják az eseményeket".[27] Azaz, ahogyan azt Capoccia és Ziblatt kiemeli, a történeti folyamatok nem lineárisak, hanem bizonyos csomópontokon keresztül bontakoznak ki, amelyek a folyamatok irányát és sebességét is megváltoztatják. Ezek a zökkenők olyan kritikus útelágazások, „intézményes változások kulcsepizódjai",[28] amelyek a korábbi röppályák időszakosan lazuló hatásai után ismét bizonyos mértékű útfüggőséget eredményeznek a demokratikus intézmények jövőjére nézve, amikor a bizonytalanság

[24] Benedek, István. 2023. *Populist autocratization and populist electoral autocracies: Filling the gap between autocratization studies and populism research*. Kézirat.

[25] Benedek, István. 2021. „Riders on the storm: The role of populism in the global crisis of democracy and in the functioning of electoral autocracies." *Politics in Central Europe*, *17*(2), 197–225; Jan-Werner Müller. 2016. *What is Populism?* University of Pennsylvania Press.

[26] Giovanni Capoccia. & R. Daniel Kelemen. 2007. „The Study of Critical Junctures: Theory, Narrative, and Counterfactuals in Historical Institutionalism." *World Politics*, 59 (3), 341–369. o.

[27] Ibid. 2007. 348. o.

[28] Giovanni Capoccia. & Daniel Ziblatt. 2010. „The historical turn in democratization studies: A new research agenda for Europe and beyond." *Comparative Political Studies*, *43*(8–9), 931–968. p. 940.

általános szintje és így az aktorok által választható döntések köre újra csökkenni kezd. Habár a kutatók alkalmazták már ezt a demokráciakutatásban újra elterjedő történeti megközelítést többek között a visegrádi országok Európai Unióba történő integrációjának[29] és a koronavírus-járványra adott magyar és lengyel kormányzati válaszok vizsgálata kapcsán, a hazai politikatudományban kevés teret nyert ez a fajta „új historicizmus".[30]

Tanulmányunkban két ilyen kritikus fordulópontot, történeti szakaszhatárt azonosítunk, amikor a kulcsszereplők lépései és reakciói alapjaiban határozták meg az utánuk következő időszak politikai folyamatait, a demokratikus intézmények sorsát és a fennálló rezsim stabilitását. E fordulópontok gyakran önfenntartó struktúrákat és narratívákat hoznak létre a későbbiekben, ezért az egyes epizódokat nem érdemes egymástól elszigetelten vizsgálni: egy korábbi fordulópont sok esetben egy későbbi epizód fontos előzményévé válik. A fentieket megfontolva a legtöbb elemzéstől eltérően ezúttal nem a 2010-es választásokhoz kötődő cezúraszerű politikai fordulatot elemezzük, hanem az ebből a szempontból eddig talán kevésbé fókuszált 2000-es évek második felében, valamint a 2010-es évek közepén bekövetkezett kritikus fordulópontokat.

Az első töréspontot a liberális demokrácia dekonszolidációja jelenti, amely 2006 után következett be. A második töréspontot pedig leginkább a 2010-es évek közepére jellemző, idegenellenes és migrációellenes politikával, valamint a sajtószabadság radikális szűkítésével jellemezhetjük. Célunk, hogy kibogozzuk a magyarországi

[29] V. Hloušek, V., & P. Fiala. 2021. „The future of Europe and the role of Eastern Europe in its past, present, and future 2. A new critical juncture? Central Europe and the impact of European integration." *European Political Science*, 20 (2), 243–253. o.

[30] Csizmadia Ervin. 2017. *A magyar politikai fejlődés logikája. Összehasonlítható-e a jelen a múlttal, s ha igen, hogyan?* Budapest: Gondolat. 17. o.; Hajnal György, I. Jeziorska & É. M. Kovács. 2021. „Understanding drivers of illiberal entrenchment at critical junctures: Institutional responses to COVID-19 in Hungary and Poland." *International Review of Administrative Sciences*, 87 (3), 612–630. o.

populista autokratizáció történetileg beágyazott folyamatát, és ezáltal új betekintést nyerjünk az Orbán-rezsim kialakulásába és működésébe. Elemzésünk értelmező jellegű, elsősorban korábbi elméleti és empirikus kutatások feldolgozására épül, amelyek közül kiemelendő Benedek részletes vizsgálata,[31] amelyet jelen tanulmány további forrásokkal egészít ki.

A POLITIKAI KÍSÉRLET FOGALMI MEGKÖZELÍTÉSE

Az Orbán-rezsim természetének feltárásához Benedek megközelítését követve összekapcsoljuk a populizmus és az autokratizáció fogalmát, és az utóbbit a demokratizáció fogalmi ellentéteként értelmezzük. A kortárs mainstream demokráciaelméletek számára a pluralizmus központi érték. Már Robert A. Dahl[32] híres poliarchiaelméletének is a sarokköve, amely a schumpeteri minimalista megközelítésen túllépve, nemcsak formálisan, hanem tartalmilag is érvényesíteni kívánta a politikai pluralizmust. Ezt figyelembe véve e tanulmányban a „választási demokrácia" fogalmát a többek között szintén Dahlra építő svéd Varieties of Democracy (V-Dem) intézet széles körben használt megközelítésével összhangban értelmezzük.[33] Ehhez a plurális politikai verseny három formális (általános választójog, választott tisztségviselők, procedurálisan tiszta választások) és két tartalmi (az egyesülési szabadság és a tág értelemben vett médiapluralizmus) dimenziója tartozik. Az e feltételek érdemi teljesülésével megrendezett választások képesek arra, hogy valódi alternatívákat és a politikai

[31] Benedek István. 2022. *A populista választási autokrácia elmélete és gyakorlata: Magyarország kelet-közép-európai perspektívában*. Doktori értekezés, Budapest: ELTE Politikatudományi Doktori Iskola.

[32] Robert A. Dahl. 1971. *Polyarchy: Participation and opposition*. New Haven: Yale University Press.

[33] Michael Coppedge, J. Gerring, A. Glynn, C. Knutsen, S. Lindberg, D. Pemstein, B. Seim, S-E. Skaaning & J. Teorell, 2020. *Varieties of Democracy: Measuring Two Centuries of Political Change*. Cambridge: Cambridge University Press.

vezetés tényleges elszámoltathatóságát nyújtsák „a szabad és egyenlő polgárok közössége" számára.[34] E feltételeken túlmenően a liberális demokráciák a politikai hatalom negatív megközelítésével szállnak szembe a többség zsarnokságának veszélyével a jogállamiság, a hatalmi ágak szétválasztása és a horizontális elszámoltathatóság, valamint az alkotmányos védelemmel felruházott polgári szabadságjogok sokaságának erőteljes intézményi érvényesítésével.

Ezek alapján a demokratizáció a választási és a liberális demokrácia fent említett kritériumainak kiteljesítését jelenti, miközben az autokratizáció ezen feltételek teljesítésétől való távolodásnak tekinthető, amely során a politikai hatalom gyakorlása önkényessé és egyre elnyomóbbá válik. A V-Dem négyosztatú rezsimtipológiáját követve azokat a rezsimeket, amelyeket a többpárti versengés teljes hiánya jellemez, „zárt autokráciáknak" nevezhetjük. Ezzel szemben, amikor az autokratizáció nyomán a választási demokrácia tartalmi feltételei rendszerszinten sérülve alapjaiban torzítják el a politikai versengés kereteit, miközben a formális kritériumok többé-kevésbé épek, a „választási autokrácia"[35] vagy „választási autoritarizmus"[36] fogalmakat használhatjuk. Ezek mellett az ilyen kevert rezsimeket a „kompetitív autoritarizmus" rokon fogalmával[37] szokás leírni. Azonban míg ez a megközelítés inkább a verseny meglétét és a választások mindenirányú bizonytalanságát hangsúlyozza, a választási autokrácia kifejezés és különösen Schedler megközelítése nagyobb hangsúlyt helyez a rezsimszintű manipulációs technikákra és a versengés kiüresített jellegére. Éppen emiatt tartjuk ezt a fogalmat különösen alkalmasnak az Orbán-rezsim megragadására.

Úgy véljük azonban, hogy az összehasonlító politikatudomány számára előnyös a populizmus fogalmának bevonása a rendszertípusok szofisztikáltabb leírására, mivel az az eddig tárgyalt strukturális

[34] Andreas Schedler 2013. *The Politics of Uncertainty: Sustaining and Subverting Electoral Authoritarianism*. Oxford: Oxford University Press. 83. o.

[35] Coppedge et al. 2020. op. cit.

[36] Schedler. 2013. op. cit.

[37] Levitsky & Way 2010. op. cit.

(polity) szempontokat a politikai cselekvés és küzdelem *(politics)* dimenziójával egészíti ki. Bár elismerjük a populizmus stratégiai és szociokulturális értelmezéseinek fontosságát,[38] tanulmányunkban a populizmus ideológiai megközelítését követve a populista vezetők antipluralista és kirekesztő természetét hangsúlyozzuk. Cas Mudde közismert definíciója szerint a populisták úgy vélik, hogy a társadalom két homogén és antagonisztikus csoportra oszlik, „a tiszta népre" és a „korrupt elitre", valamint az igazi (demokratikus) politika feladata nem más, mint a nép általános akaratának *(volonté générale)* kifejezése.[39] E megfogalmazásra építve, de a mainstream ideológiai megközelítéshez képest egy olyan robosztusabb definíciót javaslunk, amely nagyobb hangsúlyt fektet a populizmust jellemző manicheista világképre és politikai identifikációra, illetve a moralizáló és mélyen kirekesztő képviseleti logikára. A fogalmon ezáltal a demokrácia és a politikai képviselet inherensen antipluralista, ezért autokratikus interpretációját értjük.[40]

A populizmus fogalmát három konkrét karaktervonáson keresztül ragadjuk meg. Ezek közül az első, a manicheista világnézet és a politikai identifikáció arra utal, hogy a populisták a politika antagonista víziójából indulnak ki, amely szerint az nem más, mint a „jó és a rossz erők" összecsapása. A politikusok az eme morális küzdelem köré szerveződő permanens rendkívüli válság narratívájára támaszkodva állítják elő az extrém mértékű politikai megosztottságot.[41] A politikai közösség egzisztenciális fenyegetettségéből egy olyan antagonisztikus politikai ellentétet tételező barát/ellenség logika következik,[42] amely szerint a nép sikerének, sőt túlélésének záloga a vezér mögötti egységes kiállás. A populista vezetők a hatalmi igényüket ezzel igazolják

[38] Cristobal Róvira Kaltwasser, P. Taggart, P. O. Espejo & P. Ostiguy, P. eds. 2017. *The Oxford Handbook of Populism*. Oxford: Oxford University Press.

[39] Cas Mudde. 2004. „The populist Zeitgeist." *Government and Opposition*, 39 (4), 541–563. 562. o.

[40] Benedek 2021. op. cit. 206. o.

[41] Müller. op. cit. 2016.

[42] Carl Schmitt. 2007. *The Concept of the Political*. Chicago: University of Chicago Press.

morálisan, önmagukat a nép egyedüli legitim képviselőinek állítva be. A politikai azonosulás folyamata a „nép" és az „elit", illetve a nép ellenségeinek antagonisztikus és aszimmetrikus ellenfogalmainak használatára épül.[43]

Másodszor, a populizmus abszolutizálja a homogénnek tételezett népet és annak akaratát. Nem csupán egyszerű népközpontúságról van szó, mivel a politika végső céljának a transzparensnek tekintett népakarat ellentmondást nem tűrő érvényesítését tartja. Ez a jellemzően Carl Schmitt demokráciafelfogásával rokonságba hozott populista logika a népet egy egységes entitásnak tekinti, nem pedig különböző értékekkel, véleményekkel és szükségletekkel rendelkező egyének és társadalmi csoportok heterogén közösségének.[44] Elutasítja a társadalmi és politikai sokszínűség eszméjét, ezáltal pedig a legitim ellenvélemény létezését és a politikai akaratképzés deliberatív technikáit, miközben a homogén nép képzetével elnyomja a demokrácia pluralista természetét.[45] A népszuverenitás korlátozásának figyelmen kívül hagyásával – akár a tartósan kisebbségben lévők alkotmányos jogainak védelmével szemben is – a populizmus arra törekszik, hogy a hatalmat annak a vezetőnek a kezében összpontosítsa, akit az „erkölcsileg felsőbbrendű" nép egyedüli legitim megtestesítőjének tekint.

Harmadszor, a populizmust moralizáló és szélsőségesen kirekesztő politikai képviseleti logika jellemzi. Az ugyanis, hogy mi a népakarat pontos tartalma, és ki az ezt egyetlen legitim módon képviselni képes erő, tautologikus módon éppen a populista vezér határozza meg egy rendkívüli mértékben egyoldalú és *top-down* folyamatban. Éppen a követők passzív és másodlagos szerepe miatt azonosítja Urbinati a populista képviseleti logikát az akklamáció fogalmával, szemben a választási-eljárási megközelítésekkel.[46] A kirekesztő képviseleti

[43] Ernesto Laclau. 2005. *On Populist Reason*. London: Verso.

[44] Koen Abts & Stefan Rummens, 2007. „Populism versus democracy." *Political Studies*, 55 (2), 405–424. o.

[45] Claude Lefort. 1988. *Democracy and Political Theory*. Cambridge: Polity Press.

[46] Nadia Urbinati. 2019. „Political theory of populism." *Annual Review of Political Science*, 22 (1), 111–127. o.

diskurzusokat használó populisták ugyanis személyükben a homogénnek tekintett népakarat megtestesítőjeként lépnek fel,[47] nem a társadalmi részcsoportok, hanem az egész közösség egységesnek tekintett akaratának létezését és érdekeinek képviseletét hirdetve. Ez az identitásalapú képviseleti logika[48] túlmutat a politikai közösség egységét csupán korlátozott mértékben és kivételes alkalmak során demonstráló demokratikus aktusokon, hiszen a vezér és a követők közötti közvetlen kapcsolat az utóbbiak megkérdőjelezhetetlen hitére támaszkodva rendkívüli mozgásteret biztosít az előbbi számára az általa képviselni hivatott népakarat meghatározásában. Ezt a sajátos, a vezetőktől a követők irányába tartó „inverz-képviseleti" logikát a klasszikus Pitkin-féle megközelítés szimbolikus képviseletének egy szélsőséges, általa a fasiszta vezérelvvel összefüggésbe hozott formájával feleltethetjük meg,[49] amelyben a vezetettek politikai jogainak teljes körű átruházása biankó felhatalmazást biztosít a vezetők számára. Következésképpen a „cselekvőképtelen nép" alárendelődik a vezető gyámkodó szerepének, amely ellehetetleníti az utóbbiak elszámoltathatóságát, és így a demokratikus döntéshozatal lehetőségét.

A POPULISTA AUTOKRATIZÁCIÓ ÉS A POPULISTA VÁLASZTÁSI AUTOKRÁCIA

Véleményünk szerint az eddigieket összekapcsoló populista autokratizáció fogalmának használata[50] nem csupán a 2010 utáni Orbán-rezsim működése, hanem annak kialakulása szempontjából is gyümölcsöző. A kifejezés olyan folyamatra utal, amelyben a demokratikus elveket a demokrácia és a képviselet antipluralista felfogását hirdető populisták

[47] Abts & Rummens. 2007. op. cit. 422. o.

[48] Illés Gábor. 2023. „Versengés és identitás: A plebiszciter képviselet két formájáról." *Politikatudományi Szemle*, 32 (4), 85–109. o.

[49] Hanna F. Pitkin. 1967. *The Concept of Representation*. Berkeley: University of California Press.

[50] Benedek István. 2023. op. cit.

ássák alá. Habár a terminus a rezsimek széles spektrumára alkalmazható, az általa megragadott folyamatok elsősorban a választási autokráciák, ezáltal a *populista választási autokrácia* (PVA) rezsimtípus felé gravitálnak. Ennek oka, hogy a populisták és a választási autokraták közös jellemzője, hogy a nép nevében, de annak valódi ellenőrzése nélkül szeretnék a hatalmat gyakorolni, amely hajlamossá teszi őket az összekapcsolódásra. Mellettük azonban léteznek olyan „technokratikus hibrid rezsimek", amelyek bürokratikus-elitista megközelítést és jellemzően modernizációs (outputalapú) narratívákat kombinálnak a politikai versengés kiüresítésével, mint a Nazarbajev-féle Kazahsztán vagy a Ben Ali-féle Tunézia. Ezeket a nem populista, de a meglehetősen széles értelemben vett hibrid rezsimeknek tekinthető eseteket választási autokráciaként kategorizálja a V-Dem projekt.

A PVA belső működése kapcsán kiemelendő, hogy a populizmus barát/ellenség logikája nem csupán politikai megosztottságot szít a társadalomban, hanem egyúttal morálisan is kizárja az alternatív nézőpontokat. Mindennek elnyomó, autokratikus funkciója könnyen belátható, hiszen az erkölcsi kirekesztés súlyos társadalmi megbélyegzéssel járhat. Az ettől való félelem pedig a kooptációs ajánlatok gyors elfogadásához vezethet a független intézmények vezetői és a civil társadalom megfélemlített csoportjai esetében. A represszív és kooptáló funkció mellett a populizmus legitimációs forrásként is szolgál, tovább erősítve a rezsim stabilitását. A karizmatikus legitimáció és a mögötte álló érzelmi és identitásalapú kötődés ugyanakkor túlmutat a demokrácia formális-procedurális keretein, és megkönnyíti a populista autokraták számára az állampolgárok politikai valóságról alkotott percepcióinak egyoldalú alakítását. Mindez odavezet, hogy a közpolitikai és általában az érdemi közéleti vita helyett a saját táborral *(in-group)* és annak vezetőjével való azonosulás válik a meghatározóvá, amelyet a közösen osztott politikai valóság hiánya kísér.[51] A komplex politikai folyamatokat leegyszerűsítő populista autokraták által alkalmazott archetipikus elbeszélés ennek jegyében a politikai közösség állandó egzisztenciális válsága körül forog, amely

[51] Benedek István. 2021. op. cit. 216–218. o.

a népi hősök, valamint a nép egységes identitását fenyegető külföldi gonosztevők és utóbbiak hazai kiszolgálói közötti állandó heroikus küzdelemben manifesztálódik.

Ez a fajta identitásalapú kötődés arra is magyarázatot kínál, hogy a kortárs orbáni PVA-ban miért olyan korlátozott a rezsimkritika sikeressége. Erre ugyanis csak részlegesen elegendő az a válasz, hogy jelentősen korlátozottak az alternatív információforrások Magyarországon. Emellett a követők erőteljes érzelmi kötődése ugyancsak megkerülhetetlen, amely jelentős mértékű immunitással vértezi fel őket az ellenvéleményekkel szemben, mivel azok alapvetően a már meglévő politikai identitás megerősítéséhez és a saját táborral való azonosuláshoz szükséges ellenpontokként funkcionálnak. Azaz a politikai táborok rendkívül egyoldalú és egymástól radikálisan eltérő politikai valóságképei mögött nemcsak az áll, hogy a választók kevéssé férnek hozzá a különböző nézőpontokat képviselő médiumokhoz, hanem legalább annyira az is, hogy a sajátjuktól eltérő nézeteket nem találják meggyőzőnek. Amennyiben a fogyasztók találkoznak is ellenvéleménnyel, a magas fokú és 2010 óta ismét folyamatosan erősödő hazai polarizáció[52] következményeként azt érzelmi mechanizmusokon keresztül a saját, már meglévő álláspontjuk megerősítésére használják fel, és ilyen esetben inkább maga az ellenoldali hírforrás hiteltelenedik el.[53] Ezeket a „lehorgonyzott" tábor-identitásokat hosszú távú keretezési *(deep-frame)* folyamatok alakítják. Ezek bizonyos mértékig korlátot is jelentenek a vezetők számára, de leginkább mégis erőforrást a rövid távon ható alternatív keretezési kísérletek és információk ellenében.[54] Felmérések szerint a Fidesz hívei alkotják a legintegráltabb és legnagyobb kohézióval rendelkező választói cso-

[52] Patkós Veronika. 2023. „Measuring partisan polarization with partisan differences in satisfaction with the government: The introduction of a new comparative approach." *Quality & Quantity*, 57(1), 39–57. o.

[53] Polyák Gábor, Szávai Petra & Urbán Ágnes. 2019. „A politikai tájékozódás mintázatai." *Médiakutató*, 20 (2), 63–80. o.

[54] Plesz, Bendegúz & Körösényi, András. 2024. The possibilities and constraints of successful heresthetical strategies: Attitudes, identities and the framing of the Russian-Ukrainian war in Hungary. Kézirat.

portot, amely a 2010-es évek közepe óta figyelemre méltó ellenálló képességet és rendíthetetlen lojalitást mutat.[55] Ez a jelenség a peronizmus hosszú távú hatására emlékeztet, amely évtizedekig fennálló törésvonalat hozott létre a peronisták és az antiperonisták között Argentínában.[56] Az Orbán-rezsim széles körű társadalmi támogatottsága és ez az erőteljes választói kötődés tehát az autokratizáció és a populizmus együttes és egymást kiegészítő felhasználásából ered, amely a demokratikus választási arénát hatékonyan alakította át az „akklamáció arénájává".[57]

A következőkben ennek a rezsimnek a kiépülését vizsgáljuk történetileg beágyazott módon két olyan időszakban, amelyeket kritikus fordulópontnak tekintünk. Az ezekben a turbulens periódusokban lezajló mélyreható változások alapvetően kihatottak a fennálló politikai rendszer stabilitására és a demokrácia állapotára. A 2000-es évek második felében bekövetkezett első kritikus fordulópont közvetlenül előkészítette az utat Orbán 2010-es hatalomátvételéhez, míg a második a 2010-es évek közepének autokratikus átmenetével következett be, amely során az Orbán-rezsim PVA-ként teljesedett ki a 2018-as választásokra.

AZ ELSŐ KRITIKUS TÖRÉSPONT: A LIBERÁLIS DEMOKRÁCIA VÁLSÁGA A 2000-ES ÉVEK MÁSODIK FELÉBEN

Ha visszamegyünk az első fordulópont elé az időben, észrevehetjük, hogy nemcsak a 2002 után ellenzékben töltött idő, hanem már Orbán első kormányzásának időszaka (1998–2002) is mutatta a populista autokratizáció olyan előjeleit, amelyek hozzájárultak a későbbi

[55] Szabó Andrea & Gerő Márton. 2020. „A magyar társadalom politikai integrációja." In Kovách Imre ed. *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban*. Budapest: Argumentum, 89–126. o.

[56] Bozóki András. 1994. „Vázlat három populizmusról: Egyesült Államok, Argentína és Magyarország." *Politikatudományi Szemle*, 3 (3), 33–68. o.

[57] Andreas Schedler. 2013. op. cit. 91. o.

fordulópont létrejöttéhez. A Fidesz 1998-ban egyszerre fejezte ki a választók változás és biztonság iránti vágyát. Törvényt és rendet, valamint lenyűgöző, 7 százalékos gazdasági növekedést ígért. A kezdetben centrista, Európa-párti, polgári politikusként bemutatkozó Orbán azonban fokozatosan egy személyközpontú, radikálisabb politika felé mozdult el. Miniszterelnökként a középosztályt támogatta, miközben az alsóbb osztályok tagjait marginalizálta, sőt olykor kriminalizálta. Régi szövetségesét, a Fidesz kincstárnokát, Simicska Lajost az adóhatóság elnökévé nevezte ki 1998-ban, amivel jelentős vitákat váltott ki.

Ugyanakkor az első Orbán-kormány autokratizációs tendenciái a végrehajtó hatalom kiterjesztésének *(executive aggrandizement)* korai változatáig terjedtek. Ezt fejezte ki az is, hogy a magyar politikai rendszert a német példa alapján „kancellárdemokráciaként" definiálva Orbán önmagát „kancellárnak" tekintette, és erre hivatkozva központosította hatalmát a kormánykoalíción belül. A „kancellária" (Miniszterelnöki Hivatal) megerősítését elemzők a prezidencializálódás egyértelmű lépésének tekintették.[58] Emellett megemlíthető a bürokratikus döntéshozatal fokozott politikai ellenőrzése, a médiapluralizmussal szembeni önkényes fellépés, vagy a korrupciós botrányok felhasználása a kisgazdapárti koalíciós partnerrel való leszámolásban. Előbb „önkéntes" lemondásra kényszerítette Györgyi Kálmán legfőbb ügyészt, akinek pozíciója a kormánytól független volt, majd a helyébe – Polt Péter személyében – párthű embert helyezett. Az 1997-es médiatörvény szerint a közszolgálati rádió és televízió többpárti kuratóriumi felügyelet alatt állt, amelyben a kormány és az ellenzék delegáltjai egyenlő számban jelentek meg. A kormányzó Fidesz azonban szoros együttműködést alakított ki a formálisan ellenzéki MIÉP-pel, hogy többséget szerezzen a médiahatóságban. Mindezek korán jelezték Orbán intoleranciáját az eltérő politikai álláspontokkal szemben.

A tekintélyelvű vezetők hajlamosak arra, hogy ne csak a független intézmények szerepét, hanem a többi párt mozgásterét is korlátozzák. Az Orbán vezette Fidesz bevezette az országgyűlés ritkított,

[58] Körösényi András. 2001. „Parlamentáris vagy »elnöki« kormányzás? Az Orbán-kormány összehasonlító perspektívából." *Századvég*, 20. 3–38. o.

háromhetenkénti ülésezési rendjét, hogy csökkentse a törvényhozó testület ellenőrző erejét. Emellett elutasítottak minden olyan ellenzéki kezdeményezést, amely parlamenti bizottságot hozott volna létre egyes politikai kérdések kivizsgálására. Sőt, a koalíciós kormány *de facto* felszámolásához vezetett, amikor a koalíciós partner vezetőjét (Torgyán Józsefet, a Független Kisgazdapárt elnökét) nyilvánosan kompromittálták, és a párt többi tagját is felelősségre vonták. Az első Orbán-kabinet ciklusának végére gyakorlatilag egyetlen koalíciós partner sem élte túl a „partnerséget": sem a Kisgazdapárt , sem a Magyar Demokrata Fórum, amely később elszakadt a Fidesztől, és marginalizálódott.

A 2002-es választás két fordulója közötti totális kampány idején a vesztésre álló Orbán a mozgósító népvezér szerepéből már a nép ellenségeiként keretezte a politikai ellenfeleit.[59] Tettei azt jelezték, hogy a demokratikus elvek betartása helyett inkább saját hatalmának kiterjesztését részesíti előnyben. Az olasz Berlusconi „Forza Italia" fordulatára hajazó „Hajrá Magyarország, hajrá magyarok!" szlogennel operáló populista mozgósítás a sok pártra épülő többpártrendszertől csakhamar egy kétblokkrendszerhez vezetett. A 2002-es választásokat szűk különbséggel elveszítette, és ellenzékbe kényszerült. A választási vereség utáni Dísz téri beszédében, egy híressé vált fordulattal saját táborát és annak hívó szavát, a polgári Magyarországot az egész nemzettel azonosítva kijelentette, hogy „a haza nem lehet ellenzékben".[60] A populista úton elinduló Orbán lépései arra utaltak, hogy egyre kevésbé híve a politikai pluralizmusnak.

A vereséget követően Orbán néhány év alatt újraszervezte pártját, mind jogi, mind pedig szociológiai értelemben. A Fideszt konzervatív pártból populista erővé alakította át, miközben önmagát a vidék hangjaként pozicionálva meghirdette a polgári körök mozgalmát,

[59] Kapitány Ágnes & Kapitány Gábor. 2002. „Kampány és értékek. A pártok arculatának dimenziói 2002 tavaszán." *Politikatudományi Szemle*, 11 (3–4), 167–196. o.

[60] Orbán Viktor. 2002. „Orbán Viktor Dísz téren tartott beszéde." *Ma.hu*. https://www.ma.hu/tart/rcikk/a/0/3774/1

amely főként vidéki, kevésbé iskolázott, vallásos és pártonkívüli csoportokból, emellett pedig iskolázottabb, középosztálybeli konzervatívokból állt, akik egyre inkább radikalizálódtak.[61] Hűségük már nem elsősorban a Fideszhez kötötte őket, mint inkább magához Orbánhoz, aki 2003-ban elősegítette a polgári körökből érkező tagok hullámszerű belépését a pártba. Azzal, hogy Orbán magas pozíciókba helyezte az újonnan érkezetteket, megtisztította a régi Fideszt, amelyet immár saját pártjává alakított. Emellett Orbán pártelnökként a Fidesz felépítésének a választási körzetekhez igazodó átszervezésével vétójogot – azaz gyakorlatilag teljes kontrollt – szerzett a jelöltállítás felett, mind az egyes körzetekben, mind a pártlistán. A 2006 őszén induló kritikus fordulópont idejére Orbán teljes körű kontrollra tett szert a Fidesz felett, amelyet centralizált, felülről lefelé szervezett és érdemi belső pluralizmus nélküli politikai gépezetté alakított át. A Fidesz e belső dinamikája elengedhetetlen volt ahhoz, hogy Orbán ne csak túlélje 2006-ban elszenvedett, egymást követő második választási vereségét, hanem teljes mértékben ki tudja használni fő politikai riválisa, Gyurcsány Ferenc, a szocialista-liberális kormánykoalíció miniszterelnöke legitimációjának későbbi összeomlását.

Az intézményekbe vetett általános bizalom eróziója, valamint az elitek közötti áthidaló konszenzus megroppanása tehát már a 2010-es választások előtt megtörtént,[62] amely kiemelt szerepet játszott a politikai rendszer átalakulásában. Az ehhez vezető folyamatokkal járó szélsőséges polarizáció egyik korai jele volt a kokárda jobboldali kisajátítása 2002-t követően. Orbán e kezdeményezése azt sugallta, hogy a kokárda viselése a jobboldalhoz való tartozást jelzi, míg annak hiánya a baloldal jellemzője, középút tehát nincs.[63] A polarizáló

[61] Greskovits Béla. 2020. „Rebuilding the Hungarian right through conquering civil society: The Civic Circles Movement." *East European Politics*, 36 (2), 247–266. o.

[62] Lengyel, György & Ilonszki, Gabriella. 2012. „Simulated democracy and pseudo-transformational leadership in Hungary." *Historical Social Research*, 37 (1), 107–126. o.

[63] Emilia Palonen. 2009. „Political polarisation and populism in contemporary Hungary." *Parliamentary Affairs*, 62 (2), 318–334. o.

kétblokkrendszer időszakában a politikai ellenfelek egymást egyre inkább illegitimnek kezdték tekinteni, ami megingatta a konszolidált demokrácia alapjait. A demokratikus normák folyamatos eróziója jelentős kihívással járt az olyan nélkülözhetetlen demokratikus értékekkel szemben, mint az állampolgári egyenlőség és a pluralizmus. Míg a szocialisták a 2002-es választásokon aratott győzelmük után szociáldemokrata kormányprogramot követtek, amely később a Giddens- és Blair-féle „harmadik út" politikája felé tolódott el,[64] addig a Fidesz a fentebb jelzett populista fordulatával sikeresen egyesítette támogatóit a hazai „neoliberális és posztkommunista" elit „idegenként" történő beállításával. Utóbbi csoportot Orbán a hazai tőkésosztállyal és a rendszerváltás veszteseinek sokaságával állította szembe.[65] A Fidesz és a felemelkedő szélsőjobboldali Jobbik egyre sikeresebben mozgósította a populizmus és a konzervatív-nacionalista ideológiák kombinációjával a társadalmi ellenérzéseket a korszak gazdasági elitjével szemben.

TURBULENS VÁLTOZÁSOK

Az MSZP 2006 tavaszán újabb választási győzelmet aratott az Orbán vezette Fidesz fölött, és az SZDSZ-szel folytatta a kormányzást. Ám a gazdaságilag megszorító kormányprogram megvalósítása a 2006 őszére kibontakozó politikai válság miatt kudarcba fulladt. A válságot Gyurcsány Ferenc miniszterelnök beszéde váltotta ki, amelyet egy zárt MSZP-frakcióülésen mondott el a választási győzelem után. A kormányfő egy balatonőszödi tanácskozáson próbálta meggyőzni az MSZP-frakció tagjait a reformok szükségességéről, és elismerte, hogy a választási kampányban hazudott az ország pénzügyi helyzetéről. Mindez 2006 szeptemberében került nyilvánosságra, és világossá vált,

[64] Anthony Giddens. 1999. *A harmadik út: a szociáldemokrácia megújulása.* Budapest: Agóra

[65] Böcskei Balázs. 2021. „A Fidesz ellenség- és identitáskonstruáló populizmusa." *Politikatudományi Szemle*, 30 (4), 61–79. o.

hogy az ország gazdasági helyzete rosszabb, mint ahogyan azt az újraválasztott kormányfő a választások előtt a győzelem érdekében beállította. Miután a megszorító intézkedéseket időközben már bevezették, a beszéd sokkolta a közvéleményt, és azonnali tiltakozásokat váltott ki. A miniszterelnök utólag úgy értelmezte a beszédét, mint amely az egész politikai elitre vonatkozó „igazságbeszéd" volt, önmagát pedig a hazugságok körforgását megállító politikusként próbálta pozicionálni. A gyorsan csökkenő társadalmi támogatottság ellenére Gyurcsánynak sikerült megtartania kormányfői pozícióját, mert az általa kezdeményezett parlamenti bizalmi szavazáson a többség támogatta.

Ilyen körülmények között azonban a kormány új strukturális reformjai nem kaptak kellő társadalmi támogatást. A kormánypártok ennek ellenére folytatták az egyre népszerűtlenebbé váló reformtörekvéseket, amelyeket főként technokrata érvekkel indokoltak. A politikai blokkok közötti szakadás ekkor már megszüntette a blokkokon belüli versenyt, és a politikát a populista pártvezérek közötti küzdelemre szűkítette le.[66] Miután a 2006. őszi radikális, utcai kormányellenes tüntetések nem vezettek eredményre, az Orbán vezette jobboldali ellenzék a fokozatosan szétterjedő társadalmi elégedetlenséget használta ki. Gyurcsány karizmája – amelyet a baloldal egyesítőjeként és a nyugatos reformok híveként szerzett – begyógyíthatatlan sebeket kapott, miközben támogatottsága minimálisra apadt a társadalomban. A baloldali-liberális koalíció 2008 márciusában elbukta a Fidesz által szociális kérdésekben kezdeményezett népszavazást. Mindez rávilágított a reformkoncepciók mögötti társadalmi legitimáció hiányára. A politikai feszültségek eszkalálódása a koalíció felbomlásához vezetett. Mindehhez társultak a 2008 őszén kezdődő globális pénzügyi válság pusztító társadalmi hatása, amely lehetetlenné tette a zökkenőmentes kormányzást.

Az első kritikus fordulópont tehát egy egymásra halmozódó komplex válságfolyamatban manifesztálódott, amely során az elitkonszenzus a mérgező mértékűvé váló polarizáció súlya alatt összeomlott. Ennek során egyre törékenyebbé váltak a kölcsönös tolerancia

[66] Emilia Palonen. 2009. op. cit. 326–332. o.

normái, amelyek a demokrácia „puha védőkorlátjait" jelentik.[67] Ebben Orbán sikeres populista fordulatának kulcsszerepe volt. Az 1989 utáni korszakot jellemző liberális-technokrata politikát ugyanis, amint kitermelődött Orbán ellenfele a túloldalon, fokozatosan felváltotta a „versengő populizmus" korszaka.[68] Az extrém fokú populista rivalizálás nyomán elillanó elitkonszenzus hiánya, valamint az erőegyensúly hirtelen és drasztikus megborulása Őszöd után a fennálló liberális demokrácia elleni árhullámként jelentkező politikai zűrzavarhoz vezetett a 2000-es évek második felében.

A nemzeti burzsoázia támogatását élvezve a Fidesz a nyugati üzleti és a hazai liberális-technokrata elitek által közösen célba vett nemzeti érdekek bajnokaként pozicionálta magát.[69] A baloldalhoz kötődő privatizációs folyamatok és a külföldi közvetlen befektetések térnyerése tovább erősítette a liberális elitizmus, a volt kommunistákból toborzott „komprádor burzsoázia" és a multinacionális tőke összeolvadásának tézisét. Olyan sztereotip ellenségképek erősödtek meg már 2010 előtt is, mint a „saját nemzetére rárontó baloldal", a külföldi érdekeket szolgáló liberalizmus, a globális profitcéljait követő multinacionális tőke, valamint a „kozmopoliták", vagyis a szekularizált zsidóság tagjai. A Fidesz retorikájában folyamatosan jelen volt a kormány technokrata politikájának bírálata, amely 2009-ben Bajnai Gordon szakértői kormányának megalakulásában csúcsosodott ki. Bajnai „technikai válságkezelése"[70] szöges ellentétben állt Orbán moralizáló-populista megközelítésével, amely a demokratikus reszponzivitás helyreállítását ígérte, és a társadalom repolitizálásának szükségességét hirdette.[71]

[67] Steven Levitsky & Daniel Ziblatt. 2018. *How Democracies Die*. New York: Crown.

[68] Emilia Palonen 2009. op. cit.

[69] Scheiring Gábor. 2020. op. cit.; Sebők Miklós 2019. *Paradigmák fogságában*. Budapest: Napvilág.

[70] Illés Gábor, 2016. „Válságkonstrukciók: Orbán Viktor és Bajnai Gordon válságértelmezésének összehasonlítása." *Replika*, 98, 47–65. o.

[71] Antal Attila. 2019. op. cit.

Ez utóbbi azért is volt fontos Orbán számára, mert a szocialista-liberális koalíciós pártok hajlamosak voltak a választók számára nehezen érthető makrogazdasági nyelvezetet használni. A szociáldemokráciának két fontos hagyománya van: a modernizáció és a szolidaritás. A posztkommunista baloldal kizárólag a modernizációra összpontosított az ország újjáépítése és az Európai Unióba való visszailleszkedése érdekében. Ezt egy meglehetősen szűk, technokrata megközelítésben mutatták be, amely a művelt elitnek kedvezett. A 2010 előtti elitek szakértői diskurzusa jellemzően túlhangsúlyozta a strukturális-intézményes feltételek politikai hatását, és alábecsülte a szolidaritást, az empátiát és általában a politika érzelmi-szenvedélyes összetevőit. Millióknak, akik a gazdasági átalakulás veszteseinek érezték magukat, szolidaritásra volt szükségük. Ezt nem kapták meg a baloldalinak vélt pártoktól, ezért a populista jobboldal felé fordultak. Orbán etnikai-nemzeti identitáson és politikai voluntarizmuson alapuló narratívája jól rezonált körükben. Az ellenségkép-teremtésen alapuló populista identitáspolitika tehát már Orbán hatalomra jutásában is kulcsszerepet játszott, egyúttal a Fidesz pluralizmusellenességének demokratikus álcájaként szolgált.

Orbán Viktor a 2000-es évek „hideg polgárháborúja" elsődleges katalizátoraként és legnagyobb haszonélvezőjeként nemcsak győzni tudott a 2010-es választásokon, hanem a választói preferenciák drasztikus jobbratolódásával[72] és az aránytalan választási rendszer nyomán alkotmányos többséget szerzett a törvényhozásban. Az elsöprő győzelem után Orbán politikájának tekintélyelvű tendenciái túlnyúltak a saját pártján, immáron az egész államot és a társadalmat célozták. Míg 2010 előtt a populista autokratizáció a liberális demokrácia válságát gyorsította fel, a kétharmados választási győzelem után az állam és a társadalom közötti viszony átalakításának elsődleges eszközévé vált az új kormánypárt számára. Segítségével a 2010-es évek közepére tehető második kritikus fordulópont során a magyar politikai rendszer

[72] Angelusz Róbert & Tardos Róbert. 2011. „Régi és új törésvonalak, polarizáció, divergenciaspirál." In Tardos Róbert, Enyedi Zsolt, & Szabó Andrea eds. *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest: DKMKA. 347–382. o.

immáron populista választási autokráciává alakulhatott. A következőkben erre az időszakra fókuszálunk. A 2010 utáni időszakot vizsgálva előbb a válságba került liberális demokrácia intézményeinek gyors lebontására, majd a politikai versengés tartalmi kiüresítésére összpontosítunk, amelyben a populizmus, az előző fordulóponthoz hasonlóan, kulcsszerepet játszott.

A MÁSODIK KRITIKUS FORDULÓPONT: A POPULISTA VÁLASZTÁSI AUTOKRÁCIA MEGSZILÁRDULÁSA

Amint azt Orbán már a 2009-es, Kötcsén elmondott beszédében előre jelezte, a 2010-es választások a korábbi kétblokkrendszer összeomlását jelentették, megnyitva az utat egy hegemón politikai erő uralmát megtestesítő „centrális erőtér" irányába. Az alkotmányozó többséget eredményező választásokat „fülkeforradalomnak" nevezve 2010-ben Orbán már „zavaros évtizedekként" ábrázolta az egész 1989 utáni időszakot. Az elsöprő választási sikert egy új kurzus, a „nemzeti együttműködés rendszerének" létrehozására való felhatalmazásként, az új országgyűlést pedig „alkotmányozó nemzetgyűlés és rendszeralapító parlamentként" értelmezte, amely megteremtette a morális igazolást a teljes politikai intézményrendszer átalakításához. Mivel az első kritikus fordulópont során a törékeny elitkonszenzus megroppant a 2000-es évek második felében, ezek nélkül 2010 után az intézmények fegyverekké váltak a „védőkorlátok nélküli politika" világában, és kifejezetten a segítségükkel, formálisan többnyire legális módon zajlott le az autokratikus átmenet.[73] A Fidesz hatalomgyakorlását a politika primátusa és a jog instrumentalizálása *(rule by law)* jellemezte.

A gyors intézményes átalakítás során az Orbán-rezsim fő célpontjai közé tartoztak az állami hatóságok és a közigazgatás, az alkotmány, az Alkotmánybíróság (AB), az igazságszolgáltatás, az állami tulajdonú vállalatok és ügynökségek, a médiarendszer, a kulturális szféra és a választási szabályok, beleértve a pártfinanszírozást és a kampánysza-

[73] Steven Levitsky & Daniel Ziblatt, 2018. op. cit. 7–8. o.

bályozást.[74] A kormány egyik leghevesebb csatáját az AB ellen vívta, és annak tömör története szemléletesen mutatja a változások irányát és ütemét. A kormány megreformálta a testület jelölési és választási eljárásait, megnövelve tagjainak számát, és meghosszabbítva azok megbízatási idejét, valamint módosította a bíróság elnökének megválasztási eljárását. A kormány és az AB közötti konfliktusok során az előbbi korlátozta a bíróság hatáskörét, megtiltva az alkotmányellenes pénzügyi és adóügyi intézkedések megsemmisítését. A szembenállás 2013 tavaszán ért el a végső töréspontjához, amikor a kizárólag a kormánypártok által jelölt „kétharmados" bírák kerültek többségbe, és elfogadták az Alaptörvény negyedik módosítását. Ez utóbbi az AB által korábban érvénytelenített rendelkezéseket jelentős számban közvetlenül az új Alaptörvénybe építette be, emellett pedig kizárta az érdemi alkotmányossági felülvizsgálatot, érvénytelenítette a korábbi bírói precedenseket, valamint az *actio popularis* (népi kezdeményezés) eltörlésével korlátozta az AB-hoz való hozzáférést.[75]

Az igazságszolgáltatás függetlensége elleni további támadások mellett számtalan „sarkalatos törvényt" fogadtak el, amelyek módosításához kétharmados többségre van szükség, miközben Fideszhez köthető szereplők foglalták el az állami kulcspozíciókat. Ezek az összetett és rendkívül dinamikus változtatások néhány év alatt korlátlan hatalmat biztosítottak a kormánypárti alkotmányos többségnek a hazai politikai intézmények felett,[76] amely messze túlmutat az erős és a gyenge bírói felülvizsgálat vagy a politikai és jogi konstitucio-

[74] Bánkuti Miklós et al. 2012. op. cit.; Bozóki, András. 2015. „Broken democracy, predatory state, and nationalist populism." In Krasztev, Péter & Jon Van Til. eds. *The Hungarian patient: Social Opposition to an Illiberal Democracy* (3–36. o.). Budapest – New York: CEU Press; Kornai János. 2015. op. cit.

[75] Halmai Gábor. 2019. „Dismantling constitutional review in Hungary." *Rivista Di Diritti Comparati*, (1), 31–47. o.; Tóth Gábor Attila. 2017. „Illiberal Rule of Law? Changing Features of Hungarian Constitutionalism?" In M. Adams, A. Meuwese, & E. Hirsch Ballin. eds. *Constitutionalism and the Rule of Law: Bridging Idealism and Realism*. Cambridge: Cambridge University Press, 386–417. o.

[76] Kis János. 2019. op. cit.

nalizmus közötti puszta átállás mértékén.[77] Összességében a második kritikus fordulópont idejére egy olyan intézményes „szörnyállam" *(Frankenstate)* alakult ki,[78] amely apró részleteiben külön-külön demokratikusnak is tekinthető, de egészét tekintve mélyen autokratikus berendezkedést takar. Kiemelt jellegzetességei az állam politikai foglyul ejtése, a végrehajtó hatalom intézményes ellenőrzésének hiánya, és az egyre egyenlőtlenebb politikai verseny, amelyek a 2014-ben immáron „szabad, de tisztességtelen" parlamenti választásokhoz vezettek. Ráadásul a külső szereplők, különösen a Janus-arcú Európai Unió befolyása Magyarország hibridizálódására meglehetősen hatástalan és ellentmondásos volt,[79] miközben Orbán önmaga által is „pávatáncnak" hívott manőverezése a nemzetközi színpadon viszonylag sokáig sikeresnek bizonyult.

Ahogyan eddig is hangsúlyoztuk, Orbán esetében az autokratizációs tendenciák populista demokrácia- és képviselet-értelmezéssel párosultak, amely 2010 után eleinte a „populista alkotmányosság" jelenségében manifesztálódott.[80] Az egyoldalú és titkos alkotmányozási folyamatból hiányzott a civil szervezetekkel, az ellenzéki pártokkal és a közvéleménnyel folytatott valódi és átlátható párbeszéd.[81] Ehelyett az állampolgárokat egy nem kötelező erejű „nemzeti konzultáción" keresztül szólították meg, amelyet homályos és általános kérdések jellemeztek, és amelyből hiányoztak a formális szabályok és az átláthatóság. Ezt a kvázi-népszavazási eszközt szándékosan arra tervezték, hogy önkényesen formálható legyen az általa demonstrálni hivatott népakarat, ezáltal legitimálva a kormány intézkedéseit, és mozgósítva támogatóit.[82] A sokasodó hazai és nemzetközi kritikákkal

[77] Halmai Gábor 2019. op. cit. 39–43. o.

[78] Kim Lane Scheppele. 2013. 560. o. „The rule of law and the Frankenstate: Why governance checklists do not work." *Governance*, 26 (4), 559–562. o.

[79] Bozóki András & Hegedűs Dániel. 2018. op. cit.

[80] Hans-Werner Müller. 2016. op. cit. 60–68. o.

[81] Tóth Gábor Attila. 2017. op. cit. 399. o.

[82] Pócza Kálmán & Oross Dániel. 2022. „From deliberation to pure mobilisation? The case of national consultations in Hungary." *Politics in Central Europe*, 18 (1), 79–109. o.

párhuzamosan a Fidesz populista diskurzusa egyre inkább elmélyítette a „magyarok" és a „globalisták" közötti antagonisztikus ellentétet, amelyet a nemzeti szuverenitás védelméről szóló nagyobb narratívába ágyazott.

LÉPTÉKVÁLTÁS A POPULISTA AUTOKRATIZÁLÓDÁSBAN

A populista léptékváltás azonban csak később, a második kritikus fordulópont idején történt meg, amikor a 2015-ös menekültválság lehetővé tette az Orbán-rezsim számára, hogy az addigi szigetszerű ellenségképeket egy közös nagy ellenségkép-hálózatban egyesítse. Ebben a miniszterelnök megfogalmazásában „bizarr koalíciónak" nevezett hálózatban egy olyan, a politikai közösséget alapjaiban veszélyeztető válságnarratívában kerültek egymás mellé a korábbi és későbbi ellenségképek, amelynek epicentrumában Soros György és egy globális balliberális politikai és gazdasági elit áll.

A belföldi politikai ellenfelek az ellenzéki pártoktól a kritikus újságírókon át a civil szervezetekig és egyéb autonóm szereplőkig csupán előbbiek hazai kiszolgálóiként, afféle „ötödik hadoszlopként", a magyar nemzeti érdekek elleni összeesküvőkként vannak ábrázolva.[83] Az ellenségkép nemzetközi súlypontúvá válása azért is kiemelten fontos, mivel ez tette lehetővé, hogy az immáron a második kétharmados ciklusát megkezdő Fidesz a hazai szinten *de facto* elit szerepben is meg tudja őrizni a globális *status quo* ellen lázadó „underdog", de morális értelemben továbbra is „felsőbbrendű" szerepét, amely a választói identifikáció és mobilizáció terén kulcsfontosságúnak bizonyult.

Az Orbán-rezsim populista természete a fogalom mindhárom dimenziójában kiteljesedett a 2010-es évek közepén. A manicheista

[83] Böcskei Balázs 2021. op. cit.; Erin K. Jenne, Bozóki András & Visnovitz Péter. 2022. „Antisemitic tropes, fifth-columnism, and »Soros-bashing«: The curious case of Central European University." In Harris Mylonas & Scott Radnitz. eds. *Enemies Within: The Global Politics of Fifth Columns*. Oxford: Oxford University Press. 45–72. o.

világnézet és a politikai identifikáció tekintetében a schmittiánus barát/ellenség logika a politikai közösség egzisztenciális válságának képzetéhez kapcsolódik, amely mind jogi, mind pedig diszkurzív értelemben állandósította azóta a kivételes állapotot.[84] A kivételes állapotot 2015 után sem szüntették meg, hanem „normalizálták", majd később a Covid19 járvány kitörését kihasználva egy sokkal szigorúbb felhatalmazási törvényre változtatták, amely mögött az ukrán–orosz háború során 2022-ben csupán a paravánt cserélték ki. Az átfogó válságnarratíva a „Nyugat alkonya" jól ismert toposza és a magyar nemzet szabadságáért és szuverenitásáért folytatott harc körül forog. Ebben a narratívában a kozmopolita elitek Brüsszel égisze alatt szervezik a Magyarországra érkező muszlim migránsokat, hogy aláássák az ország nemzeti szuverenitását és hagyományos keresztény értékeit, amelynek utolsó elszánt védelmezői a kormánypártok és személyesen Orbán Viktor. A legyőzendő globális elit egyik fő megtestesülésévé az Európai Unió vált, amely Orbán szerint nem a tagállamok közösen osztott demokratikus és liberális értékeken alapuló önkéntes társulása, hanem az államok harcmezeje, ahol meg kell védeni a magyar érdekeket „Brüsszel" támadásaival szemben.

Másodszor, a 2015-ös menekültválság a homogénnek tételezett nép akaratának abszolutizálását is tovább erősítette. Többről van szó, mint a nép felé irányuló egyszerű vonzalomról. Ehelyett a nemzettel való teljes körű azonosulásnak és a népakarat bármi áron történő érvényesítése szándékának a demonstrálása a meghatározó. A liberális elit korábbi technokrata-bürokratikus stílusával szöges ellentétben Orbán ruházatával, étkezési szokásaival, hétköznapi nyelvhasználatával, közmondásaival, a politikai korrektség egyre nyíltabb elutasításával és a futball iránti szeretetével fejezi ki az idealizált néppel való közvetlen kapcsolatát.[85] A túléléséért küzdő magyar politikai közösség védelmezőjeként Orbán összemossa a külső fenyegetéseket és az olyan

[84] Antal Attila. 2019. op. cit.

[85] Körösényi András, Illés Gábor & Gyulai Attila 2020. op. cit. 80–83. o.; Rényi Pál Dániel. 2021. *Győzelmi kényszer. Futball és hatalom Orbán világában.* Budapest: Magyar Jeti.

belső ellenfeleit, mint az ellenzék, a kritikus média és a független civil társadalom. Ezáltal az eredetileg külső válságot átfordította egy rekonstruált és állandósított belső válsággá, amelyben a nemzet, az állam és a kormánypártok összefonódtak a rezsim diskurzusában. A kormány által indított nemzeti konzultációk különösen fontossá váltak ekkortól kezdve a politikai napirend formálásában, valamint az általuk demonstrálni hivatott népakarat felülről lefelé irányuló artikulálásában. Azóta mindegyik konzultáció érintette a bevándorlás témáját, amelyről 2016-ban még egy érvénytelen eredménnyel záruló népszavazást is rendezett a kormány.

Harmadrészt, az Orbán-rezsim moralizáló és szélsőségesen kirekesztő populista képviseleti logikájának szintén további lökést adott a második kritikus fordulópont során érkező menekülthullám. Azóta a politikai ellenfelek deklaráltan az „erős, szuverén Magyarország" ellenségeként, lényegében külföldi ügynökként vannak beállítva.[86] 2015 óta kifejezetten hangsúlyosan jelenik meg a politikai képviselet antipluralista megközelítése, miszerint a magyar népet legitim módon csak a Fidesz és Orbán képviselheti.[87] Mindenki más, aki nem ért egyet ezzel, az szerintük vagy idegen érdekeket szolgál, vagy pedig eleve külföldi. A politikai képviseletnek ebben a felülről lefelé irányuló felfogásában Orbán olyan szabad személyes mandátummal rendelkezik, amely biankó felhatalmazást biztosít számára a népakarat alakításában és artikulálásában. Ez viszont összeegyeztethetetlen a pluralitással és a valódi demokratikus elszámoltathatósággal.[88]

A 2010-es évek közepe az autokratizáció terén is szintlépést jelentett, amelyben az eddig tárgyalt populizmus is fontos szerepet játszott. Az intézményes térfoglalás mellett ugyanis mind a civil társadalom és az ellenzéki pártok autonómiáját is garantáló egyesülési szabadság, mind pedig a tág értelemben vett médiapluralizmus rendszerszinten sérült. Ami az elsőt illeti, az ellenzéki pártok valódi alternatívaképző képességét különféle manipulációs technikákkal korlátozták,

[86] Böcskei Balázs. 2021. op. cit. 69. o.
[87] Emilia Palonen 2018.
[88] Antal Attila. 2019. op. cit. 84. o.

beleértve a kooptálást, a belső felforgatást és az ún. kamupártok létrehozását.[89] A civil szervezetekkel szembeni kormányzati fellépés első jelentősebb hullámára a 2014-es választásokat követően, a Norvég Alap civil támogatásainak kormányzati visszautasítása kapcsán került sor, amelyet különféle jogi lépések és intenzív populista kampányok követtek a következő években, különösen a külföldről is támogatott NGO-kkal szemben.[90] Később a budapesti Közép-európai Egyetem további működését ellehetetlenítő „lex CEU", valamint a külföldről támogatott watchdog civil szervezeteket megbélyegző és büntető civiltörvény, valamint az ezeket kísérő populista nemzeti konzultációk együttesen aláásták a civil társadalom szabad működését a 2018-as választásokra.[91] A kormánypárti narratívában idővel „Soros-ügynökké" váltak a kritikus újságírók és magánszemélyek is. A 2018-as kampányidőszakban a Fidesz-propagandagépezetének már csupán az ellenzéki szereplőket kellett összekötnie a korábban állami erőforrásokból létrehozott komplex ellenségkép-hálózattal, többek között Soros Györggyel, akivel „együtt bontanák le a határzárat" – ahogy az óriásplakátok ezt országszerte sugallták.

Végül az Orbán-rezsim a politikai versengés másik tartalmi dimenziója, a politikai nyilvánosság kiüresítésére is építi a stabilitását. Ebben szintén jelentős lépéseket tett a 2010-es évek közepén. Míg az intézményes változások hamar bekövetkeztek, az új médiaszabályozás bevezetéséhez, a médiafelügyeleti szervek és a médiahatóság feletti kontroll megszerzéséhez, az állami hirdetések centralizálásához, valamint az állami hírügynökség és a közmédia elfoglalásához, a médiatér egyensúlyának elbillenéséhez még néhány évre szükség

[89] Unger Anna. 2018. „A választás mint rendszerkarakterisztikus intézmény." *Fundamentum*, 22 (2–3), 5–16. ol.

[90] Csehi, R. 2019. „Neither episodic, nor destined to failure? The endurance of Hungarian populism after 2010." *Democratization*, 26 (6), 1011–1027; Gerő, Márton, Susánszky, Pál, Kopper, Á. & Tóth, G. 2020. „Strategies for Survival: Human Rights Organizations' Responses to the Closing of Political Opportunity Structures in Hungary." *Politologicky Casopis*, 27 (2), 119–139. o.

[91] Erin K. Jenne et al. 2022. op. cit.

volt.[92] A Fideszhez szorosan kötődő gazdasági csoportokon keresztül a kormánypártok a médiatér egyre jelentősebb része fölött szereztek tulajdonjogot vagy ellenőrzést, több esetben állami tulajdonú banki segítséggel.[93] Az állami hirdetéseket lojális elitcsoportoknak juttatták kormánypárti médiumok létrehozása és támogatása fejében.[94] Emellett az erősödő öncenzúra jelensége[95] a közérdekű adatokhoz való hozzáférés korlátozása, és mindenekelőtt az ún. harmadik fél által lebonyolított pártkampányok elterjedése figyelhető meg. Utóbbi különféle kormányzati tájékoztatókampányok és egyéb állami, önkormányzati vagy civil szereplők által egyoldalúan, jellemzően közpénz felhasználásával, de a költési korlátok megkerülésével, jelentős mértékben és érdemi retorzió nélkül formálja az állampolgárok preferenciáit.

A második kritikus fordulópont ezen a téren az *Origo* nevű internetes hírportál 2014-es kormánypárti átalakításával indult, majd a 2015 és 2018 közötti Simicska–Orbán-háborúval folytatódott. A Fidesz első számú oligarchája ugyanis fellázadt a miniszterelnökkel szemben, aki radikálisan csökkentette Simicska cégeinek állami támogatását. Ennek nyomán a Simicska által birtokolt médiaportfólió hirtelen kritikus hangot ütött meg a kormánnyal szemben – ennek következményeként el is apadtak az állami hirdetési forrásai. Ez tovább radikalizálta az orbáni médiapolitikát, miszerint minél gyorsabban minél több médium felett kell rendelkezést szerezni, amelyeket egyre inkább kormánypárti propagandagépezetként használtak, másrészt annak felismeréséhez vezetett, hogy sokkal szorosabb ellenőrzésre van szükség a megszerzett médiumok felett. 2015-ben a kormányfő bizalmi emberének számító Andy Vajna megnyerte Simicskával szemben a TV2 tévécsatorna birtoklásáért zajló versenyfutást, miközben Rogán Antal vezetésével önálló kommunikációs minisztérium jött létre, valamint a közmédia is egy újabb *gleichschaltolási* hullámon esett át.

[92] Benedek István. 2024.
[93] Polyák Gábor. 2019.
[94] Bátorfy & Urbán. 2020.
[95] Schimpfössl & Yablokov. 2020.

2016-ban a kormány által kezdeményezett, ámde eredménytelen népszavazás után a médiagyarmatosítás áldozatává vált a legbefolyásosabb kormánykritikus napilap, a *Népszabadság*. A kormánypárti médiagépezet kiteljesedésének és egységesülésének pillanata a 2018-as újabb kormánypárti kétharmados siker után következett el a KESMA létrahozásával, amely mintegy 500 sajtótermékét a kormánypárti csoportok „önkéntesen" és egyszerre adták át Orbán közvetlen irányítása számára, nyilvánvalóvá téve a vezér már addig is létező „prebendális" természetű hatalmát.[96] A média függetlensége és sokszínűsége a 2020-as években tovább csökkent, többek között az *Index* piacvezető online hírportál megszerzésével, a közérdekű adatkérés további korlátozásával, valamint a járvány kapcsán bevezetett „rémhírterjesztés-ellenes" és az újságírók forrásainak kilétét fenyegető kormányzati lépések miatt. Emellett jelentős változások zajlottak a külön tanulmányt érdemlő tudományos és kulturális szférák terén is, ahol, különösen a 2018-as választásokat követően, szintén a nyílt hegemóniaépítés lett a cél.

A Benedek által összegyűjtött nyilvános adatok fényében[97] elmondható, hogy a politikai nyilvánosság terén a kormánypártok a 2010-es évek közepére domináns, az évtized utolsó éveire pedig hegemón pozícióba kerültek. A 2018-as választásokra az aggregált elérés tekintetében 60 százalékos, míg a bevételek kapcsán 80 százalékos (a közmédiát is beleértve) piaci részesedést értek el. A 2019-es önkormányzati választásokon elszenvedett kudarcok következtében a 2020-as évek elején az online és a közösségimédia-felületek kerültek a kormányzati fókuszba, ahol – többek között a *Megafon* nyomán – szintén domináns szereplővé váltak a kormánypárti szereplők a 2022-es választásokra.[98] Amennyiben a politikai nyilvánosság egyéb, nehezen vagy nem mérhető dimenzióit is figyelembe vesszük (például helyi szintű médiapiac, miniszterelnöki levelek, aktivista hálózat), még erőteljesebb kormánypárti hegemónia meglétét kell feltételez-

[96] Csillag Tamás & Szelényi Iván. 2015. op. cit.
[97] Benedek István. 2024.
[98] Bene & Farkas. 2022.

nünk. A magyar politikai és médiarendszer átalakulásával alapjaiban eltérő politikai valóságpercepciók jöttek létre a társdalomban, amely, ahogyan az elméleti részben már említettük, az ellenvéleményekkel ugyan alkalmanként találkozó, de azokra lényegében rezisztens politikai táborok megszilárdulásához vezettek, amelyek közül a legnagyobb és legegységesebb a kormánypárti szavazók csoportja. Ehhez pedig az érzelmi-identitásbeli kötődést elősegítő sikeres populista politika mellett az az összetett politikai-kommunikációs gépezet és egyoldalú médiarendszer is nélkülözhetetlen, amely lehetővé teszi a politikai közbeszéd stratégiai ellenőrzését.

Összességében a korábban a versengő felek alapvetően szabad és tisztességes küzdelmére építő demokratikus rezsim a 2010-es évek végére az inkumbens által rendszerszintű erőforrások felhasználásával manipulált arénává vált. Ez pedig a formális népi jóváhagyás ellenére is közelebb áll az autokratikus önbeiktatáshoz, semmint a szabad és tisztességes küzdelemre alapuló demokratikus felhatalmazáshoz. A második kritikus fordulópont végére az Orbán-rezsim populista választási autokráciaként szilárdult meg.

KÖVETKEZTETÉSEK

Tanulmányunkban a magyar politika átalakulását két kritikus fordulópontra összpontosítva vizsgáltuk. Az első a liberális demokrácia válságba kerülése a 2000-es évek második felében, a második az Orbán-rezsim populista választási autokráciaként történő megszilárdulása a 2010-es évek közepén. Ez utóbbi időszakot nemcsak a formális, közjogi változásokkal, hanem az informális gyakorlatok megerősödésével jellemezzük. Bemutattuk, hogy a demokrácia és a politikai képviselet antipluralista interpretációjaként definiált populizmus mindkét időszakban meghatározó volt az autokratikus tendenciák kibontakozásában. Ennek köszönhetően megközelítésünkben a politikai versengés kiüresítésének strukturális tényezőire fókuszáló hibridrezsim-irodalom, illetve a politikai rezsimek dinamikus, politikai dimenzióját elemző populizmuskutatás ötvözésére tettünk kísérletet.

A populista autokratizáció történetileg beágyazott folyamatát végigkövetve új betekintést nyertünk az Orbán-rezsim kialakulásába és működésébe. Elsőként a transzformációs válság után hatalomra kerülő első Orbán-kormány időszakát és a 2000-es évek egyre forróbb „hideg polgárháborúját" vizsgáltuk meg. Ennek során az autokratikus tendenciák mellett az extrém fokúvá váló „versengő populizmus", majd a főszereplők közötti erőegyensúly hirtelen felborulása a 2000-es évek második felében katalizálta a liberális demokrácia válságát. Az elitkonszenzus megroppanásával járó folyamatokat a 2008-as globális pénzügyi válság eszkalálta végzetesen. A 2010-es választások eredménye az időközben rendkívül centralizálttá váló ellenzéki pártszövetség lavinaszerű győzelme és soha nem látott mértékű társadalmi és intézményes felhatalmazása lett. Alkotmányozó többségét felhasználva a Fidesz alapjaiban alakította át az ország politikai és gazdasági életét néhány év leforgása alatt.

Ugyanakkor úgy véljük, hogy az újabb kritikus fordulópont a 2014-es „szabad, de tisztességtelen" választásokat követő időszakban következett be, méghozzá a populizmus és az autokratizáció egymást erősítő mechanizmusain keresztül. A liberális demokrácia intézményeinek gyors lefegyverzését követően ugyanis az Orbán-rezsim a tágan vett civil társadalom és a politikai nyilvánosság elleni támadássorozata ekkor már a demokratikus politikai versengést valódi értelemmel felruházó tartalmi dimenzióit üresítette ki, amely folyamatok szorosan összefonódtak a 2015-ös menekültválság során léptékváltáson áteső populizmus kiteljesedésével az Orbán-rezsimben. A menekültválság óta a populista szoftver és az autokratikus hardver közötti hatékony szimbiózis olyan erős identitásalapú kötelékkel tartja egyben a kormánypárti szavazótábort, hogy semmilyen társadalmi, politikai vagy gazdasági kihívás nem tudta érdemben és tömegesen megingatni a kormánypárt iránti támogatásukat. Sőt, úgy tűnik, hogy éppen az újabb és újabb válságoknak a hatalomtechnikailag sikeres menedzselése fokozza tovább a rendszer stabilitását.

Az Orbán-rezsim a 2018-as választásokra populista választási autokráciává válva szilárdult meg, amely alapjaiban korlátozza a sikeres alternatívaképződés és a hegemón politikai szereplő valódi demok-

ratikus elszámoltathatóságának a lehetőségét. Ehelyett a jelentős részben felforgatott és kooptált ellenzék jelentős fáziskéséssel tudja csak követni az eseményeket. Érdemi intézményes ellensúlyok és kihívó elitcsoportok híján, illetve stratégiailag kooptált, demoralizált és szétszórt ellenzék mellett jelenleg nincs valós belföldi veszélyforrás, amely az Orbán-rezsim stabilitását fenyegeti. Úgy tűnik, hogy Orbán kísérleti laboratóriumában sikerült létrehozni a „tökéletes" választási autokráciát. A Fidesz először is dekonszolidálta a demokráciát, másodszor pedig „konszolidálta" a társadalomban a háborús feszültséget. A menekültekkel való bánásmód csak halvány tükörképe volt annak, ahogy a rezsim a saját állampolgáraival bánt. Kiderült, hogy a „konszolidáció" fogalma Orbán számára az állandósult kivételes állapotot jelenti, amelyben személyes hatalma stabilizálódik.

A magyar állampolgárok 2015 óta alkotmányjogi szempontból „kivételes állapotban" élnek. Ezt először a menekültválságra adott válaszként vezették be, később a Covid19-járvány kezdetén jelentősen kibővítették. A rendkívüli állapotnak 2022 óta új hivatkozási alapja van, amely az ukrajnai háborúra utal. Európában egyetlen más ország sem tartotta fenn kilenc éven át politikai szükséghelyzetet tartott fel három különböző veszélyre hivatkozva. Időközben a kormány „normalizálta" rendkívüli helyzetet azzal, hogy beépítette az Alaptörvénybe.

Az Orbán-rezsim valódi korlátokkal a nemzetközi politikai és gazdasági színtéren szembesül, mert az Orbán-rezsim megítélése radikálisan megváltozott az elmúlt években. 2021-re a jobbközép Európai Néppárt úgy döntött, hogy kiszorítja a Fideszt a soraiból, és ennek folytán Orbán gyorsan marginalizálódott az Európai Unióban. Az Orbánról korábban kialakult nyugati kép, miszerint egy kalandor természetű, provokatív, de egyúttal releváns kritikai megjegyzéseket megfogalmazó politikus, átalakult, és ma már inkább olyan antidemokratikus vezetőnek tekintik, akiben nem lehet megbízni, mert az EU integritását akarja aláásni. Korábbi szövetségesei elfordultak tőle, így Oroszországban, Törökországban, Kínában igyekezett új szövetségeket kötni. Orbán „pávatáncának" hosszú időszaka után – amelyet az európai alapértékek lebecsülése és az uniós pénzekkel való visszaélés

jellemzett – az Európai Unió vezetői végül befagyasztották a Magyarországnak szánt további kifizetéseket. A jogállami feltételek teljesítésére vonatkozó mechanizmust az Orbán-rezsim sorozatos törvénysértő intézkedései miatt aktiválták. Az Európai Unió 2022-re elszánta magát arra, hogy megmutassa azokat a határokat, amelyeket a magyar kormány nem léphet át következmények nélkül. Hiszen az EU nemcsak eltűrte, hanem egy évtizeden át finanszírozta az unió történetének első nem demokratikus tagállamát – abban a reményben, hogy így kordában tarthatja azt –, amivel közvetve hozzájárult a magyar választási autokrácia megerősítéséhez.

Az Orbán-rezsim európai marginalizálódása odavezetett, hogy még a visegrádi országok, köztük Lengyelország is elfordult egykori szövetségesétől. Minden uniós ország támogatja Ukrajnát a Putyin Oroszországa elleni védelmi háborúban, a hagyományosan antikommunista közép-európai választópolgárok együttesen ítélik el az orosz agressziót – kivéve Magyarországot. Ez különösen akuttá vált az ukrán–orosz háború idején, amikor Orbán sikeres „pávatáncának" hosszú időszaka után az Európai Unió vezetői eljutottak odáig, hogy az uniós források tényleges visszatartásával igyekeznek hatékony választ adni a „klubon belüli" autokratizáció kezelésének régóta húzódó dilemmájára. Ez a különleges helyzet további vizsgálatot érdemel az orosz befolyás valódi mértékéről és a Magyarország keleti függőségéről. A jelenkori történelem iróniája, hogy a „szuverenitás" leghangosabb európai szószólója feladja saját országa szuverenitását.

Habár úgy tűnik, hogy az EU felismerte saját korábbi ambivalens szerepét az Orbán-rezsim kiépülésével kapcsolatban, a jelenlegi folyamatok kifutása ebben a geopolitikai helyzetben és válságokkal terhelt időszakban korántsem egyértelmű. Ezek a változékony és diffúz külső hatások azonban nem helyettesíthetik a hatékony belső rendszeralternatíva létrejöttét, legfeljebb hozzájárulhatnak annak sikeréhez.

(2024)

Pandémia után – szabadon?

A hidegháború korszakának egyik félelmetes híre a neutronbomba felfedezése volt, amely nem rombolja le a településeket, csak az embereket öli meg. A kihalt városokban érintetlenül megmaradnak az épületek, enyészetre várva. A koronavírus járványa ehhez képest puha biológiai fegyvernek tűnik, amennyiben az emberek többségét nem öli meg, de megváltoztatja az egész társadalom magatartását. Az izoláció, az atomizáció és a fizikai távolságtartás társadalmi méretűvé vált.

A koronavírus-járvány az első természeti csapás, amit az emberiség globálisan átélt, amiről e földön mindenkinek még évtizedek múlva is hasonló emlékei lesznek: karantén, maszkok, kesztyűk, kijárási korlátozások, tömeges elhalálozás, a gazdaság megroppanása, a nemzetközi légi közlekedés leállása, az emberek közötti fizikai kontaktusok eltűnése és a szisztematikus fertőtlenítés. A járvány korszakának legnépszerűbb Facebook-csoportja a *View from my window*, amelynek három hét alatt másfél millió követője lett. Mindenki kiteszi azt a képet, amit otthonából lát, ezáltal egyszerre privát és globális utazáson vehetünk részt a virtuális térben. A társadalomtudományban már jó húsz éve használt kifejezés, a *glocalization* – amely a globális és lokális ellentétpárját egyetlen kifejezésbe vonja össze és oldja fel –, nos, ez a fogalom ezekben a hónapokban világkarriert fut be.

Foucault elmélete a felügyelet és büntetés átalakulásáról[1] újabb szintre emelkedik. Régen a büntetés nyilvános volt, végrehajtása „karneváli", célja az elrettentés, amely társadalmi közügyként min-

[1] Michel Foucault. 1990. *Felügyelet és büntetés*. Budapest: Gondolat.

denki szeme láttára zajlott. Később mindez zárt, totális intézményekbe helyeződött át, állami börtönökbe, ahol a madár se jár. Ezzel együtt a büntetésről fokozatosan a megelőzésre tevődött át a hangsúly: a magatartás pozitív állami szabályozására, az előírások internalizálására, a rendszer protokolljának követésére. Nem a deviáns szereplő büntetése volt már a fő cél, hanem a normakövető, konform többség viselkedésének pozitív megerősítése, jutalmazása és e minta kodifikálása. Ezt a feladatot például az iskolai és munkahelyi magatartásszabályozás révén oldották meg. A járvány által előállt új helyzetben is ott van a parancskövetés momentuma, de az államnak már nem célja, hogy bárkit amúgy is drágán fenntartható börtönökbe és kórházakba vigyen. Egyszerűbb, ha mindenkit arra utasít, hogy saját érdekében maradjon otthon. Nem zárnak börtönbe senkit, mert mindenki önként zárja be önmagát. A szobafogság a börtönprivatizáció új formája. Nem kell másokra lőni, elég, ha tüsszentünk. Házi őrizetben vagyunk.

De nemcsak a lakásunk válik karanténná, hanem településünk, sőt országunk is. A polgármesterek alkotmányellenes módon lezárják településük határait, és megtiltják, hogy idegen autók hajtsanak be. Az országok lezárják határaikat, de is ez csak elkésett reflex, erőfitogtatás. Az államok erre képesek, ennek ma már csupán szimbolikus jelentése lehet: mintha szolidaritásból tennék a trianoni döntés századik évfordulóján. A halálozási adatok összességét ma még nem ismerhetjük, de nem is azok száma lesz a döntő, hanem a sokkhatás emléke. Azé a sokkhatásé, amely egyik napról a másikra mindenkit megszokott viselkedése gyökeres megváltoztatására kényszerített.

E közös tapasztalat része, hogy a járvány „demokratikus", abban az értelemben, hogy a vírus nem válogat az áldozatokban: kortól és fizikai állapottól függetlenül bárki a célpontja lehet. Keveseket öl meg, de mindenkit megrettent, noha a jómódúak sokkal jobban meg tudják szervezni a védekezésüket. A betegeket, a szegényeket, a veszélyeztetett munkahelyeken dolgozókat és az idősebbeket a járvány jobban sújtja. Többek között azokat az orvosokat, nővéreket és tanítókat, akik munkáját a társadalom kevésbé ismeri el. Mindazok, akik az átlagnál amúgy is védtelenebbek és kiszolgáltatottabbak, a jár-

vány végén még rosszabb helyzetbe kerülnek. Őket sújtják leginkább a járvány gazdasági hatásai, amelyek széles skálán mozoghatnak a munkanélküliségtől az éhezésig. Az állami újraelosztási politika változásaiban mérhető ilyenkor a társadalmi szolidaritás. Ilyenkor derül ki, hogy az adott közösség számára mit ér egy ember élete.

Ennek a járványnak nemzedékformáló hatása lesz. A lassan lelépő „boomerek" helyébe a „koronások" generációja lép. Sohasem hittem abban, hogy egy generációt betűjelekkel lehet elnevezni – úgymint X, Y, Z generáció –, mert a nemzedékké válás definíciójának alapeleme az olyan jelentős történelmi esemény a hasonló korban lévő széles társadalmi csoportokra közel egyformán hat. Ilyen volt például 1968 és 1989 tapasztalata, amely további szakaszokra tagolja a boomerek és a koronások közötti történelmi korszakot. Ezek az események – amelyek globális jelentőségűek voltak – egyenként eltérő kulturális mintákat közvetítenek a társadalom szélesebb rétegei felé, s hatásuk évtizedek múltán is érezhető.

De miért is különbözik a koronavírus okozta halál más halálesetektől? Hányan és hányan halnak meg a keringési és szívelégtelenségben, rákban, influenzában, autóbalesetben és katonai konfliktusokban? Hány tüdőbeteg hal meg, és közülük hány eset írható a környezetszennyezés számlájára? A mostani járványhoz képest az 1980-as években tapasztalt AIDS-pánik is elenyésző mértékű volt. Vajon az itt felsorolt halálesetek miért zavarják a közvéleményt kevésbé, mint a koronavírus áldozatai? Miért válnak egyes társadalmi események trendfordító hatású történelmi mérföldkővé és mások miért nem?

Átfedi egymást a valóság és annak társadalmi konstrukciója. A mostani járvány gyorsasága, láthatatlansága és globális kiterjedtsége páratlan. Attól a veszélytől, amit közvetlenül nem érzékelünk – mert színtelen, szagtalan, láthatatlan, de bármikor lecsaphat ránk –, jobban félünk. A gyorsaság és a kiterjedtség az elkerülhetetlenség érzését kelti. Ha egy eseménysor hullámszerűen érkezik, egyes alkotóelemeinek összekapcsolódása sokszorosára erősíti a hatást. A járvány hatását növeli, hogy halálos gócpontokat hoz létre: ott terjed a leggyorsabban, ahol a legnagyobb sűrűségben élnek egymás mellett az

emberek. A járvány a városlakókat jobban sújtja a puszták népénél. Ez már a pestisjárványoknál is így volt, bár azok még nem válhattak globálissá. A digitális korszak fordított középkor: régen úgy volt, hogy „a városi levegő szabaddá tesz", most viszont beteggé. A biológiai hadviselés disztópikus rémálma beteljesedhet, a városi polgárok nyilvános tüntetései egy-egy jól időzített, központilag indított járvánnyal leszerelhetők. Vízágyúk helyett drónok permetezhetnek majd minket. Fegyverekre többé nincs szükség, a kalasnyikov és a parittya egymás mellé kerül a múzeumba.

A pandémia egyik jövőbeli hatása az lesz, hogy az orvostudomány várható gyors fejlődése ellenére sem lehet majd kizárni a visszatérően megjelenő, óriáshullámként végigsöprő járványokat. Az immunitás békeidőben használt fogalma relativizálódik, és egyre szűkebb értelemben, egyre rövidebb időre lesz érvényes.

Míg a fentebb felsorolt betegségek és halálokok beépültek a modernitás korának mindennapi életébe, vannak rá gyógymódok, és előfordulásuk ismert életmódváltásokkal megelőzhető vagy csökkenthető, addig a koronavírus áldozata e sorok írásakor még nem gyógyítható. A kutatók versenyt futnak az idővel, hogy mielőbb használható vakcinát fejlesszenek ki. Összességében ezek a faktorok – egyidejűség, hullámszerűség, láthatatlanság, globalitás, sűrűség és gyógyíthatatlanság – együtt vezettek a koronavírus végzetszerűséget sugalló társadalom-lélektani hatásához.

Ha Magyarországra pillantunk, azt látjuk, hogy a politikai vezetés a válságra való gondos felkészülést elmulasztotta. Ebben nem áll egyedül az európai országok között, abban viszont unikális, hogy az őszinteség erényének gyakorlása fel sem merült a kormányzati kommunikációban. A központi intézmények nem a koronavírus terjedésére, hanem – a politikai propaganda örökzöldjeként – a migránsok támadására voltak felkészítve. A magyar kormányzat nem a baráti kínai kommunista vezetést tette felelőssé a járványért, hanem két, hazánkban tartózkodó iráni diákot. A rezsim az egészségügyi szakma követelményeinek figyelmen kívül hagyásával aláásta a közbizalmat. A tesztelések elodázása miatt az emberek becsapottnak érezték magukat, így a hivatalos adatokat senki sem hitte el. Nemcsak a

védőfelszerelések voltak hiányosak, hanem az is világossá vált, hogy a rendszer kommunikációja a titkokra, elhallgatásokra és hazugságokra épül, amivel maga is hozzájárult emberi életek veszélyeztetéséhez. Egyre több ember vette észre, hogy a hazugság öl.

Ha a felkészülést el is mulasztotta az Orbán-rezsim, a járvány által kiaknázható hatalompolitikai előnyöket gyorsan felismerte. Pedig észrevehette volna, hogy – Forgács József pszichológus szavaival – „az egész tragédiát éppen a kínai diktatórikus rendszer és a kommunista párt titkolózó, inkompetens és embertelen viselkedése váltotta ki azzal, hogy nem ismerték el időben a problémát, hazudoztak és csak későn hozták meg a megfelelő óvintézkedéseket". A kórosan perszonalizált magyar rendszer a járvány elleni védekezést orwelli kommunikációval,[2] bűnbakképzéssel, katonákkal és hadgyakorlatokkal látta elintézhetőnek, amivel azt árulta el, hogy vezetőiből nemcsak az orvosok és kutatók iránti szakmai tisztelet hiányzik, hanem a probléma belátásának képessége is.

A rezsim zsigeri szinten az egyenlőtlenség és a részvétlenség pilléreire épül: például a „munkaalapú" társadalom fogalmára, ami baráti adóparadicsomként jelenik meg a nagybefektetők számára, ám könyörtelen elvárásokat fogalmaz meg a szegényekkel szemben, akiknek a „segíts magadon, az isten is megsegít" tanácsát adja. Megjelent az a jelenség is, ami a forradalmak előtörténetéből ismerős: az uralkodó és a nép külön valóságban él. A felhatalmazási törvény korlátlan hatalmat adott a magyar kormányfő kezébe. Ez elvileg a járvány idejére szól, de hogy a járvány meddig tart, azt ő mondja meg, mert felhatalmazása időben is korlátlan. Az ókori görögök óta ezt nevezzük diktatúrának.

A járvány után újra elvékonyodhat a demokráciák és diktatúrák közötti szürke zóna. Vízválasztó, hogy ki milyen módon, milyen érvek alapján és meddig tartja érvényben a vészhelyzetre meghirdetett kivételes állapotot. Noha Edward Snowden könyvéből tudjuk, hogy a jogállamok is alkotmányos felhatalmazás nélkül gyűjtenek adatokat

[2] George Orwell. 1989. *1984*. Budapest: Európa.

saját állampolgáraikról,[3] mégis, ezekben az országokban a járvány sokkja hozzájárulhat a *fake news* politikára építő populista vezetők bukásához. Van remény arra, hogy számos országban győz a józan belátás, és e társadalmak a vészhelyzet után vissza fognak térni a szabadsághoz – amelyet lélekben el sosem hagytak igazán. Ahol ez megtörténik, ott még az eddigieknél is jobban elismerik majd a szakértelem fontosságát, amely nélkül nem létezhet tervezés és közpolitika. De ebben a szcenárióban sem fognak az államok visszatérni oda, ahol a koronavírus-járvány előtt voltak, sőt, nem is lenne kívánatos, ha oda térnének vissza.

Felismerhetik, hogy paradigmaváltásra van szükség, abban az értelemben, hogy a gazdasági, környezeti és társadalmi válságokat együtt, egységes szemléletben kell megközelíteni és leküzdeni. Ha így lesz, felerősödik az egészségtudatos életvitel, internalizálódik a zöld gondolkodás, a generációk között értelmes kommunikáció alakul ki, amelyben előtérbe kerül a köztehervisel és szempontja. Fontos, hogy a társadalom fejlődésének mérését ne csupán gazdasági mutatókkal azonosítsák, illetve a *human development* fogalma nyitottabb legyen az uralommentes kommunikáció értékeire. A nyílt társadalom újragondolt fogalmába beletartozik az emberi jogok katalógusán túl a kulturális sokszínűség, a környezettudatos gondolkodás és a nemzetek közötti együttműködés. Ha felismerjük, hogy az egyoldalú globalizáció hosszabb távon pusztító hatású, akkor képesek lehetünk olyan reformokra, amelyek eredményeként a válság után szolidárisabb társadalmak és jobb minőségű, egyenlőbb élet lehet a Földön.

De ez csak az egyik lehetőség, amellyel szemben ott áll a másik alternatíva: világszerte felerősödnek az önkényuralmi tendenciák. Ebben a folyamatban a kompetitív autoriter rendszerek, valamint a választási autokráciák még akkor is a jelenleginél jobban eltávolodhatnak a liberális demokráciáktól, ha mindent megtesznek valóságos szándékaik elfedésére. Ezekben az országokban lehull majd a demokratikus álarcként viselt maszk, és tartósan fennmaradhatnak a járvány idején még átmenetinek gondolt korlátozó szabályok. A hibrid

[3] Edward Snowden. 2019. *Rendszerhiba.* Budapest: 21. század

rezsimekre jellemző képmutatás kultúrája háttérbe szorulhat, és ezek a rendszerek áttérhetnek az állampolgárok ellenőrizhetetlen és totális megfigyelésére épülő kollektivista, parancsuralmi rendszerre. A kollektivizmus lehet „elképzelt" is, abban az értelemben, hogy nem kell hozzá közös térben, egymás fizikai közelségében, állami vezényszóra masírozni. Elég, ha az online világban élő, komputereik előtt ülő individuumok egymástól elszigetelve is követik a vezér utasításait. Ha a célok helyébe az instrumentális szabályok lépnek, és az állampolgárok viselkedése gépszerűvé, rituálissá válik.

Hannah Arendt hetven évvel ezelőtt még úgy gondolta, hogy a totális diktatúra két legfontosabb eszköze a propaganda és a terror.[4] Juan Linz hatvan éve úgy vélte, hogy az autoriter diktatúrák legfontosabb jellemzője a depolitizálás és a hagyományos mentalitások fenntartása.[5] Most úgy tűnik, hogy a digitális korszak autoriter rendszerei számára a legfontosabb a csúcsra járatott propaganda, a depolitizált mentalitások megerősítése és a társadalom atomizálódása. A *post-truth* politikában mesterségesen előállított magas zajszintben eltűnnek azok a diskurzusok, amelyek a valós helyzet megismerésére irányulnak. Valós veszély a *big data authoritarianism* elszabadulása,[6] amelyben a megfigyelteknek nincs esélyük megfigyelni, hogy kik figyelik őket. Mindez könnyedén támaszkodhat a mesterséges intelligencia fejlesztése terén elért eredményekre.

Az állam osztályozhatja polgárait aszerint, hogy jó vagy rossz magaviseletűeknek tartja-e őket, ahogyan ezt Orwell már több mint hetven éve leírta, és ahogyan e folyamat Kínában már valóságosan is elindult.[7] Azt ugyan még nem tudhatják a gondolatrendőrség tagjai,

[4] Hannah Arendt. 1951. *The Origins of Totalitarianism*. New York: Schocken Books.

[5] Juan J. Linz. 1964. „An authoritarian regime: Spain" In Erik Allardt & Yrjö Littunen eds. *Cleavages, Ideologies and Party System*. Helsinki: Westermarck Society. 291-341. o.

[6] Marcus Michaelsen & Marlies Glasius. 2018. „Authoritarian practices in the digital age" *International Journal of Communication*, 12. 3788-3794. o.

[7] Min Jiang & King-Wa Fu. 2018. Chinese social media and Big Data" *Policy & Internet*, 10 (4), 372-392.

hogy mi jár a fejünkben, de ennek feltárása – Facebook-profilunk és egyéb, önként közzétett adataink alapján – egyre inkább lehetségessé válik. Azokat az információkat, amelyekből gondolataink sarjadnak, trollok százai és ezrei manipulálhatják. Ebben a szcenárióban a gondoskodó és fegyelmező állam újra ellenséggé válik. A titokzatos, még a „gondolatbűntényt" is szankcionáló hatalommal szemben létrejöhet egy ugyancsak titkolózva védekező társadalom. Az állami gondolatolvasás elleni védekezés lesz az emberi méltóság megőrzésének lehetősége, ami bár szükséges, de nem elégséges: ha nincsenek erőteljes, alternatív eszmék, akkor mindennapi kommunikációnkat még mindig a félelem, a rejtőzködés, a „fortélyos félelem" és az öncenzúra fogja igazgatni.

Az állam nemcsak magaviseletünknek és gondolatainknak eredhet nyomába, hanem akár egészségi állapotuk szerint is csoportosíthat bennünket, és ezen az alapon egyeseket értékesebbnek, másokat értéktelenebbnek nyilváníthat. Az egészségi állapot meghatározása mindig az egyén fizikai paramétereinek alapján történik, így bónuszt csak az kaphat, aki sportolással vagy más fizikai tevékenységgel javítja a mutatóit. Az államilag támogatott fitneszkultúra – a *survival of the fittest* darwini és spenceri „kultúrpolitikája" [8]– az erő és a hajlékonyság kultuszára épül. Ebben a kultúrában a „kritikai gondolkodás" vagy az „egészséges kritikai szellem" fogalmai (stílszerűen szólva) nem rúgnak labdába. Az elnyomó állam új eszköze a hatalmas adatbázissal dolgozó biopolitika lehet, amelyben nemcsak egészségi állapotunk és betegségeink válnak publikussá, de az erre épülő jogrendszer nyíltan diszkrimálhatja a beteget az egészségeshez képest. Ha biometrikus jelekből úgy érzékeli, hogy valaki beteg, nemcsak megtilthatja neki az utazást, de akár a közügyek gyakorlásától is eltilthatja az illetőt. Mivel az állampolgári egészség nevében bevezetett biodiktatúrával szemben csak lassan alakul ki a demokratikus nyájimmunitás, ezért a rezsim kezdetben számtalan önkéntes támogatóra találhat. Ahol a politikai lojalitás fontosabb szempont a szakértelemnél, ott a tudó-

[8] Herbert Spencer 1992 (1884). *The Man Versus the State*. Indianapolis: Library of Economics and Liberty.

sokra, kutatókra, szakértőkre kockázatos jövő vár. Embert próbáló, járványos időkben éppen az lenne a szakmai elvárás velük szemben, hogy képesek legyenek kilépni az uralkodó paradigmából. Hogy képesek legyenek újító szemlélettel gondolkodni. De vajon meg merik-e tenni?

Azt már tudjuk, hogy nem könnyű szervezkedni és tiltakozni szükségállapot idején, amikor egy tollvonással bármikor betilthatnak mindent. Ha az emberek tömegesen kimennek az utcára, akkor az életüket kockáztatják, de nem tankok, hanem láthatatlan vírusok állják útjukat. Ha az önkényuralom a járvány után is fennmarad, a demokratáknak át kell gondolniuk, hogy mit tehetnek, ha az orwelli és atwoodi disztópiák[9] világával szemben is meg akarják őrizni az egyén autonómiáját és a köztársasági szellemet. Mit teszünk, ha majd a rendszer olyan dilemma elé állít bennünket, hogy választanunk kell szabadság és egészség között? Kelet-Európában a *social distance* fogalmát sokan úgy értelmezik, hogy eljött a politika vége. Eltűnt a fórum, az aréna, a választás lehetősége, a klasszikus, offline közélet. Egyedül az életmentő wifi maradt. Amíg le nem kapcsolják.

A társadalmi önvédelem azokból az online civil, segítő kezdeményezésekből nőhet ki, amelyek a járvány idején együttműködtek egymással. E közösségek hálózattá szerveződve az erőszakmentes ellenállás csírái lehetnek. A járvány nem fogja az emberi természetet megváltoztatni, de az ember által létrehozott intézmények nemcsak a szabadság korlátozására, hanem az emberi méltóság és szabadság védelmében is felhasználhatók. A nemzeti bezárkózás helyett elkerülhetetlen lesz a „nemzetközi együttműködés rendszerének" létrehozása.

Ha nyilvántartanak – nyilván tartanak tőled. De a megfigyeltből is lehet megfigyelő. Bár a függőség mindig kölcsönös, „azért a víz az úr!"

(2020)

[9] George Orwell, op. cit.; Margaret Atwood. 1985. *The Handmaid's Tale*. Toronto: McClellan & Stewart.

A tanulmányok korábbi megjelenési helye

1. „Száz év talány: Horthy, Kádár, Orbán."

   Mozgó Világ, 2019. 45 (1), 3–12.

   „Horthy, Kádár, Orbán, Hundert Jahre Ratsel."
   Europaische Rundschau, 2018. 46 (4), 25–35.

   „Hungary's hundred years of mystery: Horthy, Kádár, Orbán."
   Visegrad Insight, 2020. April 13.

   „Viktor Orbán and János Kádár: A post-Communist and a Communist autocrat in Hungary. A comparative analysis." In Klaus Larres ed. *Dictators and Autocrats: Securing Power across Global Politics*. London – New York: Routledge, 2022. 346–366.

2. „Elitizmus és populizmus, a két jó barát"

   Politikatudományi Szemle, 2014. 23 (4), 139–145.

   „Review article on Umut Korkut: *Liberalization Challenges in Hungary: Elitism, Progressivism, and Populism*." *Czech Sociological Review*, 2014. 50 (3), 476–480.

3. „Diktátorok és lázadó civilek"

   Politikatudományi Szemle, 2013. 22 (1), 131–146.

   „Dictators and rebellious civilians"
   Perspectives on Politics, (American Political Science Association) 2013. 11 (3), 841–851.

4. „Játszd újra! Orbán Viktor forradalmi retorikája"
   (Társszerző: Szilágyi Anna)

   „Playing it again in post-communism: The revolutionary rhetoric of Viktor Orbán in Hungary."
   Advances in the History of Rhetoric – Special issue on the *Rhetorics of '1989' and after: Rhetorical Archaeologies of Political Transition* ed. by Cezar M. Ornatowski & Noemi Marin. 2015. 18 (1), 153–166.

5. „Családi tűzfészek: a kultúrától a szimbolikus politikáig."

   Mozgó Világ, 2013. 39 (10), 3–22.

   „Családi tűzfészek: A kultúra a szimbolikus politika fogságában." In Magyar Bálint & Vásárhelyi Júlia eds. *A magyar polip: a posztkommunista maffiaállam 1*. Budapest: Noran Libro, 346–367.

   „Nationalism and hegemony: Symbolic politics and colonization of culture." In Magyar, Bálint & Vásárhelyi, Júlia eds. *Twenty-Five Sides of a Post-Communist Mafia State*. Budapest–New York: CEU Press, 2017. 459–489.

6. „A Párttól a Családig: hatalmi rendszerek és befolyási modellek."

   „Hatalmi rendszerek, befolyási modellek."
   Mozgó Világ, 2015. 41 (11), 3–20.
   és
   „A politikai befolyás körei Magyarországon."
   Mozgó Világ, 2015. 41 (12), 21–39.

7. „Túllicitálás és mintakövetés: az új magyar szélsőjobb."
   (Társszerző: Sarah A. Cueva)

   „Nationalizing rhetoric and homogenizing culture: An outline of the cultural politics of the Hungarian far right." (Co-author with Sarah Cueva.) In Michael Wimmer ed. *Kann Kultur Politik? – Kann Politik Kultur? Warum wir wieder mehr uber Kulturpolitik sprechen sollten*. Wien: De Gruyter, 2020. 92–99.

   „Xenophobia and power politics: The Hungarian far right."
   In Sonja A. Strube, Rita Perintfalvi, Raphaela Hemet, Miriam Metze and Cicek Sahbaz eds. *Anti-Genderismus in Europa: Allianzen von Rechtspopulismus und religiösem Fundamentalismus. Mobilisierung – Vernetzung – Transformation*. Bielefeld: Transcript, 2021. 108–120.

8. „Így írunk mi – az Orbán-rezsim értelmezései."
   (Társszerző: Hegedűs Dániel)

   Mozgó Világ, 2017. 43 (2), 3–21.

9. „A kívülről korlátozott hibrid rendszer: az Orbán-rezsim a rendszertipológia tükrében."
(Társszerző: Hegedűs Dániel)

Politikatudományi Szemle, 26 (2) 2017. 7–32.

„Um Regime Híbrido com Limitacoes Externas: A Hungria na Uniao Europeia." *Relacoes Internacionais*, 2017. 55. Setembro, 99–114.

„An externally constrained hybrid regime: Hungary in the European Union." *Democratization*, 2018. 25 (7), 1173–1189.

„Hybridregime unter externer Kontrolle: Zum Charakter der ungarischen Politik." *Osteuropa*, 2018. 3–5. 149–169.

10. „Mi fán terem az »illiberális demokrácia«?"

„A hibrid rezsimek egyik típusa: az illiberális demokrácia."
In Bozóki András & Füzér Katalin eds. *Lépték és irónia: Szociológiai kalandozások*. Budapest: L'Harmattan – MTA TK, 2018. 195–218.

„Illiberal democracy belongs to the hybrid regimes. Reflections on Jeffrey C. Isaac's illiberal democracy." *Public Seminar*, 2017. August 2.

„Beyond »illiberal democracy«: The case of Hungary."
In Violeta Besirevic ed. *New Politics of Decisionism*. The Hague: Eleven International Publishing, 2019. 93–105.

11. „»A magyarok istene« – Vallás és jobboldali populizmus Magyarországon."
(Társszerző: Ádám Zoltán)

„Vallás és jobboldali populizmus Magyarországon."
Mozgó Világ, 2018. 44 (3), 17–40.

„The 'God of Hungarians': Religion and right-wing populism in Hungary." In Nadia Marzouki, Duncan McDonnell & Olivier Roy eds. *Saving The People: How Populists Hijack Religion*. London: Hurst – New York: Oxford University Press, 2016. 129–147.

„State and faith: Right-wing populism and nationalized religion in Hungary." *Intersections: East European Journal of Society and Politics*, 2016. 2 (1), 98–122.

12. „Vallás és autoriter legitimáció: A Hit Gyülekezete és az Orbán-rezsim."
(Társszerző Armin Langer és Ádám Zoltán)

Mozgó Világ, 2024. 50 (5), 3–23.

„Religion and authoritarian legitimacy: The Hungarian Pentecostal Faith Church and the Orbán regime."
In Gionathan Lo Mascolo ed. *The Christian Right in Europe: Movements, Networks and Denominations*. Bielefeld–London: Transcript, 2023. 101–125.

13. „Osztály állam és függőség az európai félperiférián."
Politikatudományi Szemle, 2020. 29 (2), 125–141.

„Class, state and dependency in the European semi-periphery."
Intersections: East European Journal of Society and Politics, 2021. 7 (1), 161–176.

14. „Sorosozás és az ötödik hadoszlop: A CEU különös esete."
(Társszerző: Erin K. Jenne és Visnovitz Péter)

Mozgó Világ, 2024. 50 (4), 42–69.

„Antisemitic tropes, fifth columns, and Soros bashing: The curious case of the Central European University."
In Harris Mylonas & Scott Radnitz eds. *Enemies Within: The Global Politics of Fifth Columns*. Oxford: Oxford University Press, 2022. 52–79.

15. „Két kritikus fordulópont: a populista választási autokrácia előzményei és megszilárdulása."
(Társszerző: Benedek István)

Politikatudományi Szemle, 2024. 33. évf.

„Politics in Hungary: Two Critical Junctures."
In Sabrina P. Ramet & László Kürti eds. *Civic and Uncivic Values in Hungary*. London: Routledge. 2024.

16. „Pandémia után – szabadon?"

„Orwell után – szabadon?"
In Fokasz Nikosz, Kiss Zsuzsanna & Vajda Júlia eds. *Koronavírus idején*. Budapest: Replika Könyvek, 2020. 81–86.

„After Orwell: Some thoughts on the post-pandemic world."
European Journal of Transformation Studies, 2020. 8 (1), 26–35.